

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**KUZEYBATI GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDEKİ (BAŞKURT,
KAZAK, KIRGIZ, NOGAY, TATAR) TABİAT KONULU
ATASÖZLERİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ATASÖZLERİ İLE
KARŞILAŞTIRILMASI**

Nazira SARSEK
2502120442

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet GÜRLEK

İSTANBUL 2018

Bu tez İstanbul Üniversitesi BAP birimince 52945 nolu proje olarak desteklenmiştir

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : NAZİRA SARSEK Numarası : 2502120442
Anabilim Dalı / Danışmanı : TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI : DR.ÖGR.ÜYESİ MEHMET GÜRLEK
Anasanat Dalı / Programı :
Tez Savunma Tarihi : 11.07.2018 Saati : 14:00
Tez Başlığı : KUZEYBATI GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDEKİ
(BAŞKURT,KAZAK,KIRGIZ,NOGAY,TATAR) TABİAT KONULU ATASÖZLERİ VE
TÜRKİYE TÜRKÇESİ ATASÖZLERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / EVETLEME kararı verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ABİD NAZAR MAHDUM		Kabul
2- PROF. DR. ERDAL ŞAHİN		Kabul
3- DOÇ. DR. MURAT ELMALI		kabul
4- DR.ÖGR.ÜYESİ MEHMET GÜRLEK		Kabul
5- DR.ÖGR. ÜYESİ FEYZİ ÇİMEN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- POF. DR. MESUT ŞEN		
2- DR.ÖGR. ÜYESİ MUHAMMED EMİN YILDIZLI		

ÖZ

KUZEYBATI GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDEKİ (BAŞKURT, KAZAK, KIRGIZ, NOGAY, TATAR) TABİAT KONULU ATASÖZLERİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ATASÖZLERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

NAZİRA SARSEK

Bu tezimizde tabiat ile ilgili Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay ve Tatar Türkçelerindeki atasözleri Türkiye Türkçesindeki atasözleriyle karşılaştırmalı biçimde incelenmiştir. Atasözleri; halkın dünya, hayat, çevre, tabiat, toplum hakkındaki görüşlerini yansıtmaktadır. Bununla birlikte atasözleri halkın yaşam tarzı, manevi değerleri, toplumdaki görgü kuralları ile ilgili bilgi vermektedir. Tezimizde seçtiğimiz Kuzeybatı Türk lehçelerindeki ve Türkiye Türkçesindeki atasözleri içerik açısından incelenmiştir ve bu atasözlerinin ortak yönleri ile özellikleri ortaya konulmuştur.

Tezimizde Kuzeybatı Türk lehçelerindeki “atasözü” teriminin karşılığı verilmiş; verilen karşılıklar tanımlanmıştır. Tanım yapabilmek için sözlüklere, ansiklopedilere ve diğer kaynaklara başvurulmuştur. Kuzeybatı grubundaki bu lehçeler ile Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin kaynakları, konuları, sınıflandırılması ve bunlar üzerine yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bunun yanı sıra bu lehçelerdeki atasözleri üzerine yapılan derlemeler, bilimsel çalışmalar, makaleler, bildiriler ve sözlüklerin bibliyografyası ortaya konulmuştur. Türk lehçelerinin sınıflandırılması ve Kuzeybatı grubuna ait olan lehçelerle ilgili bilgiler yer almıştır. Canlı tabiatla ilgili atasözleri bölümünde hayvanlar ve bitkilerle; cansız tabiatla ilgili atasözleri bölümünde ateş, toprak, su, hava durumu ve iklim şartları, gök cisimleri, madenler, yüzey şekilleri vb. konularla ilgili halkın görüşünü, denemelerini ve gözlemlerini yansıtan atasözleri karşılaştırılarak incelenmiştir. Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay ve Tatar Türkçelerindeki atasözleri Türkiye Türkçesine aktararak anlamları açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atasözleri, tabiat, Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Türkiye Türkçesi, Türk lehçeleri Kuzeybatı grubu

ABSTRACT

THE COMPARISON OF TURKISH PROVERBS WITH PROVERBS OF DIALECTS BELONGING TO THE NORTHWEST GROUP (BAŞKİR, KAZAKH, KYRGYZ, NOGAI AND TATAR) ABOUT THE BASIS ON NATURE

NAZİRA SARSEK

This thesis examines the nature of proverbs of Bashkir, Kazakh, Kyrgyz, Nogai and Tatar Turkic proverbs in basis with comparative to the Turkish proverbs. Proverbs reflects people's views about the world, life, environment, nature, society. At the same time proverbs provide information about people's lifestyle, spiritual values, and the rules of manners in society. For this thesis we have choose provebs of the Northwest dialects and the Turkey Turkish and examined them in terms of content also introdused their common aspects and features.

In the thesis, the term “proverb” is defined, the term “proverb” is chosen from Northwestern group of Turkish dialects, dictionaries and encyclopedias and other sources are referred in order to explain. In addition, we have put forward the compilations, scientific studies, articles, reports and bibliographies of dictionaries on proverbs in these dialects. In addition to this, information about the classification of Turkish dialects and the dialects belonging to the Northwest (Kipchak) group are included. In the chapter about proverbs of animals and plants and inanimate nature related to the wild nature which include fire, earth, water, weather and climate conditions, celestial bodies, mines, surface shapes, etc. are examined by comparing the views of the people concerned with the topics, their experiences and observations. Bashkir, Kazakh, Kyrgyz, Nogai and Tatar Turkic proverbs meanings in basis with comparative to the Turkish proverbs have been explained.

Key Words: Proverbs, nature, Bashkir, Kazakh, Kyrgyz, Nogai, Tatar, Turkish, Turkic dialects belonging to Northwest group

ÖNSÖZ

Her halkın hayatında atasözlerinin yeri ayrıdır. Bugüne kadar atasözleri farklı açılardan incelenmiştir. Folklor araştırmacıları atasözlerini folklorun kısa bir türü olarak araştırmışlar dil bilimcileri atasözlerinin söz varlığını, cümle yapısını ve diğer gramer özelliklerini incelemişlerdir. Eğitimciler, eğitim ve öğretimde atasözlerinin nasıl kullanılabileceğini sunan çalışmalar yapmışlar, bazı araştırmacılar da halkın atasözlerine yansımış olan dünya görüşünü felsefî açıdan açıklamaya çalışmışlardır. Bazı çalışmalarda ise iki ya da birkaç Türk lehçelerindeki atasözleri bir biriyle karşılaştırılarak incelenmiştir. Türk lehçelerindeki atasözleri başka bir dildeki (örneğin, İngiliz, Alman, Rus, Arap vs.) atasözleriyle karşılaştırarak incelenen çalışmalar da mevcuttur. Böylece her lehçedeki veya dildeki atasözlerinin kendine has özellikleri belirlenmiş ve ortak noktaları ortaya konulmuştur.

Tüm Türk lehçelerinde pek çok sayıda ortak atasözleri bulunmaktadır. Ortak manevi değerler, ortak eserler ve kaynaklar atasözlerindeki bu benzerliğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur ve bugüne kadar bu ortak manevi değerlerin her Türk lehçesinde korunmasını sağlamıştır. Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar Türkçeleri ile Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin ortak noktaları bulunmaktadır. Adı geçen bu lehçelerin atasözlerine yansımış olan görüşler, manevi değerler, verilen öğüt, teşvik edilen veya sövülen karakterler ile faaliyetler çoğu zaman aynıdır. Bununla birlikte her Türk lehçesine ait olan farklı atasözleri de mevcuttur. Yaşanan bölgenin tabii ve coğrafi özellikleri, iklim ve yaşam şartları, hayat tarzı vb. meseleler bu konuda farklılıklar da yaratmıştır. Kuzeybatı Türk Lehçeleri (Baskurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) ile Türkiye Türkçesindeki tabiat konulu atasözlerini karşılaştırmalı inceleyen çalışmamızın hedefi, benzerlik ve farklılık gösteren bu noktaların ortaya konulmasıdır.

Atasözlerini belli bir konu altına toplamada onların mecaz anlamı da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu tezimiz için tabiat konulu atasözlerini seçerken *Canlı Tabiat* ve *Cansız Tabiat* başlıklarının altında belirlediğimiz unsurların özelliklerini açıklayan, niteliklerini tanımlayan, onlarla ilgili açıkça fikirler söyleyen ve öneriler sunanlarını toplamaya çalıştık.

Kuzeybatı Türk Lehçeleri (Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) atasözlerinin anlamlarını Türkiye Türkçesine aktardık. Tezimiz için seçilen atasözlerine yansımış olan görüşleri açıklamaya çalıştık.

Tezimi hazırlamada yardımcı ile desteklerini esirgemeyen sayın hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Gürlek'e, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ndeki tüm hocalarıma, her zaman yardımcı olan Arş. Gör. Filiz Ferhatoğlu'na ve çalışma sürecinde maddi imkan sağlayan İstanbul Üniversitesi BAP Birimine teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR LİSTESİ	xxiii
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	xxiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ATASÖZLERİNE GENEL BAKIŞ

1.1. Atasözü Kavramı ve Tanımlanması	4
1.2. Atasözlerinin Kaynakları	11
1.1.1. Türk Lehçeleri Atasözlerinin Ortak Kaynakları	11
1.1.2. Başkurt Türkçesindeki Atasözlerinin Kaynakları	22
1.1.3. Kazak Türkçesindeki Atasözlerinin Kaynakları	25
1.1.4. Kırgız Türkçesindeki Atasözlerinin Kaynakları	27
1.1.5. Nogay Türkçesindeki Atasözlerinin Kaynakları	29
1.1.6. Tatar Türkçesindeki Atasözlerinin Kaynakları	30
1.1.7. Türkiye Türkçesindeki Atasözlerinin Kaynakları	32
1.3. Atasözlerinin Sınıflandırılması	37
1.4. Atasözlerinin Genel Özellikleri	50
1.5. Atasözlerinin Yapı Özellikleri	52

İKİNCİ BÖLÜM

KUZEYBATI GRUBU TÜRK LEHÇELERİ (BAŞKURT, KAZAK, KIRGIZ, NOGAY, TATAR) VE BU LEHÇELERDEKİ ATASÖZLERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

2.1. Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri	56
2.2. Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri (Baskurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar	67

2.2.1. Başkurt Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar	67
2.2.2. Kazak Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar	73
2.2.3. Kırgız Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar	90
2.2.4. Nogay Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar	99
2.2.5. Tatar Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUZEYBATI GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDEKİ (BAŞKURT, KAZAK, KIRGIZ, NOGAY, TATAR) TABİAT KONULU ATASÖZLERİ

3.1. Canlı Tabiatla İlgili Atasözleri	107
3.1.1. Hayvanlar	107
3.1.1.1. Evcil Hayvanlar	107
3.1.1.1.1. Mal	107
3.1.1.1.2. At	121
3.1.1.1.2.1. Yılkı, At Kelimelerinin Geçtiği Genel Atasözleri	122
3.1.1.1.2.1.1. Yılkı	122
3.1.1.1.2.1.2. At	125
3.1.1.1.2.2. Atın Yaşı, Cinsiyetiyle İlgili İsimlerin Geçtiği Atasözleri	154
3.1.1.1.2.2.1. Kulun	154
3.1.1.1.2.2.2. Yabağı/Jabağı/Cabağı/Yabağa	157
3.1.1.1.2.2.3. Tay	159
3.1.1.1.2.2.4. Kunan	163
3.1.1.1.2.2.5. Dönen	164
3.1.1.1.2.2.6. Beşli / Besti	165

3.1.1.1.2.2.7. Aygır	165
3.1.1.1.2.2.8. Alaşa / Alasa	171
3.1.1.1.2.2.9. Baytal	173
3.1.1.1.2.2.10. Kısarak	176
3.1.1.1.2.3. Atın Yürüyüşü, Cinsi ve Süratiyle İlgili	
Atasözleri	183
3.1.1.1.2.3.1. Yürük at	183
3.1.1.1.2.3.2. Saygülik	187
3.1.1.1.2.3.3. Rahvan Yürüyüşlü At	188
3.1.1.1.2.3.4. Tırıs Yürüyüşlü At	192
3.1.1.1.2.3.5. Argımak	193
3.1.1.1.2.3.6. Tulpar	197
3.1.1.1.2.3.7. Akbuzat	200
3.1.1.1.2.3.8. Kazanat	201
3.1.1.1.2.3.9. Jabı	202
3.1.1.1.2.3.10. Mästek	203
3.1.1.1.3. Deve	203
3.1.1.1.3.1. Bota / Boto	211
3.1.1.1.3.2. Taylak	212
3.1.1.1.3.3. Buzbaşa	213
3.1.1.1.3.4. Buwırşın	213
3.1.1.1.3.5. Aruwana	214
3.1.1.1.3.6. İngen	214
3.1.1.1.3.7. Atan	214
3.1.1.1.3.8. Buğra	216
3.1.1.1.3.9. Nar	217
3.1.1.1.3.10. Kört	220
3.1.1.1.3.11. Kospak	221
3.1.1.1.4. Keçi	221
3.1.1.1.4.1. Oğlak	227
3.1.1.1.4.2. Teke	228

3.1.1.1.4.3. Serke	230
3.1.1.1.4.4.Şıbış	230
3.1.1.1.5. Koyun	230
3.1.1.1.5.1. Kuzu	237
3.1.1.1.5.2. Toklu	240
3.1.1.1.5.3. Tusak	240
3.1.1.1.5.4. Sawlık	241
3.1.1.1.5.5. İsek / Şişek	241
3.1.1.1.5.6. Koç	242
3.1.1.1.6. Sığır	243
3.1.1.1.6.1. Buzağı	243
3.1.1.1.6.2. Baspak	246
3.1.1.1.6.3. Torpok	246
3.1.1.1.6.4. Dana	246
3.1.1.1.6.5. Kıunacın	248
3.1.1.1.6.6. İnek	248
3.1.1.1.6.7. Öküz	256
3.1.1.1.6.8. Boğa	260
3.1.1.1.7. Eşek	261
3.1.1.1.8. Kedi	269
3.1.1.1.9. Köpek	273
3.1.1.1.9.1. Köpek Yavrusu	286
3.1.1.1.9.2. Av Köpeğı	288
3.1.1.1.9.3. Tazı	289
3.1.1.1.9.4. Kıumay / Kıumayık	290
3.1.1.1.9.5. Töbet	291
3.1.1.1.9.6. Sırttan	291
3.1.1.2. Yabani Hayvanlar	292
3.1.1.2.1. Arkar	292
3.1.1.2.2. Aslan	293
3.1.1.2.3. Ayı	298

3.1.1.2.4. Balık	301
3.1.1.2.4.1. Çamça Balığı	306
3.1.1.2.4.2. İzmarit Balığı	306
3.1.1.2.4.3. Levrek	306
3.1.1.2.4.4. Mersin Balığı	307
3.1.1.2.4.5. Sazan	307
3.1.1.2.4.6. Turna Balığı	307
3.1.1.2.4.7. Yayın Balığı	308
3.1.1.2.5. Dağ Keçisi	308
3.1.1.2.6. Desman	309
3.1.1.2.7. Domuz	309
3.1.1.2.8. Fil	312
3.1.1.2.9. Geyik	313
3.1.1.2.10. Kaplan	315
3.1.1.2.11. Kaplumbağa	316
3.1.1.2.12. Karsak	317
3.1.1.2.13. Kertenkele	317
3.1.1.2.14. Kirpi	318
3.1.1.2.15. Köstebek	319
3.1.1.2.16. Kulan	319
3.1.1.2.17. Kurbağa	322
3.1.1.2.18. Kurt	325
3.1.1.2.18.1. Kurt Yavrusu	336
3.1.1.2.19. Marmot	337
3.1.1.2.20. Maymun	338
3.1.1.2.21. Mus	338
3.1.1.2.22. Pars	339
3.1.1.2.23. Porsuk	340
3.1.1.2.24. Sansar	340
3.1.1.2.25. Sayga	340
3.1.1.2.26. Sıçan	342

3.1.1.2.27. Sincap	345
3.1.1.2.28. Tarla Sincabı	345
3.1.1.2.29. Tavşan	346
3.1.1.2.30. Tilki	349
3.1.1.2.31. Yarasa	353
3.1.1.2.32. Yılan	354
3.1.1.3. Kuşlar	363
3.1.1.3.1. Kuş Kelimesi Geçen Genel Atasözleri	363
3.1.1.3.2. Evcil Kuşlar	368
3.1.1.3.2.1. Hindi	369
3.1.1.3.2.2. Kaz, Ördek	369
3.1.1.3.2.3. Tavuk	371
3.1.1.3.2.3.1. Cıvcıv	375
3.1.1.3.2.3.2. Horoz	376
3.1.1.3.3. Yabani Kuşlar	378
3.1.1.3.3.1. Ağaçkakan	378
3.1.1.3.3.2. Atmaca	379
3.1.1.3.3.3. Balıkçıl	381
3.1.1.3.3.4. Bayağı Balaban	381
3.1.1.3.3.5. Baykuş	382
3.1.1.3.3.6. Bildircin	382
3.1.1.3.3.7. Bozdoğan	384
3.1.1.3.3.8. Buldırık	385
3.1.1.3.3.9. Bülbül	386
3.1.1.3.3.10. Çalı Horozu	389
3.1.1.3.3.11. Dawılıpaz	390
3.1.1.3.3.12. Deve Kuşu	390
3.1.1.3.3.13. Guguk Kuşu	391
3.1.1.3.3.14. Güvercin	392
3.1.1.3.3.15. Kanarya	392
3.1.1.3.3.16. Karabaşlı İskete	392

3.1.1.3.3.17. Karakuş	393
3.1.1.3.3.18. Karga	394
3.1.1.3.3.19. Kartal	401
3.1.1.3.3.20. Kaz	404
3.1.1.3.3.21. Keklik	407
3.1.1.3.3.22. Kerkenez	408
3.1.1.3.3.23. Kırlangıç	408
3.1.1.3.3.24. Kızgış	409
3.1.1.3.3.25. Kuğu	409
3.1.1.3.3.26. Kuzgun	411
3.1.1.3.3.27. Laçın	413
3.1.1.3.3.28. Leylek	414
3.1.1.3.3.29. Martı	414
3.1.1.3.3.30. Ördek	415
3.1.1.3.3.31. Papağan	416
3.1.1.3.3.32. Puhu	417
3.1.1.3.3.33. Saksığan	419
3.1.1.3.3.34. Serçe	421
3.1.1.3.3.35. Sığırcık	423
3.1.1.3.3.36. Sungur	423
3.1.1.3.3.37. Şahin	426
3.1.1.3.3.38. Şaja	427
3.1.1.3.3.39. Şüregey	427
3.1.1.3.3.40. Tarla Kuşu	428
3.1.1.3.3.41. Tavus Kuşu	428
3.1.1.3.3.42. Toy Kuşu	429
3.1.1.3.3.43. Turna	430
3.1.1.3.3.44. Tuygın	432
3.1.1.3.3.45. Ular	432
3.1.1.3.3.46. Üki	432
3.1.1.3.3.47. Yelve	433

3.1.1.4. Böcekler	434
3.1.1.4.1. Ağaç Kurdu	434
3.1.1.4.2. Akrep	435
3.1.1.4.3. Arı	435
3.1.1.4.4. Bit	439
3.1.1.4.5. Çekirge	442
3.1.1.4.6. Güve	443
3.1.1.4.7. Hamam Böceği	443
3.1.1.4.8. İpek Böceği	443
3.1.1.4.9. Karınca	444
3.1.1.4.10. Kelebek	447
3.1.1.4.11. Kırkayak	447
3.1.1.4.12. Örümcek	447
3.1.1.4.13. Pire	448
3.1.1.4.14. Sarıca Yaban Arısı	449
3.1.1.4.15. Sinek	449
3.1.1.4.16. Sivrisinek	453
3.1.1.4.17. Sülük	454
3.1.1.4.18. Tahtakurusu	454
3.1.2. Bitkiler	456
3.1.2.1. Orman	456
3.1.2.2. Ağaç ve Türleri	458
3.1.2.2.1. Ardıç	469
3.1.2.2.2. Baytirik / Băytirik	470
3.1.2.2.3. Ceviz	471
3.1.2.2.4. Çam	471
3.1.2.2.5. Çınar	472
3.1.2.2.6. Dut	473
3.1.2.2.7. İhlamur	473
3.1.2.2.8. Karaağaç	474
3.1.2.2.9. Karağan	474

3.1.2.2.10. Kavak	475
3.1.2.2.11. Kayın	477
3.1.2.2.12. Meşe	479
3.1.2.2.13. Mıkan	481
3.1.2.2.14. Söğüt	481
3.1.2.2.15. Tavulga	482
3.1.2.3. Meyveler	483
3.1.2.3.1. Ceviz	484
3.1.2.3.2. Elma	484
3.1.2.3.3. İğde	487
3.1.2.3.4. Kartopu	487
3.1.2.3.5. Kayısı	487
3.1.2.3.6. Üvez	487
3.1.2.4. Bahçe Ürünleri ve Sebzeler	488
3.1.2.4.1. Bezelye	488
3.1.2.4.2. Karpuz ile Kavun	488
3.1.2.4.3. Kırmızı Biber	489
3.1.2.4.4. Patates	489
3.1.2.4.5. Sarımsak	489
3.1.2.4.6. Soğan	489
3.1.2.4.7. Şalgam	490
3.1.2.5. Ekin	491
3.1.2.5.1. Tahıl	495
3.1.2.5.2. Arpa	497
3.1.2.5.3. Başak	498
3.1.2.5.4. Buğday	498
3.1.2.5.5. Çavdar	500
3.1.2.5.6. Darı	501
3.1.2.5.7. Pirinç	503
3.1.2.5.8. Yulaf	504
3.1.2.6. Çiçek ve Türleri	504

3.1.2.6.1. Gül	506
3.1.2.6.2. Jawkazin	507
3.1.2.6.3. Kardelen	507
3.1.2.6.4. Kızgaldak	507
3.1.2.7. Ot ve Diğer Bitkiler	507
3.1.2.7.1. Ot	508
3.1.2.7.2. Aksırğak	510
3.1.2.7.3. Andız Otu	510
3.1.2.7.4. Avcı Otu	510
3.1.2.7.5. Ayçiçeği	511
3.1.2.7.6. Ayrik Otu	511
3.1.2.7.7. Betege	511
3.1.2.7.8. Cırt	511
3.1.2.7.9. Dulavrat Otu	512
3.1.2.7.10. Ebelek	512
3.1.2.7.11. Hasır Otu	512
3.1.2.7.12. Isırgan	513
3.1.2.7.13. Jantak	514
3.1.2.7.14. Kamış	515
3.1.2.7.15. Kanyaş	516
3.1.2.7.16. Karapazı	516
3.1.2.7.17. Kenevir	517
3.1.2.7.18. Kökpek	518
3.1.2.7.19. Kürmek	518
3.1.2.7.20. Kañbak	518
3.1.2.7.21. Karamuk	519
3.1.2.7.22. Kına	519
3.1.2.7.23. Mantar	520
3.1.2.7.24. Pamuk	520
3.1.2.7.25. Pelin	520
3.1.2.7.26. Saz	521

3.1.2.7.27. Tavşancıl Otu	521
3.2. Cansız Tabiatla İlgili Atasözleri	522
3.2.1. Ateş	522
3.2.2. Gök Cisimleri	524
3.2.2.1. Ay	524
3.2.2.2. Güneş	527
3.2.2.3. Yıldız	530
3.2.3. Gökyüzü	533
3.2.4. Hava Olayları	534
3.2.4.1. Bulut	534
3.2.4.2. Dolu	536
3.2.4.3. Fırtına	537
3.2.4.4. Kar	538
3.2.4.5. Rüzgar	542
3.2.4.6. Sis	546
3.2.4.7. Şimşek	546
3.2.4.8. Yağmur	547
3.2.5. İklim Şartları ve Mevsimlere Göre Hava Durumu ..	550
3.2.5.1. Aylar ve Hava Durumu	552
3.2.5.2. Mevsimler ve Hava Durumu	555
3.2.6. Madenler	564
3.2.6.1. Kıymetli Taşlar	564
3.2.6.2. Metaller	566
3.2.7. Su ve Kaynakları	573
3.2.7.1. Buz	580
3.2.7.2. Deniz	581
3.2.7.3. Göl	583
3.2.7.4. Kuyu	585
3.2.7.5. Nehir	587
3.2.7.6. Pınar	589

3.2.8. Tarla ile Toprak	591
3.2.9. Taş	599
3.2.10. Vakit Kavramı	602
3.2.11. Yüzey Şekilleri	605
3.2.11.1. Bozkır	605
3.2.11.2. Çöl	606
3.2.11.3. Dağ	607
3.2.11.4. Tepe	612

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KUZEYBATI GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDEKİ (BAŞKURT, KAZAK, KIRGIZ, NOGAY, TATAR) TABİAT KONULU ATASÖZLERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ ATASÖZLERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

4.1. Türkiye Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar	614
4.2. Canlı Tabiatla İlgili Atasözleri	630
4.2.1. Hayvanlar	630
4.2.1.1. Evcil Hayvanlar	630
4.2.1.1.1. At	630
4.2.1.1.1.1. Yürük At	635
4.2.1.1.2. Deve	636
4.2.1.1.3. Keçi	637
4.2.1.1.3.1. Oğlak	638
4.2.1.1.4. Koyun	638
4.2.1.1.4.1. Kuzu	640
4.2.1.1.4.2. Koç	640
4.2.1.1.5. Sığır	640
4.2.1.1.5.1. Buzağı	640
4.2.1.1.5.2. Dana	641
4.2.1.1.5.3. İnek	641
4.2.1.1.5.4. Öküz	641

4.2.1.1.6. Eşek	642
4.2.1.1.7. Kedi	644
4.2.1.1.8. Köpek	645
4.2.1.2. Yabani Hayvanlar	649
4.2.1.2.1. Aslan	649
4.2.1.2.2. Ayı	650
4.2.1.2.3. Balık	651
4.2.1.2.4. Domuz	652
4.2.1.2.5. Fil	653
4.2.1.2.6. Kurbağa	653
4.2.1.2.7. Kurt	653
4.2.1.2.8. Maymun	655
4.2.1.2.9. Sıçan	655
4.2.1.2.10. Tavşan	655
4.2.1.2.11. Tilki	656
4.2.1.2.12. Yılan	656
4.2.1.3. Kuşlar	657
4.2.1.3.1. Kuş Kelimesi Geçen Genel Atasözleri	657
4.2.1.3.2. Evcil Kuşlar	658
4.2.1.3.2.1. Horoz	658
4.2.1.3.2.2. Tavuk	659
4.2.1.3.2.3. Kaz	660
4.2.1.3.3. Yabani Kuşlar	660
4.2.1.3.3.1. Baykuş	660
4.2.1.3.3.2. Bildircin	661
4.2.1.3.3.3. Bülbül	661
4.2.1.3.3.4. Karga	661
4.2.1.3.3.5. Kartal	662
4.2.1.3.3.6. Kaz	662
4.2.1.3.3.7. Keklik	662
4.2.1.3.3.8. Kırlangıç	662

4.2.1.3.3.9. Kuzgun	662
4.2.1.3.3.10. Leylek	662
4.2.1.3.3.11. Ördek	662
4.2.1.3.3.12. Saksagan	663
4.2.1.3.3.13. Serçe	663
4.2.1.3.3.14. Şahin	663
4.2.1.4. Böcekler	663
4.2.1.4.1. Ağaç Kurdu	663
4.2.1.4.2. Akrep	664
4.2.1.4.3. Arı	664
4.2.1.4.4. Karınca	665
4.2.1.4.5. Sinek	665
4.2.1.4.6. Sivrisinek	665
4.2.2. Bitkiler	666
4.2.2.1. Orman	666
4.2.2.2. Ağaç ve Türleri	666
4.2.2.2.1. Ardıç	670
4.2.2.2.2. Armut	670
4.2.2.2.3. Ceviz	670
4.2.2.2.4. Çam	670
4.2.2.2.5. Dut	671
4.2.2.2.6. İncir	671
4.2.2.2.7. Kavak	671
4.2.2.2.8. Meşe	671
4.2.2.2.9. Söğüt	672
4.2.2.3. Meyveler	672
4.2.2.3.1. Armut	672
4.2.2.3.2. Elma	673
4.2.2.3.3. Üzüm	673
4.2.2.4. Bahçe Ürünleri ve Sebzeler	673
4.2.2.4.1. Hıyar	673

4.2.2.4.2. Karpuz ile Kavun	673
4.2.2.4.3. Patlıcan	674
4.2.2.4.4. Sarımsak	674
4.2.2.5. Ekin	674
4.2.2.5.1. Tahıl	675
4.2.2.5.1.1. Arpa	675
4.2.2.5.1.2. Başak	675
4.2.2.5.1.3. Buğday	676
4.2.2.5.1.4. Darı	676
4.2.2.5.1.5. Mısır	676
4.2.2.6. Çiçek ve Türleri	677
4.2.2.7. Otlar	677
2.2 4.3. Cansız Tabiatla İlgili Atasözleri	678
4.3.1. Ateş	678
4.3.2. Gök Cisimleri	678
4.3.2.1. Ay	678
4.3.2.2. Güneş	679
4.3.2.3. Yıldız	679
4.3.3. Gökyüzü	680
4.3.4. Hava Olayları	680
4.3.4.1. Bulut	680
4.3.4.2. Kar	680
4.3.4.3. Rüzgar	681
4.3.4.4. Şimşek	683
4.3.4.5. Yağmur	683
4.3.5. İklim Şartları ve Mevsimlere Göre Hava Durumu	684
4.3.5.1. Aylar ve Hava Durumu	684
4.3.5.2. Mevsimler ve Hava Durumu	686
4.3.6. Madenler	689
4.3.6.1. Kıymetli Taşlar	689

4.3.6.2. Metaller	689
4.3.7. Su ve Kaynakları	690
4.3.7.1. Arık, Çay	692
4.3.7.2. Çeşme	692
4.3.7.3. Dere	692
4.3.7.4. Deniz	692
4.3.7.5. Göl	693
4.3.7.6. Irmak	694
4.3.8. Tarla ile Toprak	694
4.3.9. Taş	696
4.3.10. Vakit Kavramı	696
4.3.11. Yüzey Şekilleri	697
4.3.11.1. Dağ	697
4.3.11.2. Kaya	699
4.3.11.3. Ova	699
4.3.11.4. Tepe	699
Tezdeki Atasözlerinin Sayısına Göre Bir Değerlendirme	700
SONUÇ	713
SÖZLÜK	716
KAYNAKÇA	746
ÖZGEÇMİŞ	759

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.: aynı eser

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.m.: adı geçen makale

b.: baskı

C. : cilt

çev. : çeviren

ed.: editör

h.: haşiye

haz. : yayına hazırlayan

İÜ: İstanbul Üniversitesi

MEB : Millî Eğitim Bakanlığı

S.: sayı

s. : sayfa

TAEK İÜ: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi
İstanbul Üniversitesi

t. y. : yayın tarihi yok

TDK : Türk Dil Kurumu

TTK : Türk Tarih Kurumu

vb. : ve benzeri

v.d. : ve diğerleri.

vs. : ve saire

Yay. : yayınları

y. y. : yayın yeri yok

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Başkurt	Kazak	Kırgız	Nogay	Tatar	Latin alfabesi
А а	А а	А а	А а	А а	A a
	Ә ә	-	Аь аь		Ä ä
Б б	Б б	Б б	Б б	Б б	B b
В в	В в	В в	В в	В в	V v
Г г	Г г	Г г	Г г	Г г	G g Kırgızca, Nogayca ve Tatarcada kalın ünlülerle yan yana geldiğinde – Ğ ğ.
Ғ ғ	Ғ ғ	-	-	-	Ğ ğ
Д д	Д д	Д д	Д д	Д д	D d
З з	-	-	-	-	Z z
Е е	Е е	Е е	Е е	Е е	E e Başkurtça, ve Tatarcada yě; ě. Nogaycada kelime başında ye.
Ё ё	Ё ё	Ё ё	Ё ё	Ё ё	yo
Ж ж	Ж ж	Ж ж	Ж ж	Ж ж	Başkurtça, Kazakça, Nogayca ve Tatarcada – J j. Kırgızcada – C c
З з	З з	З з	З з	З з	Z z
И и	И и	И и	И и	И и	İ i; -iy; -iy
Й й	Й й	Й й	Й й	Й й	Y y
К к	К к	К к	К к	К к	K k Kırgızca, Nogayca ve Tatarcada kalın ünlülerle yan yana geldiğinde – Q q
Қ қ	Қ қ	-	-	-	Q q

Л л	Л л	Л л	Л л	Л л	L l
М м	М м	М м	М м	М м	M m
Н н	Н н	Н н	Н н	Н н	N n
Ң ң	Ң ң	Ң ң	Нъ нъ		Ñ ñ
О о	О о	О о	О о	О о	O o
Ө ө	Ө ө	Ө ө	Обь обь		Ö ö
П п	П п	П п	П п	П п	P p
Р р	Р р	Р р	Р р	Р р	R r
С с	С с	С с	С с	С с	S s
Ҙ ҙ	-	-	-	-	Ś ś
Т т	Т т	Т т	Т т	Т т	T t
У у	У у	У у	У у	У у	U u; Başkurtça ve Kazakçada başta Ww; ortada - uw (kalın ünlülerle) ve - üw (ince ünlülerle)
-	Ү ү	-	-	-	U u
Ү ү	Ү ү	Ү ү	Уь уь	Ү ү	Ü ü; üw; üv
Ф ф	Ф ф	Ф ф	Ф ф	Ф ф	F f
Х х	Х х	Х х	Х х	Х х	Ң һ
Һ һ	Һ һ	-	-		H h
Ц ц	Ц ц	Ц ц	Ц ц	Ц ц	Ts ts
Ч ч	Ч ч	Ч ч	Ч ч	Ч ч	Ç ç
Ш ш	Ш ш	Ш ш	Ш ш	Ш ш	Ş ş
Щ щ	Щ щ	Щ щ	Щ щ	Щ щ	Şç şç
Ъ	Ъ	Ъ	Ъ	Ъ	Kalınlık işareti
Ы ы	Ы ы	Ы ы	Ы ы	Ы ы	I ı
-	І і	-	-	-	İ i
Ь	Ь	Ь	Ь	Ь	Yumuşatıcı işareti
Э э	Э э	Э э	Э э	Э э	Ee; Başkurtça ve Tatarcada: Ė ě

Ә ә					Е е
Ю ю	Ю ю	Ю ю	Ю ю	Ю ю	Yu yu
Я я	Я я	Я я	Я я	Я я	Ya ya (ye)
				Ә ә	Е е
				Ө ө	Ӗ ӗ
				Ү ү	Ӧ ӧ
				Ж ж	С с
				Ң ң	Ñ ñ
				Һ һ	Н н

GİRİŞ

Bu doktora tezimizde Kuzeybatı Türk lehçelerindeki (Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) ve Türkiye Türkçesindeki tabiat konulu atasözleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Amaç

Bu doktora tezimizin amacı yukarıda adı geçen Türk lehçelerindeki tabiat konulu atasözlerinin ortak yönleri ile özelliklerini belirlemek; bu atasözlerine yansımış olan değerleri, görüşleri, gelenekleri ve inançları açıklamaktır. Adı geçen lehçelerdeki tabiat konulu atasözlerinde hangi konuların daha çok işlendiğini belirlemektir.

Kapsam

Tezimiz Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar Türkçeleri ile Türkiye Türkçesindeki tabiat konulu atasözlerini kapsamaktadır. Atasözlerinin gerçek anlamlarıyla birlikte çoğu zaman mecaz anlamlara da sahip olduğunu göz önünde bulundurarak canlı ve cansız tabiatla ilgili olayları açıkça söyleyen, onların özelliklerini tanımlayan, onlarla ilgili görüşleri doğrudan belirten atasözlerini seçmeye çalıştık. Böylece bu tezimizde hayvanlar, kuşlar, böcekler, bitkiler ve hava olayları, gök cisimleri, iklim şartları, yüzey şekilleri, madenler vb. ile ilgili atasözleri ele alınmıştır.

Yöntem

Betimleme yönteminin kullanıldığı tezimizin *Atasözlerine Genel Bakış* başlıklı birinci bölümünde atasözlerinin kavramı ile özellikleri tanımlanmış, atasözü terimi açıklanmıştır. Ayrıca Kuzeybatı Grubu Türk lehçelerindeki (Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) atasözü teriminin karşılıkları ve bunların sözlüklerdeki anlamları verilmiştir. Bununla birlikte ele aldığımız lehçelerdeki atasözlerinin kaynakları ile her bir lehçedeki atasözleri üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilmiştir. Bunun yanı sıra bu bölüm atasözlerinin genel özellikleri ve sınıflandırılması ile ilgili bilgiler içermektedir.

Tezimizin *Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri ve Atasözleri* adını taşıyan ikinci bölümünde Türk lehçelerinin sınıflandırılması ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bununla birlikte Türk lehçelerinin Kuzeybatı grubunda (etnik sınıflandırmalarda Kıpçak grubu) yer alan lehçelerin hangi ölçütlere göre tanımlandığı ile ilgili görüşler ortaya konulmuştur. Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay ve Tatar Türkçelerindeki atasözleri üzerine yapılan çalışmaların bibliyografyası de yine bu bölümde yer almıştır.

Tezimizin *Kuzeybatı Grubu Türk Lehçelerindeki (Bashkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) Tabiat Konulu Atasözleri* başlıklı üçüncü bölümünde Kuzeybatı Grubu Türk lehçelerindeki (Bashkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) tabiat konulu atasözleri incelenmiştir. Bu bölüm iki alt bölümden oluşmaktadır. *Canlı Tabiatla İlgili Atasözleri* alt bölümünde hayvanlar, kuşlar, böcekler ve bitkilerle ilgili atasözleri ayrı gruplar halinde incelenmiştir. Bu bölümde ele aldığımız atasözlerine Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar Türkçelerinin hayvanlar ve bitki örtüsüyle ilgili zengin bir söz varlığı yansımıştır. Özellikle evcil hayvanlarla ilgili isimlendirmede Türkiye Türkçesinde karşılığı bulunmayan ya da pek kullanılmayan sözcükler bu lehçelerin atasözlerinde geçmektedir. Bu sözcüklerin orijinal söylenişi transkibe edilerek yazılmıştır ve sözlüklerdeki anlamları verilmiştir; kulun, yabağı, jabağı, cabağı, yabağa, baytal, kunan, dönen, aygır, kunajın, tusak, sawlık, taylak, aruwana, ingen, atan, buwra, kospak gibi. Yabani hayvanlarla ilgili atasözlerinde de Türkiye Türkçesinde karşılığı bulunmayan, sözlükteki anlamları verilen iki sözcük bulunmaktadır: arkar ve karsak.

Kuşlarla ilgili atasözlerinde Türkiye Türkçesinde karşılığı bulunmayan birkaç kuşun adı geçmektedir. Bunlar; buldırık, dawılpaz, şaja, şüregey, ular, üki. Bu sözcüklerin orijinal söylenişi verilmiştir ve sözlükteki anlamları verilerek açıklama yapılmıştır. Bitkilerle ilgili atasözleri ile ilgili de aynı yöntem kullanılmıştır. Bitkilerle ilgili Kuzeybatı grubu Türk lehçelerindeki atasözlerinde ismi geçen, Türkiye Türkçesinde karşılığı bulunmayan sözcükler mevcuttur. Bunlardan baytirik veya bayterek ile mikan ağaçlarının, jawkazın ile kızgaldak çiçeklerinin, aksırgak, betege, ebelek, jantak, kökpek vb. ot türlerinin adları geçmektedir.

Cansız Tabiatla İlgili Atasözleri alt bölümünde hava olayları, gök cisimleri, iklim şartları, madenler, tarla ile toprak, yüzey şekilleri ile ilgili söylenen ve bunların aracılığıyla bu lehçelerdeki halkın görüşü ile inançlarını, bu toplumlar yaşamakta olan toprakların coğrafi özelliklerini, iklim şartlarını yansıtan atasözleri incelenmiştir.

Tezimizin *Kuzeybatı Grubu Türk Lehçelerindeki (Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) Tabiat Konulu Atasözlerinin Türkiye Türkçesindeki Atasözleriyle Karşılaştırılması* adını taşıyan dördüncü bölümünde Türkiye Türkçesindeki atasözleri üzerine yapılan çalışmaların bibliyografyası verilmiştir. Türkiye Türkçesindeki canlı tabiatla ilgili atasözleri ve cansız tabiatla ilgili atasözleri ayrı ayrı iki alt bölüm altında incelenmiştir. Bunlardan sonra sonuç bölümü ve ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerinin atasözlerinde adı geçen tabiat unsurlarının Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilen sözlük yer almıştır. Tezimizin sonunda yer alan bibliyografya kısmında yararlandığımız kaynaklar sıralanmıştır.

Bu çalışmamız için Kuzeybatı grubu Türk lehçelerindeki (Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) ve Türkiye Türkçesindeki atasözleri taranarak tabiat konulu olanları seçilmiştir. Bunun için bu lehçelerdeki atasözleri sözlüklerine ve derlemelerine başvurulmuştur. Atasözleri kitapları ve sözlüklerinin sayısı az olduğundan ve bu sözlüklere ulaşmak zor olduğundan Nogay atasözlerini toplamada süreli yayınlar da kullanılmıştır. Özellikle Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde yayımlanan *Şöl Tavısı* gazetesi ile Karaçay-Çerkes Özerk Cumhuriyeti'nde yayımlanan *Nogay Davısı* gazetesinin resmi siteleri kullanılmıştır. Bunun yanı sıra atasözleriyle ilgili yapılan bilimsel araştırmalar, monografiler, Yüksek Lisans ve Doktora tezleri, bilimsel ve hakemli dergilerde yayımlanan makaleler ile uluslararası konferansların bildirileri de kaynak olarak kullanılmıştır. Tezimizde yer alan Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay ve Tatar Türkçesindeki atasözlerinin transkripsiyonu yapılmıştır ve anlamları Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ATASÖZLERİNE GENEL BAKIŞ

1.1. Atasözü Kavramı ve Tanımlanması

Atasözleri dildeki kalıplaşmış sözlerdir ve bir toplumun ortak manevi değeridir. Atasözleri her zaman aynı biçimde söylenir, sözcükler ya da sözcüklerin sırası değiştirilemez. Atasözleri, bir toplumun, bir milletin tecrübelerinden yararlanarak özlü öğütler verir. Bunun yanı sıra bir halkın düşüncesini, kültürünü, yaşayışını, geleneklerini yansıtır. Tarihe baktığımızda atasözü terimi yerine farklı adlandırma kullanıldığı görülür. XI. yüzyıla kadar olan dönemde atasözü anlamında *sav* kelimesi kullanılmıştır. *Sav* kelimesi söz, haber, mesaj, nutuk, şöhret, şan, atasözü anlamına gelmektedir. *Divanü Lugât-it-Türk*’te atasözleri Arapça “mesel”, Türkçe “sav” sözcükleriyle anılmıştır.¹ Aydın Oy’a göre, *Kutadgu Bilig*’le başlayarak İslamiyet’in etkisiyle “sav” terimi yerine Arapça “mesel” kelimesi kullanılmaya başlanmıştır².

Başkurt Türkçesinde atasözleri “mekel” olarak adlandırılır. Mékél, Arapça kökenli bir kelimedir. “Mekel” terimi Başkurt Türkçesinde kullanılmadan önce bu kelimeyle aynı anlamda olan “babayzar hüžē” (atalar sözü), “borongolar hüžē” (eskiler sözü), “tapkır hüžzer” (espriler), “eytemder” (deyimler)³ gibi birçok terim kullanılmıştır.

Başkurt Dilinin Sözlüğü’nde mekel – atasözü kelimesinin manası şöyle açıklanmıştır: “Mekel (Arapça) isim – hayat tecrübesine dayanarak kısa bir şekilde söylenen derin manalı söz⁴.”

¹ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2013, s. 14.

² Aydın Oy, *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, 1.Baskı, İstanbul, 1972, s. 4.

³ Fenuze Nadrşina, “Başkurt Halk Mekelderi hem Eytemderi Turahında”, (Kitabın önsözünde yer alan makale), *Başkurt Halk İjadı: Mekelder hem Eytemder*, Yay. Haz. Fenuze Nadrşina, Berense Kitap, Ufa, Kitap, 2006, s. 5.

⁴ *Başkurt Tilinin Hüzlüğü*, 2 c., Moskva, Russkiy Yazık, 1993, C. 1, s. 850.

Başkurt bilim adamı J. Kiyikbayev'e göre "Atasözleri çok eskiden beri insana ahlâklı, edepli ve akıllı olmayı öğretmek için kullanılmıştır."⁵

Kazak Türkçesinde atasözü teriminin yerine "mağal-metel" kelimeleri kullanılmaktadır. Bu iki kelime birlikte kullanılır ve genel olarak atasözü kavramını kapsar. Ancak "mağal" ile "metel" arasında belli bir fark vardır. Muhtar Avezov, Melik Gabdullin, Baltabay Adambayev gibi bilim adamları Kazak halk eserleri ve atasözleriyle ilgili araştırmalarında bu meseleye değinmişlerdir.

Değerli Kazak dil bilimcisi Ahmet Baytursınulı'nın 1926 yılında Taşkent'te basılan *Edebiyet Tanıtış (Edebiyat Tanıtımı)* kitabında atasözleriyle ilgili kısaca bilgi verilmiştir. Kitapta atasözleri halk eserleri bölümüne yer almıştır. Ahmet Baytursınulı, "mağal" ile "metel" sözcüklerinin anlamlarını açıklamıştır ve örnek olarak 29 mağal, 24 metel vermiştir. Ancak metele verilen örneklerde makal ve deyimler birbirine karışmıştır. Bu mağal ve meteller konu ya da alfabetik sıraya göre düzenlenmemiştir. Araştırmacı mağal ve metel terimlerini şöyle açıklamıştır: "Mağal, şiire yakın ve örf adete uygun olarak söylenen fikirler." "Metel dediğimiz yeri geldiğinde söylenen sözler. Metel mağala yakındır. Fakat mağal tecrübeden kaynaklanan gerçekleri söyler. Metel böyle gerçekleri söylemez, kalıplaşmış sözlerdir."⁶

"Mağal" çoğu zaman iki basit cümleden oluşur ve temel fikir ile onun ön şartı birlikte gelir. "Mağalda" esas fikir açıkça söylenir ve doğrudan öğüt verir. "Metel" doğrudan öğüt vermez, sonuç bildirilmez, makal gibi açıklayıcı değildir.

"Metel"e örnekler:

Құрғак қасиқ awız jırtar. (Kuru kaşık ağız yırtar.)

Қалауын tapsa қар жанар. (Yolunu bulursa kar da yanar.)

⁵ A.e., s.850.

⁶ Ahmet Baytursınulı, **Kazak Til Biliminin Meseleleri**, Almatı, Abzal-Ay Baspası, 2013, s.388-389.

Köp tükirse – köl. (Çok insan tükürürse göl olur.) vb.

Kazak dil bilimcisi Abduveli Kaydar'ın tanımlamasına göre “maḳal” ve “metel” Kazakçaya Arapçadan geçmiş kelimelerdir. Arapçada “maḳal” kelimesi “doğru söz” ya da “tam yerinde söylenen söz” anlamına gelmektedir. “Metel” ise Arapçadan (masal>mesel) söylenişi ve yazılışı değiştirilerek alınmış bir kelimedir. Kazakça söylenişinde s sesinin t olarak ses değişikliğine uğradığı görülmektedir⁷.

Kazak Türkçesinde maḳal genelde bir, iki veya daha çok cümleden oluşur, şiir şeklinde de olabilir. Maḳalda sözcüklerin gerçek anlamından da bir sonuç çıkmakla beraber mecaz anlamı da bulunur ve verilmek istenen fikir doğrudan iletilir; cümleler tamamlanarak düzgün bir şekilde söylenir. Bazı makallarda ise anlamlar mukayese edilir. *Kazak Edebi Dilinin Sözlüğü*'nde “maḳal” terimi şöyle açıklanmıştır: “Maḳal (Arapça) isim. 1. Özlü bir düşüncüyü bildiren kısa ve vezinli ibretli söz. 2. Halk şiirinin bir çeşidi, özlü bir düşüncüyü bildiren, gerçek anlamının yanı sıra mecaz anlamı da bulunabilen öğüt verici kısa ve ibretli söz.”⁸

“Metel” ise çoğu zaman yalın cümleden oluşur ve sözcükler mecaz anlamda kullanılır. “Metelde” mukayese bulunmaz ve belli bir sonuç söylenmez, sadece işaret verilir; verilmek istenen fikir veya öğüt yarım bırakılır. *Kazak Edebi Dilinin Sözlüğü*'nde metel kelimesi şu şekilde açıklanmıştır: “Metel - isim. 1. Özetlenmiş olup mecaz anlam veren kısa ibretli söz. 2. Halk şiirinin nasihat verici kısa söz şeklinde olan janrlık türü.”⁹

Kırgız Türkçesinde de atasözleri “makal” ya da “makal-lakap” olarak adlandırılır. *Kırgız Adabiyatı Entsiklopediyalık Okuu Kuralı (Kırgız Edebiyatı Ansiklopedik Okul Kitabı)* kitabında atasözleri terimi şöyle tanımlanmıştır: “İnsanların uzun zamandan beri devam eden felsefi düşüncelerini biriktiren, onların yaşam tecrübelerinden kaynaklanan, kafiye ve ritimli bir veya birkaç cümlede verilecek fikri tamamlayan, terbiye etmek amacıyla kullanılan folklor eserleri. “Makaldar” folklor eserlerinde ve tüm şair ile yazarların eserlerinde çok sayıda

⁷ Abduveli Kaydar, **Halık Danalıǵı**, Almatı, "Toǵanay T", 2004, s. 15.

⁸ **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, 15 c., Almatı, y. y., 2011, C. 11, s.18-19.

⁹ **A.e.**, C.11, s.141.

bulunur ve konu olarak insan yaşamının tüm taraflarını kapsamaktadır. Atasözlerinin çıkış tarihi insanın düşüncesinin oluşup duygu ve hislerinin gelişmeye başladığı en eski çağlara dayanmaktadır.¹⁰ Bununla birlikte bu kitapta “makal” ile “lakap”ların özellikleri de açıklanmıştır. Makal ile lakapların biçimi, söyleniş birbirine çok benzemektedir. Fakat ikisini birbirinden ayırt eden farklılıkları da vardır. “Makalda söylenen fikir, düşünce özetlenip olay sonuçlandırılır; lakapta ise sadece fikir söylenir, sonuç çıkarılmaz.”¹¹

Nogay Türkçesinde atasözleri “takpaklar” ve “aytuvlar” olarak adlandırılır. N. A. Baskakov'un *Nogayca-Rusça Sözlüğü*’nde atasözü terimi “takpak” olarak geçmektedir¹². Ancak aynı eserde “makal” terimi de verilmiştir. Bu kelimenin karşılığı atasözü olarak açıklanmıştır ve “makal” kelimesinin Kara Nogay ağzında kullanıldığı belirtilmiştir¹³.

Tatar Türkçesinde atasözü “mekel” olarak adlandırılır. Tatar Türkçesinde “mekel”, “Hayattaki çeşitli ibret verici durumları genelleştirip keskince söylenen tabir, atasözü, deyim” anlamıyla kullanılmaktadır¹⁴. Tatar araştırmacısı Huciahmet Mehmütov, *Tatar Halık İcatı (Tatar Halk Eserleri)* kitabının giriş bölümündeki makalesinde “mekel” teriminin Tatarçaya Arapçadan geçtiğini, bu kelimenin manasının “konuşmak, söylemek” olduğunu belirtmiştir. Bir janr ismi olarak bu terime Tatar folkloru tarihinde ilk kez M. İvanov’un 1842’de basılan *Tatarskaya Hrestomatya (Tatarça Okul Kitabı)* ders kitabında rastlandığını; büyük ihtimalle bu terimin konuşmada ve elyazmalarında bu tarihten daha önce de kullanıldığını yazmıştır. Bununla birlikte 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında basılmış olan halk eserleri derlemeleri, ders kitapları ve sözlüklerde Arapçadan geçen *mesel, zarbı mesel, emsal, temsil* gibi terimlere de sık rastlandığını belirtmiştir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir; Tatarcada 1940’lara kadar bu terimlerin yanı sıra konuşma dili

¹⁰ **Kırgız Adabiyatı Ensiklopediyalık Okuu Kuralı**, Bişkek, Mamlekettik Til cana Ensiklopediya Borboru, 2004, s. 131.

¹¹ **A.e.**, s. 131.

¹² **Nogaysko-Russkiy Slovar**, Editörü N.A. Baskakov, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatel’stvo İnostrannih i Natsionalnih Slovarey, 1963, s. 327.

¹³ **A.e.**, s. 211.

¹⁴ **Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü**, 3 c., Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1979, C. 2, s. 418.

ve basılı kaynaklarda “burungular süzë” (eskilerin sözü), “ata-baba süzë” (atalar sözü), “kartlar süzë” (ihtiyarlar sözü), “halk süzë”, “ibretli sözler” gibi ifadeler de sık kullanılmıştır. Huciahmet Mehmütov’a göre 10. yüzyılda Türkçede atasözleri *abışka süzë (ihtiyarlar sözü)* olarak adlandırılmıştır. Araştırmacı, Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig* eserinde geçen *abışka süzë (ihtiyarlar sözü)* kelimelerinin atasözü teriminin karşılığı olduğunu yazmaktadır¹⁵.

Nekiy İsenbet, *Tatar Halık Mekellere (Tatar Halk Atasözleri)* kitabında “mekel” kelimesinin Arapçadan Tatarcaya uzun zaman önce geçtiğini, Başkurtça ile Kazakçada da aynı terimin kullanıldığını belirtmiştir. Nekiy İsenbet’e göre “mekel” kelimesi yazılı edebiyat eserleri ile atasözleri derlemeleri aracılığıyla halk arasında yaygınlaşmış ve sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte “mekel” kelimesiyle ilgili atasözleri de ortaya çıkmıştır. Örneğin;

Meķel sakaldan uluraķ. (Atasözü sakaldan büyüktür.)

Süz kürķë – meķel, ir kürķë – saķal. (Söz güzelliği atasözüdür, yüz güzelliği sakaldır.)¹⁶.

Diğer lehçelerde de atasözleriyle ilgili aynı atasözleri bulunmaktadır:

Başkurt

Yüz kürķë – haķal, hüķ kürķë – meķel. (Yüzün güzelliği sakaldır, sözün güzelliği atasözüdür.)

Kazak

Jüz körķi – saķal, Söz körķi – maķal. (Yüzün güzelliği sakaldır, sözün güzelliği atasözüdür.)

Kırgız

Söz körķü – maķal, er körķü – saķal. (Sözün güzelliği atasözüdür, yüzün güzelliği sakaldır.)

¹⁵ Huciahmet Mehmütov, “Tatar Halkının Aforistik İcatı”, **Tatar Halık İcatı: Mekeller hem Eytemner**, Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, 1987, s. 5-6.

¹⁶ Nekiy İsenbet, **Tatar Halk Mekelleri**, Yar Çallı, “İdel Yort” Neşriyatı, 2003, s. 92.

Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* kitabında atasözlerini şu şekilde değerlendirmiştir: “Atasözleri, geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır. Ulusun ortak düşünce, kanış ve tutumunu belirtir; bize yol gösterirler. Bir atasözüyle belgelendirilen tutumun doğruluğu herkesçe kabul edilir¹⁷.”

14. ve 15. yüzyıllara ait Osmanlıca metinlerde yaygın olarak *atalar sözü* terimi; Tanzimat dönemi eserlerinde ise *mesel* sözü *darb-ı mesel*, *durub-ı emsal* olarak kullanılmıştır. Ayrıca Şinasi ve Rıza Tevfik tarafından *hikmetü'l avam* terimi de kullanılmıştır¹⁸. Ömer Asım Aksoy, *mesel* ve *darb-ı meselin* Divan edebiyatında da, Osmanlıcada da geçtiğini yazmıştır. Eskiden atasözlerinin ve birtakım deyimlerin başka bir adının da *meşhur sözler* olduğunu belirtmiştir¹⁹.

Ali Püsküllüoğlu *Türk Atasözleri Sözlüğü* açıklamalı sözlüğünde “Atasözü nedir, nasıl tanımlanır?” sorusuna şöyle cevap vermiştir: “Atasözü, sözlük anlamıyla “ataların uzun denemelere, gözlemlere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak veren ve kalıplaşmış bir biçimi olan, kamuca benimsenmiş kısa, özlü söz”dür²⁰.”

Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan *İslam Ansiklopedisi*’nde atasözü kavramı böyle açıklanmıştır: “Atalardan gelen ve onların yüzyıllar içindeki tecrübe ve müşahedelerine dayalı düşüncelerini öğüt ve hüküm şeklinde nakleden anonim mahiyette kısa ve özlü söz²¹.” Bu, atasözlerinin tüm özelliklerini kapsayan ve güzelce tanımlayan bir açıklamadır. Bununla birlikte atasözleri, deyimler ve vecizeler arasındaki fark anlatılmıştır. “Deyimler atasözlerinde olduğu şekilde bir hüküm taşımadıkları gibi çok defa kendi başlarına bir cümle yapısı göstermezler. Vecizeler ise atasözleri gibi anonim olmayıp adı bilinen kişiler tarafından söylenmişlerdir²².”

¹⁷ Ömer Asım Aksoy, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁸ Aydın Oy, **a.g.e.**, s. 4.

¹⁹ Ömer Asım Aksoy, **a.g.e.**, s.14.

²⁰ Ali Püsküllüoğlu, **Türk Atasözleri Sözlüğü**, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2002, s. 7.

²¹ Türkiye Diyanet Vakfı İSLAM Ansiklopedisi, 44 c., İstanbul, 1991, C. 4, s. 44.

²² **A.e.**, C.4, s. 44.

Diğer Türk lehçelerinde *atasözü* kelimesinin karşılığı olarak Azerbaycan Türklerinde “atalar sözü”; Karakalpak, Özbek ve Uygur Türklerinde “makal”; Türkmen Türklerinde ise “nakıl” ve “atalar sözü”; Altay Türklerinde “ukaa sös”, “kep sös”, Hakas Türklerinde “söspek” terimlerinin kullanıldığını görmekteyiz²³. Çuvaşçada atasözleri terimi “vattisen samahe” yani, “ihtiyarlar sözü” olarak adlandırılmaktadır²⁴.

Kazak dil bilimcisi Ahmet Baytursınu’lının *Edebiyat Tanıtıkış (Edebiyat Tanıtımı)* kitabında atasözlerini halk eserleri bölümüne yerleştirmiştir. Araştırmacının bu çalışmasındaki edebiyat türleri ile halk eserlerini sınıflandırması çok önemlidir; çünkü günümüzde de Kazak halk eserlerini sınıflandırmada atasözlerinin ayrı bir yeri vardır. Kazak bilim adamı Şakir İbrayev, bu konuyla ilgili makalesinde Kazak halk eserlerinin tasnifini sunmuştur. Bu sınıflandırmada halk eserleri 1. *Örf ve Adetlerle İlgili Folklor*; 2. *Örf ve Adetlerle İlgisi Olmayan Folklor* denilerek iki temel gruba ayrılmıştır. Atasözleri, *Örf ve Adetlerle İlgisi Olmayan Folklor* grubunun Kısa Türler bölümüne yerleştirilmiştir²⁵. Kazak araştırmacılarının çalışmalarında atasözlerinin ayrı bir edebi tür olarak görüldüğü kesindir. S. Nurişev’e göre: “Atasözleri, Kazakların yaşamının tüm taraflarını iyice kapsayan halk edebiyatı eserleri janrlarından biridir.”²⁶

Kırgız bilim adamları K. Asanaliev ile R. Kırıbayeva, atasözlerini “Farklı yaşam olayları hakkında kısa, canlı, doğru ve tam söylenen halk eserlerinin bir türüne makal denir” diye bir edebi tür olarak tanımlamışlardır²⁷. T. Bittirova Kuzey Kafkasya’daki Türk halklarının folklorundaki ortaklıklar hakkındaki bildirisinde Balkar, Kumuk ve Nogayların halk eserleri hakkında bilgi verirken atasözlerinin

²³ Abduveli, Kaydar, **Halık Danalığı**, s. 15.

²⁴ Huciahmet Mehmütov, **a.g.e.**, s. 6.

²⁵ Kenan Koç v.d., **Kazak Edebiyatı I: Kazak Folkloru ve Sovyet Dönemi Öncesi Kazak Edebiyatı**, 1. Baskı, İstanbul, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 49-53.

²⁶ S. Nurişev, **Kazaktın Halık Makaldarının Damuw Tarihınan**, Almatı, y.y., 1959, s. 128.

²⁷ Külınar İmanakunova, “Orto Mektepterde Kırgız Tili Sabagında Okuuçulardıń Kep İşmerdüülüğün Örkündötüüdö Makaldardı Koldonuunın Tehnologiyası”, *Pedagogika İlimderinin Kandidatı Okumuşyuuluk Daracasın İzdenip Aluu Üçün Cazılğan Dissertatsiya*, İ. Arabayev Atındağı Kırgız Mamlekettik Universiteti, Bışkek, 2017, s. 11.

folklorun kısa janlarına ait olduğunu belirtmiştir²⁸. Kuzeybatı grubundaki tüm lehçelerde bilmeceler, deyimler, tekerlemeler gibi atasözleri de folklorun kısa türleri olarak tanımlanmaktadır. Sovyetler döneminde folklor araştırmacılarının çalışmaları aynı sistemi izleyerek yapıldığı ve Rus araştırmacıların etkisi olduğu görülmektedir.

Fakat Türkiye Türkçesinde durum biraz farklıdır. Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*’nde atasözleri ile ilgili sunulan malumata göre atasözleri, Anonim Halk edebiyatı terimleri arasında bulunmasına rağmen mani, türkü, masal gibi başlı başına bir edebi tür değillerdir. “Çünkü atasözleri konuşmalarda, didaktik şiirlerde ve çeşitli ifade şekillerinde birer küçük söyleyiş halinde kalıp, tek başına bir eser veya parça teşkil etmezler. Ancak günlük dili süslemek, ifadeye canlılık vermek gibi bir vazife görmelerinden dolayı onları bir araya toplayıp ayrı bir nevi gibi incelemek ihtiyacı duyulmuştur²⁹.” Atasözlerinin başlı başına bir edebi tür olmadığıyla ilgili fikirler ortaya çıksa bile, bunların halk eserlerinin ayrı bir janrı, türü olarak görülmesi ve incelenmesi gerekir. Özkul Çobanoğlu’na göre “Atasözleri, halkbiliminin ele aldığı her türlü sözlü ve yazılı folklor formu içinde yer alabilen son derece yaygın kullanıma sahip bir türdür. Bu nedenle yazılı kültür formlarındaki kullanımları ve bundan da önemlisi sözlü kültür ortamı içindeki çeşitli formlarda ve konuşma durumlarındaki kullanımlarıdır³⁰.”

1.2. Atasözlerinin Kaynakları

1.2.1. Türk Lehçeleri Atasözlerinin Ortak Kaynakları

Her halkın kendine ait atasözleri vardır. Farklı dillerde benzer atasözlerinin varlığı, hatta bazılarının hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Tüm Türk

²⁸ T. Bittirova, “Otrajeniye Etnogenetiçeskoy Obşnosti v Folklore Tyurkskih Narodov Severnogo Kavkaza”, *Nogaylar: XXI Ömir; Tarih. Til. Madaniyat. Avelgiden Keleekke*, Birinşi Halkaralık İlmi-Praktikalık Konferentsiyadın Yıyıntığı, Çerkessk, 2014, s. 283.

²⁹ Türkiye Diyanet Vakfı *İSLAM Ansiklopedisi*, C.4, s. 44.

³⁰ Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2004, s. 8.

lehçelerindeki atasözlerini karşılaştırdığımızda pek çoğunun aynı biçimde kullanıldığını görmek mümkündür.

Türk dünyasında genel olarak atasözlerinin konuları ve cümle yapısı oldukça benzerdir, hatta atasözlerinin büyük bir kısmı Türk lehçelerinde aynı biçimde söylenmektedir.

Tüm Türk lehçelerinde manayı aynı kelimelerle ifade eden pek çok atasözü bulunmaktadır. Ancak bölge, iklim, yaşam şartları ve hayat tarzı gibi meseleler birtakım farklılıklar meydana getirmiştir. Genelde Türk lehçelerindeki birçok atasözü tamamen aynıdır. Birer tane örnek verelim:

Başkurt

Ezem alahı eşende, hayvan alahı tışında. (Adam alacası içinde, hayvanın alacası dışında.)

Kazak

Adam alası – içinde, Mal alası – sırtında. (Adam alacası içinde, Hayvanın alacası dışında.)

Kırgız

Adam alası içinde, mal alası tışında. (Adam alacası içinde, hayvanın alacası dışında.)

Nogay

Ayvan alası tışında, Ädem alası içinde. (Adam alacası içinde, hayvanın alacası dışında.)

Tatar

Edem alası içinde, tuvar alası tışında. (Adam alacası içinde, hayvanın alacası dışında.)

Türk

Adam alacası içinde, hayvanın alacası dışında.

Bazılarında sadece bir iki kelimede farklılık bulunmaktadır.

Başkurt

At kişneşöp tanışır, ezem hüyleşöp tanışır. (At kişneşerek, insan

konuşarak tanışır.)

Kazak

Adam söyleskenşe, jılkı kisneskenşe. (İnsan konuşana kadar, yıldı kişneşene kadar.)

Kırgız

At kişeşip tabışat, Adam süylöşüp tabışat. (At kişneşerek, insan konuşarak tanışır.)

Nogay

Ädem söyleşip, Yılkı kisnesip tanısar. (At kişneşerek, insan konuşarak tanışır.)

Tatar

At kişneşep, edem söyleşep tanışa. (At kişneşerek, insan konuşarak tanışır.)

Türk

İnsan konuşa konuşa, hayvan koklaşa koklaşa.

Bazı atasözlerindeki aynı anlam farklı kelimelerle ifade edilmiştir.

Başkurt

Azıklı at arımaś, azıkhız at barmaś. (Azıklı at yorulmaz, azıksız at yürümez.)

Kazak

Attı kamşımen aydama, jemmen ayda. (Atı kamçıyla dehleme, yem ile dehle.)

Kırgız

Arpa cegen at oynoyt. (Arpa yiyen at oynar.)

Nogay

Azıklı at arımas. (Azıklı at yorulmaz.)

Tatar

Azıklı at armas. (Azıklı at zayıflamaz.)

Türk

Arpa verilmeyen at, kamçı zoruyla yürümez.

Bu atasözleri farklı biçimde söylenseler de çıkacak sonuç aynıdır, yani bunların tümünde atı iyi beslemek gerektiği ile ilgili tavsiye vardır. Aksi takdirde ne olacağı da bellidir.

Tüm Türk dünyasındaki atasözlerinin ortak olması çok doğal bir durumdur; çünkü atasözlerinin ortak kaynaklarına baktığımızda en eski kaynakların ortak olduğunu görmekteyiz. Türk lehçelerindeki atasözlerinin ortak kaynakları: 1. *Orhon Yazıtları*; 2. *Divanü Lûgat-it-Türk*; 3. *Kutadgu Bilig*; 4. *Atebetü'l-Hakayık*'tır.

Orhon Yazıtları'nda geçen atasözleriyle ilgili şu örneği verebiliriz: “Yuyka erkli tupulgalı uçuz ermiş, yinçege erklig üzgeli uçuz. Yuykla kalın bolsar, tupulguluk alp ermiş. Yinçege yogun bolsar, üzgülük alp ermiş.” Anlamı: “Yufka olanın delinmesi kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş, ince yoğun olsa, kırmak zor imiş³¹.” Buna benzer ya da bu atasözünün verdiği anlama yakın olan atasözleri bu tezimizde ele aldığımız Türk lehçelerinin bazılarında bulunmaktadır.

Başkurt

Yep nėske yerėnen özölör. (İp inceldiği yerden üzülür.)

Kazak

Juwan sozilğanşa, jiñişke üziledi. (Kalın incelene kadar, ince kopar.)

Kırgız

Cuka cerden cırtilat, içke cerden üzülöt. (İnce olan yer yırtılır, ince olan yer kopar.)

Türk

1. *Kalın incelene kadar ince üzülür.* 2. *İp inceldiği yerden kopar.*

Kazak araştırmacısı Baltabay Adambayev bu atasözünü “*Juğanı taptau oñay, jiñişkeni üzüw oñay*” (İnceyi çiğnemek kolay, inceyi kopartmak kolay) olarak

³¹ Aydın Oy, **a.g.e.**, s. 118.

vermiştir³².

Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it-Türk* eserinin tüm Türk dünyası için önemi büyüktür. Yazar, eserinde verilen kelimeleri izah etmek için atasözlerine de başvurmuştur. *Divanü Lûgat-it-Türk* eserinde bulunan ve çağdaş Türk lehçelerinde de kullanılan atasözlerinin bazılarına örnek verelim. Bunların bir kısmı günümüzde de aynı biçimde kullanılmaya devam etmekte, bir kısmı ise kısmen değişmiştir.

1. *Edhgü er süngüki erir, atı kalır.* (III. Cilt, s. 367.)

(İyi adamın kemiği erir atı kalır.)³³

Başkurt

At ülër mayzan kalır, yëğët ülër dan kalır.

Kazak

Batır ölse atı qaladı, qorqaq ölse nesi qaladı?

Türk

At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır.

2. *Kişi alası içtin, yalkı alası taştın.* (I. Cilt, s. 91.)

İnsanın (adamın) alacası içinde, hayvanın alacası dışında.³⁴

Başkurt.

Ezem alahı eşende, hayvan alahı tışında.

Kazak

Adam alası – işinde, Mal alası – sırtında.

Kırgız

Adam alası içinde, mal alası tışında.

Nogay

Aywan alası tışında, Ādem alası işinde.

Tatar

Edem alası içinde, tuvar alası tışında.

³² Baltabay Adambayev, **Halık Danalıǵı**, Almatı, Ravan Baspası, 1996, s. 9.

³³ Aydın Oy, **a.g.e.**, s. 130.

³⁴ **A.e.**, s. 137.

Türk

İnsanın (adamin) alacası içinde, hayvanın alacası dışında.

3. *Korkmuş kişiye koy başı koş körünür.* (III. Cilt, s. 126.)

(Korkmuş kişiye koyun başı çift görünür.)³⁵

Başkurt

Qorqqanga qoş, qoyrogo mēnen biş kürēne.

Kazak

Qorıqqanga qos köriner.

Kırgız

Qorqono qoş körünöt.

Türk

Korkana çift görünür.

4. *Uma kelse, kut kelir.* (I. Cilt, s. 92.)

(Konuk gelirse, uğur gelir.)³⁶

Başkurt

Qunaq üz rizığı mēnen kilēr. (Misafir kendi rızkıyla gelir.)

Kazak

Qonaq kelse – kut. (Misafir gelirse kut gelir.)

Kırgız

Qonoq kirse eşikten, Irsı kiret teşikten. (Kapıdan misafir girerse, rızkısı delikten girer.)

Türk

Misafir kısmeti ile gelir.

Atasözlerinin ortak kaynaklarının biri de Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* eseridir. *Divanü Lûgat-it-Türk* eserinde Türk atasözleri olduğu gibi yazılmıştır. Fakat *Kutadgu Bilig* manzum eser olduğu için atasözlerinin şekli değiştirilmiştir. Ancak anlam yönünden bu cümlelerin atasözü olduğu bellidir. Böylece belli olan

³⁵ A.e., s. 137.

³⁶ A.e., s.150.

az sayıdaki atasözlerinden aynı olan bir iki örneği vermek mümkündür.

1. *Negü ekse yirke yana ol önür*

Negü birse evre anı ok alur. (1394. beyitten)³⁷

Bunun anlamı da günümüzde kullanılan atasözüyle aynıdır.

Başkurt

Ni sesheñ, şunı urırhıñ. (Ne ekersen onu biçersin.)

Kazak

Ne ekseñ, sonı orasıñ. (Ne ekersen onu biçersin.)

Kırgız

Emne ekseñ oşonu orosuñ. (Ne ekersen onu biçersin.)

Tatar

Ni çeçseñ, şunı urırsıñ. (Ne ekersen onu biçersin.)

Türk

Ne ekersen onu biçersin.

2. *Serınse bulur er mesel kökke yol.* (1322. beyitten)

Anlamı: “İnsan sabrederse göğe bile yol bulur, bu meseldir³⁸.”

Başkurt

Sabır itken – morazına yětken. (Sabreden kişi muradına ermiş.)

Kazak

Sabırlı jeter muratқа, Sabırsız қалар уятқа. (Sabreden kişi muradına erer, sabırsız rezil olur.)

Kırgız

Sabırdıñ түбү sarı altın. (Sabrın dibi sarı altın.)

Nogay

Sabır etken muradına yetken. (Sabreden kişi muradına ermiş.)

³⁷ Aydın Oy, **a. g. e.**, s.155-156.

³⁸ **A. e.**, s.155-156.

Tatar

Sabırnıñ tübë sarı cimiş. (Sabrın sonu selamettir.)

Türk

Sabreden derviş muradına ermiş.

Edip Ahmet b. Mahmut Yükneki'nin *Atabetü'l Hakayık* adlı eserinde de Türk dünyasında ortak olan atasözleri geçmektedir. Edip Ahmet'in eseri şiirle yazılmış olsa bile atasözleri net bir şekilde kullanılmıştır. Bunlardan bazıları insanla ilgilidir. Birkaç tane örnek verelim:

1. *Eren körki akl ol.* (90)

(İnsanın ziyneti akıldır.)³⁹

Başkurt

Këşë kürkë, akıl. (İnsanın güzelliği akıldır.)

Kazak

Adamnıñ tizgini – akıl. (İnsanın dizgini akıldır.)

Kırgız

Akıl baylığı - azbas baylık. (Akıl serveti, tükenmez servet.)

Tatar

Këşë kürkë akıl, Akıl kürkë sabır. (İnsanın güzelliği akıldır, aklın güzelliği sabırdır.)

Türk

Akıl kişiye sermayedir.

2. *Yılan yumşak erken yavuz fi'l iter* (215)

Yırak turgu yumşak tip azılmagu. (216)

(Yılan yumuşak iken kötülük yapar,

Uzak durmalı, yumuşak diye yanılmamalı.)⁴⁰

Başkurt

³⁹ A.e., s. 158.

⁴⁰ A.e., s. 159

Yılandıñ tışı yomşak, eş zehir. (Yılanın derisi yumuşak, içi zehir.)

Kazak

Jılandıñ sırtı jumsak, tisi zahar. (Yılanın sırtı yumuşak, dişi zehirlidir.)

Kırgız

Cılandın sırtı cumşak, işi zaar. (Yılanın sırtı yumuşak, içi zehirlidir.)

Tatar

Yılandıñ tışı yomık bulsa da eş zehir. (Yılanın dışı kaplı olsa da içi zehir.)

Türk

Yılana yumuşak diye el sunma.

3. Gefa kıl daçıngka yanut kıl vefa. (327)

(Sana cefa edene vefa ile cevap ver.)⁴¹

Başkurt

Taş mēnen atkaŋa aş mēnen at. (Seni taşıyan kişiye aş ver.)

Kazak

Taspen urǵandı aspen ur. (Seni taşla vuranı aşla vur.)

Kırgız

Taş menen urǵandı aş menen ur. (Seni taşla vuranı aşla vur.)

Tatar

Taş bēlen atkaŋa, aş bēlen at. (Seni taşıyan kişiye aş ver.)

Türk

Sana taşla varana sen aşla var.

4. İsiz kılğan erke sen edgü kıla

Keremning başı bu erür ked bile. (333)

(Kötülük yapan adama sen iyilik yap,

Keremin başı budur, bunu iyi bil.)⁴²

⁴¹ A.e., s. 160.

⁴² A.e., s. 160.

Başkurt

İzgëlëkke izgëlëktë her këm ite, Yawızlıkka qarap izgëlëktë kěşë ite. (İyiliğe iyiliği her kişi yapar, kötülüğe iyiliği er kişi yapar.)

Kazak

*Jaqsılıkka jaqsılıktı er kisi kılar,
Jamandıkka jaqsılıktı ar kisi kılar.* (İyiliğe iyiliği her kişi yapar, kötülüğe iyiliği er kişi yapar.)

Kırgız

*Camandıkka cakşılık er kişinin işi,
Cakşılıkka cakşılık ar kimdin işi.* (İyiliğe iyilik her kişinin işi, kötülüğe iyilik er kişinin işi.)

Türk

İyiliğe iyilik her kişinin karı, kötülüğe iyilik er kişinin karı.

5. *Tiken edlegen er üzüm biçmez ol.* (376)

(Diken eken insan üzüm biçmez.)⁴³

Başkurt

Arpa sesken buyzay urmaş. (Arpa eken buğday biçmez.)

Kazak

Arpa egip, biday oramın deme. (Arpa ekip buğday biçerim deme.)

Nogay

Tigenek şaşıp boday ura almassıñ. (Dulavrat otu ekip buğday biçemezsin.)

Tatar

1. *Arpa ikken boday urmas.* (Arpa eken buğday biçmez.) 2. *Tigenek çeçëp boday ura almassıñ.* (Dulavrat otu ekip buğday biçemezsin.)

Türk

Arpa eken buğay biçmez.

Türk lehçelerinde günümüzde kullanılmakta olan atasözleri hakkında

⁴³ A.e., s. 161.

kaydedilmiş kaynaklarda da bilgiler bulunmaktadır. 1907’de Doğu Türkistan’ın Dunhuan manastırında Türkçe el yazması bulunmuştur. Bu kaynakta on iki atasözü kaydedilmiştir. Araştırmacılar bu el yazmasının 10. yüzyıla ait olduğunu belirtmişlerdir. Bu kaynakta “*Dumansız ateş olmaz*”, “*Bin kişinin yüzünü bilmektense, bir kişinin adını bil*” gibi atasözleri yer almıştır⁴⁴. Buna benzeyen, biçimi biraz değişen atasözleri günümüzde Türk lehçelerinin çoğunda söylenmektedir.

Başkurt araştırmacısı Fenuze Nadrşina'ya göre tüm Türk halklarının atasözleri arasındaki yakınlığı tarihsel ve genetik ortaklıkla açıklamak gerekir⁴⁵. Fakat kardeş olmayan halklarda ve Türk lehçeleriyle herhangi bir bağlantısı olmayan dillerde de Başkurt atasözleriyle anlamları ortak olan ve birbirine çok benzeyen atasözleri bulunur. Fenuza Nadrşina'ya göre bu durumun iki sebebi vardır. Bunlar;

1. Tarihi-tipolojik şartlar: Bu şartlar nedeniyle herhangi bir durumla ilgili (uzak - yakın, aydınlık - karanlık, güzel - çirkin, ak - kara, kahraman - korkak vb.) tüm halkların bakış açısı benzer olduğundan aynı atasözleri söylenmiştir.

2. Halkların münasebetleri: Halkların birbirleriyle kurdukları ilişkiler neticesinde birtakım atasözleri bir halkın dilinden başka bir halkın diline geçmiştir⁴⁶.

Fenuze Nadrşina, *Başkort Halık Mekelderi hem Eytemderi Turahında* (Başkurt Halk Atasözleri ve Deyimleri Hakkında) makalesinde Başkurt atasözlerinin diğer Türk lehçelerindeki atasözleriyle, özellikle Tatar atasözleriyle benzerliğini, çoğunun da ortak olduğunu dile getirmiştir. Bununla birlikte Fenuze Nadrşina'ya göre, Başkurtça ve Kazakçada birçok ortak atasözünün bulunması doğal bir durumdur. "...Çünkü, birincisi, Kazaklar ile Başkurtlar yüzyıllarca komşu olarak yaşayıp yakın ilişkilerde bulunmuşlardır. İkincisi ise Başkurtça söz varlığı

⁴⁴ Huciahmet Mehmütov, **a.g.e.**, s.10 // h.1, Mahmutov H., “Men Yıl İlik Yazılğan Mekeller.” – **Sotsyalistik Tatarstan**, 14 Ocak, 1963.

⁴⁵ Fenuze Nadrşina, **a. g. e.**, s. 9.

⁴⁶ **A.e.**, s. 9-10.

açısından Kazakça gibi Türk dillerinin Doğu grubunda yer almaktadır⁴⁷."

Türk lehçelerindeki ortak kaynaklardan ziyade her lehçeye ait kaynaklar da mevcuttur.

1.2.2. Başkurt Türkçesindeki Atasözlerinin Kaynakları

Başkurt Türkleri kabilelerinin 16. ve 18. yüzyıllarda yazılan şecereleri (soy ağacı) bazı Başkurt atasözlerini de ihtiva eder. Mesela, 16. yüzyılın sonu 17. yüzyılın başında yazılmış Min-Başkurtlarının şeceresinde Başkurt atasözleri geçmektedir. Mesela:

“Ėakıllı anlar, Ėakılsızın bër kolagından kerub, bërsënden çığar.”
(Akıllı anlar, akılsızın bir kulağından girip diğerinden çıkar.)

“Neseldin bëlmegen këşë badşah aldında süz süzlerge yaramas, ahurĖidin bëlmëgen Ėakımlëkke yaramas.” (Soyunu bilmeyen kişı padişah önünde konuşamaz, geleceğı bilmeyen kişı hakim olamaz.)⁴⁸

Üsergen kabilesi Mambet soyunun 18. yüzyılda yazılan şeceresinde (1966 yılında Kadim Aralbayev tarafından bulunmuştur) *“Tanığan yërze – ir hıylı, tanımağan yërze – tun hıylı.”* (Tanıdığı yerde adam kıymetlidir, tanımadığı yerde giydiğı kürkü kıymetlidir.) *“İlē kursığan il ağahı bulır, ilën bursığan – il busağahı bulır”* (Vatanını koruyan ağa olur, vatana kötölük edenin yeri kapı önünde olur) gibi atasözlerine rastlanmaktadır⁴⁹.

Başkurt Türkçesindeki atasözlerini derleme işi 19. yüzyılın ikinci yarısında başlatılmıştır. Başkurt atasözleri ilk defa *Tatarskaya Hrestomatya* (*Tatarca Okul Kitabı*) kitabında yayımlanmıştır. *Tatarskaya Hrestomatya*, adından da anlaşıldığı gibi bir ders kitabıdır. 1859 yılında Kazan şehrinde yayımlanan kitap, Başkurt çocukları için açılan okulda (Kadetski korpus) Arapça ve Farsça ders veren

⁴⁷ A.e., s. 9.

⁴⁸ Fenuze Nadrşına, “İstoriya Sobiraniya i İzuçeniya Başkirskih Poslovits i Pogovorok”, **Posloviçnaya Konseptualizatsya Otdelnih Fragmentov Kartını Mira v Başkirskom Yazıke**, Ufa, 2013, s.6-7.

⁴⁹ A.e., s. 7.

Seliyahan Kuklyaşev tarafından hazırlanıp neşredilmiştir. Bu kitapta Tatar atasözleriyle birlikte birçok Başkurt atasözüne yer verilmiştir. Bu atasözleri söz varlığı açısından incelendiğinde sadece Başkurt Türkçesine has kelimeler ve sesler ortaya çıkar. Bunu A. Harisov *Başkurt Halkının Edebi Mirası* kitabında yazmıştır. Buna bazı atasözleri örnek olarak verilmiştir:

Küp yeşegen bēlmes, küp kızırğan bēlēr. (Çok yaşayan değil çok gezen bilir);

Kürēngennēñ alıslığı yuk, kütergēnnēñ awırlığı yuk. (Görünen uzak değil, taşınan şey ağır değil);

Alıldağı doşmandan andıp yörögen dust yaman. (Uzaktaki düşmandan peşine düşen arkadaş kötüdür)⁵⁰.

Aynı okulda öğretmen olarak çalışan Mirsalih Bikçurin de Başkurt Türkçesindeki folklor eserlerini derlemiştir. Onun saklanan el yazmalarında masallar, şarkılar, bilmece ve atasözleri bulunmaktadır⁵¹.

Başkurt Türkçesindeki atasözlerine örnekler Sergey Rıbakov'un derlediği folklor eserleri arasında mevcuttur. Sergey Rıbakov'un 1893'te Ufa ve Orenburg illerine giderek derlediği folklor eserleri Sankt-Petersburg'taki Rus Coğrafya Kurumunun arşivlerinde muhafaza edilmektedir. Bunların arasında 96 tane Başkurt atasözü bulunmaktadır. Bir iki tane örnek verecek olursak:

Rıbakov'un yazdığı nüsha: “*Aksa su kubek*”; günümüzdeki Başkurt Türkçesinde: *Akşa hıu kēwēk*. (Para su gibidir.)

Rıbakov'un yazdığı nüsha: “*Yokka hukim yok*”; günümüzdeki Başkurt Türkçesinde: *Yukka hōkōm yuk*⁵² (Bulunmayan şeye hüküm yok).

1923 yılında Başkurt atasözleri Ufa'da *Boronğolarzın hüzzeri* (Atalar

⁵⁰ A.e., s. 8.

⁵¹ A.e., s. 8.

⁵² A.e., s. 9.

sözleri) adıyla ilk defa ayrı kitap olarak basılmıştır. Bu atasözlerini G. Vildanov ile H. Gabitov derleyip kitap olarak hazırlamışlardır. Bu kitapta halk arasından derlenen 600'e yakın Başkurt atasözü verilmiştir. Aynı kitap, yeni atasözleri ilave edilerek 1924 yılında Moskova'da Merkez Matbaa'da basılmıştır. Bu kitapta alfabetik sıraya göre düzenlenen 1130 atasözü yer almıştır. Kitap, Arap harfli Başkurt alfabesiyle (yeni imla kurallarına uygun olarak) basılmıştır. Kitabın önsözünde atasözleri “ğibrétli hüz” – “ibretli söz” olarak tanımlanmıştır. Fenuze Nadrşina'ya göre “Bu kitabın özelliği, atasözlerinin halk konuşmasında kullanılan şekilde verilmesidir; yani kitapta orijinal sözler ve söylenişler yer almıştır, bunlar günümüzde kullanılmasa bile tarihi-edebi kaynak olarak önem kazanmaktadır”⁵³.

1930 yılında Sagit Miras tarafından derlenip Tagir Baişev tarafından sınıflandırılan Başkurt atasözleri ve bilmeceleri Ufa'da *Halk Ezebiyatınan Mekelder hem Yomğaklar (Halk Edebiyatından Atasözleri ve Bilmeceler)* adıyla kitap olarak basılmıştır. Bu kitap, 1731 atasözü ve 708 bilmeceyi ihtiva eder. Bu kaynakta tüm atasözleri konularına göre sınıflandırılarak 8 bölüme ayrılmıştır⁵⁴.

Ğabdulla Amantay tarafından hazırlanıp 1938 yılında yayımlanan *Başkort Mekelleri (Bashkort Atasözleri)* adlı kitapta 1000'den fazla atasözü toplanmıştır. Başkurt atasözlerini konularına göre sınıflandırma yöntemi açısından bu kitap önemlidir⁵⁵.

1980'lerde Başkurt halk eserleri *Başkort Halık İjadı (Bashkort Halk Eserleri)* adıyla birkaç cilt olarak hazırlanıp basılmıştır. Atasözleri ve deyimler ayrı cilt olarak yayımlanmıştır. Bu ciltte 10595 atasözü ve deyim verilmiştir⁵⁶. Kitabı hazırlayan ve önsöz olarak verilen makalenin yazarı Fenuze Nadrşina'dır. Makalede atasözleri ve deyimlerin özellikleri ve konuları; atasözlerine yansımış olan inançlar, görüşler, yaşam tarzı gibi meselelerden söz edilmiştir.

⁵³ A.e., s. 14-15.

⁵⁴ A.e., s. 15.

⁵⁵ Kirey Mergen, *Başkort Halık Mekelderi*, Ufa, 1960, s. 11-12.

⁵⁶ Fenuze Nadrşina, *a.g.m.*, s. 23.

1.2.3. Kazak Türkçesindeki Atasözlerinin Kaynakları

Kazak Türkçesindeki atasözlerini ilk derleyen Kazak seyyahı ve bilim adamı Şokan Valihanov'tur. Ş. Velihanov ile İ. N. Berezin'in araştırmalarında 19. yüzyılın ortasında halk arasından derlenmiş 200'den fazla Kazak atasözü bulunmaktadır⁵⁷.

Kazak Türkçesindeki atasözlerini derleme ve yayınlama işi 19. yüzyılın sonunda başlamıştır. Kazak atasözlerini derleme ve neşretmede Ş. İbragimov, I. Altınсарın, F. Plotnikov, P. A. Meliyoranski, E. Divaev, N. Katanov, V. V. Katarinski, N. N. Pantusov gibi şahıslar çalışmışlardır⁵⁸. 20. yüzyılda Kazak atasözlerinin konuları, tasnifi, cümle yapısı ve dil-stil özelliklerini S. Seyfullin, M. Avezov, M. Gabdullin, B. Şalabayev, S. Nurişev gibi bilim adamları araştırmışlardır⁵⁹.

Kazak Türkçesindeki atasözlerine örnekler N. Katanov'un *Türk Kabileleri Arasında* eserinde bulunmaktadır. N. Katanov, bu yazısında Kazakları Çarlık Rusya döneminde ifade edildiği gibi Kazak-Kırgızlar diye adlandırmıştır. Katanov *Türk Kabileleri Arasında* eserindeki Kazak-Kırgızlar adlı bölümde "Kırgızların halk eserleri; özellikle, kadın, kötü insan, boş konuşma gibi konularla ilgili atasözleri ilgi çekici" diyerek birkaç tane atasözü vermiştir. Fakat bu atasözleri orijinal dilde değil Rusçaya tercüme edilerek yazılmıştır. Bu atasözleri şunlardır:

Seni aldaytın äyeliñe sengenşe, iytiñe sen. (Seni kandıracak karına güvenmektense köpeğine güven.)

Äyeldiñ şaşu – uzun, aklı – kısqı. (Kadının saçları uzun, aklı kısadır.)

Kazanga süykenseñ küyesi juğar, Jaman adamğa jolasañ, balesi juğar.
(Kazana yaklaşırsan karası bulaşır, Kötü insana yaklaşırsan belası bulaşır.)

⁵⁷ Baltabay Adambayev, **a.g.e.**, s. 9.

⁵⁸ **A.e.**, s. 9.

⁵⁹ **A.e.**, s. 11-13.

İytpen kuda bolsañ, bokpen toy jasarsıñ. (Köpekle dünür olursan düğünü bok ile yaparsın.)

İyt joқта шошқа үреди қораға, Би жоқта құл жүреди жораға. (Köpek yoksa onun yerine ahırda domuz havlar, Kadı yoksa onun yerine köle konuşur.)

Köp söz esekke jük bolmas. (Çok laf eşeğe yük olmaz.)⁶⁰

Ibray Altinsarin'in 1879 yılında Orenburg'ta yayımlanan *Kazak Hrestomatyası (Kazakça Okul Kitabı)* adlı ders kitabında Kazak atasözlerine yer verilmiş ve bu atasözleri konularına göre sınıflandırılmıştır. 1906'da bu kitabın ikinci baskısı yapılmıştır. Bu ders kitabındaki atasözlerinin tasnifi sonraki çalışmalara örnek olmuştur⁶¹.

P. M. Meliyoranski, derlediği Kazak folklor eserleri (atasözleri, şarkılar, bilmeceler) arasından 91 atasözünü seçerek 1893'te bastırmıştır⁶². Bu kitap Çarlık Rusya'da Kazaklara Kırgız denildiği için *Sbornik Kirgizskih Poslovits (Kırgız Atasözlerinin Derlemesi)* olarak adlandırılmıştır. Bundan önceki bilimsel çalışmalarda Kazak atasözlerinin orijinal söylenişi değil sadece Rusça çevrisi verilirdi; ancak Meliyoranski, atasözlerinin Rusça çevirisiyle birlikte Kazakça söylenişini de yazmıştır⁶³.

Kazak Türkçesindeki atasözleri ayrı kitap olarak 1899 yılında V. Katarinski tarafından hazırlanarak *Sbornik Kirgizskih Poslovits (Kırgız Atasözleri Derlemesi)* adıyla Orenburg'ta basılmıştır. Bu kitapta 1500'den fazla Kazak atasözü derlenmiş ve konularına göre sınıflandırılmıştır⁶⁴.

Başkurt bilim adamı Ebübekir Divayev tarafından derlenen Kazak

⁶⁰ Nikolay Katanov, **Sredi Tyurkskih Plemen**, A.S. Suvorin Matbaası, Kazan, t.y., s.7-8. Not: Katanov'un eserinde bu atasözleri Rusça çevirilerek verilmiş, Kazakçaları bizim tarafımızdan atasözleri kitaplarından bulunarak yazıldı.

⁶¹ A.e., s. 9-10.

⁶² N. Smirnova, "Kazahskiye Poslovitsiy Zapisannıye i Opublikovannıye P.M.Meliyoranskim", **Tyurkologičeski Sbornik**, Moskva, İzdatel'stvo Nauka, 1972, s. 231.

⁶³ A.e., s. 232.

⁶⁴ **Kazaktın Halık Tvorçestvosı** (E. Divayev Jinagan Materyaldar), Javaptı redaktori R. Berdibayev, , Almatı, Gılım, 1989, s.7.

atasözleri *Kirgizskie Poslovitsi (Kırgız Atasözleri)* adıyla 1900 yılında Taşkent'te basılmıştır. Ebübekir Divayev Kazak atasözlerini konularına göre tasnif ederek birkaç gruba ayırmıştır⁶⁵. Ebübekir Divayev'in derlediği Kazak atasözleri 1923 yılında Moskova'da *Min Bir Makal (Bin Bir Atasözü)* adıyla; 1927 yılında Taşkent'te *Kazak Makaldarı (Kazak Atasözleri)* adıyla kitap olarak basılmıştır⁶⁶.

Kazak araştırmacısı ve şairi Ötebay Turmanjanov tarafından derlenen atasözlerini ihtiva eden *Kazak Makaldarı Men Metelderi (Kazak Atasözleri)* kitabı 1935 yılında basılmıştır⁶⁷. Sonraki senelerde Ötebay Turmanjanov yeni derlediği atasözlerini ilave ederek Kazak atasözlerini birkaç kez (1952, 1967, 1980, 1993, 1997) kitap olarak bastırıştır.

1.2.4. Kırgız Türkçesindeki Atasözlerinin Kaynakları

Kırgız Türkçesindeki atasözlerini derleme tarihi 1922 yılından başlamaktadır. Kırgız atasözlerini derlemede folklorcu Kayım Miftakov'un emeği büyüktür. Kayım Miftakov, Kırgızistan'ın her tarafına giderek Kırgız atasözlerini derlemiştir⁶⁸.

Kırgız atasözlerini derlemede Konstantin Yudahin'in çalışmalarının yeri ayrıdır. Konstantin Yudahin *Kırgızca – Rusça Sözlük* hazırlarken Kırgız atasözlerini derlemiş, bazı maddelerle ilgili yazılar içerisinde Kırgız atasözlerini Rusça çevirisiyle birlikte vermiştir. Bu sözlükte 2000'e yakın Kırgız atasözü yer almıştır⁶⁹. Bu sözlükteki Kırgız atasözleri 1997'de Bişkek'te ayrı kitap olarak bastırılmıştır. *Poslovitsı i Pogovorki Kirgizskogo Naroda: İz Sobraniya Akad. K.K. Yudahina* adını taşıyan kitap Kırgız dil bilimcisi Damira Devletbakova tarafından düzenlenmiştir. Kitapta Kırgızca yazılan atasözlerinin Rusça karşılıkları verilmiştir.

Abdullah Battal Taymas, Konstantin Yudahin'in sözlüğünü Türkçeye

⁶⁵ A.e., s.11.

⁶⁶ Baltabay Adambayev, a.g.e., s. 11.

⁶⁷ Abduveli Kaydar, *Halık Danalığı*, s. 48.

⁶⁸ A. Usmanova, M. Uççıboeva, "Frantsuz cana Kırgız Tilindegi Makal-Lakaptardın Okşoştuktarı cana Ayırmaçılıktarı", *Oş Mamlekettik Universitetinin Carçısı*, 2017, (3), Atayım Çıgarılım, s. 242.

⁶⁹ *Poslovitsıy i Pogovorki Kirgizskogo Naroda*, Bişkek, İlim, 1997, s.3.

aktarmıştır ve bu kitap *Kırgız Sözlüğü* adıyla Türk Dili Kurumu tarafından 1945-48 senelerinde basılmıştır. A. Battal Taymas, bu sözlüğü Türkçeye aktarırken Kırgız atasözlerini Türkçeye çevirmiştir⁷⁰. 1988’de bu kitabın ikinci baskısı yapılmıştır.

Konstantin Yudahin’in 1957’de Moskova’da basılan *Rusça-Kırgızca Sözlüğü*’nde de öğüt ve nasihat içeren, eğitici Kırgız atasözlerine yer verilmiştir. Bu sözlükte yaklaşık 700 Kırgız atasözü verilmiştir⁷¹.

Kırgız Türkçesindeki atasözlerini ilk defa ayrı bir kitap olarak bastıran Kırgız bilim adamı Bübü Kerimcanova’dır⁷². Bübü Kerimcanova’nın derlediği atasözleri 1948’de Bişkek’te *Kırgız Makaldarı Cana Lakaptarı (Kırgız Atasözleri)* adıyla kitap olarak basılmıştır. Bübü Kerimcanova, 1955’te bu kitabın ikinci baskısını *Kırgız Elinin Makal Cana Lakaptarı (Kırgız Halkının Atasözleri)* adıyla bastırmıştır. 1964’te üçüncü ve son baskısı *Kırgızdın Makaldarı, Lakaptarı Cana Uçkul Sözdörü (Kırgız Atasözleri ve Vecizeleri)* adıyla yapılmıştır. Kerimcanova, kitabın üçüncü baskısını Konstantin Yudahin’in *Kırgızca-Rusça Sözlüğü*’nde yer alan ve Ş. Aşubayev ile N. S. Çekmenov tarafından derlenen atasözlerini esas alarak yaptığını belirtmiştir⁷³.

Kırgız Türkçesindeki atasözlerini bilimsel açıdan ilk inceleyen Sapabek Zakirov’tur. Onun *Kırgız Elinin Makal, Lakaptarı (Kırgız Halkının Atasözleri)* adlı bilimsel çalışması 1962’de Frunze şehrinde basılmıştır. Zakirov’un bu araştırmasında atasözlerinin sınıflandırılması, konuları, özellikleri vb. meseleler detaylı bir şekilde incelenmiştir⁷⁴.

Bu araştırmacılardan başka Kırgız Türkçesindeki atasözlerini derlemede

⁷⁰ Konstantin Yudahin, **Kırgız Sözlüğü**, Çeviren A. Taymas, 2 Cilt, 2. baskı, Ankara, TDK Yayınları, 1988, (1945. baskıdan tıpkıbasım).

⁷¹ Baktıgül Abdubaliyeva, “Türk Elderinin Makaldarının Calpılıktarı Cana Ozgoçolukteri (Kırgız, Altay, Tuva, Hakas Makaldarı)”, *Filologiya İlimlerinin Kandidatı Okumuştuluk Daracasın İzdenip Aluu Üçün Cazılğan Dissertatsiya*, K. Tınıstanov Atındagı Isık-Köl Mamlekettik Universiteti, Karakol, 2010, s. 5-6.

⁷² A.e., s. 5-6.

⁷³ Külnar İmanakunova, “Orto Mektepterde Kırgız Tili Sabagında Okuuçulardın Kep İşmerdüülügün Örkündötüüdö Makaldardı Koldonuunun Tehnologiyası”, İ. Arabayev Atındagı Kırgız Mamlekettik Universiteti, Bişkek, 2017, s. 19-20.

⁷⁴ A.e., s. 95.

ve incelemede İ. Abdrahmanov, A. Çekmenov, A. Ubukeev, Yu. N. Tsılev, A. Cumabayev, Z. Mambetseitova, A. Mambetisayev, C. Mukambayev, S. İbraimov, R. Taştımırova, A. Alseitov, G. Tadcıeva, A. Kurmanbekova, S. Gaparov, M. Muratalıyev, K. Kırbaşev, A. Bıyalıyev, A. Omuralıyeva, T. Marazıkov, A. Dunkanaev, C. Koyçumanov gıbi araştırmacılar da çalışmışlardır⁷⁵.

Atasözlerini derlemede ve araştırmada Ş. Usupbekov, S. Şambayev ve T. Samudinovlar çalışmışlardır. Bu araştırmacılar önceden derlenen Kırgız atasözlerine yeni derlenenleri ilave ederek bastırmışlardır.

1.2.5. Nogay Türkçesindeki Atasözlerinin Kaynakları

Nogay Türkçesindeki atasözlerini ilk derleyen Nogay araştırmacısı hem okul öğretmeni Abdul-Hamid Janibekov'tur. 1905-1935 yıllarında Janibekov ve onun öğrencileri Astrahan, Dağıstan, Stavropol ile Kuban'a gidip oralarda yaşayan Nogay Türklerinin atasözlerini ve diğer folklor eserlerini derlemiştir⁷⁶. Janibekov otuz yıl boyunca derlediği bu eserleri sonuçlandırarak *Söz Kaznası yade Nogay Folklorı (Söz Hazinesi veya Nogay Folkloru)* adıyla 4 ciltlik el yazma eseri hazırlamıştır. Derlenen atasözleri bu eserin 4. cildinde yer almıştır⁷⁷. Bu el yazmasındaki atasözlerinden 88 tanesi seçilerek ilk defa S. Kalmıkova tarafından hazırlanıp Rusça tercümeleriyle birlikte *Trudı Çerkesskogo Nİİ (Çerkessk Bilimsel Araştırmalar Enstitüsünün Eserleri)* kitabında basılmıştır⁷⁸. Bu kitap 1954'te Çerkessk şehrinde basılmıştır; atasözleriyle birlikte Nogayca 47 bilmeceye de yer verilmiştir. Bu atasözleri konu ya da alfabetik sıraya göre düzenlenmeden

⁷⁵ M. Cumagulov, "Mirootnoşençeskoe Soderjaniye Poslovits i Pogovorok Kırgızskogo Naroda", **Gumanitarnıye Problemy Sovremennosti: Nauçniye Trudy Molodıh Uçenih**, Vıpusk 12, Bışkek, Natsionalnaya Akademiya Nauk, İnstitut Filosofii i Politiko-Pravovih İssledovaniy, 2013, s. 284.

⁷⁶ Ortabayeva R.A.-K.; Mıjayeve M.İ.; Çikatuyeva, S. U.; Sikaliyev A. İ.-M., **Poslovitsiy i Pogovorki Narodov Karaçaevo-Çerkesiy**, Çerkessk, 1990, s. 300.

⁷⁷ Ş. Kurmangulova, "Folklornoe Naslediye A.-H. Djanibekova (Po Materialam Rukopisi)", **Problemy Sohraneniya Çerkesskogo Folkloru, Kulturniy i Yazık, Materyalhy Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoj Konferentsii Pamyati M.İ.Mıjaeva**, 2015, s. 170-177.

⁷⁸ A.S. Malahova, S. N Malahov, "Narodniye Predstavleniya o Bolezni v Russkih i Nogayskih Poslovitsah XVII-XVIII Veka kak Otrajeniye Spetsifiki Etničeskoj Kartını Mira", **Kul'turnaya Jizn' Yuga Rosii**, no: 4 (55), 2014, s. 107.

verilmiştir⁷⁹.

Abdul-Hamid Janibekov'un el yazma eserindeki Nogay atasözlerinden seçmeler 1963'te S. Kalmıkova tarafından hazırlanarak *Nogay Halkının Takpakları em Aytuvları (Nogay Halkının Atasözleri ve Deyimleri)* adıyla kitap olarak basılmıştır. 1990'da Çerkessk şehrinde basılan *Poslovitsy i Pogovorki Narodov Karaçaevo-Çerkesii (Karaçay-Çerkes Halklarının Atasözleri)* kitabında A. Sikaliyev tarafından hazırlanan Nogay atasözleri Karaçay-Malkar, Adıgey, Abaza atasözleriyle birlikte ayrı bir bölüm olarak basılmıştır. Atasözlerinin Nogaycasıyla birlikte Rusça çevirisi de verilmiştir. Bu kitapta atasözleri konularına göre sınıflandırılmıştır⁸⁰.

Bunlardan sonra Abdul-Hamid Janibekov'un *Söz Kaznası yade Nogay Folkloru* eserinin kısımları 1991'de Kamızıyak şehrinde, 2001'de Mahaçkala'da ayrı kitap olarak basılmıştır⁸¹.

Nogay Türkçesindeki atasözleriyle ilgili çalışmaların sayısı sınırlıdır. Faniya Kusegenova Nogay destanlarından başka halk eserlerinin özellikle, atasözleri ile deyimlerin, mitlerin, masalların yeterli derecede araştırılmadığını belirtmiştir. A.-H. Janibekov'un *Söz Kaznası (Söz Hazinesi)* el yazmasındaki eserlerin bugüne kadar bilimsel açıdan yeterli derecede değerlendirmedini de dile getirmiştir⁸².

1.2.6. Tatar Türkçesindeki Atasözlerinin Kaynakları

Tatar Türkçesindeki atasözlerini derleme ve düzenleme işleri 19. yüzyılın

⁷⁹ S. A.-H., Kalmıkova, S., Nogayskiye Poslovitsiy, *Trudiy Çerkesskogo Nİİ*, Vıpusk 2, y.y., Çerkesskoe Knijnoe İzdatel'stvo, 1954, s. 323–326.

⁸⁰ Ortabayeva R.A.-K v.d., **a.g.e.**, s. 299-360.

⁸¹ **Söz Kaznası yade Nogay Folklorı, Sokrovişnitsa Slov ili Nogayskiy Folklor** (Tekst Materyal Sobran v 1905-1930 g.g. A.-H. Djanibekovım; Prdisloviye: V. Erofeeva; İzde podgotov. Kalmıkovoy, S.), Çast 1 – Poslovitsiy, Kamızıyak 1994. // **Söz Kaznası**, (Tekst / İz rukopisi A. Djanibekova “Söz Kaznası”), Sostavitel' i avtor predisloviya RAHMEDOV, S., “Dagestanskoye Knijnoe İzdatelstvo”, Mahaçkala 2001.

⁸² F. Kusegenova, “Folklornoe Naslediye Nogaytsev: Problemy Sohraneniya i Perspektivy İssledovaniya”, **Nogaylar: XXI Ömir; Tarih. Til. Madaniyat. Avelgiden Keleekke**, Birinşi Halkaralık İlmi-Praktikalık Konferentsiyadın Yıyıntığı, Çerkessk, 2014, s. 309.

ilk yarısında başlatılmıştır. Rus bilim adamları İ. Snegirev (1831), M. İvanov (1842), İ. Berezin (1857) Tatar Türkçesindeki atasözlerini derleyip açıklamalar yaparak farklı kaynaklarda yayımlamayı denemişlerdir. Bu bilim adamları tarafından derlenen atasözleri; folklor derlemeleri, sözlükler, okul kitapları gibi farklı kaynaklarda yer almıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Tatar bilim adamları S. Kuklyaşev, M. Ş. Salihov, K. Nasırı, G. Fayežhanov, G. Miniyeve ve H. Bedi Tatar atasözlerini derleyip neşretmişlerdir⁸³. Kayyum Nasırı'nın 1884'te Kazan'da basılan *Fewakihül-Cülesa* eserindeki folklor ürünleri arasında Tatar atasözleri ile deyimleri de bulunmaktadır⁸⁴.

Tatar Türkçesindeki atasözlerine örnekler G. N. Ahmarov'un *Türk Elifbası* adlı ders kitabında bulunmaktadır. 1913'te N. Katanov bu kitaptaki atasözleri ile hikayelerin transkripsiyonunu ve açıklamasını yapmış, kitap olarak bastırmıştır. Bu kitapta 46 Tatar atasözünün Kiril alfabesiyle yapılan transkripsiyonu verilmiştir. Atasözlerinde geçen kelimeler Arap harfleriyle yazılmış, Kiril alfabesiyle transkripsiyonu verilmiş, ardından Rusça çevirisi yapılmıştır⁸⁵.

Tatar Türkçesindeki atasözlerini derleyip ilk yayımlayanlardan biri Huda Bedi'dir. Huda Bedi, Tatar ve Çuvaş folklorunu araştırmak amacıyla Kazan'a gelen Macar bilgini Prof. Mészáros ile birlikte halk eserlerini derlemiştir. Huda Bedi 1912-13 yıllarında Tatar atasözlerini, bilmecelerini, beyitleri ve şarkılarını derlemiştir. Bundan sonraki senelerde de bu alandaki çalışmalarını devam ettirmiş ve 1926'da *Halk Edebiyatı – Mekeller hem Tabışmaklar (Halk Edebiyatı-Atasözleri ve Bilmeceler)* adlı kitabını yayımlamıştır⁸⁶.

20. yüzyılın 50-60. yıllarında Tatar Türkçesindeki atasözlerini derleme ve araştırma faaliyetleri hızlanmıştır ve birkaç çalışma yayımlanmıştır. Bu sırada H. Yarmi, M. Gali, L. Celey, L. Mehmütova, N. Borhanovaların derleme kitapları çok

⁸³ G.Nabiullina, **Tatar Halk Mekellerinde Kuşma Cömle Sintaksisi**, Kazan, 2003, s.5-6.

⁸⁴ Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler**, (Açıklamalar – Düşünceler – Sözlük – Örnekler – Bir Ek), 2. baskı, Ankara, TTK Basımevi, 1988, s. 9.

⁸⁵ Nikolay Katanov, **Transkripsiya i Glossarii k Poslovitsam i Rasskazam Pervoy Çasti Bukvaryä G.N.Ahmarova “Tyurkskaya Azbuka”** (Kazan, 1911. Lito-Tipogr. İ.N.Haritonova), Kazan, Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta, 1913. /Katanov Kütüphanesi, TAEK İÜ.

⁸⁶ Mustafa Öner, **Tatar Atasözleri**, İstanbul, y.y., 2004, s. 2-3.

sayıda Tatar atasözlerini ihtiva ederek bu alandaki çalışmaları zenginleştirmiştir⁸⁷. Tatar Türkçesindeki atasözlerini derleme ve bilimsel araştırma işinde emeği geçenlerden biri de Tatar bilim adamı Nekıy İsenbet'tir. "Nekıy İsenbet'in 3 ciltlik *Tatar Halk Mekelleri (Tatar Halk Atasözleri)* kitabı (1959, 1963, 1967) Tatar folklorunu araştırma alanındaki çok büyük bir kazanıdır⁸⁸." Bu eserde folklor araştırmacısı Nekıy İsenbet derlediği 38 670 tane Tatar atasözü yer almaktadır⁸⁹.

Tatar Türkçesindeki atasözlerini derleyen ve araştıranlardan biri de Abdullah Battal Taymas'tır. Abdullah Battal Taymas'ın *Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimleri (Açıklamalar – Düşünceler – Sözlük – Örnekler – Bir Ek)* kitabında 430 atasözü ve 224 deyim yer almıştır. Bu kitapta atasözleri ve deyimler alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. Abdullah Battal Taymas bu kitabın önsözünde Kayyum Nasrı'nın *Fewakihül-Cülesa* eserindeki atasözleri ile deyimleri taradığını ve onlara kendi bildiklerini kattığını yazmıştır⁹⁰.

Nekıy İsenbet'in çalışmasının yön verdiği derleme ve araştırma işleri sonraki senelerde de devam etmiş ve bu konularda farklı makaleler yazılmış, incelemeler, derlemeler yapılmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında M. Mehdiyev, H. Mehmütov, A. Yahin, Z. Mecitov, M. Bakirov gibi edebiyatçı ve halk eserlerini araştıran bilim adamları Tatar atasözlerini farklı konular açısından incelemişlerdir⁹¹.

1.2.7. Türkiye Türkçesindeki Atasözlerinin Kaynakları

Yukarıda adı geçen ortak kaynaklardan ötürü Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin kaynakları olarak *Dede Korkut Kitabı* ile *Oğuzname* eserlerini söyleyebiliriz. *Dede Korkut Kitabı*'ndaki atasözlerini ilk tarayan ve yayımlayan Aydın Oy'dur. Aydın Oy, *Tarih Boyunca Türk Atasözleri* kitabında bu eserden alınan birkaç tane atasözünü vermiştir. Bu atasözlerinin okunuşlarını Muharrem

⁸⁷ G. Mögtasimova, **Tatar Halk Mekellerinin Leksikası (İskergen Süzler, Dialektizmnar hem Rus-Evropa Alımmaları)**, Kazan, Kazan Devlet Üniversitesi, 2005, s. 5.

⁸⁸ G.Nabiullina, **a.g.e.**, s. 6.

⁸⁹ Abduveli Kaydar, **a.g.e.**, s.47

⁹⁰ Abdullah Battal Taymas, **a.g.e.**, 2. baskı, s. 9.

⁹¹ G. Mögtasimova, **a.g.e.**, s. 5-6.

Ergin tarafınan hazırlanan *Dede Korkut Kitabı*’ndan aldığını da belirtmiştir⁹². Bunların arasında “*Kız anadan görmeyince öğüt almaz*”⁹³; “*Oğul atadan görmeyince sofrı çekmez*”⁹⁴; “*Konşu hakkı Tanrı hakkı*”⁹⁵ gibi örnekler vardır. Günümüzde ise Ömer Asım Aksoy’un *Atasözleri Sözlüğü*’nde aynı ya da çok benzerlik gösteren atasözleri bulunmaktadır. “*Oğul atadan (babadan) öğrenir sofrı açmayı, kız anadan öğrenir biçki biçmeyi*”⁹⁶; “*Komşu hakkı, Tanrı hakkıdır*”⁹⁷.

Oğuzname destanının Berlin Halk Kütüphanesindeki nüshasında 31 atasözü, Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki “*Oğuzname*” parçasında 11 atasözü yer almıştır⁹⁸.

Türkiye Türkçesindeki atasözlerini derleme alanındaki ilk çalışmayı Vacit yapmıştır. Vacit, altı yüz doksan kadar atasözünü derleyip *Durûb-ı Emsal* adıyla bastırmıştır. Eserin önsözünde yazıldığı gibi bu atasözleri alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir⁹⁹. Ondan sonra İbrahim Şinasi, Ebüzziya Tefik, Ahmet Badi, Tekezade M. Sait ve Ahmet Vefik Paşa atasözlerini derleme çalışmalarını yapmışlardır.

Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin önemli kaynaklarından biri *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye*’dir. İlk defa 1863 yılında basılan eserde İbrahim Şinasi’nin derlediği 1500 atasözü ve deyme yer verilmiştir. Bununla birlikte bu atasözleri ve deyimlerin bir kısmını ihtiva eden beyitler ve nesirler de kitapta yer almıştır. İbrahim Şinasi, kitabın bu ilk baskısına 1000 kadar atasözü ve deyim ekleyerek 1870 yılında eserin ikinci baskısını yapmıştır¹⁰⁰. Bu kitapta atasözleri ve deyimler ayrı olarak ele alınmamış, bir arada sıralanmıştır.

⁹² Aydın Oy, **a.g.e.**, s. 163.

⁹³ **A.e.**, s. 164.

⁹⁴ **A.e.**, s. 164.

⁹⁵ **A.e.**, s. 165.

⁹⁶ Ömer Asım Aksoy, **a.g.e.**, s. 398.

⁹⁷ **A.e.**, s. 366.

⁹⁸ Aydın Oy, **a.g.e.**, s. 169-1171.

⁹⁹ Ahmet Vefik Paşa, **Atalar Sözü Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl**, Hazırlayan: Recep Duymaz, İstanbul, Gökkuşe, 2005, s. 18.

¹⁰⁰ Şinasi, **Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye**, Hazırlayan Süreyya Beyzadeoğlu, İstanbul, MEB Yay., 2003, s. 5.

Şinasi'nin vefatından sonra Ebüzziya Tevfik, bu kitaba kendi derlediği atasözleri ve deyimleri de ekleyerek 1885 yılında eseri üçüncü defa bastırmıştır. Bu kitaptaki atasözleri ve deyimlerin sayısı 4004'tür, Ebüzziya Tevfik kendi eklediklerini paragraf işaretiyle ayırmıştır. Şinasi'nin bu eseri Süreyya Beyzadeoğlu tarafından incelenip hazırlanarak basılmıştır. Eserin günümüzdeki baskısındaki metin kısmının ilk sayfasında müelliflerin adları Şinasi - Ebuzziya şeklinde verilmiştir¹⁰¹. Şinasi'nin eserindeki atasözleri bu kitapta günümüzdeki alfabetik sırayla düzenlenmiş ve eski alfabetik sıralamadaki numaraları her atasözü ve deyim sonuna kaydedilmiştir. Ayrıca Süreyya Beyzadeoğlu, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye* eserinin muhteva ve şekil özelliklerini incelemiştir.

Eserdeki atasözleri ve deyimlerde 52 özel isim yer almaktadır. Bu isimler 70 tane atasözü ve deyimde geçmektedir. Bu özel isimler başta Hz. Muhammed, Eyüb, Musa ve Nuh gibi peygamberler olmak üzere çeşitli dini şahsiyetlerden; Ali Cengiz, Karagöz ve İncili Çavuş gibi efsanevi şahsiyetlerden; Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa ve Yesarizade gibi şahsiyetlerden; Zaloğlu Rüstem gibi destani şahsiyetlerden ve büyük bir kısmı müelliflerin zamanında yaşamış olan şahsiyetlerden oluşmaktadır.

Özel isimlerin yer aldığı atasözlerinden birbirine benzer olan örnekler:

Abdurrahman Çelebi:

959. *Çayı geçinceye kadar keçiye Abdurrahman Çelebi derler*¹⁰².

2679. *Koyunun bulunmadığı yerde keçiye Abdurrahman Çelebi derler*¹⁰³.

2372. *Kangı gavur öldüğünü bilmez de vay Vasil çağırır*¹⁰⁴.

Bu özel isimlerin geçtiği atasözlerinin bazıları Ömer Asım Aksoy'un *Atasözleri Sözlüğü* kitabında aynı şekilde verilmiştir. Örneğin, aşağıdaki

¹⁰¹ Şinasi, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁰² Şinasi, **a.g.e.**, s.88.

¹⁰³ Şinasi, **a.g.e.**, s. 174.

¹⁰⁴ Şinasi, **a.g.e.**, s. 160.

atasözünde sadece bir kelime farklıdır.

1320. *Dünya Hazret-i Süleyman'a kalmamış*¹⁰⁵. (*Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye*)

*Dünya (Peygamber) Süleyman'a bile kalmamış*¹⁰⁶. (*Atasözleri Sözlüğü*)

Diğer bir atasözü Ömer Asım Aksoy'un *Atasözleri Sözlüğü*'nde aynı şekilde verilmiştir.

2940. *Mühür kimde ise Süleyman odur*¹⁰⁷. (*Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye*)

*Mühür kimde ise Süleyman odur*¹⁰⁸. (*Atasözleri Sözlüğü*)

Bunlarla birlikte eserde ülke, şehir, semt, dağ, nehir adlarının geçtiği atasözleri ve deyimler; milletler ve dinler ve kadınlarla ilgili atasözleri ve deyimler bulunmaktadır.

Şinas'ının *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye* eserinde yer alan ve Ömer Asım Aksoy'un *Atasözleri Sözlüğü*'nde aynı şekilde verilen atasözlerine birkaç tane örnek verelim.

Şinasi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*:

36. *Açık ağız aç kalmaz.*

37. *Açın karnı doyar gözü doymaz.*

48. *Adam eti ağırdır.*

56. *Adamın iyisi alışverişte belli olur.*

¹⁰⁵ Şinasi, **a.g.e.**, s. 106.

¹⁰⁶ Ömer Asım Aksoy, **a.g.e.**, s. 252.

¹⁰⁷ Şinasi, **a.g.e.**, s. 189.

¹⁰⁸ Ömer Asım Aksoy, **a.g.e.**, s. 393.

58. Adamın kötüsü olmaz meğer züğürt ola¹⁰⁹.

Ömer Asım Aksoy, *Atasözler Sözlüğü*:

Açık ağız aç kalmaz.

Açın karnı doyar, gözü doymaz.

Adam (insan) eti (yüktür) ağırdır.

Adamın iyisi alışverişte belli olur.

Adamın (insanın) kötüsü olmaz, meğer züğürt ola¹¹⁰.

Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin diğer önemli kaynaklarından biri Ahmet Vefik Paşa'nın *Müntahabât-ı Durûb-ı Emsâl* adlı eseridir. Ahmet Vefik Paşa bu kitabında Türk atasözlerini derlemiştir. Eserde atasözleriyle birlikte deyimler, tekerlemeler, beyit ve mısralara da yer verilmiştir. Bunlar eserde alfabetik sıraya göre verilmiştir. Kitabın kapağında *Müntahabât-ı Durûb-ı Emsâl*'e ek olarak *Atalar Sözü* ifadesi de yer almıştır. Kitap üzerinde baskı tarihi yoktur. Bu nedenle bazı kaynaklarda kitabın baskı tarihi 1852 olarak gösterilmiştir; bazılarında ise 1871 yılında basıldığı söylenmektedir¹¹¹.

Tanzimat Dönemi'nde Tekezade M. Sait atasözleri derlemesini yapmıştır ve 1895'te *Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye veya Atalar Sözü* adıyla bastırmıştır. Kitapta atasözleriyle birlikte deyimler de yer almıştır¹¹².

Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin diğer bir önemli kaynağı, Edirneli Ahmed Bâdî'nin *Armağan*'ıdır. Eserde 5675 atasözü ve deyim yer almaktadır. Bu atasözleri ve deyimleri ihtiva eden 5106 beyit de verilmiştir. Müellif, esere 1291'de (1874) başladığını ve 1292 yılında (1875) bitirdiğini belirtmiştir. Müellif bu

¹⁰⁹ Şinasi, **a.g.e.**, s.44-45.

¹¹⁰ Ömer Asım Aksoy, **a.g.e.** s.111-116.

¹¹¹ Ömer Faruk Akün, "Ahmet Vefik Paşa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 44 c, İstanbul, 1989, C.2, s. 152.

¹¹² Ömer Asım Aksoy, **a. g. e.**, s. 65.

eserindeki atasözleri ve deyimleri harf sırasına göre düzenlemiş, ancak sonradan bulduğu atasözleri ve deyimleri boş bırakılan yerlere yazmıştır¹¹³.

Görüldüğü gibi yukarıda adı geçen eserlerde atasözleri ve deyimler ayırt edilmemiştir.

Günümüzde bu alanda geniş bir araştırma yapan Ömer Asım Aksoy derlediği atasözleri ve deyimleri birbirinden ayırmıştır. Bugüne kadar birkaç kere basılan iki ciltlik *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'nün 1. cildinde 2667 atasözü, 2. cildinde ise 8977 deyim derlenmiş; bu atasözleri ve deyimlerle ilgili açıklama yapılmıştır.

1.3. Atasözlerinin Sınıflandırılması

Ele aldığımız Kuzeybatı grubu Türk lehçelerinin atasözleri, kitaplarda ve derlemelerde konularına göre sınıflandırılmaktadır. Atasözlerinin kaynaklarıyla ilgili araştırmalara bakıldığında bazı lehçelerdeki ilk çalışmalarda bu sınıflandırma türünün tercih edildiği ve bugüne kadar kullanımının devam ettirildiği görülmektedir.

Kazak dil bilimcisi Abduveli Kaydar'a göre bugüne kadar atasözlerinin sınıflandırması üç prensibe dayanarak yapılmaktadır. 1. Atasözlerini alfabetik sırayla düzenlemek; 2. Atasözlerini konularına göre sınıflandırmak; 3. Atasözlerini mantık-semantik açıdan sınıflandırmak. Ancak üçüncü usul Türkoloji alanında son yıllarda yeni ele alınmaktadır¹¹⁴.

Başkurt Türkçesindeki atasözleriyle ilgili ilk çalışmalar ve kitaplarda herhangi bir tasnif yapılmadan atasözleri alfabetik sıraya göre verilmiştir. Fakat 1930 yılında Sagit Miras tarafından derlenen, Tagir Baişev tarafından tasnif edilen *Başkurt Atasözleri ve Bilmeceleri* kitabında atasözleri konularına göre sınıflandırılarak 8 bölüme ayrılmıştır. Bu bölümler:

¹¹³ Şinasi, **a.g.e.**, s. 6.

¹¹⁴ Abduveli Kaydar, **Halk Danahğı**, s. 129.

1. Tabiat;
2. İnsan, insanın özellikleri ve faaliyeti;
3. Toplum;
4. İş ve çalışma;
5. Kadın ile ilgili atasözleri;
6. Fakirler, zenginler ve hakimler;
7. Alametler ve emareler;
8. Din, kader, inançlar.

Her bölümdeki atasözleri alfabetik sıraya göre yerleştirilmiştir. Fenuze Nadrşina'ya göre bu tasnif uygundur, fakat bazı atasözleri yanlış konu altına yerleştirilmiştir. Bazı atasözlerinin mecazi anlamına dikkat edilmeden kelimelerin gerçek anlamına önem verilerek tasnif edilmiştir¹¹⁵. Bu nedenle atasözlerini herhangi bir konu altına yerleştirmeden önce onların mecazi anlamlarına dikkat etmek gerekmektedir.

Başkurt Türkçesindeki atasözlerini sınıflandırma açısından önemli bir kaynak Gabdulla Amantay tarafından hazırlanıp 1938 yılında yayımlanan *Başkurt Atasözleri* kitabıdır. Kitapta 1000'den fazla atasözü konularına göre tasnif edilmiştir. Sonraki çalışmalara bu sınıflandırma örnek olmuştur.¹¹⁶

Başkurt Türkçesindeki atasözlerini derlemede ve araştırmada emeği geçen gazeteci, yazar Kirey Mergen'in *Başkort Halık Mekelderi (Başkurt Halk Atasözleri)* adlı kitabındaki tasnifi Sagit Miras ile Gabdulla Amantay'ın çalışmalarındaki sınıflandırmadan farklıdır. Fenuze Nadrşina'ya göre Kirey Mergen'in sınıflandırması dikkat çekicidir; çünkü tasnif yapılırken atasözlerinin mecazi anlamları göz önünde bulundurulmuştur¹¹⁷. Kirey Mergen, bu kitabında atasözlerini konulara ayırarak 11 bölüm altına toplamıştır. Bu konular şunlardır:

1. Vatan ile ilgili atasözleri;

¹¹⁵ Fenuze Nadrşina, **a. g. e.**, s. 17.

¹¹⁶ Kirey Mergen, **a.g.e.**, s. 11-12.

¹¹⁷ Fenuze Nadrşina, **a.g.e.**, s. 21.

2. Kahramanlık, cesaret ve korkaklık ile ilgili atasözleri;
3. Dostluk, düşmanlık, arkadaşlık ile ilgili atasözleri;
4. Emek, bilim, sanat, çalışkanlık ve tembellik ile ilgili atasözleri;
5. Yemek, misafirperverlik, düğün ve bayramlar ile ilgili atasözleri;
6. Öğüt, terbiye, edep ve aile ilişkileri ile ilgili atasözleri;
7. Hayat, yaşam ve toplumdaki münasebetler ile ilgili atasözleri;
8. İyilik, kötülük, adalet ve haksızlık ile ilgili atasözleri;
9. Zenginlik, fakirlik ile ilgili atasözleri;
10. Eskimiş örf adet, gelenekler ve münasebetler ile ilgili atasözleri;
11. Halkın yaşam tarzının farklı yönlerini yansıtan atasözleri¹¹⁸.

Görüldüğü gibi her araştırmacı Başkurt atasözlerini farklı başlıklar altına toplayarak sınıflandırmıştır.

Başkurt Halk Eserleri derlemeleri içerisinde yer alan, 1980’de ayrı cilt olarak yayımlanan Başkurt Türkçesindeki atasözleri konularına göre aşağıdaki bölümler altına yerleştirilmiştir:

1. Emek ve çalışkanlık;
 2. Toplumsal, sosyal ve iktisadi hayat;
 3. Yaşayış, aile ve gelenekler;
 4. Edep, ahlak kuralları. Dil ve söz, bilim;
 5. Felsefi görüşleri yansıtan atasözleri (hayat, kader, ölüm vs.).
- Her bölüm konulara göre alt bölümlere bölünmüştür¹¹⁹.

Aynı tasnif 2006’da yayımlanan *Başkurt Halık İjadı. X Tom. Mekelder hem Eytemder (Bashkurt Halk Eserleri. X. Cilt. Atasözleri ile Deyimler)* kitabında kullanılmıştır. Sadece 6 ve 7. bölümler eklenmiştir. 6. bölüm *Farklı Konularla İlgili Atasözleri* diye adlandırılmış. 7. bölüm ise denemeler ile inançları kapsamıştır. Bu kitabın önsözündeki makalesinde Fenuze Nadrşina, halkın yaşantısının ve düşüncesinin atasözlerindeki yansımasını iyi anlamak için atasözlerinin konularıyla

¹¹⁸ Kirey Mergen, **a.g.e.**

¹¹⁹ Fenuze Nadrşina, **a.g.e.**, s. 22-23.

ilgili gruplar içerisinde incelenmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir. Bununla ilgili olarak Başkurt Türkçesindeki atasözlerinin içerdiği anlamlara, yani konularına göre beş büyük gruba bölünebileceğini yazmıştır. Fenuza Nadrşina'ya göre bu gruplar şunlardır:

1. Kişilerin yaptığı iş ve faaliyeti yansıtan atasözleri;
2. Halkın sosyal hayatı ile ilgili atasözleri;
3. Yaşayış, törenler, aile ve kardeşlik ilişkileri ile ilgili atasözleri;
4. İnsan ve insanın kişisel özellikleri, ahlâk, edep kuralları ve insanlar arasındaki münasebetler ile ilgili atasözleri;
5. Dünya, hayat, kader ile ilgili düşünceleri yansıtan atasözleri¹²⁰.

Görüldüğü gibi araştırmacının bu sınıflandırmasında insan önemli bir yer tutmaktadır. Her gruptaki atasözleri insanın yaşamı, sosyal hayatı, işi, hizmeti, ilişkileri, kişisel özellikleri, kaderi gibi kavramlarla ilgilidir. Bu iki kitabı hazırlayan, önsözünü yazan Fenuze Nadrşina'dır. Bu kitaplardaki sınıflandırmanın yukarıdaki beş büyük grubu göz önünde bulundurarak yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kazak Türkçesindeki atasözleri kitaplarda ve derlemelerde genelde konularına göre sınıflandırılarak verilmektedir. Alfabetik sıraya göre yapılan çalışmaların ayısı oldukça sınırlıdır. Buna örnek olarak Kıdıralı Sattarov'un *Akıldın Közi. Makal-Metelder (Akıl Kaynağı. Atasözleri)* ve Nısanbek Törekulov'un *Kazaktın Makal-Metelderi men Kanattı Sözderi (Kazak Atasözleri ve Vecizeleri)* kitaplarını verebiliriz¹²¹. Kazak Türkçesindeki atasözlerini konularına göre sınıflandırma metodu ilk çalışmalarda denenmiştir ve bugüne kadar devam ettirilmektedir.

Kazak Türkçesindeki atasözlerine *Kazak Hrestomatyası (Kazakça Okul Kitabı)* ders kitabında ayrı yer veren bilim adamı İbray Altınsarin, atasözlerini bu kitapta konularına göre sınıflandırılarak vermiştir. V. V. Katarinski tarafından 1899'da yayımlanan Kazak atasözlerinin ilk kitabında atasözleri konularına göre

¹²⁰ A.e., s. 16.

¹²¹ Abduveli Kaydar, *Halık Danahğı*, s. 130.

sınıflandırılmıştır. Kazak halk eserlerini derleme ve araştırmada emeği geçen Başkurt bilim adamı Ebübekir Divayev 1900 yılında Taşkent'te Kazak atasözlerini ayrı bir kitap olarak bastırmıştır. Araştırmacı bu kitaptaki atasözlerini konularına göre aşağıdaki gruplara ayırmıştır:

1. Kadın ile ilgili;
2. Aile ve akraba ile ilgili;
3. Aşk ile ilgili.
4. Kel insan ile ilgili;
5. Tanrı ile ilgili;
6. Zenginlik ve fakirlik ile ilgili;
7. Dua şeklinde olan atasözleri;
8. Beddua ve ahlaksızlık ile ilgili;
9. Ahmaklık ve akıllılık ile ilgili;
10. Kıskançlık ile ilgili;
11. Kısmet ile ilgili;
12. Dostluk ve düşmanlık ile ilgili;
13. Değişmeyen iktidarın zararı ile ilgili;
14. İnsanlık ve zalimlik ile ilgili;
15. Tembellik ile ilgili;
16. Halk ile ilgili;
17. Han ve padişahlar ile ilgili;
18. Gevezelik ve hitabet sanatı ile ilgili;
19. Azimlilik ile ilgili;
20. Merhametsizlik ve cimrilik ile ilgili;
21. Düğün ile ilgili;
22. Diğer milletlerle ilişkiler ile ilgili;
23. Misafirperverlik ile ilgili;
24. Ağabeylik ve büyükleri dinlemenin gerektiği ile ilgili;
25. Soy namusu ile ilgili;
26. Toplum hayatının önemi ile ilgili;
27. Yalan ve dedikodu ile ilgili;

28. Edeplilik ile ilgili;
29. Gençliğe ait karakterler ile ilgili;
30. İlim, bilim, okuma yazma ile ilgili;
31. Ölüm ile ilgili;
32. Yetimlik ile ilgili;
33. Korkaklık ve kahramanlık ile ilgili;
34. Kibirlik ile ilgili;
35. İş ve meslek ile ilgili;
36. Arkadaşlar ve düşmanlar ile ilgili;
37. Han, halk, toplum ile ilgili;
38. İyilik ve kötülük ile ilgili;
39. Kahraman gençler ile ilgili;
40. Din, şeriyat, imamlar ile ilgili;
41. Soyun önemi ile ilgili;
42. Ölüm ve hayat ile ilgili;
43. Kuvvet ve yorgunluk ile ilgili;
44. Acelecilik ve güvenlik ile ilgili;
45. Yaşlılık ve gençlik ile ilgili;
46. Oburluk ve şükür ile ilgili;
47. Misafir ve misafirperverlik ile ilgili;
48. Doğruluk ve gıybet ile ilgili;
49. Seyahat ile ilgili;
50. Bilgi ve cehalet ile ilgili ¹²².

Bu sınıflandırmada atasözleri oldukça fazla konuya ayrılmıştır. Bundan sonraki çalışmalarda bu kadar ayrıntılara girilmemiş; atasözleri daha genel başlıklar altında toplanmıştır.

Kazak Türkçesindeki atasözlerini derleyip 1935'te kitap olarak bastıran ve yıllarca bu işi devam ettirerek bu kitabın birkaç baskısını yapan Kazak araştırmacısı Ötebay Turmanjanov kendi çalışmalarında atasözlerini farklı konular altına

¹²² Kazaktın Halık Tvorçestvosı, s.7-8.

bölmüştür. Bu baskılardaki genel konular vatan, çalışkanlık ve meslekler, birlik ve bütünlük, kahramanlık, halk ve millet, aile, evcil hayvanlar, iyilik ve kötülük, yemek, temizlik, sağlık vb. olmuştur¹²³.

Bundan sonraki çalışmalarda araştırmacılar Kazak Türkçesindeki atasözlerini aşağı yukarı bu konular altına bölerek sınıflandırmışlardır. Kazak araştırmacısı Abduveli Kaydar atasözleriyle ilgili çalışmasında bu konular ve sınıflandırmalarla ilgili fikrini ortaya koymuştur. Araştırmacı bugüne kadar farklı kaynaklarda kullanılan sınıflandırmalardan örnekler vererek farklı kitaplarda atasözlerinin farklı başlıklar altına bölünerek sınıflandırıldığını dile getirmiştir. I. Altınsarin'in, V. Katarinski'in, Ö. Turmanjanov'un bu çalışmaları ve kitaplarının sonraki kitaplara örnek teşkil ettiğini de belirtmiştir¹²⁴. Bunun yanı sıra Abduveli Kaydar, bazı kitaplarda konularına göre ayrılan grupların başlıklarının tekrarlandığını ve sistemsiz yapıldığını ifade etmiş, bunlara örnekler vermiştir. Araştırmacıya göre bu sınıflandırmalarda bilimsel bir sistem yoktur. Kendi sınıflandırma metodunu da sunan Abduveli Kaydar, Kazak Türkçesindeki atasözlerini üç büyük konuya, yani makrogruba ayırarak sınıflandırma teklifinde bulunmuştur. Bu makrogruplar: 1. İnsan; 2. Toplum; 3. Tabiat. Birbirlerine bağlı olan bu makrogrupların her biri mikrogruplara ayrılır. Atasözlerini bu gruplara ayırarak sınıflandırırken atasözlerinin verdiği gerçek anlamla birlikte mecaz anlamına da bakılmalıdır¹²⁵. Araştırmacının önerdiği bu makrogrupları kapsayan konular şunlardır:

I. İnsan

1. İnsan ile ilgili atasözleri
2. Halk ile ilgili atasözleri
3. İyi insan ve kötü insan ile ilgili atasözleri (Kazakçada Jaksı ile Jaman. Kazakçada “jaksı” ve “jaman” sıfatları isim yerine kullanılabilir, cümlede özne olarak da kullanılır).
4. Kadın ve erkek ile ilgili atasözleri.

¹²³ Abduveli Kaydar, **Halk Danalığı**, s. 131.

¹²⁴ **A.e.**, s. 49.

¹²⁵ **A.e.**, s. 134-135.

5. Akrabalar ve kardeşler ile ilgili atasözleri.

II. Toplum

1. Sanat ve ilim ile ilgili atasözleri.

2. İdare ile ilgili atasözleri.

3. Aletler ve silah ile ilgili atasözleri.

III. Tabiat

1. Toprak, su ve akarsular ile ilgili atasözleri.

2. Bitkiler ile ilgili atasözleri.

3. Hayvanlar ile ilgili atasözleri.

Buradaki “Toplum” makrogrubu da insan kavramını ihtiva eder. Çünkü toplum mensubu yine insanın kendisidir. Bu makrogrubu ihtiva eden atasözleri sanat ve ilim, idare ve iktidar, aletler ve silahlar insanın sosyal ve gündelik hayatını etkiler, kişinin yaşamında önem taşırlar.

Fakat bu teklif Kazak araştırmacıları tarafından benimsenmemiştir. Bu kitabın on dört sene önce yayımlanmasına karşın bugüne kadar basılan kitaplarda Kazak atasözleri eski sisteme göre sınıflandırılmaktadır.

Abduveli Kaydar'ın bu çalışmasının diğer bir önemi, Kazak Türkçesindeki atasözlerinin ilk açıklamalı sözlüğünü teşkil etmesidir. Bugüne kadar Kazak Türkçesindeki atasözleriyle ilgili araştırmalarda böyle bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada Kazak Türkçesindeki atasözleri konularına göre sınıflandırılmamış; alfabetik sıraya göre verilmiş ve açıklamalar yapılmıştır. Bu açıklamalı sözlük 2000'den fazla Kazak atasözünü kapsamaktadır.

Kırgız Türkçesindeki atasözleriyle ilgili çalışmalardan atasözlerinin konularına göre sınıflandırıldığı görülmektedir. Kırgız Türkçesindeki atasözlerini derleyip kitap olarak ilk bastıran Bübü Kerimcanova çalışmasında atasözlerinin anlamlarını açıklamış ve konularına göre 7 gruba ayırmıştır. Bunlar:

1. İnsanın sözü ve düşüncesi ile ilgili;

2. Aile, sevgi, dostluk, düşmanlık, misafir ile ilgili;
3. Yaşam, hayat, din, ticaret, toplumsal sınıflar ile ilgili;
4. Bilgi, eğitim, çalışkanlık, sanat ve zanaat, meslek ile ilgili;
5. Vatan, halk, kahramanlık, vatanperverlik ile ilgili;
6. İnsani sıfatlar ile ilgili;
7. Didaktik atasözleri ve mecaz anlamli atasözleri.

Bunun dışında atasözlerini “Şiir türündeki ya da şiirden türeyen atasözleri” adını verdiği ayrı bir grup altında da toplamıştır¹²⁶.

Kırgız Türkçesindeki atasözlerini bilimsel açıdan inceleyen araştırmacı Sapabek Zakirov ise atasözlerinin verdikleri anlamlara göre deneme olarak aşağıdaki gruplara ayrılmasının mümkün olduğunu yazmıştır:

“1. Mitolojik atasözleri. Bunlara insanların eskilerdeki animistik, totem ve büyüsel görüşlerinden başlayarak şamanizm dinine kadarki düşüncelerini eklemek mümkündür.

2. Siyasi ve sosyal hayat görüşlerini yansıtan atasözleri. Bunlar, işçiler ile kölelerin kendilerine zulmeden ezicilere karşı mücadelelerini yansıtan atasözleridir. Bununla birlikte Kırgızistan’da hala korunan ve etkili olan boylarla ilgili atasözleri bu grupta yer alabilir.

3. Farklı konulardaki toplumsal ve günlük yaşamla ilgili atasözleri. Bunlara emek, edep, sorumluluk, bilgi, düşünce, yaşam vb. ile ilgili atasözlerini eklemek mümkündür.

4. Tarihi atasözleri. Bu gruba geçmişte yaşanan olaylarla ilgili veya

¹²⁶ Külнар İmanakunova, a.g.e., s. 20.

hukuksal ya da maddi sıkıntılar yaşandığında ortaya çıkan atasözlerini eklemek mümkündür¹²⁷.”

Kırgız Türkçesindeki atasözleriyle ilgili çalışmalardan biri Şarşeke Usupbekov'un *Kırgız Makal-Lakaptarı (Kırgız Atasözleri)* kitabıdır. Kitabın ilk 20 sayfası incelemeye ayrılmıştır. Kitapta atasözleri on başlık altında sıralanmıştır. Bunlar:

1. Vatan, ulus, ülke, vatandaşlık, mücadele, lider, topluluk, yönetim, sorumluluk;
2. Emek, meslek, ekonomi, tasarruf, iş hayatı, boş gezme;
3. Dostluk, yoldaşlık, uyumluluk, konukseverlik, kadir, kıymet, hata, küskünlük, düşmanlık;
4. Ömür, ölüm, sağlık, gençlik, ihtiyarlık, baht, kaygı, kıvanç, güç, temizlik, güzellik, hoşluk, yiyecek;
5. Tabiat olayları, vakalar, hayat tecrübeleri, hayvanlar, öğütler;
6. Dil ve belagat;
7. Ana, baba, sevgi, aile, çocuk, kardeşlik, akrabalık, gelenek, görenekler, eğitim;
8. Din, ticaret, zenginlik, egemenlik, makam, devlet;
9. Sınıfları içeren atasözleri¹²⁸.

Görüldüğü gibi Kırgız Türkçesindeki atasözleri de kitaplar ve derlemelerde konularına göre sınıflandırılarak verilmektedir. Fakat alfabetik sıraya göre düzenlenen kitaplar da bulunmaktadır. Örneğin, Damira Davletbakova tarafından hazırlanarak 1997'de Bişkek'te basılan *Poslovitsı i Pogovorki Kirgizskogo Naroda: İz Sobraniya Akad. K.K. Yudahina (Kırgız Halkının Atasözleri: K. K. Yudahin'in Derlediği Atasözleri)* kitabındaki atasözleri alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir.

Kırgız Türkçesindeki atasözleri alfabetik sıraya göre düzenlenen

¹²⁷ A. Usmanova, M. Upçiboyeva, **a.g.m.**, s. 244.

¹²⁸ Çelik Şavk Ülkü, **Kırgız Atasözleri**, Ankara, TDK Yay., 2002, s. IX-X.

diğer bir kitap S. Bekbotoyov'un *Kırgızdın Kılımdardı Karıtkan 1001 Makal-Lakabı (Kırgızların Yüzyıllardan Geçen 1001 Atasözü)* eseridir. Bu kitabın diğer bir özelliğı S. Bekbotoyov'un Kırgız atasözlerinin açıklamalı sözlüğünü yapmayı denemesidir. Kitapta alfabetik sırayla düzenlenen 1001 atasözünün anlamları açıklanmıştır¹²⁹.

Nogay Türkçesindeki atasözlerinin de konularına göre sınıflandırıldığı görülmektedir. S. Kalmıkova, A.-H. Janibekov'un *Söz Kaznası (Söz Hazinesi)* el yazma eserinden alınan Nogay atasözlerini 1954'te Çerkessk İlmi Araştırma Enstitüsünün çalışmaları sonucunda basılan kitapta yayımlamıştır, fakat sadece 88 atasözüne yer verildiğı için onları ne konularına göre ne alfabetik sıraya göre düzenlemiştir. 1990'da basılan *Poslovitsy i Pogovorki Narodov Karaçaevo-Çerkesii (Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti Halklarının Atasözleri)* kitabındaki Nogay Atasözleri bölümünde atasözleri konularına göre sınıflandırılarak verilmiştir. Bu konular:

- Vatan, halk ile ilgili;
- Birlik ve beraberlik ile ilgili;
- Yiğitlik ile ilgili;
- Cesaret ile korkaklık ile ilgili;
- Hayat, aile ile ilgili;
- İnsan ile insan karakteri ile ilgili;
- Dost, yoldaş, düşman ile ilgili;
- Din, molla, kadı ile ilgili;
- Akıllılık, bilgelik ve ahmaklık ile ilgili;
- Söz, gevezelik, boş konuşma ve yalan ile ilgili;
- Hastalık ile ilgili;
- Misafir ve misafirperverlik ile ilgili;
- Fakirlik ve zenginlik ile ilgili;
- At ile ilgili;

¹²⁹ Külnar İmanakunova, a.g.e., s. 16.

İyilik ve kötülük ile ilgili;
Tabiat, halk denemeleri ile ilgili;
Akıl verme ile ilgili;
Yaşam ile ilgili gözlemler.

Burada da ele aldığımız diğer lehçelerde görüldüğü gibi atasözleri vatan, birlik, kahramanlık, dostluk, misafirperverlik, iyilik ve kötülük gibi genel konular altında toplanmıştır.

Tatar Türkçesindeki atasözleri üzerine en önemli ve kapsamlı çalışmayı yapan Nekiy İsenbet, atasözlerini konularına göre birkaç önemli başlık altında sınıflandırmıştır. Mesela, üç ciltlik *Tatar Halk Mekellere (Tatar Halk Atasözleri)* kitabının birinci cildinde atasözleri üç büyük başlık altında verilmiştir. Birincisi, iş ve insanın nasıl çalıştığını, dinlenmesini, boş zamanını değerlendirmesini yansıtan atasözleri. İkincisi, “tabiat dünyası” ile ilgili atasözleridir. Üçüncü bölümde, denemeler yer almıştır. Nekiy İsenbet’in 2003’te Yar Çallı’da basılan *Tatar Halk Mekellere (Tatar Halk Atasözleri)* adını taşıyan diğer bir kitabında atasözleri aşağıdaki 11 başlık altında yerleştirilmiştir:

1. Anne baba, çoluk çocuk ile ilgili;
2. Dil ve söz;
3. Yerde konuşabilmek ve konuşma ahlâkı;
4. Haklılık, dürüstlük, yalan. Sözü tutmak, yalan söz vermek ve yalancılık;
5. Sırrı söyleme ve sırrı saklayabilme;
6. Akıl, akıllı ile ahmak kişi;
7. Bilgi, ilim, okuma, yazma, alimler ve cahiller ile ilgili;
8. Halk eserleri, edebiyat, şarkı, ezgi, müzik, sanat;
9. İnsan ve insanın ruh hali, karakteri;
10. Halk, memleket, vatan;
11. İnsanda istek ve arzusun olması, kahramanlık, irade gücüne sahip olma ve hedefe ulaşma ile ilgili v.s.

Türkiye Türkçesinde de atasözlerinin konularına göre tasnif edildiği çalışmalar bulunmaktadır. Buna örnek olarak Ferit Birttek'in *En Eski Türk Savları* (1944), Kerim Yund'un *Ağaç Orman Üzerine Atasözleri ve Açıklamaları* (1944), Selim Kurnaz'ın *Konularına Göre Seçme Türk Atasözleri* (1962) ve Metin Yurtbaş'ın *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri* (ilk baskı: 1994) kitaplarını verebiliriz.

Özkul Çobanoğlu *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*'nde Türk dünyası atasözlerinin söyleniş özelliği, kavram ve söz dizimi gibi hususlarda büyük ölçüde ayniyet gösterdiğini ve bununla birlikte değişik bakımlardan farklılıklar taşıdığını söyleyerek kaynak ve kullanım niteliklerine dair özellikleri ile ilgili üç temel gruba ayırmıştır.

“Birincisi, aynı hayat tarzını, dünya görüşünü, gelenek ve görenekleri, dolayısıyla aynı kültürel ekolojiyi yansıtmada anlam ve söyleniş bakımından birbirinin tamamen aynısı olanlardır.

İkinci grup, anlamı aynı olmakla beraber söylenişinde bir veya birkaç kelime ve bazen de sadece sesle sınırlı ufak tefek farklılıklar olan atasözleri grubudur.

Üçüncü gruptaki atasözleri, her Türk topluluğunun yaşadığı sosyo-kültürel muhitin yer aldığı hususi coğrafya ve sosyo-kültürel farklılıkların dışı vurulduğu mahalli atasözleridir¹³⁰.”

Ele aldığımız Kuzeybatı lehçelerinin atasözleri konularına göre sınıflandırılmaktadır. Tabii ki bu lehçelerde alfabetik sıraya göre ya da başka bir kritere göre düzenlenerek basılan kitaplar vardır. Örneğin, Başkurt araştırmacısı Muhtar Ehtemov'un *Başkort Halk Mekelleri hem Eytenderi Hüzlighi (Bashkort Halk Atasözleri ile Deyimlerinin Sözlüğü)* kitabında atasözleri alfabetik sıraya ya da konularına göre düzenlenmemiştir. Bu kitapta 5926 sözcük belirlenmiş ve her sözcük alfabetik sıraya göre ayrı ayrı

¹³⁰ Özkul Çobanoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

yerleştirilmiştir. Belirlenen sözcüğün geçtiği atasözleri içerdiği anlam ve konusuna bakılmaksızın o sözcüğün altında toplanmıştır. Fakat bu çalışmada bir atasözü içerdiği sözcüklerden dolayı birkaç yerde tekrarlanmış ve fazla yer kaplamıştır. Bu sadece bir deneme olmakla birlikte bunun gibi çalışmaların sayısı azdır.

Görüldüğü gibi bu lehçelerin her birinde atasözleri farklı konular altında sınıflandırılabilirse bile bunların hepsine ortak olan konular vardır. Örneğin; vatan, kahramanlık, dostluk, iyilik ve kötülük, dil ve hitabet, çalışkanlık ve meslek vb. Bir taraftan bu tür sınıflandırma belli bir konuyla ilgili atasözlerini bulmak için kolaylık sağlayabilir ve atasözlerinde hangi konuların daha çok işlendiğini ortaya koyabilir. Diğer tarafından bu sınıflandırmanın pek uygun olmayan yönleri bulunmaktadır. Atasözlerinin gerçek anlamlarından öte mecazi anlamı bulunduğundan bir atasözünü sadece bir konu altına yerleştirmek mümkün değildir. Fakat bu lehçelerdeki ilk çalışmalarda bu sınıflandırma türü benimsendiği için bugüne kadar devam ettirilmektedir.

1.4. Atasözlerinin Genel Özellikleri

Bir milletin manevi dünyasında atasözlerinin yeri oldukça önemlidir; çünkü atasözleri vasıtasıyla bir halkın hayat tecrübesi, düşüncesi nesilden nesile aktarılır.

Atasözlerinin genel özellikleriyle ilgili aşağıdakileri söyleyebiliriz:

Atasözlerini inceleyerek bir toplum ile ilgili pek çok bilgi bulabilmek, bir milletin yaşama biçimini ve hayat tarzını anlayabilmek mümkündür.

Atasözleri halkın manevi değerlerini yansıtmaktadır.

Atasözleri, kalıplaşmış ve kısa sözlerdir.

Atasözleri uzun gözlemler ve denemelerin sonuçlarını kısa bir şekilde özetler.

Atasözleri, bir konu hakkındaki düşüncüyü ya da fikri birkaç kelime ile ortaya koyar.

Atasözleri klişe durumunda kullanılan sözlerdir, sözcüklerinin yeri birbiriyle değiştirilemez.

Atasözlerindeki bir sözcük yerine eş anlamlı diğer sözcük kullanılamaz.

Atasözleri, toplumun geçmişteki tecrübesine dayanarak akıl, öğüt, nasihat verir.

Atasözleri, herhangi bir toplumda eskiden kabul edilmiş olan değerlere dayanarak fikir yaratır ve bazı sorunların çözümlerini sunar.

Atasözleri toplumun görgü kurallarını yansıtır ve bu kuralları göz ardı etmemek gerektiğini açıklayarak ahlâki ders verir.

Ahlâki ders veren atasözleri iyilik ve kötülük, zulüm ile merhamet, edeplilik ile edepsizlik, yardımseverlik ile acımasızlık, yalan ve dürüstlük, tembellik ile çalışkanlık, dostluk ve namus vb. konuları kapsayarak insanoğlunun ortak meselelerini yansıtmaktadır. Tüm toplumlarda bu meselelerle ilgili görüşler aynıdır ve toplumca doğru kabul edilir.

Atasözleri verdiği gerçek anlamının dışında içerdiği sözcüklerle alakası olmayan mecazi anlamı vermektedir.

Atasözlerinde çoğu zaman insanın olumlu ve olumsuz nitelikleri kıyaslanmaktadır.

Atasözleri, milletin karakterlerini, hayat karşısında tavır ve

zihniyetlerini ifade eden özlü sözlerdir¹³¹.

Bazı atasözleri doğa olaylarının nasıl olageldiklerini uzun bir gözlem sonucu olarak belirtir¹³².

Törelere, gelenekler ve görenekleri bildiren atasözleri de vardır¹³³.

Atasözleri sadece konuşmada değil, halk düşüncesinde de büyük önem taşımaktadır. Bununla ilgili atasözleri bulunmaktadır. Örneğin;

Başkurt

Meķellē hüz – aķıllı hüz. (Atasözü geçen söz akıllı sözdür.)

Kazak

Maķal – sözdiñ mäyegi. (Atasözleri konuşmanın özüdür, esasıdır.)

Kırgız

ķarınıñ ķorkū – saķal, sözdiñ ķorkū maķal. (İhtiyarı süsleyen, sakal, konuşmayı süsleyen atasözüdür.)

Tatar

Mekel sakaldan ulurak. (Atasözü sakaldan büyüktür.)

Türk

Ataların sözü Kuran'a girmez, ama yanınca yürür.

1.5. Atasözlerinin Yapı Özellikleri

Ele alığımız Kuzeybatı Türk lehçelerindeki atasözlerinin büyük bir kısmı bir cümleden oluşmaktadır. Fakat birbiriyle bağlı daha çok cümleden oluşan atasözleri de vardır. İçinde sadece bir yargı bulunan atasözleri genellikle yalın cümleler biçiminde anlatılır. Örneğin;

Başkurt

Atım – ķanatım. (Atım, kanatımdır.)

¹³¹ Özkul Çobanoğlu, **a.g.e.**, s.495.

¹³² Ömer Asım Aksoy, **a.g.e.**, s.17.

¹³³ Özkul Çobanoğlu, **a.g.e.**, s. 17.

Kazak

At – er kanatı. (At, yiğidin kanatıdır.)

Kırgız

At erdin kanatı. (At, yiğidin kanatıdır.)

Nogay

Ata minmek bir murad. (Ata binmek bir murattır.)

Tatar

İr kanatı – at. (Yiğidin kanadı attır.)

İçinde iki yargı bulunan atasözleri genelde birleşik cümle biçiminde kurulur.

Başkurt

Yağış ezem il östönde hıy tabır, Yaman ezemdě döye östönen ėt kabır. (İyi insan her yerde hürmet görür, kötü insanı deve üstünde köpek ısırır.)

Kazak

Tüyenı jel şaykasa, eşkini kökten izde. (Deveyi rüzgar sallasa, keçiyi gökyüzünde ara.)

Kırgız

At toygon cerine kaçat, Azamat tuulgan cerine kaçat. (At doyduğu yere kaçır, babayiğit doğduğu yere kaçır.)

Nogay

Böri kılın taşlasa da, Kılığın taslamas. (Kurt tüyünü değiştirse de huyunu değiştirmez.)

Tatar

İtni kür – kollıktan ciren, İtni kür – tugırlıkka öyren. (İti gör, kulluktan öğren; iti gör, dürüstlüğü öğren.)

Bu çalışmamızda ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerinde bir veya iki cümleden oluşan atasözleriyle birlikte dört cümleden veya dört satırdan oluşan şiir şeklindeki atasözleri de bulunmaktadır. Özellikle Başkurt, Kazak, Kırgız ve Nogay Türkçelerinde dört satırlı atasözleri çok

sayıda bulunur. Örneğin;

Başkurt

*Arıķ hıyır ҡoyoĝa töşhe,
Tuwlay-tuwlay tüpke batır,
Himěz hıyır hazĝa batha,
Hikěřep sıĝıp, irge basır.*

(Zayıf inek kuyuya düşerse kıpırdana kıpırdana dibe batar; semiz inek bataklıĝa batarsa atlayıp çıkıp yere basar.)

Kazak

*Jaman maldı asırasañ,
Awzı-murnıñdı may eter.
Jaman adamdı asırasañ,
Awzı-murnıñdı ķan eter.*

(Kötü hayvanı beslersen aĝzın ile burnunu yağ eder. Kötü insanı beslersen aĝzın ile burnunu kan eder.)

*Jaman atķa jal bitse,
Janına torsiķ baylatpas.
Jaman adamĝa mal bitse,
Janına ķoñsı ķondırmas.*

(Kötü at yelesenirse yanına tulum bağlatmaz. Kötü erkek mal sahibi olursa, anına komşu kondurmaz.)

Kırgız

*Caķşı atķa bir ķamçı,
Caman atķa miñ ķamçı.
Caķşı kişige bir söz,
Caman kişige miñ söz.*

(İyi ata bir kamçı, kötü ata bin kamçı. İyi insana bir söz, kötü insana bin söz.)

Caman atķa cal bütsö,

Canına torsuḡ baylatpayt.

Caman erge mal bütsö,

Canına ḡonṣu ḡondurbayt.

(Kötü at yelelenirse yanına tulum bağlatmaz. Kötü erkek mal sahibi olursa yanına komṣu kondurmaz.)

Nogay

Ḳutlu ḡonaḡ kelse,

Ḳoy egiz tabar.

Ḳutsız ḡonaḡ kelse,

Ḳoyḡa böri ṣabar.

(Kutlu konuk gelse koyun ikiz yavrular. Kutsuz konuk gelse koyuna kurt saldırır.)

At basına kūn tuwsa

Avızlıḡıman suv işer.

Er basına kūn tuwsa

Etigimen suv keṣer.

(Atın başına gün doğsa aḡızlıḡıyla su içer. Er kişinin başına gün doğsa çizmesiyle su geçer.)

Türkiye Türkçesinde bunlar gibi uzun cümlelerden oluşan atasözlerinin sayısı azdır. Türkiye Türkçesindeki atasözleri genelde bir veya iki cümleden oluşur. Bunun hakkında Ömer Asım Aksoy Türk atasözlerinin çoğunun bir veya iki cümleden oluştuklarını, daha uzun olanlarının pek bulunmadığını belirtmiştir¹³⁴.

¹³⁴ Ömer Asım Aksoy, **a. g. e.**, s. 16.

İKİNCİ BÖLÜM

KUZEYBATI GRUBU TÜRK LEHÇELERİ (BAŞKURT, KAZAK, KIRGIZ, NOGAY, TATAR) VE BU LEHÇELERDEKİ ATASÖZLERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

2.1. Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri

Kuzeybatı grubu Türk lehçelerinin günümüzdeki temsilcileri Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Kırım Tatar ve Karay lehçeleridir. Türk lehçelerini sınıflandırmada kullanılan etnik tasnifte (Oğuz, Karluk, Kıpçak) bu lehçeler grubu Kıpçak lehçeleri veya Kıpçak Türkçesi olarak da adlandırılır. “Kıpçak Türkçesi, orta dönem Türkçesinin Batı grubuna giren eski bir lehçedir. Kıpçaklar kendilerinden önce Doğu Karadeniz’e göç eden kavimleri de bünyelerinde toplayarak Batı Türkçesinin Kuzey kanadını teşkil etmişlerdir¹.”

Coğrafi tasnifte Kuzeybatı Türkçesi bazen Batı Türkçesi bazen Kuzey Türkçesi olarak adlandırılır. Bu lehçelerde konuşanların yaşadığı yan, yön bakımından bakarak dilbilimciler şu adları vermişlerdir: F. Korş’a göre Kuzey Lehçeleri; W. Radloff’a göre Batı Lehçeleri, A. Samoyloviç’e göre Kuzey-Batı Lehçeleri².

Kuzeybatı Türk lehçelerinde konuşanlar gayet geniş sahalarda yaşamışlar ve yaşamaktadırlar. “Bu bölüm lehçeleri konuşan Türklerin yaşadığı topraklar Altaylardan başlar; Batı Sibiry’a dan geçer; bütün Bozkır bölgesini, Tiyanşan Dağlarının Batı kollarını, Pamir’in bir kısmını kucaklar; Buhara ve Hive sınırlarını geçer; Ural, Volga (İdil), Oka ırmakları havzalarını, Kuzey Kafkasya’yı ve oralara bitişik bozkırlarla Kırım’ın step

¹ Ahmet Buran, Ercan Alkaya, **Çağdaş Türk Yazı Dilleri: Kuzeybatı/Kıpçak Grubu**, 4 c., Ankara, Akçağ Yay., 2014, C. 3, s. 14.

² Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968, s. 18.

bölgesini içine alır³.”

G. Ramsted’in tasnifinde Kuzeybatı lehçeleri Batı grubu olarak adlandırılmıştır. **G. Ramsted’in** tasnifi:

1. Çuvaş dili;
2. Yakut dili;
3. Kuzey grubu: Altay ve yakınlarındaki tüm Türk dilleri;
4. Batı grubu: Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kumık, Karaçay, Balkar, Karaim, Tatar ve Başkurt, bunlarla birlikte bu gruba ölü sayılan Kuman ile Kıpçak dilleri de dahil olmuştur;
5. Doğu grubu: Yeni Uygur ve Özbek dilleri;
6. Güney grubu: Türkmen, Azeri, Türk, Gagavuz⁴.

W.Radloff’un tasnifinde de Kuzeybatı lehçeleri Batı grubu olarak adlandırılmıştır:

1. Doğu grubu: Altay, Ob, Yenisey Türkleri ve Çulım Tatarlarının lehçeleri, Karagas, Hakas, Şor ile Tıva Türkçeleri;
2. Batı grubu: Batı Sibirya Tatarlarının şivesi, Kırgız, Kazak, Başkurt, Tatar ve Karakalpak lehçeleri;
3. Orta Asya grubu: Uygurca ve Özbekçe;
4. Güney grubu: Türkmen, Azeri, Türk lehçeleri; Kırım Tatarlarının güney kıyılardaki şiveleri;
5. Yakut dili ayrı⁵.

A. Samoyloviç, Türk dil ve diyalektlerini tasnif etmek için en çok seslik ölçüt kullanmıştır. A. Samoyloviç’in tasnifinde dayandığı ölçütler şunlardır:

1. z > r değişmesi (tokuz > tihir “g”)
2. d > r/ d /y değişmesi (adağ> > ura “ayak”)

³ Abdullah Battal Taymas, **a.g.e.**, s. 18.

⁴ N. Z. Gadjiyeva, “Tuyrkskiye Yazıki”, **Lingvistiçeskiy Ensiklopediçeskiy Slovar**, Moskva, Sovyetskaya Entsiklopediya, 1990, s. 527-529.

⁵ **A.e.**, s. 527-529.

3. *bol-* > *ol-* değişmesi
4. *ağ* > -w/-u, -ağ, aw değişmesi (tağ>tw/tu > taw > tağ/dağ)
5. -ıę > -ı, -ıę, -ık, -ı değişmesi (çok heceli sözlerin sonunda)
6. -ęan > -nı, -ęan, -an değişmesi (kalęan > yulın > kalan)

A. Samoyloviç, bu ses ölçütlerine dayanarak Türk dillerini altı gruba ayırmıştır:

I. r- grubu (Bulgar). Bu gruba Eski Bulgar dili (Volga Bulgarcası, Tuna Bulgarcası), bugünkü Çuvaşça girer.

II. d- grubu (Uygur, Kuzey-Doğu). A. Samoyloviç d sesini değişik gelişmesine (d, t, z) göre bu grubu üç alt gruba ayırmıştır:

A. d- alt grubu: Eski dillerden Orhon Türkçesi ve Uygurca, bugünkü dillerden Karagas ve Salar diyalektleri.

B. t- alt grubu: Yakutça.

C. z- alt grubu: Sarı Uygur, Kamasin, Koybal, Sagay, Kaça, Beltir, Şor, Kızıl, Küerik.

III. *taw-* grubu (Kıpçak, Kuzey-Batı): Bu gruba eski yazı dillerinden Kıpçakça; yeni diyalektlerden şunlar girer: Altay, Teleüt, Kumandı, Kırgız, Kumuk, Karaçay, Balkar, Tobol, Baraba, İç Rusya diyalektleri, Mişer, Başkurt, Kırım (güney kıyıları dışında), Karaim, Nogay, Kazak.

IV. *tağlık-* grubu (Çağatay, Güney-Doğu): Bu gruba eski yazı dillerinden Çağatayca ile bugünkü dil ve diyalektlerden Doğu Türkistan diyalektleri Sarı Uygur ve Salar diyalektleri dışında, Batı Türkistan diyalektleri (Hive ve Sart diyalektleri dışında) ve Özbekçe (Fergana, Taşkent, Semerkand ve Buhara) girer.

V. *tağlı-* grubu (Kıpçak-Türkmen, Orta): Tomsk ili diyalekti, Güney-Batı grubu özellikleri ile karışık diyalektler (Hive Özbekçesi ile Sart Özbekçesi) girer.

VI. ol- grubu: (Türkmen- Güney-Batı): Bu gruba şu diyalektler girer: Hive Cumhuriyeti halkı, Buhara Cumhuriyeti halkı, Afganistan Türkistan diyalektleri, Türkmenistan Cumhuriyeti, İran (Azerbaycan, Esterabad, Horasan vb.), Ermenistan Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti, Anadolu, Kuzey Suriye, İstanbul, Balkan yarımadası, Besarabya, Kırım (güney kıyıları), Türkmen (Stavropol=Kuzey Kafkasya, Astrahan) ⁶.

Talat Tekin, A. Samoyloviç'in tasnifinin ayrıntılı olduğunu, fakat eskidiğini yazmıştır. Bununla birlikte tasnifte hem eski hem de yeni diyalektlere yer verilmesinin yanlış olduğunu da belirtmiştir⁷.

N. Baskakov ise Türk lehçelerini “Batı Hun” ve “Doğu Hun” diye iki büyük gruba ayırmıştır.

A. Batı Hun

I. Bulgar grubu

eski: Bulgar

Hazar

modern: Çuvaş

II. Oğuz grubu

1. Oğuz-Türkmen alt grubu

eski: Oğuz

modern: Türkmen, Stavropol Türkmencesi (Truhmen)

2. Oğuz-Bulgar alt grubu

eski: Peçenek

Uz

modern: Gagavuz

3- Oğuz-Selçuk alt grubu

eski: Selçuklu

⁶ Talat Tekin, “Türk Dili Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, **Erdem**, C. 5/13, Ocak 1989, S. 13, Ayırbasım-Offprint, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, Ekim 1990, s.147-148.

⁷ **A.e.**, s. 148.

Osmanlıca

modern: Türkiye Türkçesi

Azerice

III. Kıpçak grubu

1. Kıpçak-Bulgar alt grubu

eski: Batı Altın Ordu

modern: Tatar (Kasımov, Mişer, diğer diyalektler)

Başkurt

2. Kıpçak-Oğuz alt grubu

eski: Kıpçak-Kuman

modern: Karaim

Kumuk

3- Kıpçak-Nogay alt grubu

eski: Nogay

modern: Kazak, Karakalpak

IV. Karluk grubu

1. Karluk-Uygur alt grubu

eski: Karahanlıca

modern: Karahanlı Türkçesi sonrası

2. Karluk-Harezmi alt grubu

eski: Doğu Altın Ordu

Eski Doğu Özbekçesi

modern: Özbekçe (Kıpçak diyalektleri hariç)

Uygur (Salar ve Hoton diyalektleri dahil)

B. Doğu Hun

I. Uygur grubu

1. Uygur-T'u-Çüeh alt grubu

eski: Orhon yazıtları Oğuzcası

Eski Uyгурca
modern: Tuva (Uranhay, Soyon)

Karagas (Tofa)

2. Yakut alt grubu

modern: Yakut (ve Dolgan)

3. Hakas alt grubu

modern: Hakas

Kamas

Küyerik

Şor

Kuzey Altay Türkçesi (Tuba, Şalkandu, Kumandı)

Sarı Uyğur

II. Kırgız-Kıpçak grubu

modern: Kırgız

Altay Türkçesi (Altay, Televüt, Telengit)⁸.

Talat Tekin'e göre Baskakov'un tasnifi, ses ya da dil ölçütlerine göre değil; tarihi ve etnik esaslara göre yapılmış bir tasniftir. Bununla birlikte Talat Tekin, "Batı Hun" ve "Doğu Hun" dallarının hangi dil ölçütlerinin göre ayrıldığının anlaşılmadığını da yazmıştır⁹.

Baskakov'tan sonra Türk lehçelerini Reşit Rahmeti Arat sınıflandırmıştır. Reşit Rahmeti Arat, y/s, r/z ve l/ş, d/t/z/y, tağ/taw/dağ, -lı/-lık ve t-/d- ölçütlerine göre Türk dillerinin tek zamanlı (ufki) ve çok zamanlı (amudi) tasniflerini yapmıştır. Fakat çok zamanlı tasnifi tek zamanlı tasnifinden farksızdır¹⁰. Arat, kendi tasnifinde Türk dillerini lehçe ve şive olarak ayırmıştır. **Reşit Rahmeti Arat**'ın tek zamanlı tasnifi şu şekildedir:

A. Türk Lehçe Grupları:

⁸ N.A. Baskakov, "K Voprosu o Klassifikatsii Tyurkskih Yazıkov", *İzvestiya AN SSSR, Otdeleniye Literatury i Yazıka*, T. XI, Vıpusk 2; Moskva, 1952, s. 121-134.

⁹ Talat Tekin, *a.g.e.*, s. 153.

¹⁰ Talat Tekin, *a.g.e.*, s. 154-155.

I. r- grubu (r ~ z, l ~ ş, s- ~ y-): Çuvaş

II. t- grubu (t ~ d, s- ~ y-): Yakut

Türk Şive Grupları:

I. d- grubu (adağ, tağ, tağlığ, kalğan): Sayan

II. z- grubu (azağ, tağ, tağlığ, kalğan): Abakan

III. tav- grubu (ayağ, tav, tavlı, kalğan): Şimal

IV. tağlı- grubu (ayağ, tağ, tağlı, kalğan): Tom

V. tağlık- grubu (ayağ, tağ, tağlık, kalğan): Şark

VI. dağlı- grubu (ayağ, dağ, dağlı, kalan): Cenup.

Talat Tekin'e göre Arat'ın tasnifi Németh ve Samoyloviç tasniflerinin bir terkibi sayılabilir. Talat Tekin, bunun yanı sıra bu tasnifte yer alan söz başındaki y- sesinin Türk dillerini tasnif etmede yeterli olmadığını yazmış, Çuvaşça ve Yakutçaya “lehçe”, diğer Türk dil ve diyalektlerine de “şive” denilmesinin yanlış olduğunu belirtmiştir¹¹.

Talat Tekin, 19. yüzyıl başlarından 20. yüzyılın sonlarına kadar yapılmış olan yirmi küsur tasnifi beş gruba ayırmıştır:

- A. Radloff'a kadarki tasnif denemeleri;
- B. Radloff'un tasnif denemesi;
- C. Samoyloviç'e kadarki tasnif denemeleri;
- D. Samoyloviç'in tasnif denemesi;
- E. Samoyloviç'ten sonraki denemeler.

Talat Tekin, bu tasnif denemelerini inceleyip tenkit ettikten sonra kendi tasnifini sunmuştur. Talat Tekin'e göre modern Türk dil ve lehçelerini sınıflandırmak için aşağıdaki ses ölçütleri kullanılmalıdır:

1. r // z ve l // ş ses denklikleri;
2. Söz başındaki h- foneminin durumu;
3. Söz içi ve sonundaki / d / foneminin durumu;

¹¹ Talat Tekin, **a.g.e.**, s. 154.

4. Çok heceli sözlerin sonundaki -ıg / ig ses gruplarının durumu;
5. Tek heceli sözlerin sonundaki ağ ses grubunun durumu;
6. Söz başındaki t- foneminin durumu¹².

Talat Tekin, bu fonetik ölçütleri kullanarak Türk lehçelerini 12 gruba ayırmıştır.

I. r-l grubu: Çuvaşça.

II. hadaq grubu: Halaçça.

III. atağ grubu: Yakutça.

IV. adaq grubu: Tuvaca (Karagas diyalekti ile birlikte).

V. azaq grubu: Hakasça; Orta Çulım, Mrass, Taşıp, Matur ve Yukarı Tom diyalektleri; Sarı Uygurca.

VI. tağlığ grubu: Kuzey Altay diyalektleri; Tuba, Kumandü, Çalkandü, Aşağı Çulım, Kondon, Aşağı Tom.

VII. tulu grubu: Altayca (Güney diyalektleri: Asıl Altay, Telengit, Teleüt).

VIII. tölü grubu: Kırgızca.

IX. tağlıq grubu: Özbekçe, Yeni Uygurca.

X. tawlı grubu: Tatarca, Başkurtça, Kazakça (Karakalpakça ile birlikte), Nogayca, Kumukça, Karaçay-Balkarca, Karayca, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası.

XI. tağlı grubu: Salarca.

XII. dağlı grubu: Türkmence, Horasani, Özbekçenin Harezmi-Oğuz

¹² Talat Tekin, **a.g.e.**, s. 161.

diyalektleri, Azeri (Kaşkay-Aynallu, Kerkük, Erbil diyalektleri ile birlikte), Türkçe (Gagavuzca ile birlikte)¹³.

Bu tasnifteki V., IX., X., XII. gruplarda birden fazla dil ve diyalekt bulunduğu görülür. Talat Tekin, bu gruplara giren lehçelerin başka fonetik ölçütlerle birbirlerinden ayrılabilceğini belirtmiştir.

Talat Tekin, Kuzeybatı (Kıpçak) grubuna giren dil ve diyalektleri tasnif etmek için o ve ş seslerinin durumunu ölçüt olarak kullanmıştır. Bu iki sesi de bulunduran *qoş* (katmak, ilave etmek) fiilini örnek olarak seçmiş ve Kıpçak grubundaki dil ile diyalektleri üç alt gruba ayırmıştır:

1. quş- alt grubu: Tatarca ve Başkurtça;
2. qos- alt grubu: Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Karaycanın Haliç diyalekti;
3. qoş- alt grubu: Kumukça, Karaçay-Balkarca, Karaycanın Trakay diyalekti; Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası¹⁴.

Ahmet Temir, Kuzey Türkçesindeki “Kuzey” tabirinin coğrafi bir isim olduğunu belirtmiştir. Bu tabirin bazı Türkologlar tarafından Türk şivelerinin tasnifinin dünyada yaşayan tüm Türk boylarının bulundukları sahalara göz önünde tutularak yapılırken Kuzey-Batıda bulunan boylar için kullanıldığını yazmıştır. Tarihe bakıldığında bu lehçelerin orta zamanda bu sahalarda yaşamış olan Türk boyları olan Peçenek ve Kıpçak dillerinin devamı sayıldığını da belirtmiştir¹⁵.

Ahmet Temir’e göre bu gruba bugün şu şiveler dahildir:

1. Kazan (İdil-Volga) Türkçesi veya Tatarca; Başkurt. Nogay ve Mişer ağızları;
2. Kazak, Karakalpak ve Kırgız şiveleri;
3. Altay şiveleri: Bugünkü Oyrot bölgesinde konuşulan şiveler

¹³ Talat Tekin, **a.g.e.**, s. 162-163.

¹⁴ Talat Tekin, **a.g.e.**, s. 164.

¹⁵ Ahmet Temir, Kuzey Türkçesi, **Türk Dünyası El Kitabı: Dil-Kültür-San’at**, c. 1-4, Ankara, 1992, C.II, s. 216.

(Radloff'a göre: Altay-Kiji, Teleüt, Telengit, Lebed), Batı Sibirya'da İrtiş, Tara, Tobol ve Tümen nehirleri civarında konuşulan şiveler;

4. Kuzey Kafkasya'da Kumuk, Karaçay, Balkar ve Nogay şiveleri;

5. Lehistan (Troki ve Lutzk), Litvanya ve (eskiden) Kırım'ın doğusunda konuşulan (Kırımçaklar) Karay şivesi¹⁶.

Ahmet Temir bu çalışmasında Kuzeybatı grubuna Altay şivelerini eklemiştir.

Mustafa Öner'e göre Kıpçak (Kuzeybatı) grubuna dahil olan lehçeler şunlardır:

I. Karadeniz-Hazar Bölgesi

Karaim (Karay)

Kırım Tatar

Karaçay-Balkar

Kumuk

II. İdil-Ural Bölgesi

Tatar

Başkurt

III. Aral-Hazar Bölgesi

Kazak

Karakalpak

Nogay

Kırgız¹⁷.

G. Ramsted'in Türk lehçelerinin tasnifinde Batı grubu altında günümüzdeki Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay-Balkar, Karaim, Tatar ve Başkurt lehçeleri yer almıştır. V. Radloff'un tasnifinde Türk lehçelerini Batı grubuna Batı Sibirya Tatarlarının şivesi, Kırgız, Kazak, Başkurt, Tatar ve Karakalpak lehçelerinin ait olduğu gösterilmiştir. A. Samoyloviç ise Kıpçak ya da Kuzey-Batı grubuna Altay, Teleüt,

¹⁶ Ahmet Temir, **a.g.e.**, s. 216.

¹⁷ Mustafa Öner, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, Ankara, TDK Yayınları, 1998, s. XXII.

Kumandı lehçelerini de eklemiştir. Talat Tekin; Kırgızca'yı Tatarca, Başkurtça, Kazakça (Karakalpakça ile birlikte), Nogayca, Kumukça, Karaçay-Balkarca, Karayca, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası lehçelerinden ayrı bir grup olarak tasnif etmiştir. Ahmet Temir, A. Samoyloviç gibi Kuzey grubuna Altay şiveleri ve Oyrot bölgesinde konuşulan şiveleri eklemiştir. Bu çalışmalara bakıldığında her tasnifte ortaya çıkan bazı farklılıklara rağmen çoğu zaman Başkurt, Karaçay-Balkar, Karakalpak, Karay, Kazak, Kırgız, Kırım Tatarcası, Kumuk, Nogay, Tatar lehçelerinin bir grup altına toplanarak verildiği görülmektedir. Bu nedenle biz bu çalışmamız için Kuzeybatı grubundaki lehçeleri bu tasnifleri göz önünde bulundurarak seçmiş bulunmaktayız. Bugünkü Kuzeybatı Türk lehçelerine Mustafa Öner'in *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* eserinde yer alan Karaim, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar, Kumuk, Tatar, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kırgız lehçelerinin dahil olduğu bellidir. Aynı lehçeler Ahmet Buran ile Ercan Alkaya'nın *Çağdaş Türk Dilleri* eserinin *Kuzeybatı / Kıpçak Grubu* adlı 3. cildinde yer almıştır. Bu eserde Karaim lehçesi hariç diğer Kuzeybatı Türk lehçeleriyle ilgili çok önemli bilgiler verilmiştir. Bu lehçelere etnik tasnifte Kıpçak lehçeleri adı verilmişse de coğrafik tasniflerin bazılarında Batı, bazılarında Kuzey, bazılarında Kuzeybatı grubu adı verilmiştir. Türk lehçeleri gruplarının özellikleri üzerine yapılmış olan son çalışmalardan biri olan Ahmet Buran ile Ercan Alkaya'nın eseri göz önünde bulundurulduğundan bu çalışmamız için seçilen Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar lehçelerine Kuzeybatı grubu lehçeleri denilmektedir.

2.2. Kuzeybatı Grubu Türk Lehçeleri Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

2.2.1. Başkurt Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Başkurdistan'da ve Rusya'da yapılan çalışmalar

Kitaplar

Altın Kumta. Başkort Halık Mekelderi, Tözevsih, İneş Makala Avtorı Fenuze Nadrşina, Öfö, 1985.

AMANTAY, G., Başkort Mekelderi, Yanalif, Öfö, 1936.

Başkirsko-Anglo-Russkiy Slovar Adekvatnih Poslovits i Pogovorok, Avtorı-Sostaviteli – NADRŞİNA, F. – ZUBAİROVA, E., Ufa, Kitap, 2002.

Başkirkoe Narodnoe Tvorçestvo, Poslovitsiy, Pogovorki. Primetiy. Zagadki, T. 7, Sost., Avtor Vstupitelniy Statii NADRŞİNA, Fanuza, Ufa, Kitap, 1993.

Başkirkoe Narodnoe Tvorçestvo, Poslovitsiy, Pogovorki, T. X, Sostavitel' NADRŞİNA, F., Otvetstvenniy Redaktor URAKSİN, Z., Ufa, Kitap, 2006.

Başkort Halık İcadı, Cilt I (tüzevsih A. Harisov), Ufa, Başknigoizdat, 1954.

Başkort Halık İcadı, Cilt III (tüzevsih K. Mergen), Ufa, Başknigoizdat, 1955.

Başkort Halık İcadı, Töz., ineş mekele hem anlatma. – NADRŞİNA, Fenuze, Ufa, Başkortstan Kitap Neşriyatı, 1980.

Başkortsı-Russa Mekelder hem Eytemder Hüzligi, Tözevsih GARİPOV, İ., Öfö 1994.

Boronğolarzın Hüzzeri, Haz. Vildanov, G., Gabitov, H., Ufa, 1923.

Boronğolarzın Hüzzeri, Haz. Vildanov, G., Gabitov, H. Moskva, Tsentral'noe İzdatel'stvo, 1924.

EHTEMOV, Muhter, Başkort Halık Mekelderi hem Eytemderi Hüzligi, Öfö, 2008.

GALİN, Salavat, Til Askısı Halıkta, Ufa, Kitap, 1993.

Halık Ezebiyatınan Mekelder hem Yomaktar, Yıyıvsıhı – S. Miras, sistemalaştırıvsıhı – T. Baişev, Ufa, 1930.

MERGEN, Kirey, Hugiş Folklorı, Başknigizdat, Ufa, 1944.

MERGEN, Kirey, Başkort Halık Mekelderi, Ufa, 1955.

MERGEN, Kirey, Başkort Halık Mekelderi, Ufa, 1960.

MERGEN, Kirey, Mengilik Şişme: Folklor Janrzarı Üşeşenen Kayhı Bir Meseleleri, Ufa, 1978.

NADRŞİNA, Fenuze, Halık Hüzi, Ufa, 1983.

Posloviçnaya Konseptualizatsiya Otdelnih Fragmentov Kartiny Mira V Başkirskom Yazıke, Ufa, 2013.

Russko-Başkirskiy Slovar Poslovits-Ekvivalentov, Ufa, İzdatel'stvo Z.Biyışevoy, 2008.

SİTDİKOVA, G., Başkorttarzın Gaile Turmuşu – Mekelderze hem Eytenderde, Ufa, Virtual, 2002.

SOZİNOVA, Ella, Obşee i Spetsifiçeskoe v Paremiyah-Ekvivalentah (na materyale Başkirskogo, Russkogo i Angliyskogo Yazıkov), Ufa, İzdatel'stvo Gilem, 2010.

URAKSİN, Zinnur, Frazeologiya Başkirskogo Yazıka, Moskova, Nauka, 1975.

URAKSİN, Zinnur, Til Kürki, Ufa, Kitap, 1980.

YOSOPOV, Haras, Başkort Mekelderinin Sintaksis Tözölöşö, Sterletamak, 1996.

Kitap Bölümleri

Başkirskiye Poslovitsiy, Perevod M. RAHİMKULOVA, s. 107-114 - Poslovitsiy i Pogovorki Narodov Vostoka, Sost. BERGEL, E., Moskva, 1961.

Tezler

BİNER, İsmet, Başkurt, Türik Tilderinde Mekel hem Eytenderzin Til-Stil Üzinselekteri, Filoloji Bilim Dalı Doktora Tezi, Başkurt Devlet Üniversitesi, Ufa, 2004.

KARİMOVA, Rimma, Kontsept “Trud / Len” v Paremiologii

Nerodstvennih Yazıkov (na Primere Nemetskogo, Angliyskogo, Russkogo, Başkırskiego i Tatarskogo), BGU, Ufa, 2004.

NURIYEVA, Liliya, Perevodçeski Analiz Poslovits v Raznosistemnih Yazıkah: na Materyale Nemetskogo, Russkogo i Başkırskiego Yazıkov, BGU, Ufa, 2007.

SOZİNOVA, Ella, Obşee i Spetsifiçeskoye v Paremiyah-Ekvivalentah (Na Materyale Başkırskiego, Russkogo i Angliyskogo Yazıkov), Ufa, 2006.

Makaleler

DMİTRİYEV, N., “Borongolarzın Hüzzeri” (atasözleri kitabına ilgili fikir), Knigonoşa Dergisi, No:41, 1924, Moskva.

EMİRİ, G., “Başkört Mekelderi” Yıyıntıǵına Karata, Oktyabr’ Jurnalı, No:5, 1941, Ufa.

GALİN, Salavat, Başkırskiye Pogovorki, Poslovitsiy i Aytış, Folklor, Literatura i İstoriya Vostoka, 1984, s. 320-323.

HARİSOV, A., “Kolhoz Mekelderi”, Ezebi Başkırtstan, No:12, 1952, Ufa.

“Mekelder”, Oktyabr’ Jurnalı, No:4, 1939, Ufa.

MİRZABAYEV, N., “Başkört Halık Mekelderinin-Eytemderinin Tözilişine Karata”, Başkırt Ukıtuvcıhı, No: 9, 1964; No:8, 1965.

NADRŞİNA, Fanuza, “İstoriçeskiye Osnovıy Başkırskih Poslovits (dorevolutsyonniy period)”, İtegovaya Nauçnaya Sessya UIİYAL AN SSSR za 1965 g. – İzdatel’sstvo UIİYAL AN SSSR (SSSB Bilimler Akademisi Ufa Tarih, Dil ve Edebyat Enstitüsü), Ufa 1966, s.26-28.

NADRŞİNA, Fanuza, “Başkırskiye Poslovitsiy i Pogovorki v Zapisyah S.G. Rıbakova”, Problemy Vostokovedenya, No:3(45), 2009, Ufa, s. 76-80.

NADRŞİNA, Fenuze, “Tormoş Hem Mekel”, Ağizel, No:4, 1973, s. 96-101.

NADRŞİNA, Fanuza, “Aforistiçeskiye Janrıy Başkırskiego Folklorı: Poslovitsı, Zagadki”, Folkloristika v Sovetskoy Başkırii, 1974, Ufa, s. 112-131.

NADRŞİNA, Fanuza, “Başkırskiye Poslovitsiy o Semeyno-Braçnıh Otnoşeniyah”, Voprosı Başkırskey Folkloristiki, 1978, Ufa, s. 60-63.

NADRŞİNA, Fenuze, “Başkort Mekelderinde Satira hem Yumor”, Ağizel, No:1, 1964, s.82-83.

NADRŞİNA, Fenuze, “Başkort Halık İjadı. Mekelderze Yazmış”, Başkurtstan Kızı, No:8, 1968, s. 14-15.

NADRŞİNA, Fenuze, “Borongo Türki Sıganaktarza Mekel hem Eytemder”, Ağizel, No:1, 1972, s. 108-112.

SAFİNA (SOZİNOVA), Ella – NADRŞİNA, Fanuza, “Başkirsko-Anglo-Russkiye Poslovitsiy-Ekvivalentıy”, Vatandaş, No:11, 1999, s. 68-82.

USMANOV, A., “Başkort Folkloru”, Oktyabr’ Jurnalı, No:6-10, 1939, Ufa.

Bildiriler

AHMADEEVA, G., “Kontsept “Dus/Dos” (drug) v Başkirskih i Kazahskih Narodnih Poslovitsah i Pogovorkah”, Filologik Bilim Birev hem Başkort Filologiyahı Feninin Teoriyahı hem Praktikahı – Halıkara Ğilmi-Ğemeli Konferentsiya Materyaldarı, C. 4, Ufa 2013, s. 11-14.

BAYÇURİNA, N., “Başkort Tili Mekelderinde “Unğanlık” hem “Yalkavlık” Kontsepttari”, Filologik Bilim Birev hem Başkort Filologiahı Feninin Teoriyahı hem Praktikahı – Halıkara Ğilmi-Ğemeli Konferentsiya Materyaldarı, C. 4, Ufa 2013, s. 18-21.

GELİEKBEROVA, İ., “Beloret Rayonı Ütkel Avılı Halkı Tilindegi Mekelder hem Eytemder”, Filologik Bilim Birev hem Başkort Filologiahı Feninin Teoriyahı hem Praktikahı – Halıkara Ğilmi-Ğemeli Konferentsiya Materyaldarı, C. 4, Ufa 2013, s. 43-46.

DİLMÖHEMETOVA, G., “Başkort Halık Mekelderinde Halık Tarihiniñ Sağılışı”, Türki Filologiyahı: Yeş Galımdarızın Ezlenevzerinde Zamansa Yünelişter, Sterlitamak 2014.

DİLMÖHEMETOVA, G., “Rol Poslovits i Pogovorok, v Duhovno-Nravstvennom Razvitii i Vospitanii Uçaşıhsiya”, Filologik Bilim Birev hem Başkort Filologiyahı Feninin Teoriyahı hem Praktikahı – Halıkara Ğilmi-Ğemeli Konferentsiya Materyaldarı, C. 4, Ufa 2013, s. 50-55.

KANSURİNA, E. G., “Başkort Mekel-Eytemderinde “Duniya”

Kontseptı”, Filologik Bilim Birev hem Başkort Filologiyahı Feninin Teoriahı hem Praktikahı – Halıkara Ğılmi-Ğemeli Konferentsiya Materyaldarı, C. 4, Ufa 2013, s. 64-66.

NADRŞİNA, Fanuza, “İstoçniki po İzuçeniyu Başkirskih Poslovits, II. Yujno-Uralskaya Arheografiçeskaya Konferentsya”, Orenburg 1975, s. 54-55.

NADRŞİNA, Fanuza, “Adekvatniye Poslovitsıy Tyurkoyazıçnıh Narodov”, Materyalıy Nauçnoy Konferentsiyi – Vzaimodeystvie Kul’tur Narodov Povol’jya i Priural’ya, Kazan, 1976, s. 102-107.

NADRŞİNA, Fanuza – SOZİNOVA, E., “İz Opıta Sostavleniya Slovarya Başkirsko-Anglo-Russkih Adekvatnıh Poslovits i Pogovorok”, Materyalıy Nauçnoy Konferentsii – Lingvo-Metodiçeskiye Problemy Obuçenya İnostrannım Yazıkam, Devlet Üniversitesi, Ufa, 2002, s. 58-60.

SAFİNA, Ella, “Obşee i Osobennoye v Başkirskih i Angliyskih Poslovitsah”, Evraziystvo: İstoriko-Kul’turnoe Naslediye i Perspektiviy Razvitiya, Tezısı Dokladov Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii, Ufa, 2002, s. 170-171.

SOZİNOVA, Ella, “Adekvatniye Poslovitsıy Başkir i Angliçan: Tipiy Sootvetstviyi, Pervıye Lazarevskiye Çteniya”, Tezısıy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii, Çelyabinsk 2011, s. 211-213.

SOZİNOVA, Ella, “Kontseptıy “Dobro” i “Zlo” v Poslovitsah Başkirskogo, Russkogo i Angliyskogo Yazıkov”, Obşestvo Kak Obrazovatel’naya Sistema: Materyalıy Mejdunarodnoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii, Ufa 2003, s. 41-43.

SOZİNOVA, Ella, “Poslovitsıy s Nazvaniyamı Jivotnıh v Başkirskom, Russkom i Angliyskom Yazıkah”, Vtorıye Lazarevskiye Çteniya: Materialıy Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii, Çelyabinsk, 2003, s. 228-230.

UMAeva, A. N., “Otrajeniye Tsennostnıh İdealov v Başkirskih i Russkih Poslovitsah”, Filologik Bilim Birev hem Başkort Filologiyahı Feninin Teoriyahı hem Praktikahı – Halıkara Ğılmi-Ğemeli Konferentsiya Materyaldarı, C. 4, Ufa 2013, s. 197-203.

ZUBAİROVA (SAFİNA), Ella, “Poslovitsıy s Nazvaniyamı Ptits v Başkirskom, Russkom i Angliyskom Yazıkah”, Razvitiye Sotsial’no-Ekonomiçeskogo i Kul’turnogo Sotrudniçestva Başkortostana i Ukrainıy:

Materyalı Mejdunarodnoy Naučno-Praktičeskoy Konferentsii, Ufa 2003, s. 170-175.

Gazete Yayınları

AMANTAY, G., “Başkört Folklorundagı Janrzar”, Başkörtstan, No. 295-296, 1935.

“Başkört Mekelderi”, Başkörtstan, No. 296, 1934.

İDRİS, G., “Başkört Mekelderi”, Başkörtstan, No. 69, 1937.

İŞBİRZİNA, Firuze, “Attın Şebi – Kişile, Katın Şebi – Kürşile”, Kiski Öfö, 16 Mart, 2015.

MERGEN, Kirey, “Hezirgi Mekelder hem Eytemder”, Kızıl Başkörtstan, 11 Nisan 1951, Ufa.

NADRŞİNA, Fenuze, “Mekelderze Katın-Kız Yazmışı”, Sovyet Başkörtstanı, 8 Mart, 1963.

NADRŞİNA, Fenuze, “Başkört Halık Mekelderi, Sovyet Başkörtstanı, 4 Eylül, 1968.

NADRŞİNA, Fenuze, “Başkört Halık Mekelderi”, Sovyet Başkörtstanı, 6 Kasım, 1968.

Türkiye’de yapılan çalışmalar

Makaleler

NADRŞİNA, Fenuze, “Başkört Türkleri Atasözleri”, Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi, C. VIII, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2007, s. 214-223.

NADRŞİNA, Fenuze, “Megeneleş Mekelder hem Eytemder”, TDD/JofEL Tehlikedeki Türk Diller Dergisi / Journal of Endangered Languages, Summer/Winter 2014.

2.2.2. Kazak Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kazakistan’da Yapılan Çalışmalar

Kitaplar, Sözlükler, Derlemeler

ABİLHAN, Abilasan, Köne Sözder Kupyası, Almatı, Ana Tili Baspası, 1998.

AVEZOV, Muhtar, Epos i Folklor Kazahskogo Naroda, Almatı, 1961.

ADAMBAYEV, Baltabay, Altın Sandık, Edebi Makalalar, Almatı, “Jazuwşı”, 1989.

ADAMBAYEV, Baltabay, Asıl Kazına, Almatı, Ana Tili, 2009.

ADAMBAYEV, Baltabay, Halık Danalığı, Almatı, Mektep, 1976.

ADAMBAYEV, Baltabay, Halık Danalığı, Almatı, Ravan, 1996.

ADAMBAYEV, Baltabay, Makal-Metelder, Almatı, Gılım, 1996.

ADAMBAYEV, Baltabay, Tozgan Kazdı Toptangan Karga Jeydi, Almatı, Ravan, 1991.

Akıldın Közi: Makal-Metelder, Almatı, Jazuwşı, 1990.

AKKOZİN, M., Kazahsdiye Poslovitsıy i Pogovorki, Almatı, 2004.

AKMUKANOVA, B., Kazaktın Makal-Metelderi, Almatı, 1950.

ALİMBAYEV, Muzafar, 666 Makal men Metel, Almatı, 1960.

ALİMBAYEV, Muzafar, Makal-Metelder, Jumbaktar, Almatı, 1978.

ALİMBAYEV, Muzafar, Makalnama, Almatı, 1970.

ALİMBAYEV, Muzafar, Makal – Sözdin Meyegi, Almatı, 1963.

ALİMBAYEV, Muzafar, Marjan Söz, Almatı, 1980.

ALİMBAYEV, Muzafar, Örnekti Söz – Ortak Kazına, Almatı, Kazakstan Baspası, 1967.

ASKAR, Orazakın, Kazak jane Elem Halıktarının Tandamalı Makal-Metelderi, Almatı, Balawsa, 2005.

Babadan Kalgan Baylıgım / Kazak Makal-Metelderi, Kurastırğan SEGİZBAYULI Kadirbek, Almatı, Atamura, 2014.

Babalar Sözi – Danalık Közi, Kurastırğan İSMAYILOV, Oraz, Almatı, Bilim, 1996.

Babalar Sözi, 100 tomдық – 65. Tom, Tarihi Jırlar: Kazak Makal-Metelderi, Kurastırğan – ALPISBAYEV, K. – ALİBEKOV, T.- KOSAN, S., Astana, Foliyant Baspası, 2010.

Babalar Sözi, 100 tomдық – 66. Tom, Tarihi Jırlar: Kazak Makal-Metelderi, Kurastırğan – ALPISBAYEV, K. – ALİBEKOV, T. – ELESBAY, N., Astana, Foliyant Baspası, 2010.

Babalar Sözi, 100 tomдық – 67. Tom, Kazak Makal-Metelderi (Kıtay Kazaktarının Makal-Metelderi), Kurastırğan – AKİMOVA, T. – ORALBEK, A. – ORINGALİ, K., Astana, Foliyant Baspası, 2011.

Babalar Sözi, 100 tomдық – 68. Tom, Kazak Makal-Metelderi, Kurastırğan – ALİBEKOV, T. – AKİMOVA, T. – ORALBEK, A. – ORINGALİ, K., Astana, Foliyant Baspası, 2011.

Babalar Sözi, 100 tomдық – 69. Tom, Kazak Makal-Metelderi, Kurastırğan – ALPISBAYEV, K. – ALİBEKOV, T. – ELESBAY, N., Astana, Foliyant Baspası, 2011.

BAYMAHANOVA, T. – ÖTEŞOVA, N. – BAYTÖLEEVA, N., Angliyskiye Poslovitsıy i Pogovorki i ih Ekvivalentıy v Russkom i Kazahskom Yazıkah, Almatı, Mektep, 1988.

BAYTURSINOV, Ahmet, Mın Bir Makal. Jıyırma Üş Joktaw, Almatı, 1993.

ERGÖBEK, Kulbek, Kazak Makal-Metelderi, Türkistan Halıkaralık Kazak-Türk Universiteti Baspası, 2004.

ĞABDULLİN, Melik, Kazak Halkının Awız Edebiyeti, Almatı, 1958; 1974.

İBRAGİMOV, Ş., Makal-Metelder, Almatı, 1974.

KANAPINA, Sewle, Kazak Tilindegi Makal-Metelderdin Tanımdık Beyneliligi, Kostanay, Tsentrum, 2010.

KANAPİNA, Sewle, Makal-Metel Tilindegi Kontseptilik Kurılımdar, Kostanay, Kostanay Memlekettik Pedagogikalık İnstitutı, 2011.

KAYDAR, Abduveli, Tısyacı Metkih i Obraznıh Vırajeniye, Astana, 2003.

KAYDAR, Abduveli, Halık Danalığı, Kazak Makal-Meteldерinin Tüsindirme Sözdigi jane Zerttew, Almatı, Tolganay T, 2004.

Kazahskiye Poslovitsıy i Pogovorki, Sostavitel' AKKOZİN, M., Almatı,

1985.

Kazahskiye Poslovitsy i Pogovorki na Kazahskom i Russkom Yazıkah, Sostavitel' i per. AKKOZİN, M., Almatı, Atamura, 2004.

Kazahskiye Poslovitsy i Pogovorki, v Perevode Nauma GREBNEVA, Almatı, 1987.

Kazahskiye Poslovitsy i Pogovorki (Sost. i perevod: ZAHAROV, B., SMAYILOVA, A.), Almatı, İzdatel'stvo Koçevniki, 2007.

Kazak Halkının Makaldarı men Metelderi, Almatı, 2001.

Kazaktın Halık Tvorçestvosı (E. Divayev Jinagan Materyaldar), Jawaptı Redaktori R. Berdibayev, Almatı, Gılım Baspası, 1989.

Kazak Halkının Makaldarı men Metelderi, Redaktsyasın Baskargan SADIRBAYEV, Sultangali, Almatı, Kazak Universiteti Baspası, 2012.

Kazak Makal-Metelderi, Redaktsiya Alkası: AHMETOV, Z., BERDİBAYEV, R., Almatı, Gılım Baspası, 1996.

Kazak Makal-Metelderinin Altın Kitabı, Kurastırğan KEYKİN Jerdem, Almatı, Aruna Baspası, t.y.

Kazaktın Makal-Metelderi, Jinagan SMAYILOVA, A.T., Almatı, 2003.

Kazaktın Makal-Metelderi, Raritet Baspası, Almatı, 2004.

Kazak Makal-Metelderi, Jazuwşı Baspası, Almatı, 1980.

Kazak Makal-Metelderi, Almatı, Kazakstan Baspası, 1990.

Kazak Makal-Metelderi, Almatı, Ana Tili, 1993.

Kazak Makal-Metelderi, Kurastırğan ASIKOVA, J., Astana, Balawsa Baspası, 2013.

Kazak Makal-Metelderi, Kurastırğan DAURENBKOV, J., Almatı, Ana Tili Baspası, 2001.

Kazak Makal-Metelderi, Kurastırğan MALAYSARİN, J., Astana, Ana Tili Baspası, 2006.

Kazak Makal-Metelderi, Kurastırğan MENTEBAYEVA, A.E., Astana, Oljas Kitaphanası, 2012.

Kazak Makal-Metelderi, Redaktsiya Alkası PİRALİYEYEV, S., SEVERCAN, Ş., Türkistan, Turan Baspası, 2004.

Kazak Makal-Metelderi (Kıtay Kazaktarının Makal-Metelderi), Tomdı

kurastırған: AKİMOVA, T. – ORALBEK, A. – ORINGALİ, K., Astana, Foliyant Baspası, 2011.

Kazak Makal-Metelderinin Antologiyası, Kurastırған Mereke KULKENOV, Almatı, Ölke Baspası, 2012.

Kazak Makal-Metelderinin Tüsindirme Sözdigi, Kurastırған KUMARULI, Yasin, Ürimji, Şınjan Jastar-Örender Baspası, 2009.

Kazak Makaldarı men Metelderi, Kurastırған TURMANJANOV, Ötebay, Almatı, 1935. (Turmanjanov bu kitaba derleyen yeni atasözlerinin ilave ederek 1952, 1967, 1980, 1993, 1997 yıllarında bir kaç baskısını yaptırmıştır.)

Kazaktın Makal-Metelderi, Kurastırған TURMANJANOV, Ötebay, Almatı, Raritet Baspası, 2004.

Kazaktın Makal-Metelderi, Kurastırған NISANALİN, Ayan, Almatı, KazAkparat Baspası, 2004.

KEYKİN, Jerdem, Kazaktın 7777 Makal-Meteli, Almatı, Ölke Baspası, 2002.

Mahmut Kaşkari, Türk Sözdigi, Awdargan - EGEWBAYEV, Askar, I-IV tomдарı, Almatı, Hant Baspası, 1997.

Makal-Metelder, Kurastırған KUSPANĖALIULI, O., Almatı, Rawan Baspası, 1997.

Makal-Metelder, (Kurastırıp, algı sözін jazğan ADAMBAYEV, B.), Almatı, Gılım Baspası, 1996.

MALAYSARİN, J., Kazak Makal-Metelderi, Almatı, Ana Tili Baspası, 2005.

Mın Bir Makal, Kurastırған MUSAHMETULI, K., Almatı, Ana Tili Baspası, 1995.

Mirdin Oğı: Kazaktın Tandamalı Makal-Metelderi, Kurastırған: OSPAN, M., Almatı, Mektep Baspası, 2004.

NURGALİ, Rımgali, Kazaktın 10000 Makal-Meteli, Astana, Foliyant Baspası, 2006.

NURIŞEV, S., Kazaktın Halık Makaldarının Damuw Tarihınan, Almatı, 1959.

NURMAHANOV, A., V.V.Radlov Enbekterindegi Türki Makal-

Metelderinin Leksika-Grammatikalık Sıypatı, Almatı, 1994.

Poslovitsiy Tyurkskih Narodov, Almatı, İzdatel'ski dom Koçevniki, 2002.

SALİHULI, J., Kazaktın 6000 Makalı men Meteli, Almatı, 1995.

SATTAROV, Kıdıralı, Akıldın Közi. Makal-Metelder, Almatı, 1990.

SMAYILOVA, A., Kazaktın Makal-Metelderi, Almatı, Köşpendiler Baspası, 2005.

Söz Atası, Makal-Metelder men Kanattı Sözder (Köne türki tilinen awdarıp, baspaga azirlegen QURIŞJANOV, A.), Almatı, Jazuwşı Baspası, 1987.

Söz Meyegi: Kazak Makal-Metelderi, Kurastırğan – RISAYEV, Tanatkan, Almatı, Kazak Entsiklopediyası Baspası, 2007.

Şıgıs Halıktarının Makal-Metelderi, Kurastırğan ONDASINOV, N., Almatı, Kazakstan Baspası, 1998.

ŞİNDALYEVA, M., Söz Önerinin Bastawı, (XVIII-XX ғasırlardağı Ombı Kazaktarının Edebi Murası), Almatı, Gılım Baspası, 2001.

Şınjan Kazaktarının Makal-Metelderi, Kurastırğan – KENEŞULI, Dolda, Almatı, Atamura Baspası, 2008.

TÖREKULOV, Nısanbek, Kazaktın Kanattı Sözderi, Almatı, 1960.

Tezler

ATAHANOVA, Rayhan, Tuwıs Emes Tilderdegi Makal-Metelderdin Etnolingvistikalık Sıypatı (Nemis Jane Kazak Makal-Metelderi Negizinde), Kandidattık Dissertatsiya, Abılayhan Atındagı Kazak Halıkaralık Katınastar jane Elem Tilderi Universiteti, Almatı, 2005.

BEKZAT, Dina, Kazak Tilindegi Makal-Metelderdin Tanımdık-Pragmatikalık Aspektisi, Kandidattık Dissertatsiya, Almatı, 2002.

DONBAYEVA, A., Arab jane Kazak Makal-Metelderinin Leksika-Grammatikalık Ereşelikteri, Kandidattık Dissertatsiya, Almatı, 2003.

JÜSİPOVA, R., Agılşın jane Kazak Makal-Metelderinin Etnolingvistikalık Sıypatı, Kandidattık Dissertatsiya, Almatı, 2004.

KANAPİNA, Sewle, Kazak Tilindegi Makal-Metelderdin Tanımdık Beyneliligi (G. Mustafın, S. Mukanov Şıgarmaları Negizinde), Kandidattık Dissertatsiya, Almatı, 2006.

KARSIBEKOVA, Şolpan, Kazak Tilindegi Makal-Metelderdi Toptastıruwdın Etnolingvistikalık Printsıpteri, Kandidattık Dissertatsiya, Almatı, 2004.

KASIMOVA, S., San Komponentti Makal-Metelderin Ulttıık Madeni Negizi, Astana, 2010.

KENJEMURATOVA, S., Makal-Metelderin Sintaksisi, Kandidattık Dissertatsiya, Astana, 2002.

MANSUROV, Batırjan, Kazak Makal-Metelderindegi Dini-Hadistik Aspekti, el-Farabi Atındağı Kazak Ulttıık Universiteti, Almatı, 2014.

NURMAHANNOVA, A., V.V. Radlov Enbekterindegi Türki Makal-Metelderinin Leksika-Grammatikalık Sıypatı, Kandidattık Dissertatsiya, Almatı, 1994.

RISBEKOV, K., Kazak Makal-Metelderinin Tarihi-Filosofiyalık Meni, Kandidattık Dissertatsiya, Kazak Ulttıık Universiteti, 2010.

SARSENBAYEV, Rahmetolla, Kazak Makal-Metelderinin Leksika-Stilistikalık Ereşelikteri, Kandidattık Dissertatsiya, Kazakistan Gılım Akademiyası , Almatı, 1961.

TURABAYEVA, G., Okkazyonal'niye Preobrazovaniye Poslovits i Pogovorok v Kazahskom Yazıke, Kandidattık Dissertatsiya, Almatı, 1989.

ÜRİMOVA, Rahila, Kazak Tilinin Aymattık Makal-Metelderi men Frazelogizmderinin Etnokurılımdık Sıypatı, Koja Ahmet Yassavi Atındağı Halıkaralık Kazak-Türük Universiteti Kandidattık Dissertatsiyası, Almatı, 2009.

Makaleler

ABDULDİNA, B., “Kazak Makal-Metelderin Jüyelewdin Keybir Meseleleri”, KazUU Habarşısı, Filologiya Seriyası, No:5 (77), 2004, s. 50-53.

ABEWULI, A., “Kazak Makal-Metelderinin Törkini Turalı”, Tugan Til, No:1, 2010, s. 46-48.

ADAMBAYEV, Baltabay, “Makal-Metelderin Turaktılık Sıypatı”, KazSSR GA Habarları, Til-Edebiyet Seriyası, No:1, 1974, s.65.

ALDAMBERGENOVA, G., “Makal-Metelder – Kazak Halık Pedagogikasının Murası”, KazUU Habarşısı, Pedagogikalık Gılımdar Seriyası, No:3, 2007, s. 67-71.

ALİMBAYEV, Muzafar, “Makal-Metelder jane Awdarma”, Jalın, No:1, 1972, s. 140-144.

ALJANOVA, A., “Kazak Makal-Metelderindegi Şarigat Normaları”, Alaşıl Jas, No:1, 2014, s. 44-45.

ATAJANOVA, R. K., “Makal-Metelderdegi Ulttı Minez”, KazUU Habarşısı Filologiya Seriyası, No:7, 2004, s.148-151.

AYSENOVA, J., “Makal-Metelderdegi Sinonimderdin Stildik Kızmeti”, Kostanay Memlekettik Pedagogikalık İnstitutının Jarşısı, No:2, 2008, s.57-62.

AYTBAYEV, Ömirzak, “Makal-Metelderdi Awdaruw Tönireginde Tugan Oylar”, Juldız, No. 5, 1971, s. 154-157.

AYTBAYEV, Ömirzak, “Makal-Metelderdin Jazuwımız ben Söylewimizdegi Kızmeti”, Söz Öneri, Almatı 1978, s. 90-98.

AYTJANKIZI, J., “Kazak Jane Agılşın Makal-Metelderinin Kurılımdık, Magınalık Ereşelikteri men Uksastıktarı”, Zerttewşi, No:4/6, 2013, s. 110-115.

BABIŞBAYEVA, “Makal-Metelderdin Koldanıluwı”, Kazakstan Mektebi, No: 6, 2009, s.45-46.

BAPAYEV, “Makal-Metelderdin Jasaluw Jolınan”, Kazakstan Mektebi, No:11, 1974, s.83-84.

BAYIMBETOVA, K., “Makal-Metelderdi Paydalanuw (Metin)”, Kazakstan Mektebi, No:11, 2006, s.38-39.

BAYTELİYEV, A., “Kazaktın Makal-Metel Frazeologizmderinin Kognitivtik, Funktsionaldık jane Sintaksistik Tabıgatı”, İ. Jansügirov Atındagı Jetisuw Memlekettik Universitetinin Habarşısı, No:3/4, 2010, s. 36-42.

BAYSARİNA, S. S., “Makal-Metelderdi Okuw Terbiye Ürdisinde Paydalanuw”, K.A. Yassavi Atındagı Halıkaralık Kazak-Türık Universitetinin Habarşısı, Kogamdık Gılımdar Seriyası, No:1, 2007, s. 234-235.

BEKEY, B., “Kazak Tilinin Kudireti nemese Makal- Metelderdin Uksastığı men Ayırmaşılıgı jane Olardı Okuwşılarga Mengertüwdin Tiyimdi Edis-Tesilderi”, Mektep, Şımkent, No:9, 2012, s. 14.

BEKİŞOVA, R., “Kazak Makal-Metelderindegi Kontseptilerdin Tanımdık Kızmeti”, Kostanay Memlekettik Pedagogikalık İnstitutının Jarşısı, No:2, 2008, s. 86-89.

BEKİŞOVA, R., “Tür-Tüs Atawlarının Makal-Metelderdgi Kontseptilik Negizderi”, Kostanay Memlekettik Pedagogikalık Institutının Jarşısı, No:1, 2009, s. 28-32.

BEKJANOVA, Janat, “Kıpşak Tilderine Ortak Makal-Metelder”, Kazak Tili men Edebiyeti, No:2, 1999, s.56-58.

BİBAYEVA, S., “V.V. RADLOVTIN “Türki Tilderi Sözdigin Jasaw Teciribesi” Enbegindegi Tört Tülükke Katıstı Makal-Metelderdin Kurılıımı”, KR Ulttıq Gılım Akademiyası Habarları, Til, Edebiyet Seriyası, No:1, 2009, s. 70-73.

DİNAYEVA, B., “Frazeologiya jane Makal-Metelder”, Kazak Tili men Edebiyeti, No:8, 2001, s. 50-51.

DOSOVA, “Körkem Metinde Makal-Metelderdin Koldanıluwı”, Kazak Tili men Edebiyeti, No:3, 2009, s.98-103.

DÜYSENBAYEV, A., “Kazak Makal-Metelderi Arkılı Mektep Okuwşaların Eljandılıkka Terbiyelew”, KazUU Habarşısı, Padagogikalık Gılımdar Seriyası, No:2, 2004, s. 101-103.

ELİKBAYEV, Bawırjan, “Jılkı Malına Baylanıstı Makal-Metelder”, Kazak Tili men Edebiyeti, No:5, 2000, s. 45-47.

ERMEKOVA, F., “Kus Atawı Jönindegi Makal-Metelder”, Kazak Tili men Edebiyeti, No:10, 2001, s. 30-31.

ESİMBEKOVA, K., “Ağılşın jane Kazak Tilderindegi Bir Komponentti San Esimnen Turatın Makal-Metelder”, Şekerim, No:4, 2013, s. 80-82.

EŞTAYEVA, N., “Kazak jane Frantsuz Makal-Meteldlerinin Leksika-Grammatikalık Seykestikteri”, KazUU Habarşısı, Filologiya Seriyası, No:2, 2004, s. 182-184.

GABDİSATTAROVA, T., “Makal-Metelderdı Okıtuw”, Bastawış Mektep, No:3, 1981, s. 34-36.

İBRAYEVA, D., “Makal-Metelderdin Magınalık Tırkesterge Karay Jıkteluwi”, KazUU Habarşısı, Filologiya Seriyası, No:2, 2015, s. 69-70.

İSAYEVA, J., “Kazak Makal-Metelderdin Lingvoetnopedagogikalık Fonı”, Kazak Tili men Edebiyeti, No:11, 2006, s. 103-106.

İTEGULOVA, S., “Böri Jönindegi Kazak Makal-Metelderdin Türleri”, Ulagat, No:2, 2001, s. 41-43.

JOTABAYEVA, G., “Kazak Makal-Metelderindegi “Su” Kontseptisi”, Şığıstın Aymaktık Habarşısı, No:3, 2016, s. 164-171.

JUMADILOVA, G., “Makal-Metelderdin Frazeologizmderge Katısı”, KazUU Habarşısı, Şığıstanuw Seriyası, No:9, 1999, s. 22-25.

JUMADILOVA, G., “Makal-Metelderdin Kórkemdik-Poetikalık Tabigatı”, KazUU Habarşısı, Şığıstanuw Seriyası, No:4, 2008, s. 86-90.

JÜNİSOV, M., “Ózgelik jane Irıksız Etis Tulgalarının Makal-Metel Metlerinde Koldanıluwı”, KazUU Habarşısı, Filologiya Seriyası, No:4-5, 2010, s. 404-405.

JÜNİSOVA, L., “Divani Lugat at-Türık” Tilindegi San Komponentti Makal-Metelderdin Magınalık-Mazmundık Sıypatı”, Kazak Tili men Edebiyeti, No:4, 2013, s. 89-92.

KAYIROVA, M., “Kazak Makal-Meteldlerinin Estetikalık Kórinisi”, PMU Habarşısı, Filologiyalık Seriya, No:2, 2008, s. 72-76.

KAJİMOVA, J., “Tabigattı Süyüge Terbiyeleytin Makal-Metelder”, Geografiya jane Tabigat, No:3, 2008, s. 44-45.

KAMİYEVA, G., “Makal-Metelderdin Şıguw Joldarı Tuwralı”, KazUU Habarşısı Filologiya Seriyası, No:1, 2007, s. 15-17.

KAMZİN, Kaken, “Makal-Makam-Metel”, KazUU Habarşısı, Jurnalistika Seriyası, No:2, 2006, s. 48-51.

KANAPİNA, B., “Makal-Metelderdin Nakıl Sózdermen jane Aforizmdermen Ara Katısı”, Kostanay Memlekettik Pedagogikalık İnstitutının Jarşısı, No:1, 2009, s. 41-45.

KARAMENDİNA, M., “Makal-Metelderdegi Tórt Tülikke Katıstı Ğurıptar”, Ulagat, No:4, 2017, s. 3-22.

KARAMENDİNA, M., “Makal-Metelderdegi Kazaktın Kogamdık Turmısı”, Kazak Tili men Edebiyeti, No:9, 2017, s. 23-39.

KARSIBEKOVA, Şolpan, “G.L. Permyakovtın Klassifikatsiyasına Süylene Otırıp Anıktagan Kazak Makal-Meteldlerinin Takırıptık Toptarı”, Nauka i Jizn' Kazahstana, No:3-4, 2014, s. 91-93.

KARSİBEKOVA, Şolpan, “Kazak Makal-Meteldlerinin “Seykestik” jane “Seykessizdik” İdeyasın Bildiretin Mağınalık-Takırıptık Toptarı”, K.A. Yassavi Universitetinin Habarşısı, No: 3, 1999, s. 15-23.

KASİMANOV, S., “Mahmud Kaşkari Enbekterindegi Mal Turalı Makal-Metelder”, Kazakstan Mektebi, No:5, 1976, s. 95-96.

KASIMOVA, Gülbanuw, “Makal-Metelderdegi Fizikalık Kubılıstar”, Matematika jane Fizika, No:6, 2007, s. 53-54.

KASIMOVA, S., “Kazak Makal-Metelderindegi “Eyel-Erkek” Kontseptileri”, KazUU Habarşısı, Filologiya Seriyası, No:5/6, 2009, s. 331-335.

KAYDAROV, A., TURABAYEVA, G., “Kazak Makal-Mateldlerinin Avtorlık-Stildik İnvariantları Jayında”, KazSSR Ǵılım Akademiyası Habarları, Til men Edebiyet Seriyası, No:37, 1982.

KEKİLBEKOVA, N., “Kazak Makal-Meteldlerinin Sintaksistik Ereşelikleri”, Kazak Tili men Edebiyeti Orıs Mektebinde, No:5, 2012, s. 3-7.

KENBEYİSOVA, N., “Makal-Metelderdin Kırkem Şıǵarmadaǵı Koldanısı”, Evraziya Gumanitarlık İnstitutının Habarşısı, No: 1, 2009, s.225-228.

KENJEAHMETULI, S., “Awa-Rayına Baylanısı Makal-Metelder”, Parasat, No:1, 2007, s. 21.

KENJEMURATOVA, S., “Makal-Metel Tilindegi Keybir Ereşelikter”, KazUU Habarşısı, Filologiya Seriyası, No:18 (52), 2002, s. 96-99.

KENJEMURATOVA, S., “Makal-Metelderdegi İkşamdaluw Kubılısı”, Kazakstan Mektebi, No: 3, 2002, s.72-73.

KOKANOVA, J., “Jılının Tüǵine Baylanısı Kalıptaskan Makal-Metelderdin Etnolingvistikalık Meni”, Abay Atındaǵı KazUPU Habarşısı, Filologiya Ǵılımdarı Seriyası, No:2, 2014, s. 27-30.

KORABAY, M., “Makal-Metelder – Halık Psihologiyasının Aynası”, Jantanuw Meseleleri, No:1, 2012, s. 4-7.

KOSIMOVA, G., “Makal-Metelderdegi Fizikalık Kubılıstar”, Matematika jane Fizika, No: 6, 2007, s. 53-54.

KÖPTİLEWOVA, K., “Makal-Metel Lingvomedeni Birlikter”, KazUU Habarşısı, Filologiya Seriyası, No:8, 2008, s. 187-190.

KURIŞJANOV, A., “Eski Türki Tilderindegi “Atalar Sözi” men Kazirgi Kazak Tilindegi Makal-Metelderdin Özara Baylanısın Zerttew Meselesi”, Kazak SSR Gılım Akademiasının Habarları, Til-Edebiyet Seriyası, No:1, 1978, s. 1-5.

KURMANALİEVA, K., “Kazak Makal-Metelderi Rakursındağı “Kıran Kus” Kontseptisi”, Kaynar Universitetinin Habarşısı, No:4/2, 2014, s. 103-106.

KUSAYINOVA, A., “Kazak Makal-Metelderin Genderlik Sıypatı”, L.N. GUMİLEV Atındağı Evraziya Ultık Universiteti Habarşısı, Gumanitarlık Gılımdar Seriyası, No:3 (II Bölüm), 2014, s. 535-538.

KÜMİSBAYEV, Ötegen, “Jılkı” Atawının Kazak jane Parsı Makal-Metelderindegi Körinisi”, KazUU Habarşısı, Şıgıstanuw Seriyası, No:1, 2010, s. 123-125.

MANSUROV, B., “Kazak Makal-Metelderinde Kezdesetin Paygambar Hadisterinin Uksastıktarı men Ereşelikleri”, KazUU Habarşısı, Filologiya Seriyası, No:4, 2011, s. 52-58.

MIRZA, Mukaddas, “Kazak jane Uygur Makal-Metelderin Magınalık Özgeşeliklerine Katıstı Keybir Pikirler”, KR Ultık Gılım Akademiası Habarları, Til, Edebiyet Seriyası, No:6, 2006, s. 68-72.

MOLDASANOVA, “Makal-Metel, Turaktı Tirkesterdegi İdis-Ayak Atawları”, Kazak Tili men Edebiyeti Dergisi, No: 8, 2007, s.81-85.

MULDAŞEVA, S., “Makal-Metelderdi Retrologiyalık Turgıdan Taldaw”, KazUU Habarşısı, Filologiya Seriyası, No: 2, 2008, s. 47-51.

NAREMGENOVA, A., “Makal-Metelderdin Sahna Tilindegi Ornı”, Juldız, No:5, 2010, s. 202-207.

NURMAHANOV, A., “Türki Makaldarının Söylem Kurılısına Katıstı”, Ult Tagdırı, No:3, 2001, s. 54-61.

ORALBEK, A., “Kazak Makal-Metelderin Jikteluwi men Atkaratın Kızmeti”, Keruwen, No:1, 2011, s. 79-83.

RISBEKOV, K., “Kazak Makal-Metelderindegi Oylawdın Örneğı”, KazUU Habarşısı, No:1, 2010, s. 241-242.

RISBEKOV, K., “Kazak Makal-Metelderin Filosofiyalık Meni”, KazUU Habarşısı, No:1, 2010, s. 165-167.

SABASOVA, G., “Kazak jane Türik Tilderindegi Akşaga Katıstı Makal-Metelderdin Etnolingvistikalık Sıypatı”, KazUU Habarşısı, Şıgıstanuw Seriyası, No:4, 2012, s. 104-108.

SABİTOVA, Z., “Makal-Metelder Meni”, Bastawış Mektep, No: 8-9, 2007, s.54-56.

SADIKOVA, R., “Parsı jane Kazak Tilderinin Magınası Jagınan Uksas Makal-Metelderdin Koldanıluw Ereşelikteri”, Abay Atındagı KazUPU Habarşısı, Filologiya Gılımdarı Seriyası, No:2, 2012, s. 16-18.

SAPABEKOV, D., İSKAKOVA, A., Könenin Közi – Dananın Sözi, Vestnik İnnovatsiynnogo Evraziyskogo Universiteta, No:2, 2015, s. 152-156.

SARSENBAYEV, Rahmetolla, “Makal men Meteldin Bayu Jolı”, Kazakstan Mektebi, No:4, 1961, s. 66-70.

SARSENBAYEV, Rahmetolla, “Makaldar men Metelderdin Keybir Til Ereşelikteri Jöninde”, Kazakstan Gılım Akademiyası Habarları, No:12, 1961, s. 12.

SEMBİN, N., “Kazak Makal-Metelderinin Bala Terbiyesinde Alatın Ornı”, Kazak Tili men Edebiyeti, No:10, 2016, s. 10-16.

SEROUSOVA, M., “Hadis pen Kazak Makalının Üylesimi”, Jas Galım, No:11, 2014, s. 12.

SİHİMOVA, A., “Kazak, Orıs jane Agılşın Makal-Metelderdin Kurılımdık Eekşelikterine Baylanıstı Awdaruw Meselesi”, Abay Atındagı KazUPU Habarşısı, Filologiya Gılımdarı Seriyası, No:1 (43), 2013, s. 17-19.

SİNBAYEVA, G., “S. MUKANOV Şıgarmasındagı Makal-Metelderdin Koldanıstı”, Jogarı Okuw Orındarı Aralık Habarşı-Mejvuzovski Vestnik, Soltüstik Kazakstan Memlekettik Universiteti, No:3, 2010, s. 150-154.

SKENDİROVA, Ş., “Kazak Makal-Metelderinin Tarihi Meni”, Kazak Tili men Edebiyeti, No: 2, 2009, s.38-39.

SMİRNOVA, N. S., “Kazahskiye Poslovitsiy, Zapisannıye P.M. Meliyoranskim”, Tyurkologičeski Sbornik-72, Moskva 1973, s. 231-234.

ŞALGINBAYEVA, K., “Makal-Metelderdin Terbiyelik Körinisi”, Kazakstan Mektebi, No: 5-6, 2005, s. 67-69.

ŞİDERİNA, G., “Kazak jane Kıtay Tilindegi Makal-Metelder”, KazUU Habarşısı, Şıgıstanuw Seriyası, No:1, 2008, s. 94-96.

TELİPULI, B., “Kazak Makal-Metelderindegi Handar Turalı Danalık Oy-Pikirler”, Ulagat, No:6, 2002, s. 32-34.

TÖREHANOV, M., “Makal, Metel, Nakıldar”, Juldız, No:1, 1984, s. 187-188.

TURABAYEVA, G., “Türki Halıktarının Makal-Metelderindegi Ortaktık”, Kazak Tili Tarihi Leksikologyasının Meseleleri, Gılım Baspası, Almatı, 1988.

UWIZBAYEVA, B., “Frazeologyalık Tirkester men Makal-Metelder Arasındagı Katıstık”, KR UGA Habarları, No:3, 1993, s. 53-55.

Bildiriler

ABDULDİNA, B., “Kazak Makal-Metelderindegi Kırkemdik Oydın Kurılıımı”, 10 Let Nezavisimosti Kazahstana: İtogi i Perspektivıy Razvitiya: Materyalıy Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii, Çast 3, Almatı, 2001, s. 12-16.

ADİLBAYEVA, Ş., “Kazak Makal-Metelderinin Hadisternen Ündestigi”, İslamtanuw jane Arab Filologiyası Meseleleri: Halıkarlık Gılımı-Teciribelik Konferentsiya Materyaldarı, Almatı, 2009, s. 132-139.

ATAJANOVA, R., “Makal-Metelder – Halık Ömirinin Aynası”, Halıkaralık Gılımı-Teoriyalık Konferentsiya Materyaldarı, Senim Baspası, Taraz, 2005, s. 231-234.

BAVAŞ, G., “Türk jane Kazak Makal-Metelderinin Uksastığı men Ayırmaşılığı”, Til Elemi - Belgili Kazakstandık Galım M. M. Kopilenkonın 85 jıldığına Arnalgan Halıkaralık Gılımı-Tejiribelik Konferentsiyanın Materyaldarı, 2-tom, Almatı, 2005, s. 344- 349.

DÜYSEYEVA, L. A., “Makal-Metelderin Okıtuw Protsesindegi Terbiyelik Meni”, Materyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konf., Almatı, 2004, s. 92-94.

EBDENOVA, “Makal-Metelderdi Okıtuwdın Alğı Şarttarı”, V. Halıkaralık Dulati Okuwlarının Materyaldarı, Taraz, 2006, s.325-328.

EREN, D., “Türki Halıktarının Makal-Metelderindegi Ortak Oylaw Jüyesinin Kırinisteri”, IX. Avezov Okuwları, Halıkaralık Konferentsiya Materyaldarı, Almatı, 2010.

ESENGAZİNA, B. B., “Makal-Metelderin Sintaksisi”, Materyalı Regionalnoy Nauçnoy-Praktičeskoy Konferentsii Posvayaşennoy k 75 Letiyu so Dnya Rojdeniya Akad. M.K. Kozıbayeva, Kostanay, 2007, s.160-165.

GÜRGEN, İ., “Türkiye Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde Atasözlerinde Ortak Temalar”, Kazakistan ve Türkiye’nin Ortak Kültürel Değerleri – Uluslararası Sempozyumu 21-23 Mayıs, Almatı, 2007.

KARAMENDİNA, M., “Kazak Makal-Metelderindeki Kiyelik Ugımına Katıstı Gurıptardın Meni”, Şahmardan Esenovtın Gılımı Murası: II Halıkaralık Satbayev Okuwları, T. 2, Almatı, 2017, s. 1320-1323.

KARSİBEKOVA, Şolpan, “Kazak Makal-Metelderinin Logika-Semantikalık Toptastırılıw Printsipteri”, Medenietaralık Katısım men Kazak, Orıs Filologiyasının Özekti Meseleleri: Halıkaralık Gılımı Konferentsiya Materyaldarı, T. 1, Almatı, 2004, s. 779-783.

KAYDAROV, A., “Kazak Makal-Metelderinin Payda Boluw Arnalarının Biri – Biler men Şeşender Şıgarmaşılgı”, Körkem Edebiyet Tilinin Özekti Meseleleri: S.M. İsayev Okuwları Ayasında Uyımdastırılğan Halıkaralık Gılımı Konferentsiya Materyaldarı, T. 1, Almatı 2003, s. 15-23.

KONKAŞOVA, M., “B. Adambayev Zerttewlerindeki Makal-Metel Janrı Tuwralı Pikirlerinin Manızı”, Jas Galımdar – Gılımın Keleşegi: Respublikalık Gılımı Konferentsiya Enbekteri, 1. Bölüm, Almatı, 2004, s. 555-557.

KORGANBEK, B., “Divani Hikmet” jane Kazak Makal-Metelderi”, Kojahmet Yassavi Muraları men İliminin Zerttelüw Meseleleri: Gılımı-Praktikalık Konferentsiya Materyaldarının Jinagı, Türkistan, 2007, s. 78-83.

KULJANOVA, B., “Kutadgu Bilig” (XI g.) pen Kazak Makal-Metelderindeki Danalık Oylardın Ündestigi”, Til jane Jahandanuw: Bügini men Bolaşağı: Halıkaralık Gılımı-Teorikalık Konferentsiya, Almatı, 2008, s. 127-130.

MAMETOVA, D., “Kazak Makal-Metelderinin Kız Bala Terbiyesindeki Roli”, Özbekeli Jenibekov Okuwları – 2010: Respublikalık Gılımı-Teciribelik Konferentsiya Materyaldarı, Türkistan, 2010, s. 229-231.

MANSUROV, B., “Kazak Makal-Metelderindeki Dini-Hadisterdin Eseri”, İslamtanuw jane Arab Filologiyası Meseleleri: Halıkaralık Gılımı-Teciribelik Konferentsiya Materyaldarı, 8-t., Almatı, 2012, s. 242-251.

MUSULMANBEKOVA, A. K., “Makal-Metelderdin Koldanıluwı”, Kazakistan Respublikası Tawelsizdiginin 10 Jıldığına Arnalğan Halıkaralık Gılımı-Praktikalık Konferentsiya Materyaldarı, T.1, Petropavl, 2001, s. 233.234.

RISBEKOV, K., “Kazak Makal-Metelderindegi Düniyetanım men Talgam”, Jastar. Ruhanılık. İntellektualdı Ult: Halıkaralık Gıımı-Teoriyalık Konferentsiya Materyaldarı, Almatı, 2011, s. 110-112.

SİYAZBEK, N., “Kazak Halkının Ruwhani Murası: Makal-Metelder”, Filosofiya Tarihi: Kazirgi Uakit Ekinşi Kasımjanov Okuwları, Halıkaralık Gıımı Konferentsiya, Almatı, 2005, s. 65-67.

TALDIBAYEVA, P., “Kazak Makal-Metelderinin Genderlik Sıypatı”, Zamanawı Elemdegi Gılım men Bilim: Halıkaralık Gıımı-Teciribelik Konferentsiya Materyaldarı, Karagandı, 6-t., 2015, s. 229-231.

Gazete Yayınları

ABDİLDAULI, “Makal-Metel Meyegi: Akın, Jazuwşı, Jurnalist Eli Iskabaydın “Til men Söz” Attı Jana Jıynagı Jayında”, Jetisuw, 29. 05. 2004, s. 19.

ALİMBAYEV, Muzafar, “Makaldar, Metelder, Nakıl Sözder”, Sotsialistik Kazakstan, 21. 11. 1964.

ALİMBAYEV, Muzafar, Makal-Metelderimizdi Tügendep Boldık pa?, Ana Tili, 28. 10. 2004, No: 44, s.10.

ATAHANOVA, R., “Ulıtawda Boldın ba, Ular Etin Jedin be?” Nemese Halıktık Makal-Metelderde Uşırasatın Jer-Suw Atauwlarınan Tanımdık Meni men Magınası”, Ak Jol, 19. 06. 2010, s. 10.

“Başkurt Makal-Metelderi”, Awdargan ABDİRAŞEV, Jaraskan, Türki Elemi, No:12, Jeltoksan, 2007, s. 18.

“Başkurt Makal-Metelderi”, Awdargan ABDİRAŞEV, Jaraskan, Türki Elemi, No:3, Nawrız, 2008, s. 18.

DOSANOV, S., “Makaldar men Metelder”, Leninşil Jas, 02. 02. 1958.

ERKEBAYEV, S., “Kıysık Ezüden Şıkkın Kınır Metelder”, Kazak Edebiyeti, No. 23, 9-15. 06. 2006.

“Makal-Metelder” (Jinagan T. Bolatov), Arka Ajarı, 26. 09. 1996.

MOLDAHMETULI, J., “Makal-Metel – Ömir Sürüwdin Bagdarşamı”, Aykın, No. 55, 31. 03. 2011, s. 23.

MUKİŞEVA, “Makal – Sözdin Meyegi nemese Kazak jane Majar Makaldarına Baylanıstı Etnografıyalık Közkaras”, Egemen Kazakstan, No. 294-295, 20. 12. 2002, s.8.

NURGAZİN, A., “Makal-Metel, Kanattı Sözder”, Sarıarka Samalı, 20. 08. 1996.

NURIMBETOV, S., “Maydanda Tugan Makal men Metelder”, Jetisuw, 09. 05. 1985.

NURSAPAKIZI, M., “Makal Sözdin Meni Ketpese Eken”, Alaş Aynası, No:29, 22. 02. 2013, s. 5.

SARSENBAYEV, R., “Makal-Metelderdin Keybir Til Ereşelikleri Jöninde”, Kazak Edebiyeti, No:3, 12. 01. 1961.

“Türık Halkının Makal-Metelderi”, Awdargan ALİMBAYEV, M., Türki Elemi, No:8/9, Tamız-Kırküyek, 2008, s. 14.

Türkiye’de yapılan çalışmalar

Kitaplar

AVEZOV, Muhtar, Folklor Yazıları (Çev. Ali Abbas ÇINAR), Ankara, Bilig Yay., 1997.

AVEZOV Muhtar, Kazak Halkının Eposu ve Folkloru (Haz. Z. İsmail ve A. Güngör), Makaleler, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 1997, s. 9-57.

GÜMÜŞ, Muhittin – İSMAİL, Zeyneş, Kazak Atasözleri, Ankara, 1995.

KOÇ, Kenan – KORGANBEKOV, Bolat – İSİNA Almagül, Kazak Edebiyatı I: Kazak Folkloru ve Sovyet Dönemi Öncesi Kazak Edebiyatı, İstanbul, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

Tezler

Doktora Tezleri

GÜRSÜ, Uğur, Kazak Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi, İstanbul Üniversitesi, 2009.

Yüksek Lisans Tezleri

DAŞDAN (CULFAYEVA), Halida, Kazak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler (Metin- Tercüme-İndeks), Atatürk Üniversitesi, 2004.

DOĞAN, Oğuz, Kazak, Nogay ve Kırım Çöl Türkçesindeki Atasözleri ve Bunların Şive ve Ağız Yönünden Değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi, 1996.

GÖZTAŞ, Gülbeyaz, Kazak Atasözlerinde Zamanlar, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2011.

YERALIYEV, Zhambıl, Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yakın Akrabalık İsimleri ile Kurulan Atasözleri Üzerine Bir İnceleme Denemesi, Gazi Üniversitesi, 2015.

ZHUSSUPOVA, Lyazzat, Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları, İstanbul Üniversitesi, 2001.

Lisans Tezleri

DOĞU, Mahmut, Kazak Türkçesi'nde Atasözleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, 1990.

Makaleler

ATMACA, Emine, “Kazak Türkçesinde “Göz, Kulak ve Burun” Organ Adlarıyla Kurulmuş Makallar”, Akademik Bakış Dergisi – Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Sayı 36, Mayıs – Haziran 2013.

ATMACA, Emine, “Kazak Türkçesinde Makal-Meteller ve “Dil” Organ Adıyla Kurulmuş Makallar”, TEKE – Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 2/1 2013, s. 20-48.

HAKİM, Meryem, “Kazak Atasözleri”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 9, İstanbul, 1980, s. 237-242.

PINAR, Saadet, “Kazak Folklorunda Atasözleri”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 22, İstanbul, 1983, s. 135-142.

ŞAHİN, H., “Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Ankara, TDK Yayınları, 1999.

2.2.3. Kırgız Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kırgızstan'da Yapılan Çalışmalar

Kitaplar

ABDILDAYEV, Esenaalı, Kırgız Folklorunun Tarihınan, Frunze, 1983.

ABDULATOV, A., Paremiyalardı Kongnitivdik-Pedagogikalık Maksatta Sıpatoonun Ayrım Problemaları, Oş, 2006.

AMANALYEV, B., İz İstorii Filosofskoy Mıslı Kirgizskogo Naroda, Frunze, 1963.

BEGALİEVA, N., Kırgız Elinin Ayaldar Cönündögü Makal-Lakaptarı, Bıшкеk, 2002.

BEKBOTOYOV, S., Kırgızdın Kılımdardı Karıtkan 1001 Makal-Lakabı, Bıшкеk, 2010.

Bir Min Kırgız Elinin Makal-Lakaptarı: Akademik K. K. Yudahindin Cıynagınan. Tısyacı Kırgızskih Poslovits i Pogovorok iz Sobraniya Akademika K. K. Yudahina, Tüzgön DAVLETBAKOVA, Damira, Bıшкеk, 2000.

Daanışman Oylor: Aforizmder, Makal-Lakaptar, Tüzgön: T. SAMUDİNOV, Bıшкеk, 2000.

Daanışman Kep: Uçkul Sözdör, Tüzgön ANDABEKOV S., COLDOŞOV T., MOLDOKOCOEV B., ŞAKİROVA G., Frunze, Adabiyat, 1990.

DUNKANAYEV, A., Kırgız Makaldarının Teksttik, Kommunikativdik Özgöçölüktörü, Karakol, 2010.

GAPAROV, S., Kırgız Makal, Lakaptarının Sintaksistik Tüzülüşı, Frunze, 1979.

Karavan Mudrosti (Uzbekskiye, Kırgızskiye, Tadjikskiye, Turkmenskiye, Karakalpakskiye Poslovitsiy), Moskva, İzdatel'stvo Detskaya Literatura, 1980.

Kırgız Elinin Makal-Lakaptarı, Tüzgön DJAPANOV, A., C. 1-2, Bıшкеk, Turar, 2009.

Kırgız Elinin Makal cana Lakaptarı, Tüzgön KERİMJANOVA, Bübü, Frunze, Kırgızmambas, 1955.

Kırgız Makal-Lakaptarı cana Nuska Sözdörü, Tüzgön KOYÇUMANOV, Cumaş, Bıшкеk, 2011.

Kırgızdın Makaldarı cana Lakaptarı, Tüzgön KERİMJANOVA, Bübü, Frunze, Kırgızmbas, 1948.

Kırgızdın Makaldarı, Lakaptarı cana Uçkul Sözdörü, Tüzgön KERİMJANOVA, Bübü, Frunze, Kırgızmbas, 1964.

Kırgız Makal-Lakaptarı, Uçkul Sözdörü, Cinagan İBRAGİMOV, M., Kara-Balta 2005.

Kırgız Makal, Lakaptarı, Tüzgön TÖLÖYEV, K., Frunze, Kırgızstan Basmakanası, 1985.

Kirgizskiy Poslovitsy, Moskva, 1939.

Kirgizskiy-Russkiy Poslovitsy, Pogovorki, Sost. S. ŞAMBAYEV, Frunze, 1979.

KOYÇUMANOV, Cumaş, Makal-Lakaptar, Bişkek, Şam, 2012.

KOYÇUMANOV, Cumaş – KADIROV, Ismayıl, Makal-Lakaptar. Nuska Sözder. Nakıl Kepter. Zalkar Oylor, Bişkek, Biyiktik Polyus Basmakanası, 2012.

KOYÇUMANOV, Cumaş, Eldik Pedagogikanın Bermetteri, (Kırgız Makal-Lakaptarı Padagogikalık Aspekte), Bişkek, 1998.

Makal-Lakaptar: Akıl Kitep, Tüzgön ESTEBESOV, Elmurat, Sokuluk, 2014.

Makal-Lakaptar. El Adabiyatı Seryası, 10. tom, Tüzgön KOYÇUMANOV, B., Bişkek 2001.

Makal-Lakaptar, “El Önerü – Elge” Seriyasının 2. Kitebi, Oş, 2000.

Makal-Lakaptar, Tüzgön SADIKULOVA, A., Bişkek, 2010.

Makal-Lakaptar, Tüzgön ALSEYİTOV, A., Bişkek 2005.

Makal-Lakaptar, Tüzgön NUSKAYEV, Kaçkın, Bişkek, Biyiktik Basmakanası, 2007.

Makal cana Lakaptar, Haz. SADIKULOVA, A., Bişkek, Gülçınar Basmakanası, 2013.

MOLDOBOYEV, Turgunalı, Söz Bermetteri: Düynö Elderinin Makal-Lakaptarı, Frunze, Kırgızstan Basmakanası, 1983.

MOLDOBOYEV, Turgunalı, Kenç: (SSSR Elderinin Makaldarı cana Lakaptarı), Frunze, Mektep, 1987.

Nakıl Söz Kazınası: Kırgız Elinin Makal-Lakap cana Uçkul Söz Türmөktörü, Tüzüüçölör TADJIYEVA, Guliya – Kurmanbekova, Aysuluu, Bişkek, 2011.

Poslovitsiy i Pogovorki Kırgızskogo Naroda: iz Sobraniya Akademika K.K. Yudahina, Sost. D.DAVLETBAKOVA, Bişkek, İlim, 1997.

Semena, Poseyanniye Modrostyu: Sbornik Kırgızsko-Russkih Poslovits, Pogovorok i Kırılath Slov, 3 cilt, Sost. TADJİEVA, Guliya – KURMANBEKOVA, Aysulu, Bişkek, İlim, 1995.

Slovo Bezvestnih Mudretsov: Kirgizskiy Poslovitsiy, Sost. GREBNEV N., Frunze, Mektep, 1968.

Söz Körkü – Makal. Poslovitsiy İ Pogovorki Kırgızskogo Naroda iz Sobranya Akademika K.K. YUDAHİNA, Bişkek, ARHİ, 2006.

ŞAMBAYEV, Sırgabek, Kirgizskiy-Russkiye Poslovitsiy-Pogovorki i İzreçeniya, Frunze, Mektep, 1979.

TADJİYEVA, G., Kırgız Makal, Lakap cana Uçkul Söz Türmöktörü, Bişkek, Biyiktik, 2004.

Til cana Kep Cönündö Söz, Tüzüp, Baş Söz Cazgan ÇIMANOV, C., Bişkek, 2005. (Dünya dillerinde dil ve söz hakkındaki atasözleri)

TOLUBAYEV, M. – KARATAYEVA, S., M. Kaşkarinin “Divan Lugat-it Türk” Sözdüğündöğü Makal-Lakaptar, Bişkek, 2010.

USUPBEKOV; Şarşeke, Makal, Lakaptardın Tarbiyalık Maanisi, Frunze, Mektep, 1967.

USUPBEKOV, Şarşeke, Kırgız Makal-Lakaptarı, Frunze, 1982.

YUDAHİN, K.K., Kırgızça-Orusça Sözdük, 1-2 tom, Frunze 1985.

ZAKİROV, Saparbek, Kırgız Elinin Makal, Lakaptarı, Frunze, Kırgız SSR İlimder Akademiyasının Basması, 1962.

ZAKİROV, S., Kırgız Elinin Makal, Lakaptarı, Frunze, Mektep, 1972.

Tezler

Doktora Tezleri

ABDUBALİYEVA, Baktugül, Türk Elderinin Makaldarının Calpılıktarı cana Özgöçölüktörü (Kırgız, Altay, Hakas, Tuva Makaldarı), Isık-Kol Mamlekettik Universiteti, Karakol, 2010.

ABILKASIMOVA, Gülnaz, Kırgızdardın Makal-Lakaptarının Filsofiyalık Manızı, Kırgız-Rossyalık Slavıan Üniversitesi, Bışkek, 2015.

DAVLETBAKOVA, Damira, Kırgızskiye Poslovitsıy i Pogovorki iz Sobranya Akademika K.K. Yudahina: Printsipy i Opıt Perevoda na Russkiy Yazık, Bışkek, 2000.

DUNKANAYEV, Abdıkalık, Kırgız Makaldarına Semantikalık-Strukturalık, Logikalık-Grammatikalık İlik, Bışkek, Ç. Aytmatov Atındagı Til Cana Adabiyat İnstitutu cana İ. Arabayev atındagı Kırgız Mamlekettik Üniversitesi, 2011.

GAPAROV, S., Sintaksişeskiy Stroy Kırgızskih Poslovits i Pogovorok, Frunze, 1983.

İMANAKUNOVA, Külnar, Orto Mektepterde Kırgız Tili Sabagında Okuuçularđın Kep İşmerdüülügün Örköndötüüdö Makaldardı Koldonuunun Tehnologiyası, İ. Arabayev Atındagı Kırgız Mamlekettik Üniversitesi, Bışkek, 2017.

İSRAYILOVA, Dinara, Kırgız Makaldarındagı Antonimderdin Semantika-Stilistikalık Tabiyatı, Kırgız Respublikasının Ulttuk İlimder Akademiyası, Ç. Aytmatov Atındagı Til cana Adabiyat İnstitutu.

ÖMÜRALIYEVA, A., Kırgız Makaldarının Teksttik Tabiyatı, Bışkek, 2008.

ZAKİROV, S., Poslovitsıy i Pogovorki Kırgızskogo Naroda, Kandidatskaya Disertatsiya, Frunze, 1962.

Yüksek Lisan Tezleri

KILINÇ, Oğuz, Tuugandık Terminderdin Makal-Lakaptarda cana Frazelogizmderde Çağılışı, Kırgız-Türk “Manas” Üniversitesi, Bışkek, 2012.

Makaleler

ABDIMANAPOVA, B., “Meken Taanuu Predmetin Okutuuda Makal-Lakaptardı cana Nakıl Sözdördü Paydalanu”, KBBA-nın Kabarları, 2013, No:3 (27), s. 216-219.

ABDUBALİYEVA, Baktıgül, “Mahmud Kaşgarinin (Barskani) “Divanu Lugat’it Türk” Sözdüğü cana Kırgız Makaldarı”, Vestnik İssık-Kul’skogo Gosudarstvennogo Universiteta, No:33, Karakol 2012.

ABDUBALİYEVA, Baktıgül, “Makaldardagı Tekteştik”, Vestnik İssık-Kul’skogo Gosudarstvennogo Universiteta, No: 17, 2006, s. 212-213.

ABDUBALİYEVA, Baktıgül, “Tuva, Kırgız Tarihiy Baylanıştarı, Makaldarı”, El Agartuu, 2007, No: 5-6, s. 28-34.

ABDUBALİYEVA, Baktıgül, “Hakas, Kırgız Elinin Makaldarı”, El Agartuu, 2007, No: 5-6, s. 34-39.

ABDUBALİYEVA, Baktıgül, Makaldardın Tarihiy Baylanış, Vestnik İssık-Kul’skogo Universiteta, 2008, No:21.

ABILKASIMOVA, G. – CUMAGULOV, M., “Kırgız Makal-Lakaptarının Konteksindegi Toleranttuuluk Probleması”, Vestnik İssık-Kul’skogo Universiteta, 2011, s. 224-229.

ABILKASIMOVA, Gülnaz, “Otrajeniye Kırgızskogo Mentaliteta v Poslovitsah i Pogovorkah”, Gumanitarniye Problemy Sovremennosti, Nauçniye Trudy Molodıh Uçenıh, İnstitut Filosofii i Politiko-Pravovıh İssledovanii NAN KR, Vıpusk 15, Bışkek, 2012, s. 75-83.

ABILKASIMOVA, Gülnaz, “Kırgız Makal-Lakaptarının Sotsyo-Madani Bulaktarı”, Vestnik İnstituta Filosofii i Politiko-Pravovıh İssledovanii NAN KR, 2012, S. 12, s. 25-30.

ABILKASIMOVA, Gülnaz, “Duhovno-Nravstvenniy Potentsial Poslovits i Pogovorok Kırgızskogo Naroda”, Vestnik Kazahskogo Natsional’nogo Pedagogičeskogo Universiteta im. Abaya, Almatı, 2012, S. 1 (47), s. 97-101.

ABILKASIMOVA, Gülnaz, “Estetiçeskoye İzmereniye Kırgızskih Poslovits i Pogovorok”, Gumanitarniye Problemy Sovremennosti, Nauçniye Trudy Molodıh Uçenıh, İnstitut Filosofii i Politiko-Pravovıh İssledovanii NAN KR, 2014, Vıpusk 19, s. 116-123.

ABILKASIMOVA, Gülnaz, “Kırgız Elinin Makal-Lakaptarındagı Diyalektikalık İdeyalar”, Vestnik Kırgızskogo Gosudarstvennogo Universiteta Stroitel’sstva, Transporta i Arhitekturi im. N. İsanova, 2014, Vıpusk 4 (46), s. 78-83.

ASANOVA, Nuriza, “Kırgızstan ve Türkiye Halk Kültüründe Aile ve Akrabalık Konulu Atasözlerinin İncelenmesi”, *Alatoo Academic Studies*, No:3, 2016, s.83-87.

AYTİBAEVA, C., “Baş Kontseptinin Paremiyalarda Koldonuşu”, *Oş Mamlekettik Universitetinin Carçısı*, No:4, 2015, s. 18-21.

BEKMUHAMEDOVA, M., “Kırgızskiye Poslovitsı i Pogovorki o Rodine”, *Russkiy Yazık i Literatura v Kırgızskoy Şkole*, 1993, No:1-2, s. 59-61.

CUMAGULOV, M., “Mirootnoşenskoe Soderjaniye Poslovits i Pogovorok Kırgızskogo Naroda”, *Gumanitarniye Problemy Sovremennosti, Nauçniye Trudy Molodıh Uçenih, Natsionalnaya Akademiya Nauk KR, İnstitut Filosofii i Politiko-Pravovih İssledovaniı*, 2013, Vıpusk 17, s. 283-291.

CUMAGULOV, M., “Sotsialno-Epistemologičeskiy Podhod k Suşçnosti Poslovits i Pogovorok Kırgızskogo Naroda”, *Gumanitarniye Problemy Sovremennosti, Nauçniye Trudy Molodıh Uçenih, Natsionalnaya Akademiya Nauk KR, İnstitut Filosofii i Politiko-Pravovih İssledovaniı*, 2013, Vıpusk 17, s. 279-283.

ÇIMANOV, C. A., “Kırgız Tili Sabagında Makal-Lakaptardı Koldonuu”, *Bilim cana Turmuş*, 2006, No:1 (7), s. 18-22.

DUNKANAYEV, A., “Makal cana Tabışmaktardagı Tildik Ayrım”, *Vestnik İssık-Kul’skogo Universiteta*, 2008, No:20, s. 234-238.

DUNKANAYEV, A., “Makaldın Semantikalık Strukturasına Calpı Münözdömö”, *Kırgız Tili cana Adabiyatı*, 2007, No:11, s.61-67.

DUNKANAYEV, A., “Makaldın Semantikalık Strukturasındagı Subyekt; Makaldagı Semantikalık Atribut”, *Kırgız Tili cana Adabiyatı*, 2008, No:18, s. 50-56.

DUNKANAYEV, A. – MEYMANOVA, A., “Makaldardın Sintaksistik-Ritmikalık Uyuşuluşu”, *Kırgız Tili cana Adabiyatı*, 2004, No:6, s. 16-20.

DUNKANAYEV, A., “Makaldagı Sözdördün Semantikalık Tabiyatı”, *Kırgız Tili cana Adabiyatı*, 2007, No:12, s. 15-19.

DUNKANAYEV, A., “Makal Tipteri, Tike cana Ötpe Maaniler”, *Vestnik İssık-Kul’skogo Universiteta*, 2006, No. 17, s. 154-158.

İMANAKUNOVA, Külnar, “Poslovitsa Kak Sredstvo Obuçeniya i Vospitaniya”, *Problemy Sovremennoy Nauki i Obrazovaniya*, 2016, No. 33 (75), s. 97-103.

İMANAKUNOVA, Külnar, “Praktičeskoe İspol’zovaniye Poslovits na Urokh Kırızskogo Yazıka”, Problemıy Sovremennoy Nauki i Obrazovaniya, 2016, No: 33 (75), s. 103-105.

KULTAYEVA U., “Makal- Eldik Daanışmandıktın Tuyuntması”, Cusup Balasagın Atındağı Kırız Uluutuk Universitetinin Carçışı, 2010, Serya 6, Vıpusk 1, s.19-22.

KULTAYEVA, U., “Kırız Makalı – Etnomadaniyattın Buladı”, Cusup Balasagın Atındağı Kırız Uluutuk Universitetinin Carçışı, 2010, Serya 6, Vıpusk 1, s. 22-26.

MAMAYEVA, G., “Realizatsiya Kontsepta “Trud / Emgek” v Russkih i Kırızskih Poslovitsah i Pogovorkah”, Ekonomika i Sotsiyum, 2016, No:4 (23).

MUKARAPOVA, A., “The Reflection of Family Values in English, Russian and Kyrgyz Proverbs and Sayings”, Vestnik KRSU, Tom 16, No:8, 2016, s. 38-42.

ORMOKEEVA, R., “Korkuu / Strah” Kontseptin Kamtıgan Makal-Lakaptar”, İzvestiya Vuzov Kırızstana, 2016, No:2, s. 206-210.

ÖMÜRALİYEVA, A., “Kırız Makaldarının İllogentsiyalık Kriteriyi”, Kırız Tili cana Adabiyatı, 2005, No:8, s. 73-78.

RISKULOVA, G., “Baldardı Tarbiyaloodogu Makal-Lakaptardın Ordu”, İzvestiya Vuzov Kırızstana, 2016, No: 4, s. 145-148.

SAYDALİYEVA, Altınay, “Makal-Lakaptar – Adeptüülüktün, İymandın Cana Madanyattın Küzgüsü”, Alatoo Academic Studies Carçışı, El aralık Atatürk-Alatoo Universitetinin Basılışı, 2017, No:3, s. 288-294.

USMANOVA, A., UPÇİBAYEVA, M., “Frantsuz cana Kırız Tilindegi Makal-Lakaptardın Okşoştuktarı cana Ayırmaçılıktarı”, Oş Mamlekettik Universitetinin Carçışı, 2017, (3) Atayın Çıgarılıım, s. 242-245.

YAHYA, Polat, “Türk Cana Kırız Tilderindegi Makal, Lakaptardadı Söylömdördün Maanilik Tipteri”, Alatoo Academic Studies (International Scientific Journal), International Ataturk Alatoo University, 2012, Volume 7, Number 2, s. 111-119.

YAHYA, Polat, “Kırız, Türk cana Anglis Makal-Lakaptarda Ee cana Anın Özgöçölüktörü”, Alatoo Academic Studies (International Scientific Journal), International Ataturk Alatoo University, 2013, Volume 8, Number 2, s. 305-312.

Bildiriler

DAVLETBAKOVA, Damira, “Poslovitsy i Pogovorki v Sobranii Akademika K.K. Yudahina i Printsip ih Perevoda na Russkiy Yazık”, Ozmitelevskiye Çteniya-96, Materyaly Filologičeskoy Konferetsii, Bişkek, 1997, s. 149-155.

DAVLETBAKOVA, Damira, “Russkiye Poslovitsy i Pogovorki v Kırğızskom Obihode”, Ozmitelevskiye Çteniya-99, Materyaly Filologičeskoy Konferetsii, Bişkek, 1999, s. 152-160.

DAVLETBAKOVA, Damira, “Simvolika İnoskazaniya v Poslovitsah i Pogovorkah iz Sobraniya Akademika K. K. Yudahina i Svoeobraziye Peredaçi Smisla v Russkom Yazıke”, Ozmitelevskiye Çteniya-99, Materyaly Filologičeskoy Konferetsii, Bişkek, 1999, s. 160-165.

DUNKANAYEV, A. – CAYLOOBAYEVA, R., “Kırğız Makal-Lakaptarının İzildeniş Tarihınan”, İlim cana Caştar, Prezidenttik Caştar Bilim Cılına Baylanıştuu Akademik K.K.Yudahin’din 110 Cıldığına Arnalgan El Aralık İlimii Studenttik Konferetsiyanın Materyaldarı, Bişkek, 2002, s. 86-92.

SUERALIYEVA, D., “Sabakta Makal-Lakaptardı Paydalanıp Okutuunun Maanisi”, Prof. S. İbragimovdun 70 cıl. Maarekesine Arnalgan İlimiy-Praktikalık Konferentsiya Materyaldarı, Bişkek, 2012, s. 186.

Gazete Yayınları

ZAKİROV, S., “Rol Poslovits i Pogovorok i ih Bıtovaniya”, Leninçil Caş, 13.02.1957.

Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

Kitaplar

ÇELİK ŞAVK, Ülkü, Kırğız Atasözleri, Ankara, 2002.

GÜNGÖR, Ahmet – GÜNGÖR GAİLOVA, Asel, Türkçe Açıklamalı Kırğız Atasözleri, Ankara, Engin Yayınevi, 2011.

Kırgız Sözlüğü, Yazan YUDAHİN, K. K., Türkçeye çeviren TAYMAS, A., Cilt 1-2, Ankara, TDK Yayınları, 1988. (1945 yılındaki baskının tıpkıbasımı)

Makaleler

ALYILMAZ, Kemal, “Kırgız Atasözlerinden Seçmeler”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 17, Erzurum 2001, s. 145-155.

BAPAEVA MIRZA, Canıl, “Kosova ve Kırgız Türklerinde Evlilikle İlgili Atasözleri”, Kardeş Kalemler Dergisi, Sayı 40, Nisan 2010.

BEKAR, Beytullah, “Kırgız Atasözlerinde Geçen Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme”, Journal of Turkish Language and Literature, Volume: 2, Issue: 2, Spring 2016, s. 19-38.

ÇELİK, Ülkü, “Kırgız Atasözleri ve Manas”, Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Ankara, 1998, s. 117-126.

DOĞAN, Levent, “Kırgız Atasözlerinin Sınıflandırılması”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 2000.

GÖKDAĞ, Bilgehan A., “Kırgız Atasözleri”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Ağustos 1998, s. 129-168.

KALLİMCİ, İsmail Turan, “Atasözleri ile Hikaye Yazmak: Tölögön Kasımbekov’un *Bozkurt* Adlı Hikayesinin İncelemesi”, The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), Number: 42, p. 193-204, Winter III 2016.

KUDAYBERGEN, K., “Kırgız Atasözleri (Kırgız Makaldarı)”, Çev. Muzaffer Akçora, Kırım Dergisi, Sayı: 14 Ocak-Şubat-Mart, 1996, s. 31-35 // sayı 15. Nisan-Mayıs-Haziran, 1996, s. 36-40.

YILDIZ, Hüseyin, “Kırgız Atasözleri”, Milli Folklor Dergisi, Yıl: 15, Sayı: 58, 2003, s. 178-181.

Bildiriler

ALİMBEKOV, Akmatalı, “Kırgız ve Türk Atasözlerindeki Ortak Değerlerin Dil Öğretiminde Kullanımı”, Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi Bilgi Şöleni Bildirileri, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2017, s. 5.

2.2.4. Nogay Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Rusya’da yapılan çalışmalar

Kitaplar, Kitap Bölümleri

Akıl Akıldan Yuyrik, (Sost. KARASOV, B.A.; red. KURMANGULOVA, Ş.A.), Çerkessk, 2016.

BARİYEV, Abdulla, Nasıyhat, (Yatlavlar, Takpaklar em Aytuvlar), Mahaçkala, Dagestanskoe Knijnoe İzdatel’stvo, 2003.

KALMIKOVA, S., A.-H., Nogayskiye Poslovitsiy, Trudiy Çerkesskogo Nİİ, Vıpusk 2, 1954, s. 323–326. (88 atasözü verilmiş.)

KUSEGENOVA, F.A., Ayamda Bolsa Yalarman, Anamda Bolsa Alarman, Mahaçkala, Epoha, 2015.

Maneli Söz Maldan Artık, Haz. AKMANBETOV, T., Mahaçkala, 1991.

Nogay Halkının Takpakları em Aytuvları, Haz. KALMIKOVA, S.A., Çerkessk, 1963.

ORTABAYEVA, R.A.-K. – MİJAYEV M.İ. – ÇİKATUYEVA, S. U. – SİKALİYEV, A. İ-M., Poslovitsiy i Pogovorki Narodov Karaçaevo-Çerkesii, Çerkessk, 1990. (299-365. sayfalarda Nogay atasözleri yer almıştır.)

Söz Kaznası Yade Nogay Folklorı, Sokrovişnitsa Slov ili Nogayskiy Folklor (Tekst Materyala Sobran v 1905-1930 g.g. A.-H. Djanibekovım; Predisloviye: V. Erofeeva; İzd-e podgotov. Kalmıkovoy, S.), Çast 1 – Poslovitsiy, Kamızyak, 1994.

Söz Kaznası, (Tekst / iz Rukopisi A. DJANİBEKOVA Söz Kaznası), Sostavitel’ i Avtor Predisloviya RAHMEDOV, S., Mahaçkala, Dagestanskoye Knijnoe İzdatel’stvo, 2001.

Yırlar, Ertegiler, Aytuvlar em Yumaklar, Djanibekova, S., Çerkessk, 1955.

Makaleler

MALAHOVA, A.S. – MALAHOV, S. N., “Narodniye Predstavleniya o Bolezni v Russkih i Nogayskih Poslovitsah XVII-XVIII Veka Kak Otrajeniye Spetsifiki Etničeskoy Kartiny Mira”, Kul’turnaya Jizn’ Yuga Rosii, 2014, No:4 (55), s. 107-113.

Bildiriler

AKMANBETOV, T.A., “Nogay Aytuvlar em Takpaklar Türkimleri”, Nogaytsıy: XXI Vek. İstorya. Yazık. Kul’tura. Ot İstokov – K Gryaduşemu, I Mejdunarodnaya Nauçno-Praktičeskaya Konferentsiya, Çerkessk, 2016, s. 373-378.

BİTTİROVA, T.Ş., “Otrajeniye Etnogenetiçeskoy Obşnosti v Folklore Tyurkskih Narodov Severnogo Kavkaza”, Nogaytsıy: XXI Vek. İstorya. Yazık. Kul’tura. Ot İstokov – K Gryaduşemu, I Mejdunarodnaya Nauçno-Praktičeskaya Konferentsiya, Çerkessk, 2014, s. 283-285.

BOROKOVA, L., A., “Etnomental’nost’ Abazin i Nogaytsev v Folklore (na materyale paremii)”, Nogaytsıy: XXI Vek. İstorya. Yazık. Kultura. Ot İstokov – K Gryaduşemu, I Mejdunarodnaya Nauçno-Praktičeskaya Konferentsiya, Çerkessk, 2016, s. 437-439.

KURMANGULOVA, Ş., “Folklornoe Naslediye A.-H. Djanibekova (Po Materialam Rukopisi)”, Problemy Sohraneniya Çerkesskogo Folkloru, Kul’turı i Yazık, Materyalı Mejdunarodnoy Konferentsii, Nijniy Arhız, 2015, s. 170-177.

KUSEGENOVA, F., “Folklornoe Naslediye Nogaytsev: Problemy Sohraneniya i Perspektivıy İssledovaniya”, Nogaylar: XXI Ömir; Tarih. Til. Madaniyat. Avelgiden Keleekke, Birinşi Halkaralık İlmi-Praktikalık Konferentsiyanın Yıyıntığı, Çerkessk, 2014, s. 306-310.

Gazete yayınları

“Akıl Akıldan Yuyrik” (B. Karasovtın “Akıl Akıldan Yuyrik” kitabınan), Nogay Davısı, No:60, 10.08.2017., s. 4. (Çerkessk)

“Akıl Akıldan Yuyrik” (B. Karasovtın “Akıl Akıldan Yuyrik” kitabınan alingan), Şöl Tavısı, No:49, 07.12.2017, s. 8. (Dağıstan, Terekli-Mektep)

“Aytuvlar”, (A. Djanibekovtın “Söz Kazınası” kitabınan), Nogay Davısı, No:25, 30. 03. 2013., s. 4.

“Halık Aytuvı – Akıykat”, Nogay Davısı, No:3, 21.01.2016., s.4.

“Halık Aytuvı – Akıykat”, Şöl Tavısı, No:51, 21.12.2017, s. 8.

“Savlık Akında Aytuvlar”, Şöl Tavısı, No:1-2, 12.01.2017., s. 10.

Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

Kitaplar ve Kitap Bölümleri

ACAROĞLU, M. Türker, Dünya Atasözleri, İstanbul, Kaya Yayınları s. 571-601.

BURAN, Ahmet – Alkaya, Ercan, Çağdaş Türk Yazı Dilleri, Kuzeybatı/Kıpçak Grubu – Nogay Türkçesi – Nogay Atasözleri, Ankara, Akçağ Yayınları, 2014, s. 340-342.

Tezler

Yüksek Lisans Tezleri

DOĞAN, Oğuz, Kazak, Nogay ve Kırım Çöl Türkçesindeki Atasözleri ve Bunların Şive ve Ağız Yönünden Değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi, 1996.

Makaleler

ÇAĞATAY, S., “Nogay Atasözlerinden Birkaç Örnek”, (M. Osmanov, Nogayskoye Nareçiyе, Petersburg, Akademiya Nauk 1883 adlı eserden alındı.) Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten 1961, Ankara, TDK, 1962.

ÇENELİ, İ., “Nogay Atasözleri”, Türklük Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 1985, S. 1, s. 11-54.

Bildiriler

KALENDEROĞLU, İhsan, “Nogaylarda Folklor”, 1. Uluslararası Nogay Türkleri Bilgi Şöleni, Yay. Haz. Sami NOGAY, Ankara, 2008.

2.2.5. Tatar Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Tataristan İle Rusya’da Yapılan Çalışmalar

Kitaplar

Altın Hazine. Dünya Halıkları Mekelleri hem Eytemneri, Tözüçi hem Tercimeçi NURİ, Z., Kazan, 1973.

CELEY, L. – BORHANNOVA, N. – MAHMUTOVA, L., Tatar Halkının Frazеologiyase, Mekel hem Eytemneri, Kazan, Tatar Kitap Neşriyatı, 1957.

EMİROV, K., Akılsız Kişi Mekelsiz Söylemes: Hokuk hem Zakonluluk Turında Tatar Halık Mekelleri, Eytemneri, Aforizmnarı hem Mezekleri, Kazan, 2005.

GALİ, H., Mekeller hem Eytemner, Kazan, Tatgosizdat, 1941.

GİZATULLİNA-STARTSEVA, R. – GİZATULLİN, İ., Tatarça-Rusça Mekeller Sözlüğü, Ufa, 2011.

İSENBET, Nekiy, Tatar Halık Mekelleri, 3 tomda, Kazan, 1959, 1963, 1967.

İSENBET, Nekiy, Tatar Halık Mekelleri, Yar Çallı, İdel-Yort Neşriyatı, 2003.

MACİTOV, Z., Mekeller / GOSMAN, H. – MACİTOV, Z., Folklor Janrların Sistema İtip Tikşerü, Kazan, Kazan Devlet Üniversitesi, 1987, s. 75-142.

MAHMUTOV, Huziahmet, Borıngılar Eytken Sözlär, Kazan, Fikir, 2002.

MAHMUTOV, Huziahmet, Eytem – Çeçek, Mekel – Cilek, Kazan, 2002.

MÖGTASİMOVA, Gülnaz, Tatar Halık Mekellerinin Leksikası (İskergen Sözlär, Diyalektizmnar hem Rus-Evropa Alınmaları), Kazan, Kazan Devlet Üniversitesi, 2005.

NABİULLİNA, G. A., Tatar Halık Mekellerinde Kuşma Cömle Sintaksisi, Kazan, Şkola, 2003.

Tatar Halık İcatı. Mekeller hem Eytemner, Tomnı Tözeüçe, Kereş Mekele Yazıvçı MEHMÜTOV, Huciahmet, Kazan, Tatgosizdat, 1987.

Tatar Halkının Mekelleri, Eytemneri hem Süz Tüzmleri, Sostavitel' i Redaktor TANALİN, Ş. L., Ekaterinburg, 2011.

Tatar Mekellerinin Til Özınçilikleri, Tüzeüçe NABİULLİNA, G., Kazan, Kazan Devlet Üniversitesi, 2003.

Tatar Tilinin Frazelogiyası, Mekel hem Eytemneri, Kazan, 1957.

Tatarskiye Poslovitsiy, Perevod s Tatarskogo R. MORANA, Sost. YARMUHAMETOV, H., Kazan, Tatarskoe Knijnoe İzdatel'stvo, 1979.

Ustami Tatarskogo Naroda: Poslovitsiy, Pogovorki, Aforizmiy, Literaturniye Miniatyuri (Sostavitel' i Perevodçik MUŞİNSKİ, A. - SAFİULLİN, A.), Kazan, Megerif, Kazan 2007.

YARMİ, Hamit, Tatar Halık Mekelleri hem Eytemneri, Kazan, Tatar Kitap Neşriyatı, 1960.

Tezler

Doktora Tezleri

AHMETŞİNA, Alsu, Semantika Tatarskih Poslovits: v Sravneniyy s Russkimi i Frantsuzskimi Poslovitsami, Kazan, 2000.

FEDOROVA, Elvira, Tatar Halık Mekellerindegi Gerep hem Farsı Alınmalar, Kazan, 2003.

MÖGTASİMOVA, Gülnaz, Tatar Halık Mekelleri Leksikası (İskirgen Sözlər, Diyalektizmnar hem Rus-Evropa alınmaları), Kazan Devlet Universiteti, 2004.

NABİULLİNA, G. A., Tatar Halık Mekellerinde Kuşma Cömle Sintaksisi, Kazan Devlet Universiteti, 2002.

Makaleler

AHUNCANOV, G., “Mekel hem Eytem”, Kazan Utları, 1968, No:3, s.107-108.

GURYANOVA, G., “İzuçeniye Poslovits v Usloviyah Russko-Tatarskogo Dvuyazıçıya”, İstoriya i Kul'tura Volgo-Viyatskogo Kraya, Kirov, 1994, s. 309-311.

HAMMADOVA, R., “Funktsionirovaniye Temporal'nıh Prilagatel'nıh v Angliyskih, Russkih, Tatarskih Poslovitsah”, Vestnik Çuvaşskogo Universiteta, 2008, No:1, s. 227-233.

MEHMÜTOV, Huciahmet, “Tatar Halkının Aforistik İcatı”, Tatar Halık İcatı, Mekeller hem Eytemner Kitabındaki Giriş Makale, Kazan, 1987.

MUGTASİMOVA, G. – TURSİYUNTAİ G., “Leksiko-Semantiçeskaya Gruppa “Jivotnıy Mir” v Tatarskih Narodnıh Poslovitsah”, Sovremennıye Problemy Nauki i Obrazovaniya, 2015, No:1-1, s. 12-43.

NABİULLİNA, G., “Mekellerde Parataksis Küreneşe”, Tatar Tili, Edebiyatı, Tarihi – Ütkeni Hem Bügengese, Kazan, 2000, s. 347-353.

NABİULLİNA, G. - DENMUHAMETOVA, E. - MUGTASİMOVA, G., “Leksika i Sintaksis Tatarskih Poslovits”, Filologiya i Kul'tura. Philology and Culture, 2014, No:4 (38), s. 159-163.

SAFİNA; E., “Nazvaniya i Obrazıy Ptits v Paremiyah Tatarskogo Yazıkı”, Vestnik Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta Kul'turıy i İskusstv, 2010, No:3, s. 102-103.

SAKAYEVA, L., “Harakterniye Osobennosti Īspol’zovaniya Komponentov-Zoonimov vo Frazeologizmah, Poslovitsah i Pogovorkah Russkogo, Angliyskogo, Tatarskogo i Tadjikskogo Yazıkov”, Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Seriya 9. Filologiya. Vostokovedeniye. Jurnalistika, 2009, No:1-2, s. 140-144.

ZAMALETDĪNOV, R. – ZAMALETDĪNOVA, G., “O Roli Poslovits v Īssledovaniyi Natsional’no-Kul’turnih Osobennostey Yazıkovogo Soznaniya”, Vestnik Tatarskogo Gosudarstvennogo Gumanitarno-Pedagogićeskogo Universiteta, 2010, No:2 (20), s. 73-78.

Gazete Yamları

MEHMÜTOV, H., “Min Yıl Īlik Yazılğan Mekeller”, Sotsyalistik Tatarstan, 14. 01. 1983.

Bidiriler

BĪKTAGİROVA, Z. A., “Angliyskiye, Turetskiye i Tatarskiye Poslovitsiy, KontseptualiziruyŇıye Mujskuyu Dominantu v Sem’ye”, Yazıkovıye Urovni i Īh Analiz 2007, Materyalıy Konferentsii, Kazan, 2008.

BYATİKOVA, O., “Tatar Halkının Kıymmetlikler Sisteması Turında: Zoonim Komponentlı Mekeller Misalında”, Hezirgi Folkloristikanın Aktual Problemaları – Materyalıy Mejdunarodnoy Naućno-Praktićeskoy Konferentsii, Kazan, 2009.

CAMALETDĪNOVA, G. F., “Mekelnernen Dönya KüreneŇen Tözüdege Lingvokul’turologik Mömkinlikleri”, Yazıkovıye Urovni i Īh Analiz 2007, Materyalıy Konferentsii, Kazan, 2008.

FEDOROVA, E., “Tatar Halık Mekellerinde Gerep-Farsı Alınmalarının KullanılıŇı”, Mirza KAZEMBEK i Otećestvennoe Vostokovedeniye, Materyalıy Mejdunarodnoy Konferentsii, Kazan, 2001, s. 300-305.

GALİULLĪN, K., “Tatarskaya Folklornaya Lingvografiya: Slovarnoe Opisanıye Yazıka Poslovits i Pogovorok”, (K.R., GALİULLĪN, A.N., KARİMULLİNA, R.N., KARİMULLİNA) Hezirgi Folkloristikanın Aktual Problemaları – Materyalıy Mejdunarodnoy Naućno-Praktićeskoy Konferentsii, Kazan 2009, s. 135-136.

MUGTASİMOVA, G., “Tatarskiye Narodniye Poslovitsiy, Otrajayuşıye Mejliçnostniye Otnoşeniya v Sem’ye”, Sopostavitelnaya Filologiya i Polilingvizm – Materyalıy Mejdunarodnoy Konferentsii, Kazan, 2010, s. 199-200.

MÜGTASİMOVA, G., “Tatar Halık Mekellerindegi İskergen Sözler”, Mirza KAZEMBEK i Oteçestvennoe Vostokovedeniye, Materyalıy Mejdunarodnoy Konferentsii, Kazan, 2001, s. 259-263.

NABİULLİNA, G., “Sintaksis Tatarskih Poslovits (Slojnoe Predlojeniye)”, Materyalıy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii Studentov i Aspirantov, Master-Lain, Kazan, 2000, s. 38-40.

NABİULLİNA, G., “Sintaksiçeskoe Styajeniye v Tatarskih Poslovitsah”, Boduenovskiye Çteniye – Materyalıy Mejdunarodnoy Konferentsii, C.1, Kazan, 2001, s. 166-168.

NABİULLİNA, G., “Mekelnernen Sintaksis Üzençilikleri (Gadi Cümle)”, Mirza KAZEMBEK i Oteçestvennoe Vostokovedeniye, Materyalıy Mejdunarodnoy Konferentsii, Kazan, 2001, s. 263-268.

SAFİNA, E., İ., “Poslovitsiy i Pogovorki Tatarskogo Yazıka s Realyami-Ornitonimami”, Hezirgi Folkloristikanın Aktual Problemaları – Materyalıy Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii, Kazan, 2009, s. 163-164.

Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

Kitaplar

ÖNER, Mustafa, Tatar Atasözleri, İstanbul, y.y., 2004.

TAYMAS, Abdullah Battal, Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler (Açıklamalar – Düşünceler – Sözlük – Örnekler - Bir Ek), Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.

TAYMAS, Abdullah Battal, Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler, (Açıklamalar – Düşünceler – Sözlük – Örnekler – Bir Ek), Ankara, TTK Basımevi, 1988.

Tezler

Yüksek Lisans Tezleri

EBERDES Evrim Dalyan, Tatar Türkçesi Atasözleri ile Türkiye Türkçesi Atasözlerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi (Fonetik-Morfolojik-Leksik-Sentaks-Semantik), Doğu Akdeniz Üniversitesi Kuzey Kıbrıs, 2011.

EYÜPOĞLU, Ayça, Kazan-Tatar Türkçesi ile Özbek Türkçesinde Hayvan Adları ile Kurulan Atasözlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi, Ordu Üniversitesi, 2017.

KILINÇ Adem, Kazan-Tatar Türkçesindeki Dünya, Hayat ve Tabiat Konulu Atasözleri, Metin-Çeviri-Sözlük, Niğde Üniversitesi, 2012.

YILMAZ Gülşah, Kazan-Tatar Türkçesindeki Aile ve Akrabalık Konulu Atasözleri: Metin-Çeviri-Sözlük, Niğde Üniversitesi, 2013.

Makaleler

ALKAYA, E., “Tatar Türkçesindeki Dil ve Söz ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2001, Cilt 11, Sayı 2, s. 55-76.

NURİYEVA, Fenüze – HUCİNA, Enze, “Tatar Dilindeki Deyim ve Atasözlerinde Cinsiyet Stereotiplerin Yansıması”, AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Ocak 2015, Cilt:3, Sayı:6, s. 63-79.

YILMAZ, Gülşah, Kazan-Tatar Türklerinde Düğün İle İlgili Atasözleri, Siberian Studies (SAD), 3. 7. 2015, s. 1-11.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUZEYBATI GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDEKİ (BAŞKURT, KAZAK, KIRGIZ, NOGAY, TATAR) TABİAT KONULU ATASÖZLERİ

3.1. Canlı Tabiatla İlgili Atasözleri

3.1.1. Hayvanlarla İlgili Atasözleri

3.1.1.1 Evcil Hayvanlar

3.1.1.1.1. Mal

Ele aldığımız Kuzeybatı Türk atasözlerinde tabiat konulu atasözleri çok sayıda bulunmaktadır. Özellikle evcil hayvanlarla ilgili atasözlerinin sayısı oldukça fazladır. Bunun sebebi ise gayet açıktır. Hayvancılıkla uğraşan konargöçerlerin yaşamında evcil hayvanların hiç kuşkusuz ayrı bir yeri vardır. Hayvanlar konargöçerlerin geçim kaynağı olmuştur. Hayvanların eti ve sütü gıda olarak tüketilmekte, yünü ve derisinden kıyafet ve diğer eşyalar yapılmaktaydı. Bununla birlikte ev eşyaları ve iş aletleri yapımında hayvanların boynuzlarıyla derisinden de faydalanılmaktaydı. Örneğin; *sabanın*, yani kımızı hazırlamak ve muhafaza etmek için kullanılan kabın at derisinden yapıldığı bellidir. İşlenmiş deriden yapılan *torsık* günümüzdeki cam yahut pet şişe yerine kullanılmaktaydı. Yola çıkan ya da hayvanları otlaklara götüren kişiler yanlarında kımız ya da ayran dolu torsık taşımışlardır. Koyun ya da ineğin midesi (karnı) işlenerek tereyağını muhafaza etmek için kullanılmıştır. Bu sayede tereyağı yılın dört mevsiminde hiç bozulmadan muhafaza edilebilmiştir. Günümüzde buzdolabı olmasına rağmen Kazakistan'ın köylerinde tereyağının muhafaza edilmesinde bu usul hala kullanılmaktadır.

Ele aldığımız Kuzeybatı grubu lehçelerinde evcil hayvanlardan at, koyun, keçi, inek ve deveyi ifade etmek için genel olarak *mal* kelimesi kullanılır. Ele aldığımız bu lehçelere ait sözlüklerde *mal* kelimesinin ilk anlamı evcil hayvanlar olarak

açıklanmaktadır¹. Mal kelimesinin diğerk bir anlamı ise servettir². Konargöçerler için büyükbaş ve küçükbaş evcil hayvanlar geçim kaynağı olduğundan bu hayvanlar servet olarak sayılmıştır. Bu nedenle bu lehçelerde mal kelimesi çoğu zaman evcil hayvanları kastetmek için kullanılır. Mal dendiğinde bu hayvanların hepsi ya da herhangi birisi kastedilebilir.

Hayatı boyunca hayvancılıkla uğraşan, hayvanlar hakkında her şeyi öğrenen konargöçer halk her evcil hayvanın nasıl bir özelliğe sahip olduğunu, insanların hayatındaki yerini, ne işe yaradığını atasözleri aracılığıyla da ifade etmişlerdir. *Öğlene kadar hayatın olursa, akşama kadar yetecek evcil hayvan topla* şeklindeki Kazak atasözü konargöçerlerin hayatında hayvanların önemini göstermektedir. Diğer atasözlerinde bu hayvanların özellikleri ile insanın yaşamındaki yararından bahsedilmektedir³.

Bu lehçelerin tümünde mal kelimesini içeren atasözleri mevcuttur. Bu atasözlerinde malın, yani evcil hayvanların önemi ifade edilmektedir. Burada mal kelimesi geçen atasözleri içerisinde evcil hayvanların kastedildiğı atasözlerini seçtik.

Başkurt

Ağay-ënëge karap mal üşër, karağayğa karap tal üşër. (Ağabey ve kardeşe bakarak mal çoğalır, çam ağacına bakarak söğüt büyür.)

Akıllığa baş kımmet, akılızğa mal kımmet. (Akıllı kişiye başı değerli, akılsız kişiye malı değerli.)

Aksa këmdëķ – mal şunıķı. (Para kiminse mal onundur.)

¹ **Başkorta-Russa Hüzlik**, Moskva, Sit hem Milli Tilderdegi Hüzlikter Devlet İzdatel'stvosı, 1958, s. 376; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 11, s. 29; **Kırgız Sözlüğü**, Yazan K. Yudahin, Türkçeye çev. A. Taymas, 2 c., Ankara, TDK Yay., 1988, 2. Baskı, C.2, s.550, **Nogaysko-Russkiy Slovar**, s. 213, **Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü**, C. 2, s. 361.

² **Başkorta-Russa Hüzlik**, s. 376; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 11, s. 30; **Kırgız Sözlüğü**, C.2, s.550, **Nogaysko-Russkiy Slovar**, s. 213, **Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü**, C. 2, s. 361.

³ Melik Gabdullin, "Makal-Metel Hakında Biraz Söz", **Kazak Makal-Metellerinin Antologiyası**, Almatı, Ülke Baspası, 2012, s. 4.

Arzan tawar yarlı kěşěněñ malın bötöre. (Ucuz mal fakirin evcil hayvanlarını bitirir.)

At yalhız, yěgět malhız bulmaś. (At yelesiz, yiğit malsız olmaz.)

Attıñ kürkě yal mēnen, yěgěttěñ kürkě mal mēnen. (Atın güzelliği yelesiyle, adamın güzelliği malı ile.)

Bar sağında maldıñ kezěrěn běl. (Elindeyken hayvanlarının (servetinin) kıymetini bil.)

Başı uñmaśtıñ malı uñmaś. (Kendisi onmayanın hayvanları da onmaz.)

Duś küterěr küñeldě, mal küterěr ülěmdě. (Dost gönlü hoş eder, mal ölümde lazım olur.)

Ezem hōyleşěp tanıśa, mal kěşneşěp tanıśa. (İnsan konuśa konuśa, mal kişnese kişnese tanıśır.)

Herem maldıñ heyěrě yuq. (Haram malın hayrı yok.)

İr malhız bulmaś, yěgět yarhız bulmaś. (Adam malsız olmaz, yiğit yarsız olmaz.)

Qayıp kilěp öyörön tapha, azaşkan malda geyěp yuq. (Geri dönüp sürüsünü bulursa kaybolan hayvanın suçu yok.)

Kěşě malı mal tügěl, atay malı yel tügěl. (Kişinin malı mal olmaz, babanın malı esirgenmez.)

Kěşě malı tirsěl, kěşě kiyěme kěrsěl. (Kişi malı çabuk terler, kişi giyimi çabuk kirlenir.)

Kěšěge kěšěneñ malı, üzěneñ aklı küp kürėnėr. (Kişiyе diğеr kişinin malı, kendisinin aklı çok görünür.)

Mal arıgın himėrtheñ,

Awızıñ -moronoñ may bulır. (Zayıf malı beslersen ağızın burnun yağ olur.)

Mal aśrağan – may seynegen. (Mal besleyen yağ çığner.)

Mal azıgı – yen azıgı,

Mal asıwı – yen asıwı. (Mal rızkı, insan rızkı; mal acısı, can acısı.)

Mal ėyehėne oqşay. (Mal sahibine benzer.)

Mal kütken aşka tuyır. (Mal bakan yemeğе doyar.)

Mal maldı taba. (Mal malı bulur.)

Mal maldan üşe, aqsa tinnen üşe. (Mal yavrusundan büyür, para kuruştan birikir.)

Mal mėn bala donya zinnetė. (Mal ile çocuk dünya ziynetidir.)

Mal nasarın aśrahañ, awızıñ-moronoñ may bulır,

Ezem nasarın aśrahañ, awızıñ-moronoñ qan bulır.

(Malın kötüsünü beslersen ağızın burnun yağ olur; insanın kötüsünü beslersen ağızın burnun kan olur.)

Maldı tapqan baqhın, utındı tapqan yaqhın. (Malı kazanan kişi baksın, odunu getiren kişi yaksın.)

Malı barzıñ nazı bar. (Malı olanın nazı var.)

Malı barzıñ helě bar. (Malı olan kişinin gücü var.)

Malı barzıñ hanı bar. (Malı olanın değeri var.)

Mallı dünya – yaylı dünya. (Mallı dünya, rahat dünya.)

Malı küptěñ danı küp. (Malı çok olan kişi şanlı.)

Malı yuqtıñ kayğıhı yuq. (Malı olmayanın gamı yok.)

Malı yuqtıñ yeně yuq. (Malı olmayanın canı yok.)

Malıñ bōthe, kezěrěñ bōte. (Malın biterse kıymetin biter.)

Maldıñ kezěrěñ burıs sorağanda bēlērhěñ. (Malın kıymetini borcunu istediğinde bilirsin.)

Mal torğan yěrěñ, ir tıwğan ilěñ onotmaś. (Mal yaşadığı yeri, adam doğduğu yeri unutmaz.)

Malhız yěgět – hanhız yěgět. (Malsız yiğit, kişi sayılmaz.)

Malhız kěşě – hanhız. (Malsız kişi, kişi sayılmaz.)

Totorğa aksañ bulha, alırğa mal tabılır. (Paran varsa satın alacak mal bulunur.)

Üzěñ tapmağan maldıñ kezěrě yuq. (Kendin kazanmadığın malın değeri yoktur.)

Üzeklě malda ülěm bar. (Mal olan yerde ölüm var.)

Yaqşı mal ėyehĕn tabır. (İyi mal sahibini bulur.)

Yarlı malı yarzan osor. (Fakirin malı uçurumdan düşer.)

Yĕĕt mallı bulhın, at yallı bulhın. (Yiğidin malı olsun, atın yelesi olsun.)

Yen rehetĕ ten mĕnen, ten rehetĕ mal mĕnen. (Can rahatı ten ile, ten rahatı mal ile.)

Yırak yerzen kaytқан mal kezĕrlĕ bula. (Uzaklardan geri dönen mal kıymetli olur.)

Yıyğan malıñ, höygen yerĕñ yatқа kitmehĕn. (Kazandığın malın, sevdiğin yarin yabancı birisine gitmesin.)

Yomart kĕşĕle mal tormas. (Cömert kişide mal olmaz.)

Yuldıñ tigĕzĕ, maldıñ himĕzĕ, irzĕñ oštahı, hüzzĕñ kışkahı yaqşı. (Yolun düzü, malın semizi, adamın ustası, sözün kısası iyidir.)

Kazak

Artıq mal aķı suramaydı. (Fazla mal para istemez.)

Dalanıñ körki – mal,

Özenniñ körki – tal. (Bozkırın süsü maldır, nehrin süsü söğüttür.)

Mal – adamnıñ bawır eti. (Mal, insanın yongasıdır.)

Mal aşuwı – jan aşuwı. (Mal acısı, can acısı.)

Mal – ayağıñ,

Tal – tayağıñ. (Mal ayaklarıdır, ağaç sopandır.)

Malı bardıñ nazı bar. (Malı olanın nazı var.)

Mal barda şıgın bar. (Mal olan yerde gider olur.)

Malı birdiñ janı bir. (Malı bir olanların canı birdir.)

Mal men bas egiz. (Mal ile insan ikizdir.)

Mal kadirin bilmegen,

Jan kadirin bilmeydi. (Evcil hayvanların kıymetini bilmeyen kişi insanın kıymetini bilmez.)

Mal tappaytın jigit joq, qurarıñ ayt,

Ul tappaytın qatın joq, turarıñ ayt.

(Mal kazanmayan yiğit olmaz, biriktirebileceğini söyle, Erkek çocuk doğurmayan kadın olmaz, büyüyeceğini söyle.)

Mal tölimen jarastı,

Jer gülimen jarastı.

(Mal dölüyle güzel, toprak çiçeğiyle güzel.)

Mal – tuyağı kazına. (Malın tırnağı hazinedir.)

Mal iyesine tartadı. (Mal sahibine çeker.)

Mal jisañ – maşakat,

Joğaltsañ – ökiniş.

(Mal beslemek zahmetli bir iş, kaybedersen pişman olursun.)

Maldı jerden sura, ne akkan terden sura. (Malı topraktan iste ya da akan terden iste.)

Ƙaytkan maldıñ ƙayırı bar. (Geri gelen malda hayır vardır.)

Ƙarızıñ bolsa malım bar deme. (Borcun varsa malım var deme.)

Kırgız

Adam alası içinde, mal alası tışında. (İnsan alacası içinde, hayvan alacası dışında.)

Bar bolboy malıñ ƙaçılbayt,

Cok bolboy coluñ açılbayt,

Başına müşkül iş tüspöy,

Malıñ arzan satılbayt.

(Var olmadan malın saçılmaz, kaybolmadan yolun açılmaz; başına müşkül iş gelmeden malın ucuza satılmaz.)

Caƙşı mal, can ƙaralduu. (İyi mal can kurtarır.)

Mal arıgın saƙtasañ ooz maylayt,

Kişi arıgın saƙtasañ töbö kandayt.

(Zayıf malı beslesen ağzını yağ eder, zayıf insanı beslesen başını kan eder.)

Mal cetimin asırasañ, ooz maylar. (Öksüz malı beslesen ağzını yağ eder.)

Maldıñ tölün küzünde sana. (Mal dölünü sonbaharda say.)

Tört ayaƙtuu mal da müdürölöt. (Dört ayaklı mal da sürçer.)

Üygö üt kirgende – malğa süt kiret. (Şubat geldiğinde malın sütü gelir.)

Nogay

Bas baladan, mal tanadan. (İnsan çocuktan, mal danadan büyür.)

Terek şaşpay tal bolmas, borişlıda mal bolmas. (Ağaç dikmeden söğüt olmaz, borçlu kişide mal olmaz.)

Tatar

Mal bavır iti. (Mal insanın bağır eti. / Mal canın yongasıdır.)

Mal birmek can birmek. (Mal vermek, can vermektir.)

Mal iyesëne oşamasa, herem bulır imiş. (Mal sahibine benzemezse haram olurmuş.)

Malsız kēşē – cansız kēşē. (Malsız kişi, cansız kişidir.)

Mal – kōlınnan, akça – tiēnnen. (Mal kulundan büyür, para kuruştan birikir.)

Ķaytkan malda bereket bar. (Geri gelen malda bereket vardır.)

Şep mal ayaqlanıp tuva. (İyi mal yürüyerek doğar.)

Bunlarla birlikte bu hayvanlara iyi bakmak, iyi otlatmak gerektiğini ifade eden atasözleri de vardır. Sahibinin iyi baktığı hayvanlar çoğalır ve böylece iyi uğraşan kişinin işinde bereket olur.

Başkurt

Arık mal yazğa şıķha uynaqlar. (Zayıf mal ilkbahar gelince koşar.)

Arınhız malğa ėye küp. (Uysal malın sahibi çok olur.)

Artķan malda bereket bar. (Fazla malda bereket vardır.)

Aşağan mal ülměy. (Otlayan mal ölmez.)

Aşatmağan malda ümüt yuk. (Beslenmeyen malda ümit yok.)

Hanawlı mal yuğalmaś. (Sayılı mal kaybolmaz.)

Kötöüsěhě yuk mal uñmaś, başlığı yuk il uñmaś. (Bakıcısı olmayan mal onmaz, başkanı olmayan halk onmaz.)

*Qaramağandıñ qatını taşlar,
Bağmağandıñ malı taşlar.* (İlgilenmeyenin karısı gider, bakmayanın malı biter.)

Mal ężlegen mal tabır. (Mal arayan mal bulır.)

Maldı hatıw yěñěl, tabıwı awır. (Malı satmak kolay, bulmak zor.)

Mal körlögö kötöüsěnen. (Malın semiz olması bakıcısından.)

Mal kütken aşqa tuyır. (Malı besleyen yemeğe doyar.)

Mal měn bala – üśken hayın bele. (Mal ile çocuk büyüdükçe beladır.)

Mal tabılır – tota bělěw kirek. (Mal bulunur, bakabilmek gerek.)

Maldıñ yayın baqqan bělěr, utındıñ yayın yaqqan bělěr. (Malın durumunu bakan kişi bilir, odunun durumunu ateş yakan kişi bilir.)

Tamğalı mal yuğalmay. (Damgalı mal kaybolmaz.)

Üzëñ tırışıp tapmahañ ata malı bër aylıq. (Kendin çalışıp kazanmazsan babanın malı bir aylıktır.)

Kazak

Dala malsız bolmaydı,

Orman ańsız bolmaydı. (Bozkır malsız olmaz, orman yabani hayvansız olmaz.)

Joqtamağannıñ malı tügel. (Aramayanın (yoklamayanın) malı yerindedir.)

Köşse mal semiredi,

Köşpese қатın semiredi. (Taşınırsa mal semirir, taşınmazsa kadın semirir.)

Kütimsiz mal önbes,

Küysiz kölik жүрмес. (Bakımsız mal çoğalmaz, beslenmeyen at yürümez.)

Mal aristannıñ awzında, türikmenniñ tübinde. (Mal, aslanın ağzında; Türkmen'in dibinde.)

Mal baққа öspeydi, баpқа өседi. (Mal talihine göre değil, baktığına göre çoğalır.)

Mal baққаға biter. (Mal iyi bakan kişide olur.)

Mal malsақtı tabadı. (Mal hayvanseveri bulur.)

Mal jetim, күтіммен бағılmasa. (İyi bakım yapılmayan mal yetimdir.)

Mal jaysañ қонısın tap,

As jıysañ ıdısın tap.

(Mal güdersen otlağını bul, aş pişirirsen kap kacağını bul.)

Maldı iriktemeseñ,

Tuķımı azadı.

Ƙonıstı jañartpasañ,

Örisi azadı.

(Malı seçerek elemezsen nesli bozulur, yerini değiştirmezsens otlak biter.)

Maldı tapķańa baķķız. (Malı kazanan kiřiye baktır.)

Maldıñ semizi malşıdan. (Malın semizliği bakıcıdandır.)

Örisi jaķsı mal oñalar. (Otlağı iyi olan mal semirir.)

Üyirinen ayrılğan maldı ķaķır jeydi. (Sürüsünden ayrılan malı kurt yer.)

Kırgız

Baştaağı bolboy, mal bolboyt,

Başcısı bolboy, el bolboyt.

(Kılavuzu olmadan mal olmaz, başkanı olmadan halk olmaz.)

Tatar

Aşagan malda ömět bar. (Beslenen malda ümit var.)

Mal da aşagan cirine ķayta. (Mal bile beslendiği yere döner.)

Mal cıyargā – yüz yıl, taratırğa – yartı kūn. (Malı toplamaya yüz yıl gerekir, dağıtmak için yarım gün yeterli.)

Mal tapķannı maķtama, tota bēlgennē maķta. (Mal kazananı övme, koruyabileni öv.)

Malçı mal ķarar, balçı bal ķarar. (Çoban mala bakar, balcı bal bakar.)

Malıñ mal bulsın diseñ, azığıñ mul bulsın. (Malın iyi olsun dersin besinin çok olsun.)

Malıñ bulsa, kötüçë tabıla. (Mal olursa bakıcı bulunur.)

Malnıñ cayın baqqan bëlër, utınnıñ cayın yaqqan bëlër. (Malın durumunu bakan bilir, odunun durumunu ateş yakan bilir.)

Tamğalı mal yuğalmas. (Damgalı mal kaybolmaz.)

Üzëñ tırışıp tapmasañ, ata malı – bër aylık. (Kendin çalışıp kazanmazsan babanın malı bir aylıktır.)

Fakat bu lehçelerde konargöçerler için en önemli servet sayılan malın, yani hayvanların bu hayatta pek önemli olmadığını, geçici bir şey olduğunu hatırlatan atasözleri de mevcuttur. Bunun gibi atasözlerinde maldan, yani servetten değerli şeylerin olduğu açıkça belirtilmektedir. Konargöçer yaşam şartları oldukça zordur. Bu nedenle eldeki serveti, yani hayvanları kaybetme ihtimalı büyüktür. Örneğin;

Başkurt

Baş ikë bulmaha, mal ikë bulmaş. (Adam evlenmeyince malı çoğalmaz.)

Baş isen bulha, mal tabılır. (Baş sağlığı olursa mal bulunur.)

Mal kazahı baş kazahı tügël,

Mal tabıla, baş tabılmay.

(Malın kazası insan kazası değil; mal bulunur, baş bulunmaz.)

Maldan yarlı qalhañ da, aqıldan yarlı qalma. (Mala fakir olsan da akla fakir olma.)

Malhızlık yarlılık tügël, aqılhızlık - yarlılık. (Malsız kalmak fakirlik değil, akılsız kalmak fakirliktir.)

Mallı bay tügël, ullı bay. (Malı olan kişi zengin değil, oğlu olan kişi zengindir.)

Kazak

Atadan mal qalğanşa, tal qalsın. (Babadan mal kalmaktansa söğüt kalsın.)

Mal aydasa – jawdıqı,

Iskırsa – jeldiki. (Mal, dehlese düşmanın, ısıklık çalsa rüzgarındır.)

Mal – qoldıñ kiri. (Mal, elin kiridir.)

Mal – qolğa ustağan muz. (Mal, elde tutulan buz gibidir.)

Mal kulağı sañıraw. (Malın kulağı sağırdır.)

Malım – janımñıñ sadağası, janım – arımñıñ sadağası. (Malım, canımın sadakasıdır; canım, namusumun sadakasıdır.)

Nogay

Avla tolı malıñ bolğanşa, är yerde dosıñ bolsın. (Avlu dolu malın olmasındansa her yerde arkadaşın olsun.)

Mäneli söz maldan artıq. (Akıllı söz, maldan üstündür.)

Tatar

Az malıñ, küp quvanıçıñ bulsın. (Az malın, çok sevincin olsun.)

Azapsız kilgen mal zatsız bula. (Zahmetsiz gelen mal değerli olmaz.)

Üz malıñnı ezsënme, kişi malın küpsënme. (Kendi malını az görme, başkasının malını çok görme.)

3.1.1.1.2. At

Konargöçer kavimlerin yaşamı ile kültüründe atın büyük önem taşıdığı kuşkusuzdur. Öncelikle at bir binektir. Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay ve Tatarlar atın eti ile sütünü tüketmişlerdir, günümüzde de tüketmeye devam etmektedirler. Bunlardan öte at, savaş zamanında savaş aracı olarak ve günlük hayatta uçsuz bucaksız bozkır ile dağlık yerlerde ulaşım aracı olarak kullanılmaktaydı. Avcılıkta da iyi bir at değer kazanmaktaydı. Konargöçer yaşam tarzı, bozkır ile dağlık yerlerin koşulları ve iklim şartları göçebelerin hayatında ata büyük bir önem kazandırmıştır.

Kırgız araştırmacısı Kayrat Belek, insanoğlunun ürettiklerini değiştirme ve geliştirme imkanını at vasıtasıyla yakaladığını belirtmiştir. Sosyo-kültürel hayatın gelişmesinde atın ayrı bir yeri olmuştur. Böylece insanlık tarihinde hem iktisadi hem de siyasi olayların gelişiminde atın rolü önemliydi. Kısa sürede at, konargöçerlerin hayatında önemini artırmış, “atlı kültürü”nün oluşmasında büyük bir rol oynamıştır⁴.

At, göçebe Türklerde kült haline gelmiştir. Bu durum bu halkların folklor eserlerine de yansımıştır. Bu nedenle ele aldığımız Türk lehçelerinde at ve binicilik ile, at yetiştirme işiyle ilgili oldukça zengin bir söz varlığı ortaya çıkmıştır. Atın yaşı, cinsi, cinsiyeti, süratı, yürüyüşü, tüylerinin rengi vb. ile ilgili kelimeler bulunmaktadır. Bu meseleler hiç kuşkusuz atasözleri ile deyimlere yansımıştır. Bu lehçelerde at ile ilgili atasözleri çok sayıda bulunmaktadır. Atın yaşıyla, cinsiyle, sürat ve yürüyüşüyle ilgili özellikleri atasözlerinde yer almaktadır. Bu nedenle atla ilgili atasözlerini bu gruplar altına toplayıp inceleyeceğiz:

- Yılkı, at kelimeleri geçen genel atasözleri;
- Atın yaşı, cinsiyetiyle ilgili atasözleri;
- Atın yürüyüş özellikleri, cinsiyle ilgili atasözleri.

⁴ Kayrat Belek, “Eski Türklerde At ve At Kültürü (Dünden Bugüne Kırgız Kültürel Hayatı Örneği)”, **Gazi Türkiyat Enstitüsü Dergisi**, Bahar 2015, S. 16, s. 111-128.

Öncelikle bu lehçelerde at için kullanılan genel isim olan yılkı ve at kelimesi geçen atasözleri incelenecektir.

3.1.1.1.2.1. Yılkı, At Kelimelerinin Geçtiği Genel Atasözleri

3.1.1.1.2.1.1. Yılkı

Başkurt

Қоштоң һүтү ууқ, жылқынӊ үтӊ ууқ. (Kuşun sütü yok, yılının ödü yok.)

Қошта – шоӊқар, жылқила – толпар асыл. (Kuşta sungur, yılkıda tulpar asıl.)

Яылқы – данлық, қуы – байлық. (Yılkı şan; koyun servet.)

Яылқы қолондан үсӊр. (Yılkı kulunundan büyür.)

Яылқы – мaldıӊ batşahı. (Yılkı, malın padişahıdır.)

Яылқила үт ууқ, кuru üленде һүт ууқ, түреle қut ууқ. (Yılkıda öd yok, kuru otta süt yok, beyde kut yok.)

Kazak

Яылқы – maldıӊ patşası,

Түйе – maldıӊ қасқası.

(Yılkı, malın padişahı; deve, malın büyüğü.)

Яылқыда öt жоқ, қusta сүт жоқ. (Yılkıda öd yok, kuşta süt yok.)

Яылқılı elde jaw көп,

Яатақ elde daw көп.

(Yılkıly toplumda düşman çok olur, tarımcı toplumda dava çok olur.)

Яылқını

Minseñ – üsti jel,

İşseñ kımızı – bal,

Jeseñ eti – şeker.

(Yılkı; binersen üstü yel, içersen kımızı bal, yersen eti şeker.)

Jılkıñ süti – şeker, eti – bal. (Yılkının sütü şeker, eti bal.)

Üyirli jılkı ürkpes. (Sürülü yılkı ürkmez.)

Kırgız

Adam süylöşkönçö, cılkı kaşınaşkança. (İnsan konuşana kadar, yılkı kaşınıncaya kadar.)

Ala cılkı coğolboyt, aramzaada oñolboyt. (Alaca yılkı kaybolmaz, haramzade onmaz.)

Cılkı soyson, ceti kün üyüñnön çıkpa. (Yılkı kesersen yedi gün evinden çıkma.)

Kedeydiñ calğız cılkısı – corgo. (Fakirin tek yolkısı rahvan yürüyüşlü olur.)

Nogay

Ädem söyleşip,

Yılkı kisnesip tanışar.

(İnsan konuşup, yılkı kişneşip tanışır.)

Tatar

Başnı balta bozar, yılkıñ mañka bozar. (Başı balta keser, yolkıyı hastalık bozar.)

Yılkı kolınnan üser. (Yolkı kulundan büyür.)

Qıy anası unnan, yılkı anası bişten. (Koyun anası ondan, yolkı anası beşten.)

Yılkı – danlık, kuy – baylık. (Yılkı, şan; koyun, servet.)

Yılkı eydese yavnıķı, kęşnėse cilnėķę. (Yılkı dehlersen düşmanın, kişnese rüzgarın.)

Yılkı ķolınnan üser, ķuy ķuzıdan üser. (Yılkı yavrusundan büyür, koyun kuzudan büyür.)

Yılķı malnıñ patşası. (Yılķı, malın padişahıdır.)

Yılķıda üt bulmıy. (Yılķıda öd olmaz.)

Yılķınıñ sayağın alğançı, ķuyçınıñ tayağın al. (Yılķının yalnızını alacağına, çobanın değneğini al.)

Yuķlağan yoķo tapķan, yoķlamağan yılķı tapķan. (Uyuyan kişi uykusunu alır, uyumayan yılķı kazanır.)

Yılķı yılı cılı bulır. (Yılķı yılı ılık olur.)

Son atasözü daha çok yoruma benzemektedir. Buna benzeyen atasözleri Başkurtçada da bulunmaktadır. Fenuze Nadrşına, bu gibi atasözlerine *Başkurt Halk Eserleri* serisi kapsamında basılan atasözleri kitabında yer vermiştir. Bu atasözlerini *Denemeler. İnancılar* başlıklı VII. bölüme yerleştirmiştir. Bu tür atasözleri doğa olaylarını uzun süre gözlemlemenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu bölümde yılķı yılı ile ilgili Başkurt denemesi yer almaktadır: “*Yılķı yılın haķlıķ mēnēn ķarşı al*” (Yılķı yılını ihtiyatlılıkla karşıla.)⁵.

Fenuze Nadrşına’ya göre eskiden Moğol ve Başkurtlar da dahil olmak üzere Türk halkları; yıl hesabı için hayvanların, kuşların ve böceklerin isimlerini

⁵ Fenuze Nadrşına, **a.g.e.**, s. 498.

kullanmışlardır. 7-8. yüzyıllara ait Orhon-Yenisey yazılarında yıllar, hayvan takvimindeki isimleriyle geçmektedir. Bu takvime göre her yılın kendine has özellikleri vardır: yıllar çok iyi, iyi, orta ve kötü olarak değerlendirilmiştir⁶. Yukarıdaki yıllık yılıyla ilgili yorum taşıyan atasözleri bu görüşü ve halk arasındaki bu inancı yansıtmaktadır.

Yorum atasözlerinde iyi anlam taşıyan ve kimilerinin kutsallaştırdığı hayvanlar ve kuşlar aracılığıyla eskiden kalan totemizmle ilgili görüşler yansımıştır. Bu fikri toponimler, antroponimler, etnonimler kanıtlamaktadır. Başkurtların boy ve soylarının adlandırılmasında kuşların, yırtıcı hayvanların, yabani ve evcil hayvanların isimleri oldukça sık kullanılmıştır.⁷

3.1.1.1.2.1.2. At

At Türklerde eskiden kutsal bir hayvan olarak sayılmıştır. At, sadece binek ya da yük taşıma için kullanılan bir hayvan değildir. Türk toplumlarının sosyo-kültürel, ekonomik hayatında atın önemi büyük olmuştur. Eski Türk anlayışında atın bir insanın kimliği gibi olduğu belirtilmiştir⁸. Eski Türklerde at bir kült haline gelmiştir. Bu nedenle ele aldığımız lehçelerde at ile insanı kıyaslayarak söylenen atasözleri bulunmaktadır. Bu tür atasözlerinde insan ile atın nitelikleri karşılaştırılmaktadır. İnsanla karşılaştırılarak söylenen bu nitelikler *iyi* ve *kötü* sıfatlarıdır. Çoğunlukla *iyi* sıfatı kullanılmakla birlikte *kötü* sıfatı kullanılan atasözleri az sayıda da olsa mevcuttur. Diğer hayvanlar ile insanı kıyaslayarak söylenen atasözleri de bulunmaktadır. Özellikle bu gibi atasözlerinde insan şahin, kartal, kurt gibi totemik hayvanlarla kıyaslanmaktadır. Fakat iyi insan – iyi at, kötü insan – kötü at kıyaslamasının sadece atla ilgili atasözlerinde geçmesi ve iyi insan ile iyi atın, kötü insan ile kötü atın niteliklerinin ne olduğunun açıklanarak söylenmesi dikkat çekicidir. Bu durum atın sadece iyi bir hayvan olarak düşünülmesinden de öte onun kutsal bir

⁶ A. e., s. 12.

⁷ A.e., s. 12.

⁸ Deniz Karakurt, *Türk Söylence Sözlüğü: Açıklamalı Ansiklopedik Mitoloji Sözlüğü*, e-kitap, 2011, s. 52, <http://frpnet.net/TurkSoylenceSozlugu.pdf> (Çevirimiçi 15.01.2018).

yaratık olarak kabul edildiğinin bir göstergesidir. İnsanla kıyaslayarak iyi at ile kötü atın niteliklerini yansıtan atasözlerinden birkaç örnek verelim.

Başkurt

Argımaḵ at yul başlar,

Akıllı yĕğĕt il başlar,

Batır yĕğĕt yaw başlar,

Sesen yĕğĕt daw başlar.

(Asil cinsli at yol gösterir, akıllı yiğit halka yön gösterir; kahraman yiğit sefere çıkar, hatip yiğit dava başlatır.)

Azamat irzĕñ bildehĕ az höyler ze küp tñlar,

Argımaḵ attñ bildehĕ - az utlar za küp yuşar.

(Has adamın özelliği az konuşup çok dinlemesi, asil cinsli atın özelliği az otlayıp çok dinlenmesidir.)

At ayza hınalır,

Ezem yılda hınalır. (At bir ayda, insan bir senede sınanır.)

At başına kün kilhe,

Awızlığı mĕnen hıw ĕşĕr.

İr başına kün kilhe,

İtĕğĕ mĕnen hıw kisĕr.

(Atın başına gün doğsa gemiyle su içer, adamın başına gün doğsa çizmesiyle su geçer.)

Attñ kürkĕ yal mĕnen, yĕğĕttĕñ kürkĕ mal mĕnen. (Atın güzelliği yelesi ile, yiğidin güzelliği malı ile.)

At hörönmey, ir yañılışmay bulmıy. (At sürçmeden, adam yanlış yapmadan olmaz.)

At kēşneşēp tanışır, ezem hüyleşēp tanışır. (At kişneşip tanışır, insan konuşup tanışır.)

At kēşneşēp, haldat hüyleşēp duşlaşır. (At kişneşip, asker konuşup arkadaş olur.)

At tawza, yēgēt yawza hınala. (At dağda, yiğit düşmanla savaşta sınanır.)

At tuyğan yerēnde, ir tıwğan ilēnde. (At doyduğu yerde, adam vatanında.)

At ülēr – toyağı kalır, ezem ülēr – danı kalır. (At ölür toynağı kalır, insan ölür namı kalır.)

At ülēr – dağahı kalır, batır ülēr – danı kalır. (At ölür nalı kalır, kahraman ölür şanı kalır.)

At yakşıhı – tawza, ir yakşıhı yawza bēlēnēr. (Atın iyisi dağda, adamın iyisi düşman karşısında belli olur.)

At yakşıhı arkanda,

İr yakşıhı darhanda. (Atın iyisi arkada, adamın iyisi özgürlükte.)

At yalhız bulmaś, batır yarahız bulmaś. (At yelesiz olmaz, kahraman yarasız olmaz.)

At yalhız, yēgēt malhız bulmaś. (At yelesiz, yiğit malsız olmaz.)

At yamanı tay mēnen uynar, ezem yamanı bala mēnen uynar. (Kötü at tayla oynar, kötü insan çocukla oynar.)

At yulda hınala, yēgēt yawza hınala. (At yolda sınanır, yiğit savaşta sınanır.)

Attıñ yaqşılu alğa sığa, yęğettäñ yaqşılu dangı sığa. (Atın iyisi öne çıkar, yiğidin iyisinin şanı çıkar.)

Attıñ ürkeğě, yęğettäñ kúrkağı yaman. (Atın ürkeğı, yiğidin korkağı kötüdür.)

Ay turmay atıñdı maqtama,

Yıl turmay kěyeü maqtama. (Bir ay binmeden atını övme, bir yıl birlikte yaşamadan kocanı övme.)

Yaqşı atka dan sıgır, yaqşı kěşěge hüž sıgır. (İyi atın şanı çıkar, iyi kişi hakkında konuşulur.)

Yaqşı attıñ těşěn karama, yaqşı kěşěñěñ yaşın horama. (İyi atın dişine bakma, iyi kişinin yaşını sorma.)

Yaqşı attıñ yürüşü tigěz, yaqşı kěşěñěñ holko tigěz. (İyi atın yürüyüşü sarsıntısız, iyi kişinin huyu düzgün.)

Yaqşı kěşě kartayha la, aqılınan yazmaś,

Yaqşı at kartayha la, yürüşünen yazmaś.

(İyi kişi yaşlansa da akılını kaybetmez, iyi at yaşlansa da yürüyüşünden şaşmaz.)

Kazak

At basına kün tuwsa,

Awızdıgımen suw işer.

Er basına kün tuwsa,

Etiğimen suw keşer.

(Atın başına gün doğsa gemiyle su içer, adamın başına gün doğsa çizmesiyle su geçer.)

At baspaymın degen jerin üş basar

Er tatpaymın degen tuzın üş tatar.

(At gitmeyeceğim dediği yere üç kere gider, adam tatmayacağım dediği tuzu üç kere yer.)

At kırtaysa – urınşak, er kırtaysa – umışak. (At yaşlanırsa huysuz olur, adam yaşlanırsa unutkan olur.)

At kılınan, batır – baladan. (At yavrusundan, kahraman çocuktan büyür.)

*At öneri bilinbes,
Bäygege tüsip jarıspay.
Er öneri bilinbes,
Koyan-koltık alıspay.*

(Atın hünery bilinmez, at yarışına katılıp yarışmadan; yiğidin hünery bilinmez, omuz omuza vuruşmadan).

*Er tuwğan jerine keler,
At turğan jerine keler.*
(Adam vatanına gelir, at yaşadığı yere gelir.)

Jaqsı at pen jaqsı jigit – köptiki. (İyi at ile iyi yiğit halka ortak.)

*Jaqsı attıñ tisin aşpa,
Jaqsı kisiniñ jasın surama.*
(İyi atın dişine bakma, iyi kişinin yaşını sorma.)

*Jaqsı kisi kırtaysa da,
Akılnan tanbas.
Jaqsı at kırtaysa da
Jürisinen tanbas.*

(İyi kişi yaşlansa da akılını kaybetmez, iyi at yaşlansa da yürüyüşünden şaşmaz.)

Jaman at soḡpaḡsıl,

Jaman adam toḡpaḡsıl.

(Kötü at çıḡırla gitmeyi sever, kötü kişi dövmeysi sever.)

Jaman atḡa jal bitse,

Janına torsıḡ baylatpas.

Jaman adamḡa mal bitse,

Janına ḡoñsı ḡondırmas.

(Kötü at yelelenirse üzerine tulum bağlatmaz, kötü kişi mal sahibi olursa yanına komşu kondurmaz.)

Kırgız

Attı arıḡanda kör, cigitti ḡarıḡanda kör. (Atı yorulduḡunda gör, adamı yaşlandığında gör.)

At arıḡanın bilbeyt, künös ḡarıḡanın bilbeyt. (At yorulduḡunu bilmez, köse adam yaşlandığını bilmez.)

At başına kün tüşsö

Oozduḡu menen suu içet,

Er başına kün tüşsö

Ötüḡü menen suu keçet.

(Atın başına gün doğsa gemiyle su içet, adamın başına gün doğsa çizmesiyle su geçet.)

At ḡabıḡta ölot, er sayıḡta ölot. (At, at yarışında ölür; adam savaşta ölür.)

Atıñ caḡsı bolso – colduñ ıraaḡı, uulun caḡsı bolso – könül çıraḡı. (Atın iyi olursa yolun uzaḡı, oḡlun iyi olursa gönlünün meşalesidir).

At caḡsısı boz bolot,

Er cakşısı aytkan sözgö bek bolot.

(Atın iyisi kır olur, erkeğin iyisi söylediği sözün eri olur.)

At erindi kelet, er murunduu kelet. (At dudaklı olur, adam burunlu olur.)

At müdürülböy cer taanıbayt, er müdürülböy el tanıbayt. (At sürçmeden yeri öğrenmez, adam sürçmeden halkı tanımaz.)

At toyğon cerine kaçat,

Azamat tuulğan cerine kaçat.

(At doyduğu yere kaçar, yiğit doğduğu yere kaçar.)

Cakşı atka bir kamçı,

Caman atқа miñ kamçı.

Cakşı kişiğe bir söz,

Caman kişiğe miñ söz.

(İyi ata bir kamçı, kötü ata bin kamçı. İyi kişiye bir söz, kötü kişiye bin söz.)

Cakşı attıñ tişin açpa,

Cakşı adamdıñ caşın suraba.

(İyi atın dişine bakma, iyi kişinin yaşını sorma.)

Caman atқа cal bütsö,

Canına torsuқ baylatpayt.

Caman erge mal bütsö,

Canına қоншу қондurbayt.

(Kötü at yelelenirse yanına tulum bağlatmaz, kötü erkek evcil hayvan sahibi olursa yanına komşu kondurmaz.)

El sağınbas er bolbos, üyürün sağınbas at bolbos. (Ülkesini özlemeyen adam olmaz, sürüsünü özlemeyen at olmaz.)

*Üyürin sağınbas (taanıbagan) at bolboyt,
Cerin sağınbas (taanıbagan) mal bolboyt,
Elin sağınbagan (taanıbagan) er (adam) bolboyt.*

(Sürüsünü özlemeyen (bilmeyen) at olmaz; yerini özlemeyen (bilmeyen) hayvan olmaz; ülkesini özlemeyen (bilmeyen) adam olmaz.)

Nogay

*At başına kün tuvsa, avızlığı man suv işer,
Er başına kün tuvsa, etigi men suv işer.*

(Atın başına gün doğsa gemiyle su içer, adamın başına gün doğsa çizmesiyle su geçer.)

At igisi arıkta biliner, er igisi yarlılıkta biliner. (Atın iyisi zayıfken belli olur, adamın iyisi fakirken belli olur.)

Attı kamsı öltirer, erdi namıs öltirer. (Atı kamçı öldürür, adamı namus öldürür.)

*At surinmes bolar ma,
Ädem yañılmas bolar ma.*

(At sürçmez olur mu, insan yanılmaz olur mu.)

*Er iygisi burınlı bolar,
At iygisi erinli bolar.*

(Adamın iyisi burunlu olur, Atın iyisi dudaklı olur.)

Er yañılmay bolmas, at sürinmey bolmas. (Adam yanılmadan olmaz, at sürçmeden olmaz.)

Tatar

At cigelep, kěşě böğělěp işli. (At araba koşularak, insan bükülerek çalışır.)

At dağasız bulmıy, batır yarasız bulmıy. (At nalsız olmaz, kahraman yarasız olmaz.)

At kēšnēšēp, edem süylešēp tanıša. (At kişneşmekle, adam konuşmakla tanışır.)

At kürkē – yal, yēgēt kürkē – mal. (Atın süsü yeledir, yiğidin süsü malıdır.)

At – tavda, yēgēt avda sınała. (At dağda, yiğit avda sınanır.)

At toz dip kartayır, yēgēt kız dip kartayır. (At tuz diye yaşlanır, yiğit kız diye yaşlanır.)

At tuyğan cirēne,

İr tuğan ilēne tartır. (At doyduğu yere, adam doğduğu yere gider.)

At yahşısı arkanda, ir yahşısı tarhanda. (Atın iyisi arkanda, adamın iyisi özgürlükte.)

Bu tür atasözlerinde çoğunlukla insan, kişi, er, yiğit kelimeleri kullanılmaktadır. Ancak kız, karı, avrat kelimeleri geçen atasözleri de bulunmaktadır.

Başkurt

At yamanı tay mēnen uynar, katın yamanı bay mēnen uynar. (Atın kötüsü tayla oynar, kadının kötüsü zenginle oynar.)

Attıñ yurgahın, bisenēñ uñğanın al. (Atın rahvanını, karının çalışanını al.)

Ay aylamay at maqtama, yıl yıllamay kilēn maqtama. (Bir ay binmeden atını övme, bir yıl birlikte yaşamadan gelini övme.)

Ayhız atıñ maqtama, yılhız katın maqtama. (Bir ay geçmeden atını övme, bir yıl geçmeden karını övme.)

Měnmeheñ de at yaqşı, qosmahañ da kız yaqşı. (Binmesen de at iyidir, kucağına almasan da kız iyidir.)

Yaqşı at, yaqşı qatın irzěñ danın sıgarır. (İyi at, iyi avrat adamı şanlı eder.)

Yaqşı atqa qamsı kerekmey, uñğan kızga yawsı kerekmey. (İyi ata kamçı lazım değil, iyi kıza görücü lazım değil.)

Yaman atqa měngensě, yeyey yörö talğansı,

Yaman qatın alğansı, buyzak yörö qangansı.

(Kötü ata binmektense yaya yürü yorulana kadar, kötü kadınla evlenmektense bekar kal doyana kadar.)

Kazak

Atıñ jaqsı bolsa – bir baqıt,

Qatınıñ jaqsı bolsa – mıñ baqıt. (Atın iyi olursa bir baht, karın iyi olursa bin bahttır.)

Atıñ jaman bolsa, satıp qutılarsıñ,

Qatınıñ jaman bolsa, qayıp qutılarsıñ?

(Atın kötü olursa satıp kurtulursun, karın kötü olursa nasıl kurtulursun?)

Atıñ jaqsı bolsa örisiñ keñir, qatınıñ jaqsı bolsa qayğıñ kemir.

(Atın iyi olursa otlağın genişler, karın iyi olursa kaygın azalır.)

Atıñ jaman bolsa armanıñ ketedı, alğanıñ jaman bolsa meymanıñ ketedı.

(Atın kötü olursa ümidin gider, aldığın eş kötü olursa misafirin gider.)

Ay minbey, atıñdı maqtama,

Jıl turmay, qatınıñdı maqtama.

(Bir ay binmeden atını övme, bir yıl birlikte yaşamadan karını övme.)

Პatınıñ jaᲑsı bolsa- şırağıñ,

Atıñ jaᲑsı bolsa – pırağıñ.

(Karın iyi olursa gönlünün ışığıdır, atın iyi olursa pırağındır⁹.)

Kırgız

Attıñ körkü calında,

Პızdıñ körkü çaçında.

(Attın güzelliğı yelesinde, kızın güzelliğı saçında.)

Attıñ sırtı eesine maalım,

Პızdıñ sırtı törkününö malım.

(Atın sırtı sahibine malum, kızın sırtı akrabasına malum.)

Nogay

At alsañ bas minen tüs al,

Პatın alsañ köz minen ƙas al.

(At alırsan iyi yürüyüşü ile gövdesine bak, kadın alırsan göz ile ƙaşına bak.)

Atı yaman, ayda azar, ƙatını yaman künde azar. (Atı kötü olan her ay, hanımı kötü olan her gün hastalanır.)

Erdiñ atın ya atı şıǵarar,

Yade hatını şıǵarar. (Adamın namını ya atı çıkarır ya da karısı çıkarır.)

Tatar

Alp anadan tuvar, at biyeden tuvar. (Kahraman anadan doğar, at kısıraktan doğar.)

Atın ehlileştirilmesi insanoğlunun hayatını değıştirmiştir. Orta Asya'daki konar göçer Türk kavimleri için atın fonksiyonel bir role sahip olduğı kuşkusuzdur.

⁹ Pırak: Masallarda, destanlarda geçen kanatlı at; **Kazak Edebi Tilinin Sözdıǵı**, C. 12, s. 411.

İnsanlar at aracılığıyla bir yerden başka bir yere gidebilmiş; yazın yaylaya, kışın kışlıklara taşınabilmiş; iyi otlaklar bulabilmek için uzun mesafedeki yerlere ulaşabilmiştir. Bu tür işleri yapmada at önemli bir rol oynamaktaydı. Bundan dolayı at, konargöçer kavimlerin toplumsal yaşamının gelişmesinde büyük imkanlar sağlamaktaydı. Bu nedenle konargöçerler için at paha biçilemez bir servet olarak değerlendirilmiştir. Çünkü bozkırdaki ya da dağlık ülkelerdeki konargöçerlerin hayatını atsız göz önüne getirmek mümkün değildir. Her yiğit kesinlikle iyi bir ata sahip olmalıydı. Çünkü konargöçer bir yaşam süren toplumdaki erkeklerin hayatının büyük kısmı at üzerinde geçmekteydi. Bu konular ele aldığımız lehçelerin atasözlerinde işlenmiştir.

Başkurt

Akhaḳ bulha la üz atıñ bulhın. (Topal olsa da kendi atın olsun.)

At almaş boron yügen ėzleme. (At almadan dizgin arama.)

Athız ir – ḳanathız kuş. (Atsız adam, kanatsız kuş.)

Athız kėşė - ḳulhız kėşė. (Atsız kişi, kolsuz kişidir.)

Athız kėşė - zathız kėşė. (Atsız kişi, soysuz kişi.)

Atı bar – arıslan. (Atı olan kişi, aslan gibidir.)

Atlanhañ üz atıña atlan, kėşė atı tız arır. (Binersen kendi atına bin, başka kişinin atı çabuk yorulur.)

Atlı ir – dertli ir. (Atlı adam, coşkun adam.)

Atlınıñ ayağı la arımay, tunı la tızmay. (Atlı kişi yorulmaz, kürkü de eskimez.)

Atı bar – batır, atı yuķ – yadır. (Atı olan adam kahramandır, atı olmayan adam evde yatar.)

Atı bar atlanmaś, ėyerĕ bar atlanır. (Ata, atı olan kiři binmez; eyeri olan kiři biner.)

Atı barzın duśı bar. (Atı olanın dostu var.)

Atı barzın şanatı bar. (Atı olanın kanadı var.)

Atım - şanatım. (Atım, kanadım.)

Atı-tunı bar ķeřĕle Alpamiřnın ķośo bar. (At ile ķurķu olan kiřide Alpamiř'ın gŭcŭ var.)

Attı at haķlay. (Atı at saklar.)

Attıñ danı yĕĕĕt ķulında. (Atın şanı yiĕidin elindedir.)

Attıñ ķurķĕ yal bulır. (Atın sŭsŭ yelesidir.)

Atı bulha, ķamıtı tabıla. (At varsa hamutu bulunur.)

At ayında hınalır. (At bir ayda sınanır.)

At taphań, ėyer tabıla. (At bulursan eyer bulunur.)

Atıñ bulha, il tanıy. (Atın varsa halka tanınır.)

Atıñ yuĕalha la, yŭgenin taşlama. (Atın kaybolrsa da dizginini atma.)

Atıñ yuĕalha, yŭgenin yulĕa taşla. (Atın kaybolursa dizginini yolda bırak.)

Atı barzıñ qanatı bar,

Hıyırı barzıñ hıyı bar.

(Atı olanın kanadı vardır, ineği olanın ikramı vardır.)

Ėeyret – atlıla. (Gayret atlı kişide.)

İr qanatı at bula, mēnhe, kūnēlē şat bula. (Adamın kanadı at olur, binerse şad olur.)

Kazak

At – er qanatı. (At, adamın kanadıdır.)

At jalında ajal turadı. (Atın yelesinde ölüm vardır.)

At üsti - jel. (Atın üstü yel.)

Atқа mindiñ – “ajalğa” mindiñ. (Ata bindin, “ecele” bindin.)

Attınıñ nesibesi – altaw,

Jayawdıñ nesibesi – jalqı. (Atlının nasibi altıdır, yayanın nasibi tektir.)

Jigitke layıq at tuwar. (Yiğide lâyıq at doğar.)

Kisi atı – terşeñ,

Kisi kiyimi – kirşeñ. (Kişi atı çabuk terler, kişi giyimi çabuk kirlenir.)

Kırgız

At adamdıñ qanatı,

Aş adamdıñ kubatı. (At, insanın kanadıdır; aş, insanın kuvvetidir.)

At – erdiñ qanatı. (At, adamın kanadıdır.)

Atı coştun butu coş. (Atı olmayanın ayakları yoktur.)

At kiçine bolso da, eerdik orun tabılat. (At küçücük olsa da eyerlik yer bulunur.)

At kuyruğun řarmasañ, özöndön ötörsüñ,

İt kuyruğun řarmasañ, suuğa çögörsüñ.

(At kuyruğundan tutarsan nehri geçersin, it kuyruğundan tutarsan suya batarsın.)

At – mingendiki, ton – kiygendiki, ayal – tiygendiki, er – eldiki.

(At binenin, kürk giyenin, kadın evlenenin, adam halkın.)

At sıylagan cöö baspayt. (Ata saygı gösteren yaya kalmaz.)

At teri şaytpayt. (At terinin (emeğinin) karşılığı olmaz.)

Attan ayrılsañ ayrıl, tokumdan ayrılba. (Atını kaybetse de çuhani kaybetme.)

Attı körsö – but talıyt. (Atı görünce ayak yorulur.)

El sıylagan eşikte kalbayt, at sıylagan cöö baspayt. (Halka hürmet gösteren kapıda kalmaz, ata hürmet gösteren yayan gitmez.)

Kişi atı – terçil,

Kişi kiyimi – kirçil. (Kişi atı çabuk terler, kişi giyimi çabuk kirlenir.)

Nogay

Ata minmek bir murad. (Ata binmek bir murat.)

Atım yok aranda, kaygım yok boranda. (Ahırda atım yok, fırtınada kaygım yok.)

Atlı batur, atsız yatar. (Atı olan batur, atı olmayan yatar.)

Kisi kiyimi kirşen,

Kisi atı terşen. (Kişi atı çabuk terler, kişi giyimi çabuk kirlenir.)

Tatar

Aksak bulsa da – üz atın. (Topal olsa da kendi atın.)

Arkanlı at kazığına uralır. (Bağlı at kazığına dolanır.)

At alsan, sinap al, akça alsan sanap al. (At alsan sinayarak al, para alsan sayarak al.)

At başı bēlen uynağançı, atañ başı bēlen uyna. (Atın kellesiyle oynayacağına babanın başı ile oyna.)

At bülekke çabar, it söyekke çabar. (At ödül için koşar, it kemik için koşar.)

At iyesine kilgeç aksamсын. (At sahibine gelince sakatlanmasın.)

At tapsan, iyer tabıla. (At bulursan eyer bulunur.)

Atka atlangan – atasın bēlmes. (Ata binen babasını tanımaz.)

Atka mēndēm – atakka mēndēm. (Ata bindim, şöhret kazandım.)

Atlınıñ ayağı da armıy, tunı da tuzmıy. (Atlı kişi yorulmaz, kürkü de eskimez.)

Atsız ir – kanatsız kuş. (Atsız adam, kanatsız kuş.)

Avır yökne at tartır. (Ağır yükü at sürükler.)

Ceyev yörmiçe, at kädären bēlmessēñ. (Yayan yürümeyince atın kıymetini bilmezsin.)

İr kanatı – at. (Adamın kanadı, at.)

İr kanatı at bulır. (Adamın kanadı at olur.)

Kēşē atı tirçeñ, kēşē kiyēmē kērçeñ. (Kişi atı çabuk terler, kişi giyimi çabuk kirlenir.)

Kēşē atına mēngen tiz tōşēr. (Başkasının atına binen çabuk iner.)

Bu atasözlerinden de anlaşıldığı gibi at sahibi olmak, topal da olsa kendi atının olması yiğit için çok önemli olmuştur.

Atı kutsal saydıkları için konargöçerler eyer, dizgin, yügen gibi eşyalara büyük bir önem vermişler; bu eşyaları özenle yapmışlardı. Kazak araştırmacısı M. Karamendina'ya göre Kazaklar ata binmek için kullanılan aletler ile eşyaları temiz yerlere koyarlar, bazılarını ise yüksek yerlere asarlardı. Çünkü bu gibi eşyaların ayak altında durmaması gerekirdi. Bununla birlikte atları bağlamak için toprağa çakılan kazıklar da kutsal sayılırdı. Özellikle yürük atların bağlandığı kazıkları çekip almıyorlardı, bu inanç ve gelenek bazı bölgelerde hala yaşamaktadır. Yayladan kışlaklara taşındıklarında, yazın yürük atları at yarışlarına hazırlarken kullanılan kazıkları olduğu yerde bırakıp gitmişlerdir. Bu gelenek, yürük atların gelecek yazın yaylaya sağ salim dönerek kazıklarına bağlanmasını dilediklerinden olagelen bir batıl inanç sonucunda ortaya çıkmıştır. M. Karamendina, at ve kazıkla ilgili bu inancı yansıtan Kazak atasözlerinin bulunduğunu da yazmıştır¹⁰. Diğer lehçelerde aynı anlamı veren atasözleri de bulunmaktadır.

¹⁰ M. Karamendina, "Makal-Metelderdegi Tört Tülikke Katıstı Gurıptar", **Ulagat**, No: 4, 2017, s. 14-15.

Başkurt

*At eyleněp qazıǵın tabır,
Hıw eyleněp yulıǵın tabır,
İr eyleněp ilin tabır.*

(At dolaşa dolaşa kazıǵını bulur; su dolaşa dolaşa akacak yeri bulur; adam dolaşa dolaşa vatanını bulur.)

Kazak

At aylanıp qazıǵın tabar. (At dolaşa dolaşa kazıǵını bulur.)

Kırgız

At aylanıp qazıǵın tabat. (At dolaşa dolaşa kazıǵını bulur.)

Nogay

At aylansa qazıkka. (At dolaşsa kazıǵa.)

Tatar

At eyleněp qazıǵın tabar, suv eyleněp yarıǵın tabar. (At dolaşa dolaşa kazıǵını bulur, su dolaşa dolaşa deliǵini bulur.)

Bununla birlikte atın altından da değerli olduğunu belirten atasözleri mevcuttur. Ata zarar veriyorsa al eyerin bile kıymetinin olmadığı fikri bazı atasözlerinde ortaya konulmuştur. Bu atasözleri atın çok büyük bir servet olarak görüldüğünü kanıtlamaktadır.

Başkurt

Altın ireñ atıña tēyhe, altının al da utqa yak. (Altın eyerin atına değerse altınını al, ateşe at.)

Kazak

*Altın eriñ atqa tiyse,
Altının al da, otka jak.* (Altın eyerin atına değerse altınını al, ateşe at.)

Nogay

Altın yeriñ atka tiyse, altının al da otka sal. (Altın eyerin atına değerse altınını al, ateşe at.)

Hayvancılıkla uğraşan konargöçerler hayvanların, özellikle atın iyi ve kötü niteliklerini ayırt edebilmişlerdir. Hem binek hem de geçim kaynağı olan atları yetiştirmek için onların iyilerini seçebilmek oldukça önemlidir. Bu durum kesin bir şekilde atasözlerine yansımıştır. Bu yüzden atın niteliklerini ortaya koyan atasözlerinin sayısı fazladır. En sık rastlanan iyi ve kötü atın nitelikleri bu lehçelerdeki atasözlerine şöyle yansımıştır:

Başkurt

At yaqşıhı alğa sığır,

Alğa sıkkan dangı sığır.

(İyi at öne çıkar, öne çıkan şan kazanır.)

Yaqşı at alıstan aldıra. (İyi at uzaktan koşar.)

Yaqşı at beygēle ūlēr. (İyi at, at yarışında ölür.)

Yaqşı at irzēñ danın sığarır. (İyi at adama şöhret kazandırır.)

Yaqşı attıñ danı sığır. (İyi at şan kazanır.)

Yaqşı at yügenhēz yörōmeś. (İyi at dizginsiz yürümez.)

Yaqşı at yabuwhız yörōmey. (İyi at örtüsüz yürümez.)

Yaqşı at ta bēr hörlöge. (İyi at bile bir sürçer.)

Yaqşı atka kıñğırāw tağalar. (İyi ata çingirak takarlar.)

Yaqsı atqa dilbēgē kağıw za ite. (İyi ata dizgini sallamak da yeterli.)

Yaqsı attıñ başın nuқта kişēr. (İyi atın başını yular keser.)

Yaqsı attıñ başı kaşka. (İyi atın başında akıtma olur.)

Yaqsı attıñ hujahı küp bula. (İyi atın sahibi çok olur.)

Yaman at başqa huqtırır, yaman bala ata esehēn hüktērēr. (Kötü at başını dövdürür, kötü evlat ebeveynlerini sövdürür.)

Yaman at ēyehēn kartaytır. (Kötü at sahibini yaşlandırır.)

Yaman atqa yal bōthe, yanına turhıq beyletmeş. (Kötü at yelesen üzerine tulum bağlatmaz.)

Kazak

Jaqsı at ajalğa ara turmasa da, jawdan qutqarar. (İyi at ecelden kurtarmasa da düşmandan kurtarır).

Jaqsı at – jangā serik,

Jaqsı iyt – malğa serik.

(İyi at cana yoldaştır, iyi köpek mala yoldaştır.)

Jaqsı at jeliktiredi,

Jaman at zeriktiredi. (İyi at insanı heveslendirir, kötü at insanı yorar.)

Jaqsı attan jal ketse de, āl ketpeydi. (İyi atın yelesi gitse de gücü gitmez.)

Kırgız

Caqsı atka – bir kamçı, caman atka – miñ kamçı. (İyi ata bir kamçı, kötü ata bin kamçı.)

Caman attı cal basat. (Kötü atı yele basar.)

Caman attı mingençe cöö cürgön artık,

Caman katın alğança boydok cürgön artık.

(Kötü ata binmektense yayan gitmek yeğdir, kötü kadın almaktansa bekar yaşamak yeğdir.)

Sayapkeri caraşa, caman at bayge alat. (Bakıcısı iyi olursa kötü at da yarışta ödül kazanır.)

Nogay

At yamanı tayğa iyerer. (Atın kötüsü tayın arkasından gider.)

Tatar

At çamanına mēngençe ikē tabanıña yalın. (Kötü ata binmektense iki ayağına güven.)

At yahşı bulsa, çıbırkı kirekmes. (At iyi olursa kamçı gerekmez.)

Naçar atқа қиғұрав тақмылар. (Kötü ata çingirak takmazlar.)

Yahşı at irnēñ dañın tarata. (İyi at adama şöhret kazandırır.)

Yahşı at ta bër sörläge. (İyi at da bir sürçer.)

Yahşı at terte arasında üle. (İyi at hamut içinde ölür.)

Yahşı atқа bër қамçı, yaman atқа mēñ қамçı. (İyi ata bir kamçı, kötü ata bin kamçı.)

Yahşı atқа dilbegē қағув да cite. (İyi ata dizgini sallamak da yeterli.)

Yahşı atқа кiңғурав тағувçı күр бұла. (İyi ata çingirak takan çok olur.)

Yahşı at üz cěmin üzě arttırır. (İyi at kendi yemini kendisi arttırır.)

Yahşı at üzəne қамçı tiděrmes. (İyi at kendine kamçı vurdurmaz.)

Yaman atnı yahşı baқsan, tulpar bulır. (Kötü ata iyi bakarsan yürük at olur.)

Bu atasözlerinde iyi at ile kötü atın nitelikleri tanımlanmaktadır. Bu atasözlerine bakılarak iyi bir atı seçmek için hangi özelliklere önem verilmesi gerektiği de anlaşılmaktadır. Kötü atla ilgili atasözlerinin sayısı diğerlerine göre azdır.

Diğer atasözlerinde ata nasıl bakılması gerektiği, atı iyi beslemenin ne kadar önemli olduğu söylenmektedir.

Başkurt

Andızlı yěrze at ülmeś,

Atlı yěrze ir ülmeś.

(Andızotu yetişen yerde at ölmez, at olan yerde adam ölmez.)

At tartmay, holo tarta. (At sürüklemez, yulaf sürükler.)

Attı sıbırtkı měnen қıwma, holo měnen қıw. (Atı kamçıyla dehleme, yulafla dehle.)

Azıqlı at arımaś, azıqlı at barmaś. (Azıklı at yorulmaz, azıksız at yürümez.)

Azıqlı at arımaś, daғalı at taymaś. (Azıklı at yorulmaz, nallı at kaymaz.)

Kazak

Andızdı jerde at ölmes. (Andızotu yetişen yerde at ölmez.)

Arpasız dorbanı at iyiskemeydi. (Arpa olmayan torbayı at koklamaz.)

Atdorba tübin iyiskemey at toymaydı. (Yem torbasını koklamadan at doymaz.)

Attı kamşımen aydama, jemmen ayda. (Atı kamçıyla dehleme, yemle dehle.)

Kebek jegen at jüyrik bolmas. (Kepekle beslenen at yürük olmaz.)

Kırgız

Antızduv cerde at ölbeyt. (Andızotu yetişen yerde at ölmez.)

Arpa cegen at oynoyt. (Arpa yiyen at oynar.)

At arpa cese, eşek kulağın salat. (At arpa yese şek de ister.)

Kebek cegen at baygede çıkpayt. (Kepek yiyen at, at yarışına çıkmaz.)

Nogay

Andızlı yerdiñ atı ölmes. (Andızotu yetişen yerde at ölmez.)

At ayasañ, mıñ künlik,

Ayamasañ – bir künlik. (Ata iyi bakarsan bin günlük, iyi bakmazsan bir günlük.)

At saқтаған at minet, ton saқтаған ton kiyet. (Ata iyi bakan ata biner, kürkü iyi tutan kürk giyer.)

Azıklı at arımas. (Azıklı at yorulmaz.)

Tatar

At ta solısız yürëmiy. (At da yulafsız yürümez.)

At tartmıy, azık tarta. (At sürüklemez, azık sürükler.)

At yahşı tügël, cim yahşı, cim östëne dim yahşı. (At iyi değil, yem iyi; yem üzerine ses iyi.)

Atnı çibırkı bēlen kuvma, solı bēlen kuv. (Atı kamçıyla dehleme, yulafla dehle.)

Atnıñ tamağı tuysa, toyağı tuzmıy. (Atın karnı doyarsa toynağı kırılmaz.)

Azıklı at arımas. (Azıklı at yorulmaz.)

Atla ilgili bazı atasözlerinde ata iyi bakmanın önemine de dikkat çekilmiştir. Bazı atasözlerinde zayıf at konusu geçmektedir. Bununla birlikte bakımlı at, semiz at hakkında söylenen atasözleri de vardır.

Başkurt

At arıgın maqtama, argımaqtan tay uzır. (Zayıf atı övme, asil cinsli atı tay geçer.)

Arığan at sokor hanay, asıkkān at kuliñdı yalay, yaratқан at küzēñe қaray. (Yorulan at yoldaki çukuru sayar; acele eden at elini yalar; seven at gözüne bakar.)

Arıq at yulğa, as ėt hunarğa yaramay. (Zayıf at yola çıkamaz, aç it ava gidemez.)

Arıq atka қamsı la yök. (Zayıf ata kamçı bile yüküdür.)

Arıq atқа yūke yūgen. (Zayıf ata ıhlamur ağacının kabuğu da dizgindir.)

Arıq atқа mēngensē, ayağıña mēn. (Zayıf ata bineceğine ayaklarına bin.)

At ayağınan himērēr. (At ayağından semirir.)

Atıñ arıq bulha – bër sap, utınıñ az bulha – bër yaq. (Atın zayıf olsa bir kere koş, odunun az olsa bir kere yak.)

Atıñ ariha, abruyıñ kitër. (Atın yorulursa itibarın gider.)

Atıñ ariha, üzëñe üpkele. (Atın yorulursa kendine kız.)

At arımay taw mēngenge,

Arımay yurtıp kilgenge,

Arıy qaray bēlmegenge.

(Ata dağda binilirse yorulmaz, koşturursa yorulmaz, iyi bakılmazsa yorulur.)

Atıñ bulha, arımahın. (Atın olursa yorulmasın.)

Kazak

Arıq atқа қамşı jaw,

Jırtıқ üyge tamşı jaw.

(Zayıf ata kamçı düşmandır, yırtık keçe çadıra yağmur damlası düşmandır.)

Arıq attan ayağım artıқ. (Zayıf attan ayaklarım üstündür.)

Atı semizdiñ jolı tegis. (Atı semiz olanın yolu engebesizdir.)

Atıñ arıq bolsa, bir şap,

Otınıñ az bolsa, bir jaq.

(Atın zayıf olursa bir kere koş, odunun az olursa bir kere yak.)

Köbendi kör de қoy. (Semiz atı gör de bırak.)

Kırgız

Aksaқ atқа чаñ – üyür,

Arıq atқа bala – üyür. (Topal ata toz konar, zayıf ata çocuklar biner.)

Arık atka – kamçı üyür, cırtık üygö – tamçı üyür. (Zayıf ata kamçı çok vurulur, yırtık keçe çadıra yağmur çok damlar.)

Arık atka kuyruğu cük. (Zayıf ata kuyruğu yüküdür.)

Nogay

Arıgan atka – kamşı avır. (Yorulan ata kamçı ağır gelir.)

Ayday bilmes at öltirer,

Söyley bilmes söz keltirer.

(Binmesini bilmeyen atı öldürür, konuşmasını bilmeyen sövdürür.)

Tatar

Arıgan atka yügen de yük. (Yorulan ata dizgin de yüküdür.)

Arık atka kamçı avır, kör atka taş ta ciñël. (Zayıf ata kamçı ağır gelir, semiz ata taş da ağır değildir.)

At arımasa, kamıt arımas. (At yorulmazsa hamut yorulmaz.)

Atı simězněn yulı tigěz. (Atı semizin yolu engebesizdir.)

Atıñ siměz bulsa ayağı sigěz bula. (Atın semiz olursa ayağı sekiz olur.)

Bu tür atasözlerinden ötürü atın diğer nitelikleri ve özelliklerinin yansımış olduğu atasözleri de vardır.

Başkurt

Akhaq at küp yörör. (Topal at çok yürür.)

Ƙartayğan at eşke yaramaś. (Yaşlanan at işe yaramaz.)

Sapқан atқа karşı barma. (Koşan ata karşı gitme.)

Sıgımsı at ürze tuqtay. (İnatçı at yüksekte durur.)

Sıgımsı atқа sıbırtқы kerek. (İnatçı ata kamçı gerekir.)

Tarpañ atқа běr arқан. (Torlak ata bir ip yeterli.)

Yıwaş at yönlewge yaqşsı. (Uslu atın yününü almak kolaydır.)

Kazak

Aksaқ at altınmen taғalasañ da aқsaydı. (Topal atı altınla nallasan da aksar.)

Arқandalған at қазығına oralar. (İple bağlı at, kazığına dolanır.)

Asaw attı taға toqtatadı. (Torlak atı nal durdurur.)

Sayaqtıñ ajalı қaskırdan. (Tek otlayan atın eceli kurttan olur.)

Soқır atқа қотır at üyir. (Kör ata uyuz at sürü.)

Suluw attıñ көrki – jal. (Güzel atın süsü yeledir.)

Şiderli attıñ – öz attıñ,

Tusawlı attıñ – bos attıñ.

(Köstekli atın kendi atın, boş bağlanmış atın serbest atın.)

Kırgız

Baspaған atқа “çu” degen söz dem beret. (Yürümeyen ata “çüh” sözü destek olur.)

Calğız attıñ çañı çıқpayt. (Tek at yürüdüğünde toz çıkmaz.)

Coor semirse baş berbeyt, caman söz berbeyt. (Sırtı yaralı zayıf at semirirse baş eğmez, kötü kişi başkasını konuşturmaz.)

Sokur atka kotur at üyür. (Kör ata uyuz at sürü.)

Nogay

Kılıplı at ädemdi kırdı kaldırar. (Kurnaz at insanı tepede bırakır.)

Tatar

Çıgımçı at bēlen kamçı tēlēnde süyleşüv yahşırak. (İnatçı at ile kamçıyla konuşmak iyidir.)

Çıgımçı at ürde tuqtıy. (İnatçı at yüksekte durur.)

Qaynar at tiz aruvçan bula. (Çevik at çabuk yorulur.)

Korçañğı at iyēr saldırmas. (Uyuz at eyerletmez.)

Kündem at küp cigēle. (Uysal atı arabaya çok koşarlar.)

Uval at tipse ütirgençē tiber. (Huysuz at teperse öldüresiye teper.)

Yalgız atnıñ tuzanı çıkmıy. (Tek at yürüdüğünde toz olmaz.)

Yügensēz at üz irkēnde. (Dizginsiz at, serbest at.)

Yörēmsek atnı kēşenliler. (Oynak atı kösteklerler.)

Yuvaş atnıñ tibüvē katı bulır. (Uslu at çok sert tekmeler.)

Bunlarla birlikte ata güvenmemek gerektiği ile ilgili uyarı içeren atasözleri de mevcuttur.

Başkurt

At holķona tayanma. (Atın huyuna güvenme.)

At tipmeś time,

Ėt tēślemeś time. (At tepmez deme, it kapmaz deme.)

Atım yaķşı dip, sıbırtķıñdı kuyma. (Atım iyi deyip kamçını bırakma.)

Atķa ışanma, at ķēm mēnhe şunıkı. (Ata güvenme, at binenindir.)

Handıñ aldınan, attıñ artınan uzma. (Hanın önünden, atın arkasından geçme.)

Holķon bēlmegen attıñ awızlıķın haldırma. (Huyunu bilmediğın atın gemini (ağızlığın) çıkartma.)

Kazak

Attıñ sırtı iyesine mālīm. (Atın sırtı sahibine malumdur.)

Ėyt kappas,

At teppes deme. (İt kapmaz, at tepmez deme.)

Sırın bilmegen attıñ sırtınan jūrme. (Huyunu bilmediğın atın arkasından dolanma.)

Kırgız

Attıñ sırtı eesine maalım. (Atın sırtı sahibine malumdur.)

Nogay

At sırtı iyesine mālīm. (Atın sırtı sahibine malumdur.)

Sırın bilmegen attıñ sırtınan aylanma. (Huyunu bilmediğin atın arkasından dolanma.)

Tatar

At tipmes dime, it kapmas dime. (At tepmez, it kapmaz deme.)

Atıñ kılığı iyesəne bilgělě. (Atının tabiatı sahibine bellidir.)

Atka ısanma, İdělge tayanma. (Ata güvenme, İdil'e (Volga nehrine) dayanma.)

Bělměgen atıñ sırtınan eylen. (Bilmediğin atın arkasından geç.)

Ğulağın yatkırgan attan saklan. (Kulaklarını yatıran ata dikkat et.)

Těşleşken atıñ artınan üt, tiběşken atıñ aldınnan üt. (Dişleyen atın arkasından geç, tekmeleyen atın önünden geç.)

3.1.1.1.2.2. Atın Yaşı, Cinsiyetiyle İlgili İsimlerin Geçtiği Atasözleri

Ele aldığımız bu lehçelerde atın cinsiyeti ve yaşı ile ilgili pek çok isimlendirme vardır. Sadece at değil, diğer evcil hayvanların yaşı, cinsiyeti ve diğer özellikleriyle ilgili zengin bir söz varlığı ortaya çıkmıştır. Bu kelimeler günümüzde edebiyatta ve günlük yaşamda aktif olarak kullanılmaktadır. Bu alt başlık altında atın yaşı ve cinsiyetiyle ilgili atasözleri incelenecektir.

3.1.1.1.2.2.1. Kılun

Ele aldığımız lehçelerde atın altı aya kadarki yavrusu “kılun - kılın - kılun” adıyla anılmaktadır ve bu kelimeyi içeren atasözleri bulunmaktadır.

Başkurt. Kılun: atın yavrusu¹¹.

Kazak. Kılın: atın (yılının) altı aya kadarki yavrusu¹².

¹¹ Başkorta-Russa Hüzlik, s.337.

¹² Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C.10, s.316.

Kırgız. Җулун: сүт емен тай¹³.

Nogay. Җулун: атın бир ыша кадарки ыаврусу¹⁴.

Tatar. Җулун: ат ыаврусу¹⁵.

Başkurt

Алтыш җолон ат булмаś. (Алтыш кулун ат олмз.)

Ат кешнеşеп җолонон табır. (Ат кешнеşип кулунуну булur.)

Аwızı yомşак җолон биş бөyenө имөр. (Ағзı yumşак кулун беş кıсрағı emer.)

Бөye җолонон тıphe le, бıрте тıpmes. (Кıсрак кулунуну текмеlese de sert текмеlemez.)

Җолон аśраһаң, ат мөнерһөң. (Кулун beslersen ата бınersın.)

Җолондоң ыакşıсы атка өyerөр, ыamanı tayға өyerөр. (Кулунун iyisi atın arkasından gıder, kötüsü tayın arkasından gıder.)

Тawза тıwған җолондоң икө күзө ташта булır,

Аслıкта тıwған баланıң икө күзө ашта булır.

(Дағда доғмуş кулунун икi gözü ташта olur, ачlıkта доғмуş çocuğın икi gözü ашта olur.)

Тawза тıwған җолондоң икө күзө ташта булır,

Yetөm üşken баланıң икө күзө yeşte булır.

(Дағда доғмуş кулунун икi gözü ташта olur, ösüz kalan çocuğın икi gözü ыaşlı olur.)

¹³ Kırğız Sözlüğü, C. 2, s. 519.

¹⁴ Nogaysko-Russkiy Slovar, s. 187.

¹⁵ Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, C. 2, s. 137.

Kazak

Biye köp bolsa, qulın köp,

Äyel köp bolsa bala köp.

(Kısırak çok olursa kulun çoktur; kadın çok olursa çocuk çoktur.)

Enesi tepken qulınnıñ eti awırmaz. (Annesinin teptiği kulunun vücudu acımaz.)

Qurık times qulın joq,

Qırıqtıq times qozı joq.

(Tutulmayan kulun olmaz, yünü kırılmayan kuzu olmaz.)

Kisi bolar bala kişkenesinen belgili, at bolatın qulın müşesinen belgili.

(Adam olacak çocuk küçüklüğünden bellidir; at olacak kulun vücut yapısından bellidir).

Soqır qulın attan emşek izdeydi. (Kör kulun attan meme arar.)

Kırgız

Attı qulun çağında,

Ayaldı qız çağında al. (Atı tay vaktinde, hanımı kız vaktinde al.)

Aygır bolor qulundun caaq eti çoñ bolot. (Aygır olacak kulunun çenesi büyük olur.)

Bolor kulun – celede¹⁶ culkunat,

Bolor bala – beşikte culkunat.

(İyi olacak kulun bağılyken kıpırdanır; olacak çocuk beşikte kıpırdanır.)

Celede qulun cetilse, argımaq külük at bolot. (Celede bağıly kulun büyüse yürük at olur.)

¹⁶ Cele: Uçları iki kazığa bağlanarak gerilen, tayları ve buzağıları bağlamak için kullanılan ip; **Kırgız Sözlüğü**, C. 1, s. 199.

Nogay

Ƙulunğa yergen şeşekeyge avnar,

Doñızğa yergen balşıqqa avnar.

(Kulunun ardından giden çiçekliğe yuvarlanır, domuzun ardından giden bataklığa yuvarlanır.)

Tatar

Altmış ƙolın at bulmas. (Altmış kulun at olmaz.)

Anası tipken ƙolınnıñ teně avırtmas. (Annesinin teptiği kulunun vücudu acımaz.)

Avızı yumşak ƙolın biş biyeně imer. (Ağız yumşak kulun beş kısrağı emer.)

Bulır ƙolın beyñde uynar. (Olacak kulun bağılyken de oynar.)

Ƙolın asrasañ, at mēnersēñ. (Kulun beslersen ata binersin.)

Ƙolınnan yılķı bulır. (Kulundan yılķı olur.)

Ƙolınnıñ yahşıısı atķa iyerēr. (Kulunun iyisi at olur.)

3.1.1.1.2.2.2. Yabağı / Jabağı / Cabağı / Yabağa

Bu lehçelerde at yavrusunu ifade etmek için kullanılan bir diğer kelime “yabağı/jabağı/cabağı/ yabaga”dır.

Başkurt. Yabağı tay: baharda doğmuş at yavrusu¹⁷.

¹⁷ Başkortsı-Russa Hüzlik, s. 712.

Kazak. Jabağı: Altı ay ile bir yaş arasındaki at yavrusu (kulun)¹⁸.

Kırgız. Cabağı: 5-6 aylık tay (doğumunun ilk güzünde)¹⁹.

Tatar. Yabağa tay: bir yaşındaki at yavrusu²⁰.

Bu kelimenin bir anlamı daha bulunmaktadır. Kazak Türkçesinde bu kelime yün anlamına gelmektedir ve sözlükte “Koyun ve devenin ilkbaharda kırılarak alınan, soğuk mevsimlerde kalın olarak uzanan yünü”²¹ olarak açıklanmaktadır. Yani at yavrusuna verilen *yabağı, jabağı* adı bu yün ile ilgilidir. At yavrusu ilkbaharda doğmuşsa sonbahara kadar altı ay geçer. Bu zamandan itibaren ilkbaharda bir yaşına gelip eski yünü dökülene kadar ona *yabağı, jabağı* denir. İlkbaharda yabağı bir yaşına gelecek ve artık bir tay olacaktır. *Jabağı* isimlendirmesinin at yavrusuna bu tüyüyle (jabağı yün) ilgili verildiği fikrini Kazak araştırmacısı Aynur Amangeldi savunmaktadır²².

Ele aldığımız lehçelerde *yabağı/jabağı/cabağı/yabağa* kelimesinin geçtiği atasözleri az olsa da mevcuttur ve bu kelime çoğu zaman “tay” sözcüğü ile birlikte kullanılmaktadır. Atasözlerinde bu kelime geçtiğinde söz konusu süt emen kulundan biraz büyük olan, fakat tay gibi bir yaşını geçmemiş; at ve taya göre daha zayıf ve güçsüz at yavrusu olduğu anlaşılmaktadır.

Başkurt

Yabağı tay – yaman tay, yazğa sıkķha, at bulır. (Yabağı tay, kötü tay; yaza çıksa at olur.)

Yabağı tayzı hurlama: yazğa sıkķha at bulır,

Yeş yęğettę hurlama: uķıha ilge baş bulır.

(Yabağı tayı yerme, bahara yetişirse at olur; genç yiğidi hor görme, okursa halka reis olur.)

¹⁸ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C.5, s. 488.

¹⁹ Kırgız Sözlüğü, C. 1, s.159.

²⁰ Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, C. 3, s. 617.

²¹ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C.5, s. 488.

²² Aynur Amangeldi, Kazak Tilinde Jılķıga Katıstı Etnoleksika (İ. Esenberlinnin “Köşpendiler” Romanı Boyınşı), Öskemen, S. Amanjolov Atındagı ŞKMU Baspası, 2012, s. 76.

Yabağı tayzın tirě esě, yaman kişiniñ tělě esě. (Yabağı tayın teri acı, kötü kişinin dili acı.)

Yabağını yawğa mēnme, yamanga kızıñ birme. (Yabağıya sefere giderken binme, kötü kişiye kızını verme.)

Kazak

Jabağı tay dep jorılar,

Jazğa şıkşa at bolar. (Jabağı, tay olarak yorumlanır, yaza çıkarsa at olur.)

Jabağı taydı қорлама,

Jazğa şıkşa at bolar. (Jabağı tayı yerme, yaza yetişirse at olur.)

Jabağı taydıñ teri aşı,

Jaman adamnıñ tili aşı. (Jabağı tayın teri acı, kötü kişinin dili acı.)

Kırgız

Cabağını tay bolboyt dep kordobo, kıştan çıkşa mal bolot. (Cabagıyı tay olmaz diye yerme, kıştan çıkarsa mal (at) olur.)

Tatar

Yabağa taynı hurlama, yazğa çıkşa at bulır. (Yabağı tayı yerme, bahara yetişirse at olur.)

Ancak Nogay Türkçesindeki sözlüklerde yabağı kelimesinin at yavrusu ile ilgili olduğuna dair herhangi bir açıklama bulamadık. Bu kelime sadece yün ile ilgili sözcük olarak açıklanmaktadır. Atasözleri kitapları ile sözlüklerde de bu kelimenin geçtiği atasözlerine rastlamadık.

3.1.1.1.2.2.3. Tay

Başkurt. Tay: İki yaşındaki at yavrusu²³.

Kazak. Tay: Bir yaşını geçmiş, iki yaşına daha gelmemiş at dölü²⁴.

Kırgız. Tay: İkinci yaşına basmış olan tay²⁵.

Nogay. Tay: At yavrusu²⁶.

Tatar. Tay : Kulundan büyük, hala büyümekte olan at²⁷.

Ele aldığımız lehçelerde tay ile ilgili atasözleri mevcuttur. Atasözlerinde çoğu zaman tay atla kıyaslanmıştır. Bazı atasözlerinde tayın küçünsememesi gerektiği söylenir, çünkü tayın ileride at olacağı hatırlatılmaktadır.

Başkurt

At başkandı tay ға basır. (Atın bastığı yere tay da basar.)

At algansı tay ға mal. (At alana kadar tay da at.)

Tay atқа yetkērēr,

At muratқа yetkērēr. (Tay ata ulaştırır, at muradına ulaştırır.)

Yabıķ tayzı hurlama, yazzı üthe, at bulır. (Zayıf tayı yerme, yaza yetişirse at olur.)

Kazak

Arıķ degen jaman tay

Jazğa jetse at bolar.

Jamandıǵıñ sezilse

Jaķın kisiñ jat bolar.

(Zayıf denilen kötü tay, yaza yetişirse at olur; kötülüğün ortaya çıkarsa yakın kişinin yabancı olur.)

²³ Başkorta-Russa Hüzlik, s.499.

²⁴ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C.13, s. 617.

²⁵ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s. 717.

²⁶ Nogaysko-Russkiy Slovar, s.326.

²⁷ Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, C. 3, s. 17.

At bolar tay sayakka üyir,

Adam bolar bala konakka üyir.

(At olacak tay sayağa²⁸ yaklaşır; adam olacak çocuk gelen misafire yaklaşır.)

At tuyanın tay basar. (Atın toynağına tay basar.)

Attıñ tay minse de jarasadı. (Atı olan kişiye tay binerse de yakışır.)

Aydıñ izin ay basar,

Attıñ izin tay basar. (Ayın izine ay basar, atın izine tay basar.)

Tay atka, at muratka jetkizer. (Tay ata, at murada ulaştırır.)

Kırgız

At baspağan cerdi tay basat. (Atın basmadığı yere tay basar.)

Tay atka çıksa, at azatka çıgat. (Tay at olursa, at azad olur.)

Nogay

At tuyanın tay basar. (Atın toynağına tay basar.)

Sirkeli tay at bolar, simgirikli bala er bolar. (Sirkeli tay da at olur, sümüklü çocuk yiğit olur.)

Tatar

At başkannı tay da basar. (Atın bastığı yere tay da basar.)

At ezñ tay taptay. (Atın izine tay basar.)

At tapkançı tay ulaq. (At buluncaya dek tay binektir.)

²⁸ Sayak: Sürüden ayrı otlayan, semiren iğdiş edilmiş at; **Kazak Edebi Tilinin Sözdüğü**, C. 13, s. 52.

Bir tay eytken: “Tağın da nığrağ çabar idēm, cir cimērēr dip ırkām!” (Bir tay demiş ki “Daha hızlı koşardım, yer kazılır diye korkarım!”)

Tay tipse, attan yaman. (Tay tekmelerse attan kötü tekmeler.)

Tay alsañ, biyesēne kara. (Tay alacaksan kısrağına bak.)

Tay atka citkērēr, at muratka citkērēr. (Tay ata ulaştırır, at murada ulaştırır.)

Yaş tay tibüçen bula. (Genç tay çok tekmeler.)

Fakat bazı atasözlerinde tayın at gibi olmadığı, taya göre atın daha iyi ve güçlü olduğu fikri iletilmektedir.

Başkurt

Attar hıw ėskende, tayzar buz yalay. (Atlar su içerken taylar buz yalar.)

Tay mēngen attı sağınır. (Taya binen atı özler.)

Tay tuwlap at bulmaş. (Tay kudurup at olmaz.)

Kazak

Atka mingen kisiniñ taqımı tayğa tolmaydı. (Ata binen kişi tayı küçümser.)

Atpen oynagan taydıñ arkası keter. (Atla oynayan tayın arkası yara olur.)

Tay mingen balağa jarasar. (Taya binmek çocuğa yakışır.)

Tay tuwlap üyirirnen şıkpas. (Tay kudurup sürüsünden gitmez.)

Kırgız

Atka jeñil, tayğa çaķ. (Ata hafif, taya tamdır.)

Nogay

Atpen oynayan taydñ arķası yara bolar. (Atla oynayan tayın sırtı yara olur.)

Tay yamanı yorķa boladı,

Ādem yamanı molla boladı.

(Tayın kötüsü rahvan yürüyüşlü olur; insanın kötüsü molla olur.)

Tatar

At bēlen tibeşken taynñ ayaķı sınar. (Atla tekmeleşen tayın bacağı kırılır.)

Taynñ yahşısı atķa yerēr, atnñ naķarı tayķa yerēr. (Tayın iyisi atla gezer, atın kötüsü tayla gezer.)

3.1.1.1.2.2.4. unan

Bu lehçelerde atla ilgili diğerk bir isim “kunan”dır. Kelimenin sözlüklerdeki anlamına bakılarak kunanın taydan büyük olduğu ve ayrıca eril hayvan için kullanıldığđ anlaşılmaktadır. Diğerk evcil hayvanların erilleri için de bu kelime kullanılmaktadır. Örneğđn; kunan koy, kunan öküz (kunan koyun, kunan öküz). Yani iki yaşđnı geçip üç yaşđna basmış olan koyun ile öküzün yaşı böyle belirtilir. Fakat at için sadece kunan kelimesi kullanılması yeterlidir. Kunan denildiğđnde atın kastedildiğđ anlaşılr.

Başkurt. unan: İki ile üç yaş arasındaki tay²⁹.

Kazak. unan: İki yaşđnı geçip üç yaşđna basmış olan eril at³⁰.

Kırgız. unan: Ü yaşđna basmış olan tay³¹.

Nogay. unan: Ü yaşđna basmış olan tay³².

²⁹ Başkorta-Russa Hüzlik, s.337.

³⁰ Kazak Edebi Tilinin Sözdđğđ, C. 10, s. 345.

³¹ Kırgız Sözlüğü, C.2, s.521.

³² Nogaysko-Russkiy Slovar, s. 187.

Tatar. *Kunan*: Üç yaşındaki at, genç at³³.

Ele aldığımız lehçelerin bazılarında *kunan* ile ilgili atasözleri mevcuttur; ancak bazı lehçelerde bu atasözlerine rastlayamadık.

Kazak

Akıl jas ulannan, jüyrik tay, kunannan. (Akıl, delikanlıdan; yürük tay, kunandan.)

Kırgız

*At casarıp kunan bolboyt,
Er casarıp ulan bolboyt.*

(At gençleşip *kunan* olmaz; erkek gençleşip delikanlı olmaz.)

Atka bergis kunan bar, kızğa bergis cuban bar. (Ata değer *kunan* var; kıza değer genç kadın var.)

Er – ulan bolboyt, at – kunan bolboyt. (Yaşlı adam delikanlı olmaz, at *kunan* olmaz.)

3.1.1.1.2.2.5. Dönen

Başkurt. *Dönen*: Üç yaşındaki aygır³⁴.

Kazak. *Dönen*: Dört yaşındaki erkek mal³⁵. (At dışındaki evcil hayvanların yaşı ile ilgili konuşulduğunda bu kelime kullanılmaktadır. Fakat at için sadece dönen kelimesi kullanılırken diğer hayvanların adıyla birlikte söylenir. Örneğin; dönen koy – dört yaşındaki koyun, dönen öküz – dört yaşındaki öküz.)

Fakat bu kelimeyle ilgili atasözü pek yoktur.

Kazak

³³ Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, Kazan, Matbugat Yortu Neşriyatı, 2005, s. 274.

³⁴ Başkorta-Russa Hüzlik, s. 172.

³⁵ Kazak Edebi Tilinin Sözdüğü, C. 4, s. 729.

Astıñda döneniñ bolğanşa, qolıñda öneriñ bolsın. (Altında dönenin olacağına, elinde sanatın olsun).

3.1.1.1.2.2.6. Bişli / Besti

Kazak. Besti: Beş yaşındaki yılkı³⁶.

Atın yaşıyla ilgili bazı kelimeler ele aldığımız lehçelerin bazılarının atasözlerinde geçmektedir, bazılarında ise geçmemektedir. Örneğin; beş yaşındaki at için kullanılan bişli/besti sözcüğünün geçtiği atasözlerini Başkurt Türkçesi ile Kazak Türkçesinde bulabildik.

Başkurt

Beygě almağan yügěrékten bilě yıwan bişlē artıq. (At yarışında ödül kazanmayan yürük attan beli kuvvetli beşli at üstündür.)

Kazak

Jüyrık bestiden şıǵar, keñes estiden şıǵar. (Yürük at bestiden çıkar, tavsiye akıllıdan çıkar).

Baylamı joq şeşennen,

Ündemegen esti artıq.

Bäyge almağan jüyrikten,

Beli juwan besti artıq.

(Bir sonuç söylemeyen hatipten, susan akıllı kişi üstündür; ödül almayan yürük attan, beli kuvvetli besti at üstündür).

3.1.1.1.2.2.7. Aygır

Aygır kelimesi ele aldığımız lehçelerde günümüzde de aktif olarak kullanılan atla ilgili isimlerden biridir. Öncelikle bu lehçelerde aygır kelimesinin sözlüklerdeki anlamlarını verelim:

³⁶ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 3., s. 295.

Başkurt. Aygır: Damızlık erkek at³⁷.

Kazak. Aygır: Sürüye katılan damızlık erkek at.³⁸

Kırgız. Aygır: Damızlık at³⁹.

Nogay. Aygır: Damızlık erkek at⁴⁰.

Tatar. Aygır: İğdiş edilmemiş erkek at⁴¹.

Atasözlerinde aygır kelimesi çoğu zaman sürü kelimesi ile birlikte kullanılır. At sürüsünü ifade etmek için bu lehçelerde ayrı bir sözcük kullanılmaktadır.

Başkurt. Öyör: At sürüsü⁴².

Kazak. Üyir: Bir aygırın etrafında toplanan kısıraklar, at yavruları ve taylor⁴³.

Kırgız. Üyür: At sürüsü (bir kaç kısırak ile tek aygırdan oluşan)⁴⁴.

Nogay. Üyir: İçinde aygır olan sürü⁴⁵.

Tatar. Öyör: Genelde bir aygır etrafında toplanıp yürüyen at sürüsü, bir sürü olarak dolaşan atlar⁴⁶.

At sürüsü için aygırın önemi büyüktür. Çünkü aygırsız at sürüsü olmaz, sürüsüz de aygır olmaz. Bu nedenle bu iki sözcük atasözlerinde çoğu zaman birlikte kullanılmaktadır. Bir sürüye bir aygır yeterlidir. Bir sürüde yirmiye kadar kısırak toplanabilir. Aygır kendi sürüsünü sadece kurttan ya da yabancı birisinden korumakla kalmaz, bununla birlikte diğer aygırlardan da kıskanır ve korur. Kıskanç, güçlü ve cesur bir aygır, kışın sert soğuklarda bile kendi sürüsünü kurtlara yedirmez⁴⁷.

Başkurt

Ajgırğan aygırzıñ öyörön kür. (Azmış aygırın sürüsünü gör.)

At eylenëp öyörön tabır,

³⁷ Başkortsı-Russa Hüzlik, s. 25.

³⁸ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 1, s. 140.

³⁹ Kırgız Sözlüğü, C. 1, s. 65-66.

⁴⁰ Nogaysko-Russkiy Slovar, s.29.

⁴¹ Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, C. 1, s. 29.

⁴² Başkortsı-Russa Hüzlik, s. 424.

⁴³ Mustapa Buralkıulı, Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, Almatı, “Mektep” Baspası, 2007, s. 601.

⁴⁴ Kırgızca Sözlük, C. 2, s. 800.

⁴⁵ Nogaysko-Russkiy Slovar, s.388.

⁴⁶ Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, C. 3, s. 693.

⁴⁷ Aynur Amangeldi, a.g.e., s. 82.

Y       len   t  yeg  n tabır.

(At dolaşıp dönüp sürüsünü bulur, yiğit evlenip evini bulur.)

Aygır   y  r  n ta  slamas. (Aygır sürüsünü bırakmaz.)

K   negen aygırın   y  r  n k  r,

Ma  ta  an ir    n   y  n   k  r.

(Ki  neyen aygırın sürüsünü g  r, övülen adamın evini g  r.)

Yaman aygır   y  r  n yaw  a aldırır,

Yaman yığıt yulda  n daw  a çaldırır.

(Kötü aygır sürüsünü düşmana aldırır, kötü yiğit yoldaşını zor durumda bırakır.)

Yaman aygır   y  rsek. (Kötü aygır sürüsünü rahat bırakmaz.)

Kazak

Atalı aygır   yirin,

Jaw  a aldırmas.

Ata k  r  gen jigit,

Awılın daw  a aldırmas.

(Asil cinsli aygır sürüsünü düşmana vermez; baba talimini gören yiğit köyünü davada bırakmaz.)

Aygır azın  p   yirinen   ı  pas. (Aygır ki  neyip sürüsünden gitmez.)

Ja  sı aygır   yirin   orgaydı,

  uj moyın buğa

Som müyizi men tumsı  n   orgaydı.

(İyi aygır sürüsünü korur, boynu kalın bo  a büyük boynuzu ile burnunu korur.)

Ja  sı aygırın   yirin at ja  taydı. (İyi aygırın sürüsünü at destekler.)

Kırgız

Aygır köpsö – üyürün kaçıyt.

Han köpsö – elin kaçıyt.

(Aygır çok olursa sürünü yorar, han çok olursa halkı yorar.)

Caman aygır üyürünö tap beret. (Kötü aygır sürüsüne saldırır.)

Tatar

Aygır öyərən taşlamas. (Aygır sürüsünü bırakmaz.)

Aznağan aygırnı öyərde sina. (Kışneyen aygırı sürüde sina.)

Konargöçerler için iyi at, en büyük servettir. İnsanların serveti genellikle sürüdeki atın sayısına göre belirlenmekteydi. Bu nedenle cins atları elde etmek için çok çaba harcanmaktaydı. Sürüde binek için iyi atların bulunması önemliydi. Savaş, avcılık, seferler ve günlük hayattaki işler için atın ayrı bir yeri olduğundan sürüde iyi huylu atlar yetiştirilmekteydi. Sürünün oluşmasında ve iyi otlaklara gitmesinde aygırın rolü büyüktür. Çünkü aygır için belli bir anlamda sürünün reisi denilebilir. İyi döl almak için aygırın cinsli, iyi huylu olması gerekmektedir. Bu nedenle konargöçerler aygırı cins atlardan seçmeye önem vermişlerdir. Bu durum atasözlerine de yansımıştır.

Başkurt

Altmış kün at bulğansı, altı kün aygır bul. (Altmış gün at olmaktansa, altı gün aygır ol.)

Attıñ haqı – olo,

Aygırzıñ danı – olo. (Atın hakkı büyük, aygırın namı büyük.)

Aygır kaldırhañ, yünləhən kaldır,

Kuşkar kaldırhañ yönlöhön kaldır.

(Aygır koyacaksan iyi huyludan koy, damızlık koç koyacaksan yünlüden koy.)

Aygır mēnen uynağan tayzıñ arkahı yaralı bulır. (Aygırla oynayan tayın sırtı yara olur.)

Aygırın ala bulha, kolonoñ kola bulır. (Aygırın alaca olursa kulunun doru olur.)

Bēye kēşnemey aygır hikērmey. (Kısrak kişnemededen aygır atlamaz.)

İkē aygırzı bēr harayğa yapmayzar. (İki aygırı bir ahıra koymazlar.)

Yazgi aygır yatқан yērzen kēşney. (Yazın aygır yattığı yerden kişner.)

Yēgēt kūrķē dan mēnen, aygır kūrķē yal mēnen. (Yiğidin güzelliği şanı ile, aygırın güzelliği yelesi ile.)

Kazak

Akılsız bas ayakқа tınım bermeydi,

Akıмақ aygır sayakқа tınım bermeydi.

(Akılsız baş, ayakları dinlendirmez; ahmak aygır tek başına otlayan atı (sayak) rahat bırakmaz.)

Aygırdı aladan salsañ,

Attı aladan minesiñ.

Aygırdı қuladan salsañ,

Attı қuladan minesiñ.

(Aygırın ala olursa atı aladan binersin, aygırın doru olursa atı dorudan binersin.)

Aygırmen oynağan at arқasın aldıradı. (Aygırla oynayan atın sırtı yaralanır.)

Miner atıñ aygır bolsa,

Tüs te қaygır. (Binek atın aygır olursa attan in de endişelen.)

Kırgız

Aygırı – ala bolso,

Ƙulunu Ƙula bolot. (Aygırı alaca olursa kulunu doru olur.)

Aygır salsañ, ündüüdön sal,

ƘoçƘor salsañ, cündüüdön sal.

(Aygır koyacaksan sesliden koy, damızlık koç koyacaksan yünlüden koy.)

Aygır uçunsa, at bolot, at uçunso, et bolot. (Aygır hastalanırsa at olur, at hastalanırsa et olur.)

Aygırdı Ƙanday salsañ, oşondoy minersiñ. (Aygırı hangi cinsten koyarsan atı aynısından binersin.)

Aygırdıñ camanı at Ƙaçırat. (Aygırın kötüsü atı Ƙaçırır.)

Nogay

Alasadan aygır salmañız,

Yavğa miner at tuvmas,

Baydıñ kızın almañız,

Yavğa şabar er tuvmas.

(Alasa cinsinden aygır koymayın, sefere binecek at doğmaz; zenginin kızını almayın, sefere çıkacak erkek doğmaz.)

Aygır salsañ ünnen sal, ƘoşƘar salsañ, yünnen sal.

(Aygır koyacaksan sesliden koy, damızlık koç koyacaksan yünlüden koy.)

Yaman aygır anasına Ƙas,

Yaman ädem yoldasına Ƙas.

(Kötü aygır anasına düşman, kötü insan arkadaşına düşman.)

Tatar

Aygır kuysañ ünlēden kuy, kuçkar kuysañ yonlıdan kuy. (Aygır koyacaksan sesliden koy, damızlık koç koyacaksan yünlüden koy.)

Aygırın ala bulsa, kolınıñ qola bulır. (Aygırın alaca olursa kulunun doru olur.)

Aygırın ülmes burın ambarınıñnı bikle. (Aygırın ölmeden önce ambarını kilitle.)

İkē aygırnı bër sarayğa yapmıylar. (İki aygır bir ahıra koymazlar.)

“Eski Türkler atların denizden çıkan, dağdan inen ya da gökten, yelden, mağaradan gelen kutsal aygırlardan türediğine inanmışlardır. Bu nedenle atları, sihri ve ilahi özelliklere sahip kutsal bir varlık olarak kabul etmişlerdir⁴⁸.” Bundan dolayı göçebe Türkler için at yetiştirmede aygırın yeri ayrı olmuştur. Örneklerden görüldüğü üzere bu meseleler atasözlerine de yansımış; sürü için aygırın önemi, iyi ile kötü aygırın niteliklerinden bahsedilmiştir.

3.1.1.1.2.2.8. Alaşa / Alasa

Başkurt, Nogay ve Tatar Türkçelerinde atın cinsiyeti ile ilgili alaşa/alasa kelimesi geçtiğ birkaç atasözü bulunmaktadır. Kazak Türkçesindeki atasözlerinde de alaşa kelimesi geçmektedir; ancak Kazak Türkçesinde alaşa, bir at cinsidir. Öncelikle bu kelimenin sözlüklerdeki anlamını verelim:

Başkurt. Alaşa: İğdiş edilmiş at⁴⁹.

Kazak. Alaşa; alaşa at: Atın alçak boylu bir cinsi;

Destanlarda çoğu zaman düşmanın, kahramanın ya da pehlivanın bindiği ata alaşa denilir; seferde binilen at⁵⁰.

⁴⁸Esin Osman, “Orta Asya Ön Asya ve Anadolu Ekseninde Eski Türklerin Hayatında Önemli Bir Figür: At”, **Ulakbilge**, C. 5, Sayı 14, 2017, s.1315-1334.

⁴⁹ **Başkorta-Russa Hüzlik**, s. 33.

⁵⁰ **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 1, s. 380. Kazakçada bu kelime hem alaşa hem alasa olarak söylenir. Aynı sözlüğün 371. sayfasında bu kelimenin alasa nüshası verilmiş, fakat açıklanmamıştır. Açıklamasının alaşa maddesinde olduğu belirtilmiş ve yukarıdaki atasözü örnek olarak verilmiştir.

Nogay. Alasa: İğdiş edilmiş at⁵¹

Tatar. Alaşa: İğdiş edilmiş at⁵².

Bu lehçelerdeki atasözlerinde alaşa/alasa asil cinsli bir at olan argımak ile kıyaslanarak söylenir ve onun kadar kıymetli olmadığı vurgulanır.

Başkurt

Alaşanı atka hanama. (Alaşayı ata sayma.)

Argımak hıypaw hüymeş,

Alaşa maqtaw hüymeş.

(Argımak okşanmayı sevmez, alaşa övülmeyi sevmez.)

Kazak

Alasani atka sanama,

Jaqsını jatka sanama.

(Alasayı ata sayma, iyi kişiyi yabancı sayma.)

Nogay

Alasa arısta öler, argımak yarısta öler. (Alasa arabaya koşulurken ölür, argımak at yarışında ölür.)

Alasağa yal bitse, yanına artpak arttırmas,

Yaman kisige mal bitse, yanına koñsı kondırmas.

(Alaşa yelesenirse üzerine heybe koydurmaz, kötü kişi mal sahibi olursa yanına komşu kondurmaz.)

Argımak maqtav süyer, alasa sıypav süyer. (Argımak övülmeyi sever, alaşa okşanmayı sever.)

⁵¹ Nogaysko-Russkiy Slovar, s.36.

⁵² Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, C. 1, s. 45.

Alaşa/alasa, günlük hayatta her türlü işleri yapmak için binilen attır. Asil at cinsinden olmadığı için ağır işler yapmak için kullanılmıştır. Arabaya koşulmaya da alıştırmıştır. Bu meseleler atasözlerinde belirtilmiştir.

Başkurt

Aşap alaşa bulmaşhñ. (Yiyip de alaşa olamazsın.)

Ķart alaşanı ħamıt huħmay. (Yaşlanmış alaşayı hamut yormaz.)

Tatar

Alaşa kibennen üreħmes. (Alaşa tınazdan ürkmez.)

Ķart alaşanı ħamıt suħmıy. (Yaşlanmış alaşayı hamut yormaz.)

3.1.1.1.2.2.9. Baytal

Taydan büyük olan dişi at, yani yavrulamamış kısarak bu lehçelerde *baytal* sözcüğü ile anılmaktadır. Bu kelimenin sözlüklerdeki anlamları aşağıda verilmektedir:

Başkurt. Baytal: Kısarak (yavrulamamış kısarak)⁵³.

Kazak. Baytal: İki ile dört yaş arasındaki yavrulamamış dişi yılki⁵⁴.

Kırgız. Baytal: Henüz kulunlamamış (doğurmamış) olan genç kısarak⁵⁵.

Nogay. Baytal: Kısarak⁵⁶.

Tatar. Baytal: Genç kısarak, üç yaşında olan kısarak⁵⁷.

Genelde baytal ile ilgili atasözlerinde baytalın *biye* (yavrulamış kısarak) kadar değerli olmadığı işaret edilmekle birlikte eril ata göre biraz küçümsendiği görülmektedir. Örneğin; baytalın at yarışına katılamayacağı, katılsa da kazanamayacağı doğrudan doğruya ifade edilmektedir. Ele aldığımız lehçelerin

⁵³ Başkorta-Russa Hüzlik, s. 71.

⁵⁴ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 2, s. 605.

⁵⁵ Kırgız Sözlüğü, C.1, s. 103.

⁵⁶ Nogaysko-Russkiy Slovar, s. 67.

⁵⁷ Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, C.1, s. 112.

çoğunda bu atasözü yaygın olarak kullanılmaktadır. Mecaz anlamda kadınların büyük işlere karışmaması gerektiği söylenmektedir.

Kazak

Baytal şawıp bāyge almas. (Baytal at yarışında koşup ödül almaz.)

Baytal şawıp bāyge almas, kunan şawıp kur kalmas. (Baytal koşup ödül almaz, kunan koşup ödülsüz kalmaz.)

Kırgız

Baytal cügürüp, bayge albayt. (Baytal at yarışında koşup ödül almaz.)

Tatar

Baytal çabıp beygē almas. (Baytal at yarışında koşup ödül almaz.)

Sadece at yarışında değil, sefere giderken de baytala binilmemesi gerekir. Kazaklarda sefere baytala binilerek gidilirse uğursuzluğa uğranacağıyla ilgili bir inanç vardır. Baytal, binek değil; yavrulayacak ve sağılacak bir hayvandır⁵⁸. Bundan dolayı baytala binip uzak yola gitmek ya da her gün binerek hayvanı zorlatmak doğru değildir. Bu meseleler atasözlerinde de işlenmiştir.

Başkurt

Baytal bēye bulğansı, başıña sal ine. (Baytal yavrulayana kadar iyi bak.)

Baytal mēnheñ – kolon yuk,

Hawım mal yekheñ – kımız yuk.

(Baytala binersen kulun yok, sağılan kısırağı arabaya koşarsan kımız yok.)

Bēye mēnheñ – kolon yuk, hawmal ēsheñ – kımız yuk. (Kısırağa binersen kulun yok, yeni sağılmış at sütünü içersen kımız yok.)

Baytal yamanı ikē ayğırzı tibēštērēr. (Kötü baytal iki aygırı tepiştirir.)

⁵⁸ Aynur Amangeldi, a.g.e., s. 86.

*Toynak tayğa y tk r r,
Tay baytalğa y tk r r,
Baytal atka y tk r r,
At muratka y tk r r.*

(Toynak taya ulaştırır, tay baytala ulaştırır, baytal ata ulaştırır, at murada ulaştırır.)

Kazak

 iya n ı baytal eki ay ırdı kırkıstıradı. (Huyu kötü baytal iki ay ır  tepıştirir.)

 ulında an baytaldan  udı ta ı su artılmaydı. (Yavrulamış baytaldan kuyuda su kalmaz.)

*Sawmal işse ,  ımız jo ,
Baytal minse ,  ulın jo .*

(Yeni sa ılan at sütünü içersen kımız yok, baytala binersen kulun yok.)

Kırgız

Başka t şs  – baytal cor o bolot. (Başa gelirse baytal rahvan yürüyüşlü olur.)

Baytal minse,  ulun cok, saamal i se,  ımız cok. (Baytala binerse kulun yok, yeni sa ılan at sütünü içerse kımız yok.)

Baytalım, canı      n yorgolorsu . (Kısra ım, kendi canın için rahvan yürüyüşüyle yürürsün.)

Tatar

Baytal biye bulğançı, başına sal i e. (Baytal yavrulayana kadar iyi bak.)

Baytal yamanı ik  ay ırnı tib şt r r. (Kötü baytal iki ay ır  tepıştirir.)

3.1.1.1.2.2.10. Kısarak

Ele aldığımız lehçelerdeki atın cinsiyeti ve yaşı ile ilgili kullanılan isimlerden biri de “biye” kelimesidir.

Başkurt. Bëye: Kısarak⁵⁹.

Kazak. Biye: Yavrulamış, beş yaşına gelen dişi yılkı⁶⁰.

Kırgız. Bee: Kısarak (doğurmuş olan)⁶¹.

Nogay. Biye: Kısarak⁶².

Tatar. Biye: Dişi at⁶³.

Sürü için aygırın rolü önemli olduğu kadar biyenin de ayrı bir yeri vardır. Sürü kısraklardan, at yavrularından ve taylardan oluşmaktadır. At yetiştirmede biye, yani kısarak önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü cinsli, yürük, güçlü atları kısarak doğurur. Bundan dolayı kısrağın da iyi cinsli olması gerekmektedir. Bunu hatırlatan atasözleri mevcuttur.

Başkurt

Alıp anadan, argımağ bëyenen tıwır. (Alp anadan, argımağ kısraktan doğar.)

Argımağ bëyenen tıwır. (Asil cinsli at kısraktan doğar.)

Batır inenen tıwır, argımağ bëyenen tıwır. (Kahraman anadan, asil cinsli at kısraktan doğar.)

Kazak

Alıp anadan tuwadı,

At biyeden tuwadı. (Alp anadan, at kısraktan doğar.)

At – biyeden, atan – tüyeden. (At kısraktan, atan deveden.)

⁵⁹ Başkorta-Russa Hüzlik, s. 88.

⁶⁰ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, s. 339.

⁶¹ Kırgız Sözlüğü, C. 1, s. 104.

⁶² Nogaysko-Russkiy Slovar, s. 79.

⁶³ Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, s. 172.

Bir biyeden ala da tuwadı, kula da tuwadı. (Bir kısraktan ala da doğar, doru da doğar.)

Kısrağın ne kadar çok olursa, at yavrusunun sayısı da o kadar çok olur. Bu sayede savaş, sefer, yolculuk ve avcılık için binek sayısı da artmaktadır. Bundan dolayı atasözlerinde kısrağa çok binilmemesi, ona iyi bakılması gerektiği hatırlatılır. Çoğu zaman biye kelimesi ile birlikte bu atasözlerinde kulun ve tay kelimeleri de geçmektedir. Kısrağın yanında yavrusunun dolaştığını vurgulayarak söylenen atasözleri, döl almada ve atları elde etmede kısrağın önemli bir rol oynadığına işaret etmektedir. Bu konudaki atasözlerine örnek olarak bulduğumuz atasözleri şunlardır:

Başkurt

At barza bëye sapmahın, ir barza katın alğa sıkmahın. (At varken kısrağın koşmasın, erkek varken kadın öne çıkmasın.)

At ayında uynay,

Bëye yılında kolonlay.

(At bir ayda oynaklar, kısrağın bir yılda yavrular.)

Bëye balahın tiphe le, birte tipmeş. (Kısrağın yavrusunu tepse de sert tepmez.)

Bëye eşte yöröp tirlehe, kolon buşka yöröp tirley. (Kısrağın işte yorulursa kulun boşuna yürüyüp yorulur.)

Bëye kayzan yurtha, kolon da şunda. (Kısrağın nerede koşarsa kulun da orada.)

Bëye küp bulha, kolon küp,

Bëye mënhe – kolon yuk.

(Kısrağın çok olursa kulun çok, kısrağa binilirse kulun yok.)

Bëyehëne atlanhañ, tayı üzë eyerëp kaytır. (Kısrağına binersen tayı arkasından gelir.)

Běyehěne bıwazlıgın ěyehě běle. (Kısrağın gebeliğini sahibi bilir.)

Ğolonlo bëyenen kıyo hıwı la artmaś,

Ğomhoz tıw bëye aşaha la tuymaś.

(Yavrulamış kısraktan kuyu suyu artmaz, açgözlü semiz kısrağ ne kadar yese de doymaz.)

İme bělgen ğolon ikě bëyeněñ hõtön bötörgeñ. (Emmeyi bilen kulun iki kısrağın sütünü bitirmiş.)

Tay alhañ, bëyehěne ğara. (Tay alacaksan kısrağa bak.)

Kazak

At ayında, biye julında ğulındaydı. (At ayında, kısrağ yılında yavrular.)

Biye köp bolsa, ğulın köp. (Kısrağ çok olursa kulun çok olur.)

Biye ğosta jürip terlese

Ğulın bosğa jürip terleydi. (Kısrağ işte yorulursa kulun boşuna dolaşarak yorulur.)

Biye minip toyğa barma,

Kökpar şaba almaysıñ.

Tüye minip ğoyğa barma,

Jöndep bağa almaysıñ.

(Kısrağa binerek düğüne gitme, kökpara⁶⁴ katılamazsın. Deveye binerek koyun sürüsünü bakmaya gitme, doğru düzgün bakamazsın.)

Enesi tepken ğulınıñ eti awırmas. (Annesi tepen kulunun vücudu acımaz.)

⁶⁴ Kökpar: Boğazlanmış ve bağırsakları alınmış oğlak veya keçinin at üzerinde çekişerek alınmaya çalışıldığı milli oyun; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 8, s. 240.

*Jemisti ağaşka tas atpa,
Buwaz biyege tas artpa.*
(Meyveli ağaca taş atma, gebe kısrağa taş yükleme.)

*Tumsa tusaş kızğanşak,
Tumsa biye kılınşak.* (İlk kez yavrulayan koyun kısıkanç olur, ilk kez yavrulayan kısrağ kulununa düşkün olur.)

Ƙuwlık⁶⁵ kılınjandı. (Kuluk kısrağ, kulununa düşkündür.)

Kırgız

Bee balasın çapçısı da bert kılbayt. (Kısrağ yavrusunu tepse de sakat etmez.)

*Bee tuumayınça baytal atı kılbayt,
Ƙatın tuumayınça kelin atı kılbayt.*

(Kısrağ yavru lamayınca baytal adı kalmaz, kadın doğurmayınca genç gelin adı kalmaz.)

Ƙarıp Ƙalğan beeden – Ƙayğoolga miner at tuulbas. (Yaşlanmış kısrağtan devriyede binilecek at doğmaz.)

Nogay

At ayında, biye yılında kılındaydı. (At ayında, kısrağ yılında yavrular.)

*Yekpağa alsañ, tüyedi al, kırk artuvdan köşse muñaymas,
Savmağa alsañ, biyedi al, salkın tüspey suvalmas,
Yalgız bolsañ, ärüvdi al, yurtıñda yılap Ƙalsa, kim almas?*

⁶⁵ İki üç yaşında kısır olarak kalmış, dört-beş yaşında ilk kez yavrulamış dişi ata kulık, kulık biye denir. Aynur Amangeldi, **a.g.e.**, s. 15.

(Arabaya koşmaya deveyi al, kırk tane yük yüklesen de üzölmez; sağmak için kısrağı al, sonbahara kadar sütü bitmez. Yalnızsan güzel huylu kadın al, arkada ağlayarak kalsa kim almaz?)

Tatar

Biye işte tirli, kolın buşka tirli. (Kısarak işte terler, kulun boşuna terler.)

Biye kıayan yurtsa, kolın da şunda. (Kısarak nerede koşarsa kulun da orada.)

Biyesene atlansañ, tayı iyerēp kıaytır. (Kısrağa binersen tayı arkasından gelir.)

Kolınlı biyeden kıoyı suvı artmas. (Kulunlu kısraftan kuyu suyu kalmaz.)

Tumağan taydan kısarak biye artık. (Doğmamış taydan kısır kısarak üstündür.)

Kısarak, aynı zamanda sağım hayvanıdır. Konargöçerler tarafından sevilerek içilen kımız, kısrağın sütüne maya katılarak hazırlanır. Bu coğrafyalarda kımız günümüzde de önemini yitirmemiştir.

Kısrağın yeni sağılan sütüne Başkurt Türkçesinde “haumal”⁶⁶, Kazak Türkçesinde “saumal”⁶⁷, Kırgız Türkçesinde “saamal”⁶⁸ denilmektedir. Nogay ve Tatar Türkçeleri sözlüklerinde bu kelimeye rastlanmamıştır. Bu sütün mayalanarak hazırlanan haline “kımız” denilmektedir. Kımız, kısrağın sütünden mayalanarak yapılan değerli, şıfalı bir içecektir. Fakat Tatar Türkçesinde sadece at sütünden değil, deve ve keçi sütünden mayalanarak elde edilen içeceklere de kımız denildiğini belirtmek gerekmektedir⁶⁹. Kısrağın sütünden hazırlanan kımızın birkaç çeşidi bulunmaktadır. “Uwız kımız”, kısrağı yeni sağılmaya başlandığında yapılan kımıza denilir. “Bal kımız”, kurutulmuş kazı (kazı, at etinden ve bağırsağından yapılan sucuk) katılarak iyice işlenen kımıza denilir. Kımızın saklandığı zamana göre “kunan kımız”

⁶⁶ Haumal: Yeni sağılan kısarak sütü; **Başkortsı-Russa Hüzlik**, s.623.

⁶⁷ Saumal: Henüz mayalanmamış kısarak sütü, **Kazak Edebi Tilinin Sözdıği**, C. 13, s. 25.

⁶⁸ Saamal: Henüz tahammür edilmemiş taze kımız; **Kırgız Sözlüğü**, C. 2, s. 626.

⁶⁹ **Tatar Tilinin Anlatmalđ Süzlıği**, C. 2, s. 223.

(iki gece bekletilen kuvvet verici kımız), “dönen kımız” (üç gece bekletilen güçlü kımız), “besti kımız” (dört gece bekletilen yüksek kaliteli kımız) denilen çeşitleri de vardır. Sonbaharda sağılan kısrağın koyu kımızına “sarı kımız” denilmektedir. Kışın yavrusuz sağılan kısrağın kımızı lezzetli, kuvvetli ve şifalı olur. Bu kımıza ise “kısırın kımızı” adı verilmektedir⁷⁰.

Şifalı ve değerli bir içecek olan kımız kısrağ sütünden hazırlandığı ve kımız herkes tarafından bolca tüketildiği için sütü bol olan kısrağ kıymetli bir hayvan sayılmıştır. Ancak kısrağı sağlamak kolay bir iş değildir. Kısrağ ile ilgili bazı atasözlerinde bu konular işlenmiştir.

Başkurt

Bër bëyele ikë imsek, bërëhë qoraha, bërëhënëñ hötö yuq,

Bër döyele ikë ürkes, bërëhë bulmaha, bërëhënëñ kösö yuq.

(Bir kısrağa iki meme, biri gitse ikincisinin sütü yok. Bir devede iki hörgüç, biri olmazsa ikincisinin gücü yok.)

Bëye hawmaq - ut yutmaq,

Qımız bëshmek – yen sıkmaq.

(Kısrağ sağlamak ateş yutmaktır, kımızı hazırlamak can vermektir.)

Ikë bëye – il aş,

Ûs bëye – bulak baş,

Bër bëye – yuqtıñ qaşı.

(İki kısrağ halkın aş, üç kısrağ pınarın suyu, bir kısrağ yok sayılır.)

Yazğı bëye haba tultırmaş. (İlkbaharda sağılan kısrağ, kımız kabını doldurmaz.)

Kazak

Bir biyede eki emşek,

⁷⁰Aynur Amangeldi, a.g.e., s. 57.

Biri ketse süti jok.

Bir tüyede eki örkeş,

Biri ketse küşi jok.

(Bir kısrakta iki meme, biri gitse süti yok. Bir devede iki hörgüç, biri gitse gücü yok.)

Eki biye – el ırısı,

Üş biye – bulak bası,

Bir biye – joqtıñ kası.

(İki kısrak halkın rızığı, üç kısrak pınarın suyu, bir kısrak yok sayılır.)

Kırgız

Bir beeniñ eki emçeği,

Biri ketse ekinçisinin süti çok.

Bir töönüñ eki örköçü,

Biri ketse ekinçisinin kücü çok.

(Bir kısrakın iki memesi, biri gitse ikincisinin süti yok. Bir devenin iki hörgücü, biri gitse ikincisinin gücü yok.)

Bunlarla birlikte kısrak hakkında genel olarak söylenen atasözleri de mevcuttur.

Başkurt

Běr běye běye bulmaś, ikě běye donya bulmaś,

Üz malın azhungan kěşě malın küphënmeś,

Üz malına ěye bulmaś.

(Bir kısraktan kısrak olmaz, iki kısraktan dünya malı olmaz. Kendi malını az gören başkasının malını çok görmez, kendi malına sahip olamaz.)

Běyeněn hırın ěyehě bělěr. (Kısrakın huyunu sahibi bilir.)

Ėyehěne küre běyehě. (Sahibine göre kısrakı.)

Kazak

Biye kindiginen ösedı. (Kısrak göbeğinden büyür.)

İyesi kelse, biyesi kisiner. (Sahibi gelirse kısrak kışner.)

Köşpeli elge tüye köl,

Jılkılı elge biye köl.

(Konargöçer topluma deve bakmak uygundur, yılkısı çok topluma kısrak bakmak uygundur.)

Tatar

Bıyesenñ sërñ ıyesë bëlër. (Kısrak huyunu sahibi bilir.)

Çilekten cırengen bıye aç kalar. (Kovadan öğrenen kısrak aç kalır.)

3.1.1.1.2.3. Atın Cinsi, Yürüyüşü ve Süratiyle İlgili Atasözleri

3.1.1.1.2.3.1. Yürük at

Atla ilgili atasözlerinin içinde yürük at ile ilgili olanları da mevcuttur. Yürük atın konargöçerler için çok önemli olduğu bir gerçektir. Uçsuz bucaksız bozkırın bir köşesinden diğer köşesine hızlı bir şekilde yetişebilmek, haber gönderebilmek ya da haber alabilmek için yürük ve güçlü atlara gereksinim duyulmuştur. Bu nedenle bozkır konargöçerleri cinsli yürük at yetiştirmeye oldukça fazla önem vermiştir. Sürüdeki binlerce atın içinden yürük olanları seçilerek ayrı bakım altına alınmıştır. Bu dönemde binlerce atın arasından sadece dış görünüşüne bakarak atın yürük olduğunu ayırt edebilen kişiler bulunmaktaydı. Bu kişilere Kazak Türkçesinde “atbegi”, Kırgız Türkçesinde ise “sayapker” denilir⁷¹. Böyle kişiler toplumda itibar kazanmaktaydı.

⁷¹ Atbegi: Koşu atlarını yarışa hazırlayan kişi; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C.2, s. 101; Sayapker-zayapker: koşu atlarına idman yaptıran uzmanı, jokey; **Kırgız Sözlüğü**, C. 2, s. 805.

Konargöçerler yürük atları at yarışları için de yetiştirmekteydi. Bu at yarışlarına ele aldığımız lehçelerde “beyge” denilmektedir. Béygenin, atın yaşıyla ilgili olarak tay çabış/tay carıs, kunan çabış/kunan beyge, at çabış/at jarıs ya da at beyge adı verilen türleri bulunmaktadır. Atların yaşına göre koşulacak yerin mesafesi de değişmektedir.⁷² Günümüzde bu cumhuriyetlerde, özellikle Kazakistan ile Kırgızistan’da beyge sıkça düzenlenmektedir.

Yürük at ile ilgili atasözlerinde *yürük* sıfatı bazen *at* kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır. Kimi zaman yürük (Başkurt ve Tatar Türkçelerinde: yügirik; Kazak Türkçesinde: jüyrik; Nogay Türkçesinde: yurik; Kırgız Türkçesinde: külük) sözcüğü tek başına kullanılarak isim yerine geçmektedir. Tatar Türkçesinde “yügirik” kelimesiyle birlikte “çabışkı” sözcüğü de kullanılmaktadır.

Yürük atlar at yarışlarına katılarak sahibine şan ve ödül kazandırır. Yarışlar dışında da yürük ata binmek oldukça zevklidir. Bundan dolayı yürük atın değerine paha biçilemezdi. Bu ve diğer konular atasözlerine de yansımıştır. Ele aldığımız lehçelerde yürük atın nitelikleri şu şekilde işlenmiştir.

Başkurt

Ķatındar hüžěne aldanma, yügěřěk atĶa tayanma. (Kadınların sözüne aldanma, yürük ata dayanma.)

Yügěřěk at tuklıĶın bělděrmes,

Yomart yuklıĶın bělděrmes.

(Yürük at tokluğunu belli etmez, cömert yoksulluğunu belli etmez.)

Yügěřěk at tuklıĶın bělmey. (Yürük at tokluğunu bilmez.)

Yügěřěk atĶa baha yuk. (Yürük ata paha biçilmez.)

Yügěřěk atĶa dala kazěrlě. (Yürük ata bozkır değerli.)

⁷² Kayrat Belek, **a.g.m**, s. 122-123.

Yügërək atқа mǵngen Teñěřěhěn onotor. (Yürük ata binen Tanrısını unutur.)

Yügërək atқа yal timey. (Yürük ata yele yok.)

Kazak

Jüyrik atқа jal bitpes. (Yürük atın yelesi olmaz.)

Jüyrik alısқа,

Jigit namısқа şabadı. (Yürük uzağa koşar, yiğit namus için koşar.)

Jüyrik şaban boladı

Moynınan jal ketse.

Jaqsı jaman boladı,

Qolınan mal ketse.

(Yürük at yavaş olur, boynundan yelesi giderse. İyi insan kötü olur, elinden malı giderse.)

Jüyrik toqtıǵın bildirmes,

Jomart joqtıǵın bildirmes.

(Yürük at tokluğunu belli etmez, cömert yoksulluğunu belli etmez.)

Jüyrik at birde – at, birde – kanat. (Yürük at bazen at, bazen kanat.)

Jüyrik jüldesin almay qoymaydı. (Yürük at ödül almadan durmaz.)

Jüyriktiñ şaşasına şañ juqpaydı. (Yürük atın bileğine toz konmaz.)

Qas jüyrikte sın bolmas,

Suluwda min bolmas.

(Has yürük ata yorum olmaz, güzelde kusur olmaz.)

Kırgız

Külük at çapķan sayın arbitat. (Yürük at hızını koştukça artırır.)

Nogay

At yuyriĝin iyt süymes. (Atın yürüğünü it sevmez.)

Tatar

At ta yögêrêķ bulsın, cir de tigêz bulsın. (At da yürük olsun, toprak da düz olsun.)

Cildêrmi yögêrêķ basılmıy. (Koşmadan yürük at sakinleşmez.)

Ķamçılalıp çapķan atnıñ yögêrêķke sanı yuk. (Kamçı vurdurarak koşan at yürük sayılmaz.)

At yarışlarına katılan yürük at koşmadan duramaz, onun koşması için kamçı gerekmemektedir. Atın yürük olup olmadığı at yarışlarında belli olur.

Kazak

Aluwan-aluwan jüyrik bar,

Āline ķaray şabatın. (Türlü türlü yürük at olur, kendi haline göre koşar.)

Jalĝız şapķan at jüyrik. (Tek başına koşan at yürüktür.)

Jüyrik atķa jel ķamşı. (Yürük ata yel kamçı.)

Jüyrikke ozuwdan ķaluw kıyın. (Yürük atın arkada kalması öne geçmesinden daha zordur.)

Nogay

Yalĝız at şavıp yuyrik bolmas. (Tek koşan attan yürük olmaz.)

Kırgız

Alban alban külük bar, alına qaray cügüröt. (Türlü türlü yürük at olur, kendi haline göre koşar.)

Çapçañ at arışın taştayt, baarı bir külüktön aşpayt. (Hızlı at adım atar, fakat yürük atı geçmez.)

Tatar

Çabışkıga çabışkı yanında çıbırkı kirekmiy. (Koşu atı yanında koşu atına kamçı gerekmez.)

Çabış atı çapmiy tüze almıy. (Koşu atı koşmadan duramaz.)

Yögerek atğa kamçı kirekmiy. (Yürük ata kamçı gerekmez.)

3.1.1.1.2.3.2. Saygülik

Kazak Türkçesinde yürük olan atı ifade etmek için “saygülik” kelimesi de kullanılmaktadır. Kazak bilim adamı Abduvali Kaydar’a göre “saygülik” kelimesi birleşik kelimedir. “Say” sözcüğü seçkin, lâıyk, değerli; “külik” sözcüğü ise yürük anlamına gelmektedir. İki kelime birleştiğinde yürük at anlamını vermektedir⁷³.

Saygülik: Çok hızlı koşan yürük at⁷⁴.

Kazak

Erdiñ isin awır qılma,

Saygülikti jawır qılma.

(Erkeğin işini zorlaştırma, yürük atın sırtını derisi sıyrılına kadar yaralama.)

⁷³ Abduveli Kaydarov, *Struktura Odnoslojnih Korney i Osnov v Kazakhskom Yazıke*, Almatı, y.y., 1986, s. 270.

⁷⁴ *Kazak Edebi Tilinin Sözdigi*, C. 12, s. 540.

Bu arada Kazakçada yürük sözcüğüyle birlikte külük kelimesinin de kullanıldığını belirtmek gerekir⁷⁵. Bu kelimenin geçtiği Kazak atasözleri de bulunmaktadır.

Küzde külük şabadı,

Köktemde jilik şabadı. (Sonbaharda yürük at koşar, ilkbaharda kemik koşar.)

3.1.1.1.2.3.3. Rahvan Yürüyüşlü At

Öncelikle bu lehçelerde rahvan yürüyüşlü atı ifade etmek için kullanılan kelimenin sözlüklerdeki anlamlarını verelim.

Başkurt. Yurğa: Rahvan yürüyüşlü at⁷⁶

Kazak. Jorğa: Ayaklarını çok kaldırmadan yavaşça sallanarak yürüyen, insanı sarsmayan yumuşak rahvan yürüyüşlü at⁷⁷.

Kırgız. Corgo: Yorga (at)⁷⁸.

Nogay. Yorga: Rahvan yürüyüşlü at⁷⁹.

Tatar. Yurğa: Rahvan yürüyüşlü at⁸⁰.

Ele aldığımız lehçelerde ata yürüyüş özellikleri ile ilgili verilen isimlerden birisi *yorga*, *jorga* ya da *corgo*'dur. Konargöçerler için yumuşak rahvan yürüyüşlü at değerli sayılmıştır. Çünkü bu tarz yürüyüşe sahip olan at, binen kişiyi sarsmaz ve dışarıdan bakıldığında atın yürüyüşü güzel görünür. Kazak Türkçesinde “Kaseye su koyup jorğanın üstüne koysan dökülmez” şeklinde bir tabir bulunmaktadır. Rahvan yürüyüşlü atlara han, kagan, kadı ve beyler binmekteydiler. Kazak Türklerinde evlenen kız damadın evine götürülürken rahvan yürüyüşlü güzel atlara bindirilirdi. Bununla birlikte düğün ve törenlere gitmek için de bu tür atlar tercih edilirdi. Rahvan yürüyüşlü atlar değerli hediye olarak da verilirdi⁸¹. Bu nedenle rahvan yürüyüşlü atlara yürük at gibi özen gösterilirdi ve özel bakım altına alınırdı. Ağır işler yaptırmak,

⁷⁵ Külük: Saykülük, yürük at; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, Cilt 8, s. 476.

⁷⁶ **Başkorta-Russa Hüzlik**, s. 711

⁷⁷ **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C.6, s. 489.

⁷⁸ **Kırgız Sözlüğü**, C. 1, s. 224.

⁷⁹ **Nogaysko-Russkiy Slovar**, s. 125.

⁸⁰ **Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü**, s. 614.

⁸¹ M. Karamendina, **a.g.m.**, s. 8.

yorgaya binip yormamak gerekmektedir. Yürük atlar gibi rahvan yürüyüşlü atlar için de ayrı at yarışları düzenlenmekteydi.

“Hızın esas alındığı yarışlardan sonra corgo olarak bilinen rahvan yürüyüşlü atların katıldıkları yarışlar gerçekleştirilir. Bu yarış, diğerlerine göre biraz farklıdır. “Corgo saldıruu” adıyla anılan bu yarışa halk tarafından oldukça önem verilir. Eskiden itibarlı kişilerin rahvan yürüyüşlü corgolarının bulunması zenginliğin bir işareti olarak görülürdü. Saygın kimseler veya varlıklı arkadaşlar arasında bu tür corgolar hediye edilirdi. Corgo yarışlarında ata binenlerin yaşı farklılık gösterebilmektedir. 30-45 yaş arası her erkek bu yarışlara katılabilir; kişi at üzerinde ayakta durabilen ve “atka cenil” (ata iyi binen) birisi ise yaşına bakılmaksızın yarışa dâhil edilebilir. Yarışmayı düzenleyenler at binicileri için bir yaş sınırı getirmezler; at sahipleri kendi atlarının yarış kazanması için ata kabiliyetli ve attan iyi anlayan birisini bindirmeyi tercih ederler. Corgo yarışları da yetişkin atların yarışları gibi uzun mesafeli yarışlardır. Yarışı kazanana bayge (ödül) verilir. Ödülün miktarı yüksek tutulur.⁸² Burada Kırgız Türklerinin at yetiştirme gelenekleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu meseleler ele aldığımız diğer Türk toplumlarında da aynı olduğu için rahvan yürüyüşlü atların yarış hakkında bu bilgileri vermekle yetinmekteyiz. Rahvan at ve onun yürüyüş özellikleri bu lehçelerdeki atasözlerinde şu şekilde işlenmiştir:

Başkurt

At yurğalar, ėyehė dan alır. (Rahvan at yürür, sahibi nam kazanır.)

Attıñ sayahı – yurğa. (Atın iyisi, rahvan attır.)

Attıñ yurğahın, bisenėñ uñğanın al. (Atın rahvan yürüyüşlü olanını, karının iyisini al.)

Bir mėnheñ de yurğa mėn. (Bir kere binsen de rahvan ata bin.)

Yurğa mėngen yuldaşınan ayrılır,

⁸² Kayrat Belek, **a.g.m**, s. 123.

Küp yeşegen qorzaşınan ayrılır.

(Rahvan ata binen kişi yoldaşını kaybeder, çok yaşayan kişi yaşıtını kaybeder.)

Yurğanıñ kezërën mēnges bēlērheñ,

Yaqsınıñ kezërën ūlges bēlērheñ.

(Rahvan atın değerini bindiğinde bilirsin, iyi kişinin değerini öldüğünde bilirsin.)

Yurğanıñ tirē kipmeś,

İrkenēñ yeşē kipmeś. (Rahvan atın teri kurumaz, şımarık insanın gözyaşı kurumaz.)

Kazak

Bay men bay quda bolsa arasında jorğa jüredi,

Kedey men kedey quda bolsa, arasında dorba jüredi.

(Zengin ile zengin dünür olursa ortalarında rahvan at dolaşır, fakir ile fakir dünür olursa ortalarında torba dolaşır.)

Erkeniñ közi keppes,

Jorğanıñ teri keppes.

(Şımarık insanın gözyaşı kurumaz, rahvan atın teri kurumaz.)

Jılqınıñ bāri jorğa bolmaydı. (Her at rahvan yürüyüşlü olmaz.)

Jorğa yolında toqtar,

Jaqsı jöninde toqtar.

(Rahvan at yolunda durur, iyi kişi yerinde durur.)

Jorğa jürisinen pul boladı,

Jaman jürisinen qul boladı.

(Rahvan at yürüyüşüyle para kazanır, kötü kişi yürüyüşüyle köle olur.)

Jorğanıñ qadırın jelgende bileği,

Jaqsınıñ qadırın ölgende bileği.

(Rahvan atın değerini yürüdüğünde bilirler, iyi kişinin değerini öldüğünde bilirler.)

Jorğa mingen joldasınan ayrıladı,

Köp jasağan qurdasınan ayrıladı.

(Rahvan at binen kişi yoldaşını kaybeder, çok yaşıyan kişi yaşıtını kaybeder.)

Kırgız

Ar bir cılkı corgo emes, ar bir kuş kulaalı emes. (Her at rahvan yürüyüşlü olmaz, her kuş şahin olmaz.)

Coręo coldu arbitat,

Coķşuluk erdi qaritat. (Rahvan at yolu hızlı geçer, yoksulluk eri yaşılandırır.)

Coręo mingen coldoşunan ayrılát,

Köp caşıağan qurdaşınan ayrılát.

(Rahvan at binen kişi yoldaşını kaybeder, çok yaşıyan kişi yaşıtını kaybeder.)

Coręodon coręo çıķsa,

Tört ayağı tıbrayt.

Çeçenden çeçen çıķsa,

Oozu-murdu kıbrayt.

(Rahvan attan rahvan at doğarsa dört ayağı tepinir. Hatipten hatip doğarsa ağı burnu kımıldar.)

Coręonun teri, erkenin caşı qurğabayt. (Rahvan atın teri, şımarık insanın gözyaşı kurumaz.)

Coręo mingenge joldoş bolbo. (Rahvan ata binen kişiyle yoldaş olma.)

Nogay

Tay yamanı yorğa boladı, ädem yamanı molla boladı. (Tayın kötüsü rahvan yürüyüşlü olur, insanın kötüsü molla olur.)

Tatar

At yurğalar, iyesə dan alır. (Rahvan at yürür, sahibi nam kazanır.)

Atnıñ sultanı – yurğa. (Rahvan at, atın sultanıdır.)

Yözden yurğa çıgar, mēñnen tolpar çıgar. (Yüz attan bir rahvan at çıkar, bin attan bir tulpar çıkar.)

Yurğanıñ kadērë cilgende bēlēñr. (Rahvan atın değeri yürüdüğünde belli olur.)

Yurğasına küre dugası. (Rahvan atın yürüyüşüne göre dua edilir.)

Görüldüğü gibi kimi atasözlerinde yorga at insanla kıyaslanarak anılmaktadır. İnsan ve yorga atların nitelikleri karşılaştırılarak sonuç çıkartılmaktadır.

3.1.1.1.2.3.4. Tırıs Yürüyüşlü At

Başkurt. Yurtaq: tırıs, tırısa alıştırılmış at⁸³.

Kazak. Jortaq: atın, hayvanın tırıs yürüyüşü⁸⁴.

Nogay. Yortu: tırıs yürüşle yürümek (at hakkında)⁸⁵

Tatar: Yurtaq tırıs yürüşle koşan at⁸⁶.

Atın yürüyüş özellikleriyle ilgili kelimelerden biri “yurtaq” ya da “jortaq”tır. Fakat bu kelimenin geçtiği atasözleri oldukça azdır, kimi lehçelerde ise yoktur.

⁸³ Başkortsı-Russa Hüzlik, s. 711.

⁸⁴ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, s. 492.

⁸⁵ Nogaysko-Ruskiy Slovar, s. 125.

⁸⁶ Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, C.3, s. 614.

Kırgızcada aynı kelime farklı anlamlar vermektedir, yani “cortok” kelimesi “arık, kötü at” anlamına gelmektedir⁸⁷. Tırıs yürüyüşlü atın uzun mesafeyi kısa sürede koşabildiğinden ve hızının önemli olduğundan bahseden atasözleri bu lehçelerin bazılarında mevcuttur.

Başkurt

At asılı – yurtak, üreges ėt – ħurkaħ. (Atın asili tırıs yürüyüşlüdür, ürüyen it korkaktır.)

Yurtak atħa yul ħısħa. (Tırıs yürüyüşlü ata yol kısadır.)

Yurtak attıñ tuyaġı ikĕ. (Tırıs yürüyüşlü atın toynağı ikidir.)

Kazak

Jorġadan tuwġan jortak bar, batırdan tuwġan ħorkak bar. (Jorgadan doğan tırıs yürüyüşlü at var, kahramandan doğan korkak var.)

Tatar

Yurtak atnıñ toyaġı ikĕ. (Tırıs yürüyüşlü atın toynağı ikidir.)

3.1.1.1.2.3.5. Argımak / Argamak

Bu lehçelerdeki yürük ve asil at cinsine verilen isimlerden biri de “argımak”tır. Sözlüklerde bu kelime şu şekilde açıklanmaktadır:

Başkurt. Argımak: İri, yürük, hızlı at cinsi.⁸⁸

Kazak. Argımak: Güzel görünürlü ve hızlı yürüyüşlü, asil at⁸⁹.

Kırgız. Argımak: Cins, asil at⁹⁰.

Nogay. Argımak: Hızlı biniş atlarının cinsi⁹¹.

⁸⁷ Kırgız Sözlüğü, C. 1, s. 224.

⁸⁸ Başkorta-Russa Hüzlik, s. 47.

⁸⁹ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 1, s. 598.

⁹⁰ Kırgız Sözlüğü, C. 1, s.43.

⁹¹ Nogaysko-Russkiy Slovar, s. 45.

Tatar. Argamak: Yürük at⁹².

“Argımak” denildiğinde iyi cinsli, hızlı koşan, güzel görünüşlü ve iyi huylu bir atın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Argımak, büyük bir servet olarak görülmüştür. Çünkü yiğit için hem güzel hem de yürük bir ata sahip olmak oldukça önemli olmuştur. Argımakla ilgili atasözlerinde bu asil at, insanla, özellikle yiğitle kıyaslanarak her iksinin de özelliği, üstünlüğü tanımlanmaktadır.

Başkurt

Argımaķ at yul başlar,

Aķıllı yęęēt il başlar.

Batır yęęēt yaw başlar,

Sesen yęęēt daw başlar.

(Argımak at yol gösterir, akıllı yiğit halkın reisi olur. Batır yiğit sefere gider, hatip yiğit dava kazanır.)

Kazak

Argımaķ attıñ balası,

Az ottap, köp juwsaydı.

Asıl erdiñ balası,

Az söylep, köp tıñdaydı.

(Argımak atın yavrusu az otlayıp çok çığner. Asilzadenin çocuğu az söyleyip çok dinler).

Argımaķ attıñ kuyırığı

Äri jibek, äri kıl.

Er jigittiñ belgisi

Äri murza, äri kıl.

(Argımak atın kuyruğu hem ipek hem kıldır. Koç yiğidin özelliği, hem bey hem köle olmasıdır.)

⁹² Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, C. 1, s. 65.

Argımaķ birde jaldı, birde jalsız,

Er jigit birde maldı, birde malsız.

(Argımak bazen yeleli, bazen yelesiz; koç yiğit bazen mallı, bazen malsız.)

Argımaķķa jal bitpey  l bitpeydi,

Er jigitke  l bitpey mal bitpeydi.

(Argımağın yelesi olmadan güzelliğı olmaz, er yiğidin gücü olmadan malı olmaz.)

Argımaķ bolsa mingeni ,

Alıs jaķın emes pe?

Aķıldı bolsa s ygeni ,

Alısı  jaķın emes pe?

(Binen atın argımak olursa uzaklar yakın olmaz mı? Sevgilin akıllı olursa uzak akrabaları yakın olmaz mı?)

Kırgız

Argımaķ attı  kuyruğı – birde cibek, birde kıl.

Er cigittin belgisi- sırtta – mırza,  yd  – k l.

(Argımak atın kuyruğı bazen ipek, bazen kıl. Koç yiğidin özelliğı, dışarıda bey, evde k le.)

Argımaķ moynun ok keset,

Azamat moynun coķ keset.

(Argımağın boynunu ok keser, yiğidin boynunu yoksulluk keser.)

Bazı lehçelerde argımağın niteliklerini belirtmek için argımak değersiz sayılan at cinsi ile kıyaslanmaktadır.

Kazak

Argımaķ at jabı bolmaydı, jalı ketip, arısa da. (Argımak yelesi gidip zayıflasa da jabı olmaz.)

*Argımaķ atķa ok tiyse
Jabıday bolıp tuwlamas,
Er jigitke ok tiyse,
Jamanday bolıp şuwlamas.*

(Argımaķa ok değerse jabı gibi şaha kalkmaz, yiğit adama ok değerse kötü insan gibi ağlamaz.)

Nogay

Alasa arısta öler, argımaķ yarısta öler. (Alasa at arabaya koşulurken ölür, argımaķ at yarışta koşarken ölür.)

Alasadı maķta da, argımaķtı min. (Alasayı öv, argımaķa bin.)

Argımaķ maķtav süyer, alasa sıypav süyer. (Argımaķ övölmeyi sever, alasa okşanmayı sever.)

Diğer atasözlerinde ise argımaķın özellikleri açıklanmıştır. Argımaķı diğer atlardan ayıran özellikleri ortaya konulmuştur.

Başkurt

Argımaķ mẽngen arımaş. (Argımaķa binen yorulmaz.)

Argımaķtan at tıwır, ķandaladan bět tıwır. (Argımaķtan at doğar, tahtakurusundan bit doğar.)

Argımaķtıñ bilğehě – ķazılıķ yıymaş, yal yıyır. (Argımaķın özelliği yağ bağlamaması, yelesinin gür olması.)

*Argımaķtı yamanlap,
Nindey tolpar tabırhuñ?* (Argımaķa sövüp hangi tulparı bulursun?)

Kazak

Argımaķ attıñ belgisi – az ottar da, köp juwsar. (Argımağın özelliği az otlanıp çok soluklanması.)

*Argımaķtıñ tuyağı,
Tastı bassa, ketiler,
Sazdı bassa jetiler.*

(Argımağın toynağı taşa basarsa kırılır, çayıra basarsa iyileşir.)

Kırgız

Argımaķtıñ caķşısı çapsa – külük, satsa – bul. (Argımağın iyisi koşarsa yürük, satılırsa para olur.)

Tatar

Argamaķ alın birmes. (Argamak birinciliği vermez.)

Argamaķ at yul başlar. (Argamak at yol gösterir.)

Argamaķ yığılsa, aldına yığılır. (Argamak düşerse önüne doğru düşer.)

Argamaķnıñ bilgěş – eşen eşke tartkanı. (Argamağın özelliği içini kendi içine çekmesidir.)

Argamaķtan at tuvsa, al ayağı aķ bulır. (Argamaktan at doğarsa ön ayağı beyaz olur.)

Çabışķa ıkkān argamaķnıñ ayağın tışavlamıylar. (At yarışına çıkan argamağın ayaklarını kösteklemezler.)

3.1.1.1.2.3.6. Tulpar

Bu lehçelerdeki atasözlerinde geçen asil cinsli atlarla ilgili diğer bir isim “tulpar”dır. Sözlüklerde tulparın yürük at olduğu, bazı lehçelerdeki sözlüklerde ise tulparın mitolojik bir at sayıldığı kaydedilmiştir.

Başkurt. Tulpar: (mit) Kanatlı at⁹³.

Kazak. Tlpar: Çok hızlı koşan, yürük at⁹⁴.

Kırgız. Tulpar: 1. Kanatlı at (mit); 2. Savaş atı, yürük at⁹⁵.

Nogay. Tulpar: 1. Kanatlı at (mit); 2. Savaş atı, yürük at⁹⁶.

Tatar. Tulpar: Çok hızlı, yürük at⁹⁷.

Tulpar, bu lehçelerin masal ve destanlarında geçen oldukça akıllı, uçabilen, hatta bazılarında konuşabilen mitolojik attır. Tulpar sadece bir at değil, masal ve destan kahramanlarının en iyi arkadaşı ve yardımcısıdır. Atın bu şekilde idealleştirilmesi onun kutsal bir varlık olduğuyla ilgili inancın sonucunda ortaya çıkmıştır. Her at tulpar olmamaktadır. Tulpar, hem yürük hem güzel görünüşlü, hem güçlü hem de asil bir attır. Seçkin ve değerli olduğu için onun diğer atlardan büyük bir farkı vardır. Bu meseleler atasözlerinde de işlenmiştir.

Başkurt

Tolparğa tiñ at bulmaś. (Tulpara denk at olmaz.)

Kazak

Tulpardıñ ottauwı – bir, jusauwı – başka. (Tulparın otlaması aynı, soluklanması farklı.)

Tulpardı tay şağınan tanı. (Tulparı tayken ayırt edebil.)

Tulpardıñ öz tuyağı – özine em. (Tulparın kendi toynağı kendisine ılaçtır.)

Kırgız

Tulpar cügün oordoboyt. (Tulpara yük ağır gelmez.)

⁹³ Başkortsı-Russa Hüzlik, s. 531.

⁹⁴ Mustapa Buralkıulı, **Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi**, Almatı, Mektep, 2007, s. 568.

⁹⁵ **Kırgız Sözlüğü**, C. 2, s. 759.

⁹⁶ **Nogaysko-Russkiy Slovar**, s. 365.

⁹⁷ **Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü**, C. 3, s. 161.

Tulpardıñ tuyağı ketilet, sazğa bassa cetilet. (Tulparın toynağı kırılır, çayıra basarsa iyileşir.)

Nogay

Tulpar bitpeydi,

Bitse ketpeydi. (Tulpar ortaya çıkmaz, çıksa gitmez.)

Tulpardıñ otlavı bir bolsa da, yuvsavı baska. (Tulparın otlaması aynı, soluklanması farklı.)

Tulpardıñ öz tuyağı özine em. (Tulparın kendi toynağı kendisine ilaştır.)

Tatar

Tolpar, ayağı kızsä, kanatlanıp oçar. (Tulpar, biraz koşarsa kanatlanıp uçar.)

Tolpargä tiñ at bulmas. (Tulpara denk at olmaz.)

Tolparnıñ otlavı bër bulsa da, atlavı başka. (Tulparın otlaması aynı olsa da yürümesi farklı.)

Tulpar, asil cins bir at olduğu için onun nitelikleri asil sayılan bir kuş olan şahin ile kıyaslanarak tanımlanmıştır.

Başkurt

Attıñ barı tolpar bulmaś, qoştıñ barı şoñkar bulmaś. (Her at tulpar olmaz, her kuş sungur olmaz.)

Quşta - şoñkar, yıldıla – tolpar (asıl). (Kuşta sungur, yıldıda tulpar asildir.)

Kazak

Qarğa maqtanıp suñkar bolmas,

Esek maqtanıp tulpar bolmas.

(Karga övünerek sungur olmaz, eşek övünerek tulpar olmaz.)

Tulpar şaba jetiledi,

Suñkar uşa jetiledi.

(Tulpar koşarak hızlanır, sungur uçarak güçlenir.)

Kırgız

Attıñ baarı tulpar bolboyt, kuştuñ baarı şumkar bolboyt. (Her attan tulpar olmaz, her kuştan sungur olmaz.)

Tuyağı bütün tulpar çok, kanatı bütün şumkar çok. (Toynağı kırılmamış tulpar olmaz, kanadı kırılmamış sungur olmaz.)

Tulparın şahinle karşılaştırıldığı atasözleri gibi insan ile karşılaştırıldığı atasözleri de mevcuttur.

Kazak

Danqqa tulpar,

Düldüldigimen jetedi.

Er-azamat

Bilgirliğimen jetedi.

(Tulpar şanı yürüklüğü ile kazanır, erkek bilginliği ile kazanır.)

Eki ayaktı adam tügil,

Tört ayaktı tulpar da sürinedi.

(İki ayaklı insan şöyle dursun, dört ayaklı tulpar da sürçer.)

Tulpardıñ qadırın jelgende bilersiñ, jaqsınıñ qadırın ölgende bilersiñ.

(Tulparın kıymetini koştuğunda bilirsin, iyi insanın değerini öldüğünde bilirsin.)

3.1.1.1.2.3.7. Aqbuzat

Başkurt Türkçesinde Aqbuz, Aqbuzat adında mitolojik bir atla ilgili inanç vardır. Başkurt mitolojisinde Aqbuz veya Aqbuzat, insana yardım eden, onu koruyan

kanatlı tulpardır. Bazı Başkurt halk destanlarında Akbuzat'ın gökyüzünde yaşadığı söylene de bazılarında su altından çıktığı söylenmektedir. İnançlara göre Akbuzat, evcil hayvanların kutudur. Bu kelime “ak”, “buz” ve “at” sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. *Ak* rengi iyiliğin rengi olarak görülmekte, *buz* kelimesi özgür, yani serbest yaşayan at, kuş ya da kişiyle ilgili kullanılmaktadır⁹⁸.

Başkurt Türkçesinde “Akbuzat” sözcüğünün geçtiği atasözleri de mevcuttur. Fakat bu atasözlerindeki Akbuzat'ın mitolojik bir at değil, rengi beyaz olan iyi cinsli bir at olduğu anlaşılmaktadır.

Akbuz atқа yēz kamsı. (Akbuzat'a bakır kamçı.)

Mēngen atın akbuz bulhın, hōygen yerēñ yeş kız bulhın. (Bindiğin atın Akbuz olsun, sevdiğin yarin kız olsun.)

Bunların dışında Kazakçada mevcut olan, fakat diğer lehçelerde bulamadığımız asil cins at ve değersiz at cinsleriyle ilgili atasözleri de mevcuttur.

3.1.1.1.2.3.8. Kazanat

Bu at cinsi hakkında sözlüklerde iki farklı açıklama vardır.

Kazanat: Uzun yola dayanıklı, güçlü at, Kazakların yetiştirdiği at cinslerinden biridir. Argımdan doğmuştur.⁹⁹.

Kazanat: Yüksek boylu, ince yapılı at cinsi¹⁰⁰.

Bu iki farklı açıklamadan kazanatın asil bir at cinsi olduğu anlaşılmaktadır. Kazakçada kazanat ile ilgili atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu atasözlerinde de kazanatın yiğitle kıyaslandığı görülmektedir.

Kazak

Jigitte de jigit bar, azamatı bir bölek,

⁹⁸ Firdevs Hisametdinova, **Başkort Mifologiyahı**, Öfö, Gilim, 2002, s. 9.

⁹⁹ **Kazak Tilinin Sözdigi**, Jalpı Redaktsiyasın Baskargan Telkoja Januzakov, Almatı, Dayk-Press Baspası, 1999, s. 355

¹⁰⁰ Buralkıulı, **a.g.e.**, s. 297.

Jılkıda da jılkı bar, kazanatı bir bölek.

(Yiğidin de yiğidi var, has erkeği ayrı; yılının da yılı var, kazanatı ayrı.)

Qarabayır kazan at, qara jolda qaldırmaz,

Qara jolda qaldırıp, qanatıñdı taldırmaz.

(Sıradan bir kazanat seni yolda bırakmaz, seni yolda bırakıp yormaz.)

Qazanat qamşı saldırmaz. (Kazanatın yürümesi için kamçı gerekmez.)

Soysuz ve değersiz at cinslerinden bahsedilen atasözleri azdır. Bu atasözlerinde bu at cinsinin iyi huylu olmadığı belirtilmektedir. Bu cinsteki atların satın alınmaması gerektiği hakkında öğüt veren atasözleri de mevcuttur.

3.1.1.1.2.3.9. Jabı

Jabı: Kazak atının iyi olmayan, değerli sayılmayan cinsi¹⁰¹.

Kazak

Jabı semirse, jelik bitedi. (Jabı semirirse huyu kötüleşir.)

Jabını jaldı eken dep satıp alma,

Jamandı maldı eken dep yakın kılma.

(Jabıyı yeleli diye satın alma, kötü kişiyi zengin diye yakın kılma.)

Jabını jawğa minbe jaldı eken dep,

Jamanmen joldas bolma maldı eken dep.

(Jabıya düşmana karşı binme yelesi var diye, kötü kişiyle arkadaş olma malı var diye.)

Jalı bar dep jabıdan aygır qoymañız. (Yeleli diye jabıdan aygır koymayın.)

¹⁰¹ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 5, s. 498.

3.1.1.1.2.3.10. Mästek

Mästek: Boyu yüksek olmayan, soysuz, küçük at.¹⁰²

*Köbeñ jüris kötermeydi,
Mästek minis kötermeydi.*

(Semiz at yürümeye gelmez, mestek binmeye gelmez).

Ele aldığımız bu lehçelerde atla ilgili pek çok atasözü bulunmaktadır. Bu lehçelerde at, yaşı ve cinsine göre adlandırılmaktadır. Bunlarla birlikte yürüyüş biçimleri ile hızıyla ilgili isimler verilmektedir. Tüm bu isimler atasözlerine yansımış olmakla birlikte atın yaşı, cinsi ve yürüyüşüyle ilgili özellikleri de işlenmiştir.

3.1.1.1.3. Deve

Ele aldığımız lehçelerde deve hakkında atasözleri mevcuttur. Fakat atla ilgili atasözleri kadar sayısı pek fazla değildir. Bu atasözlerinde devenin oldukça büyük ve güçlü bir hayvan olduğu ifade edilmiştir.

Başkurt

Döyeně küpěr aştına ƣasıra almaşhıñ. (Deveyi köprü altına gizleyemezsin.)

İne küzēnen düye ütmeś. (İğne deliğinden deve geçmez.)

Harıqtıñ yıgılƣanı la kürēnmey,

Döyenēñ hörlökkeně la kürēne.

(Koyunun düştüğü farkedilmez, devenin sürçmesi bile farkedilir.)

Kazak

Eki tüye süykenisse, arasında şıbın öler. (İki deve birbirine yanaşsa arasında sinek ölür.)

¹⁰² Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 11, s. 139.

Kuwardaıtñ¹⁰³ kökesin tüye soyğanda körersiñ. (Bol kavurmayı deve keserken görürsün.)

Tüye konakğa soyılmaydı. (Misafire deve kesilmez.)

Tüyenı jel şaykasa, eşkini kökten izde. (Deveyi rüzgar sallasa keçiyi gökyüzünde ara.)

Tüyenı köpir astına jasıra almaysıñ. (Deveyi köprü altına gizleyemezsin.)

Kırgız

Kuurdaktın akesin

Töö soygondo körösüñ. (Bol kavurmayı deve keserken görürsün.)

Töö köp bolup, konokko soyboyt. (Deve çok olsa da gelen misafire kesilmez.)

Töö minip ečkige caşınba. (Deveye binip keçi arkasına saklanma.)

Töönü cel alsa, ečkini asmandan kör. (Deveyi rüzgar uçurursa keçiyi gökyüzünde gör.)

Tatar

Döyeně döye mēñep ėzle. (Deveyi deveye binip ara.)

Döyeně kēšēge yeşērēp bulmıy. (Deveyi cebine koyarak gizleyemezsin.)

Döyesē bulğannıñ ıpğa başı biyēk bulır. (Devesi olanın bahçe kapısı yüksek olur.)

Deve, hem büyük ve güçlü olduğundan hem de uzun yolculuklara dayanıklı olduğundan ağır yükleri taşıma aracı olarak kullanılmıştır. Uzaklara giden kervan

¹⁰³ Kuwardak: Eti yağda kavurarak yapılan bir yemek türü; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 10, s. 213.

sahipleri için deve, çok kıymetli bir hayvan ve taşıma aracıydı. Bu nedenle deveye bozkırın gemisi denilmektedir. Başkurt Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki atasözlerinde görüldüğü gibi atın evcil hayvanların padişahı sayıldığı ortaya konulmuştur. Deve ise Kazak Türkçesindeki atasözlerinde evcil hayvanların asil cinslisi sayılmaktadır. Kazak bilim adamı Melik Gabdullin, Kazak Türklerinin at ile deveye çok büyük değer verdiğini belirtmiştir. “Evcil hayvanlarla ilgili Kazak atasözlerinde tüm dört tülügün (at, deve, sığır, koyun-keçi) insan için değerli olduğu söylene de at ile devenin yerlerinin ayrı olduğu görülmektedir. Konargöçerler için yaşamlarını sürdürmekte deve ile at diğer evcil hayvanlarla karşılaştırıldığında daha çok yarar sağlamaktaydı; onlar için deve ile at susadıklarında içecek, acıktıklarında yiyecek, ihtiyaç duyduklarında kıyafet olmuştu. Diğer taraftan deve ile at uzun yolculuklara dayanıklı hem de güçlü bir araç olarak kullanılmaktaydı¹⁰⁴”. Bu konular deve ile ilgili atasözlerine yansımıştır.

Başkurt

Döye yulında yök kalmaş. (Deve yolunda yük kalmaz.)

Huñğı döyeněñ yögö awır. (Son devenin yükü ağır olur.)

Kazak

Tüye alpıs kün aştıqqa,

Otız kün şölge şıdaydı.

(Deve altmış gün açlığa, otuz gün susuzluğa dayanır.)

Tüye – dala kemesi. (Deve, bozkırın gemisidir.)

Tüye jükten qaşıp qutulmas, at arbadan qaşıp qutulmas.

(Deve yükten kaçıp kurtulamaz, at arabadan kaçıp kurtulamaz).

Tüye moynın tuz keser. (Deve boynunu tuz keser.)

¹⁰⁴ Melik Gabdullin, **a.g.e.**, s. 4.

Tüye – tülük töresi. (Deve, evcil hayvanların beyidir.)

Tüye kaçıp jükten kütulmas. (Deve kaçmakla yükten kurtulmaz.)

Tüyenin artkanı – altın, jegeni – tiken. (Devenin taşıdığı altın, yediği diken.)

Tüyenin terisi de esekke jük. (Devenin derisi bile eşeğe yükür.)

Tüyenin ülkeni köpirde tayağ jeydi. (Devenin büyüğü köprüde dayak yer.)

Songı tüyenin jügi awır. (Son devenin yükü ağır olur.)

Kırgız

Akırkı töönün cügü oor. (Son devenin yükü ağır olur.)

Kiçine töönün cügü bilinbeyt. (Küçük devenin yükü belli olmaz.)

Töö kaçıp, cüktön kütulbayt. (Deve kaçarak yükten kurtulmaz.)

Nogay

Yekpege alsañ, tüyedi al, kırk artuvdan köşse muñaymas,

Savmağa alsañ, biyedi al, salkın tüşpey suvalmas,

Yalgız bolsañ, äriüvdi al, yurtıñda yılap qalsa, kim almas?

(Arabaya koşmaya deveyi al, kırk tane yük yüklesen de üzülmez. Sağmak için kısrağı al, sonbahara kadar sütü bitmez. Yalnızsan güzel huylu kadını al, arkada ağlayarak kalsa kim almaz?)

Tatar

Döye akırın kitse de, küp yul alır. (Deve yavaş gitse de uzun yolu geçer.)

Döye avır yök taşıy, üzë çenëçkë aşıy. (Deve ağır yük taşır, fakat diken yer.)

Döye kaçıp yökten kōtılmas. (Deve kaçarak yükten kurtulmaz.)

Döye küp bulsa, yük sıymıy. (Deve çok olursa, yük sığmaz.)

Döye töyegennen kırıkmas. (Deve yükten korkmaz.)

Döyenēñ üzē nindiy bulsa, yögē de şındıy. (Deve kendisi nasıl olursa, yükü de aynı olur.)

Soñgı döyenēñ yögē avır. (Son devenin yükü ağır olur.)

Bazı atasözlerinde iri olmaktansa azıcık akıllı olmanın daha iyi olduğunu anlatmak için deve örnek olarak verilmiştir.

Başkurt

Döyeley buyıñ bulğansı, töymeley aklıñ bulhın. (Deve kadar boyun olacağına, düğme kadar aklın olsun.)

Döyeley buyıñ bulğansı, töymeley uyiñ bulhın. (Deve kadar boyun olacağına, düğme kadar fikrin olsun.)

Kazak

Tüye boyına senip, jıldan qur qalıptı. (Deve boyuna güvenerek yılı kaçırmış.)

Tüyedey boyıñ bolğanşa, tüymedey oyiñ bolsın. (Deve kadar boyun olacağına, düğme kadar fikrin olsun.)

Nogay

Tüye başına şışkan yeter. (Deve başına sıçan çıkar.)

Tüyedey boyıñ bolğanşa, tüymedey akılıñ bolsın. (Deve kadar boyun olacağına, düğme kadar aklın olsun.)

Tatar

Döye Keğbeğe baruv bēlen hacı bulmas. (Deve, Kâbe'ye gitmekle hacı olmaz.)

Bununla birlikte devenin diğer özellikleri ve dış görünüşüyle ilgili atasözleri bulunmaktadır.

Başkurt

Döye üz bökröhön kürmeş. (Deve kendi sırtının eğrisini görmez.)

Teke mögözö tawğa yētmeş,

Döye koyrogo yerge yētmeş.

(Tekenin boynuzu dağa ulaşmaz, devenin kuyruğu yere ulaşmaz.)

Ügēz at bulmaş, hıyır döye bulmaş,

Küpmē kımız birhe le, keze bēye bulmaş,

Uları da bulıp turha, zaman yaman bulmaş.

(Öküzden at olmaz, inekten deve olmaz; çok süt verse de keçiden kısrak olmaz, bunlar olursa yaşam kötü olmaz.)

Kazak

Artında bar oñalar,

Arıq tüye qom alar.

(Ölen kişinin öksüz kalan çocukları büyür, zayıf deve semirir.)

Attıñ atı ülken,

Tüyenıñ tabanı ülken. (Atın şanı büyük, devenin tabanı büyük.)

Balası köp, is bastaydı,

Tüyesi köp, köş bastaydı. (Çocuğu çok olan kişi, işi yönetir; devesi çok olan kişi, göçü yönetir.)

Juwas tüye jündewge jakşı. (Uysal devenin tüyünü almak kolaydır.)

Juwas tüyege ärkim iye. (Uysal deveyi herkes sahiplenir.)

“Şök” dese, tüye de şögedi. (“Çök” derse deve de çöker.)

Şökken tüye sokkandı bilmeydi. (Çökmüş deve dayağı bilmez.)

Tüye degen januwar,

Tüzde jürse semirer.

Tizdep koysa ayağın,

Tuzğa karay eminer.

(Deve denilen hayvan, bozkırda serbest otlarsa semirir. Ayaklarını kösteklerse tuza doğru eğilir.)

Tüye ülken bolsa da öz jolına şögedi. (Deve büyük olsa da kendi yoluna çöker.)

Tüyenı jügendemeydi,

Köp maldı tügendemeydi. (Deveyi dizginlemezler, çok malı saymazlar.)

Kırgız

Caqşı töönün murdı cırılbayt. (İyi devenin burnu yırtılmaz.)

Cooş töö çuudalarğa caqşı. (Uysal devenin tüyünü almak kolaydır.)

Cöö yörgönçö, töö mingen caqşı. (Yayan gitmektense deveye binmek iyidir.)

Töö çaynağanın bilip, cutkanın bilbeyt. (Deve çiğnemeyi bilir, yuttuğunu bilmez.)

Nogay

Atıñ atağı, tüyediñ tabanı ülken. (Atın şanı, devenin tabanı büyük.)

Tatar

Běr döyede ikě örkeç, bėrě şıñse, bėrėnėñ küçě yuk. (Bir devede iki hörgüç, birisi sarksa diğerrinin gücü yok.)

Döye üz bökrėsən kürmes. (Deve kendi sırtının eğrisini görmez.)

Döyenėn kıyırığı cirge citkenin kėm kürgeně bar. (Devenin kuyruğunun yere yettiğini kim görmüş ki.)

Deve, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde “jantak” denilen dikenli bir bitkiyi çok severek yer. Jantak daha çok Orta Asya’da, kuru iklimli bölgelerde, kumlu topraklarda, bozkırda yetişmektedir. Deve, bu bitkiyi severek yediğı için bazen Kazakçada bu bitki “tüye jantak” olarak da adlandırmaktadır. Bazı atasözleri devenin bu bitkiyi severek yediğı ve otlaması hakkında bilgiler içermektedir.

Kazak

Aksak tüyeniñ awızına jel aydağan kañbak kiredi. (Aksak devenin ağzına yel üfleyen kanbak¹⁰⁵ girer.)

Jantak jemegen tüyeniñ tili kışıydı. (Jantak yemeyen devenin dili kaşınır.)

Jar basındağı jantaktı

Jannan keşken nar jeydi. (Yar kenarındaki jantağı, canından geçen nar yer.)

Tüye tuz dep kartayadı, jigit kız dep kartayadı. (Deve tuz diye yaşlanır, yiğit kız diye yaşlanır.)

¹⁰⁵ Kañbak: Çölde ve bozkırda yetişen, kuruyup kökünden koptuktan sonra rüzgarla uçarak dolaşan bir ot türü; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 9, s. 245.

Tüye tuzğa keler, küyew kızğa keler. (Deve tuza gelir, damat kıza gelir.)

Tüye tuzğa toktaydı. (Deve tuz görünce durur.)

Tüyege jantak kerek bolsa, moynın sozar. (Deveye jantak gerekse boynunu uzatır.)

Tüyenı jardan kulatқан bir üzim şöp. (Deveyi yardan uçuran bir tutam ottur.)

Tüyenı tuzğa ayda. (Deveyi tuza dehle.)

Tüyenıñ süygen şöbi – jantak. (Devenin sevdiği ot jantaktır.)

Kırgız

Acalduu töö jarda ottoyt. (Eceli gelen deve yarda otlar.)

Töögö cantak kerek bolso, moynun sozat. (Deveye cantak gerekse boynunu uzatır.)

Ele aldığımız lehçelerde deve yaş, cinsiyet ve cins özelliklerine göre farklı isimlerle anılmaktadır. Fakat bu isimlerin tümü bu lehçelerin atasözlerinde yer almamıştır. Bazı lehçelerde devenin yaş özellikleriyle verilen isimlerle ilgili atasözleri mevcut değildir. Deve yavrusunun isminin geçtiği atasözleri az sayıda olsa da bulunmaktadır.

3.1.1.1.3.1. Bota / Boto

Kazak. Bota: Devenin bir yaşına gelmemiş yavrusu¹⁰⁶.

Kırgız. Boto: Bir yaşında olan deve yavrusu, süt emen deve yavrusu¹⁰⁷.

Kazak

¹⁰⁶ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 3, s. 511.

¹⁰⁷ Kırgız Sözlüğü, C.1, s. 133.

Bota oynaqtasa – molşılık,

Taylak oynaqtasa – tokşılık,

Käri tüye oynaqtasa - joqşılık.

(Bota koşarsa bolluk, taylak koşarsa tokluk, yaşlı deve koşarsa kıtlık olur.)

Botası bar tüye bozdamay jem jemeydi. (Yavrusu olan deve, ağlamadan ot yemez.)

Eki ayaktıda baja tatuw,

Tört ayaktıda bota tatuw.

(İnsanda bacanakların arası iyi, hayvanlarda deve yavrularının arası iyi.)

Kırgız

Bozınaç bolso, botom ölot bele? (Ölmez otu olursa devemin yavrusu ölür mü?)

Bozmoştuv cerde boto ölbeyt. (Ölmez otu yetişen yerde deve yavrusu ölmez.)

Deve yavrusu biraz büyüdüğünde başka bir isimle anılmaktadır. Bu kelime bazı atasözlerinde geçmektedir.

3.1.1.1.3.2. Taylak

Kazak. Taylak: Bir ile iki yaş arasındaki deve yavrusu¹⁰⁸.

Kırgız. Taylak: İki yaşına girmiş olan buduk (deve yavrusu)¹⁰⁹.

Kazak

Jurt jamanga kaldı, jük taylaqqa kaldı. (Yurt kötüye kaldı, yük taylağa kaldı).

Qolda ösken tüyeniñ taylak atı qalmaydı. (Evde büyümüş devenin taylak adı kalmaz.)

¹⁰⁸ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 13, s. 622.

¹⁰⁹ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s. 718.

Tüyesi joķ awılǵa taylaķ atan köriner. (Devesi olmayan köyde taylak büyük deve görünür.)

Kırgız

Atan ölsö taylak bar, ķomu cerde ķalǵan coķ. (Atan ölürse taylak vardır, eyeri yerde kalmaz.)

Atan töö mas bolso,

Taylaķ töö menen (dos bolot).

Ana ķatın masa bolso

Beş-kökül menen uruşıat.

(Enenmiş deve sarhoş olunca deve yavrusu ile dost olur. Ana kadın sarhoş olunca kız çocuǵu ile dövüşür.)

Devenin yaşı ve cinsiyetiyle ilgili kullanılan isimlerin geçtiǵi atasözlerinin çoǵunu Kazakçada bulabildik. Bu durum Kazakistan topraklarının deve yetiştirmeye daha elverişli olmasından kaynaklıdır. Kazakistan'ın güney, güneydoǵu ve doǵu bölgelerinde deve yetiştirilmektedir.

3.1.1.1.3.3. Buzbaşı

Buzbaşı: çift hörgüçlü genç dişi deve. Beyaz buzbaşaya bazen “bülürşin” de denilmektedir¹¹⁰.

Kazak

Buzbaşı (bülürşin) közin süzbese, buwırşın (erkek deve) buydasın üzbeydi. (Buzbaşı gözünü süzmezse buırşın ipini koparmaz.)

3.1.1.1.3.4. Buwırşın

Buwırşın: Tek hörgüçlü dişi deve (aruwana) ile tek hörgüçlü buǵranın (ülek) dört yaşındaki enenmemiş erkek yavrusu¹¹¹.

¹¹⁰ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 3, s. 643.

¹¹¹ A.e., C. 3, s. 623.

Kazak

Buzbaşa közin süzbese, buwırşın buydasın üzbeydi. (Buzbaşa gözünü süzmezse buırşın ipini koparmaz.)

3.1.1.1.3.5. Aruwana

Aruwana: Tek hörgüçlü, asil cinsli dişi deve¹¹².

Kazak

At biyeden, aruwana tüyeden. (At kısraftan, aruwana deveden.)

3.1.1.1.3.6. İngen

İngen: Dört yaşındaki çift hörgüçlü dişi deve¹¹³.

Kazak

Botasız ingen bozdasa, balası ölgen ananıñ kayğı-şerin qozğaydı. (Yavrusuz ingen ağlasa çocuğu ölen ananın derdi ve acısını depreştirir.)

3.1.1.1.3.7. Atan

Atan: Enenmiş deve¹¹⁴.

Atan ile damızlık devenin kıyaslandığı atasözleri bulunmaktadır. Bu atasözlerinden atanın sadece yük taşımak, ağır işler yapmak için kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte damızlık devenin atana göre üstün görüldüğü ortaya çıkmaktadır.

Kazak

Alpıs kün atan bolğanşa, altı kün buwra bol. (Altmış gün atan olmaktansa altı gün buğra ol).

¹¹² A.e., C. 1, s. 666.

¹¹³ Buralkıulı, a.g.e., s. 667.

¹¹⁴ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 1, s. 94. / Kırgız Sözlüğü, C. 1, s. 58. / Nogaysko-Russkiy Slovar, s. 52. / Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, C. 1, s. 82.

Kırgız

Altmış kün atan bolup cürgönçö, altı kün buura bolup zirkilde. (Altmış gün atan olmaktansa altı gün buğra ol.)

Nogay

Altı kün atan bolğanşa, bir kün bora bol. (Altı gün atan olmaktansa bir gün buğra ol).

Tatar

Altmış kün atan bulğançı, altı kün buvra bol. (Altmış gün atan olmaktansa altı gün buğra ol.)

Kazak ve Kırgız Türkçelerinde diğer lehçelere göre atan ile ilgili atasözlerinin sayısı daha fazladır. Örneğin;

Kazak

Atan tüye jük astında kartayar. (Atan deve yük altında yaşlanır.)

Atan tüye de joldan tayadı. (Enenmiş büyük deve de yolunu kaybeder.)

Atağa jük salsañ da, baqırmaydı. (Atana yük yüklesen de bağırılmaz.)

Atannıñ küşi komında,

Azıq-jemi jolında.

(Atanın gücü komunda¹¹⁵, yiyeceği yemi yolunda.)

Şırı bolsa komında,

Altı ayşılık jolında,

Atan tüye arımas.

¹¹⁵ Kom: Deve hörgücünün dibindeki yağı, hörgücün kaburga ile birleşen yeri; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 10, s. 12.

(Hörgücünde yağı varsa altı ayını yolda geçirir de atan deve zayıflamaz.)

Şölge şıksañ:

Şöl ekenin bilip şık,

Şöl Teñiri – sarı atanga minip şık.

(Çöle gidersen çöl olduğunu bilerek git, çöl Tanrısı olgun atana binerek git¹¹⁶.)

Kırgız

Atan ölsö taylak bar, komu cerde kalğan coq. (Atan ölürse taylak var, eyeri yerde kalmaz.)

Atan töö mas bolso,

Taylak töö menen (dos bolot).

Ana katın masa bolso

Beş-kökül menen uruşat.

(Enenmiş deve sarhoş olunca deve yavrusu ile dost olur. Ana kadın sarhoş olunca kız çocuğu ile dövüşür.)

3.1.1.1.3.8. Buğra

Kazak. Buwra: çift hörgüçlü damızlık deve¹¹⁷.

Kırgız. Buura: deve aygırı, buğra¹¹⁸.

Nogay. Bora: damızlık deve¹¹⁹

Atanla ilgili alt bölümde verilen atasözlerinde atanın buğrayla kıyaslandığı ve buğranın daha üstün görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Bunlarla birlikte Kazakçada atanla ilgili olduğu gibi buğrayla ilgili atasözlerinin sayısı diğer lehçelere göre daha fazladır.

¹¹⁶ Burada sarı kelimesiyle devenin rengi kastedilmemektedir. Bu tamlamada sarı kelimesi olgun, büyük anlamını vermektedir. **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 2, s. 94.

¹¹⁷ **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 2, s. 606.

¹¹⁸ **Kırgız Sözlüğü**, C. 1, s. 150.

¹¹⁹ **Nogaysko-Russkiy Slovar**, s. 84.

Kazak

Alistan şabıngan buwranıñ küşi qaytadı. (Uzaktan saldırmaya başlayan buğranın gücü kalmaz.)

Besti buwra künde kürkirer. (Beş yaşındaki buğra her gün kükrer.)

Buwra qutırsa taylaqpen oynar. (Buğra kudurursa deve yavrusuyla oynar.)

Öli buwranıñ basınan tiri atan qorıqpas. (Ölü buğranın başından diri atan korkmaz.)

3.1.1.1.3.9. Nar

Bu lehçelerin çoğunda tek hörgüçlü deve olan “nar” ile ilgili atasözleri de mevcuttur. Öncelikle nar kelimesinin açıklamalarına bakalım:

Başkurt. Nar: Tek hörgüçlü deve¹²⁰.

Kazak. Nar: Tek hörgüçlü, asil cinsli büyük deve¹²¹.

Kırgız. Nar: Tek hörgüçlü deve¹²².

Tatar. Nar: Tek hörgüçlü deve¹²³.

Kuzeybatı Türk lehçelerinin atasözlerine narın büyüklüğü, güçlü olduğu, yük taşımadaki önemi yansımıştır. Her mevsimde yer değiştirerek taşınmakta olan konargöçerler için böyle bir taşıma aracının ayrı bir yeri olduğu tartışmasızdır. Fakat deve daha çok bozkırda, kumlu topraklarda yetiştirilir; dağlık bölgelerde yetiştirilmez. Bu nedenle daha çok Orta Asya’da, Kazakistan ile Kırgızistan’ın bozkırlarında yetiştirilmiştir. Kazak Türkçesinde deveyle ilgili atasözlerinin sayısının diğer lehçelere nazaran daha fazla olmasının sebebinin bu olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Kazakistan’ın

¹²⁰ Başkortsı-Russa Hüzlik, s. 401.

¹²¹ Kazak Edebi Tilinin Sözdüğü, C. 11, s. 483.

¹²² Kırgız Sözlüğü, C. 1, s. 582.

¹²³ Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, s. 381.

güney, kuzey ve batı bölgeleri deve yetiştirmek için oldukça elverişlidir. Eskiden bu bozkırlarda çok sayıda deve yetiştirilmekteydi. Günümüzde de bu bölgelerin kumlu topraklarında deve yetiştirilmektedir ve “şubat” denilen deve sütü bol bol tüketilmektedir.

Deve yetiştirmek diğer evcil hayvanlara nazaran çok zahmetli bir iş değildir. Deve gece otlayıp gündüz dinlenir. Bu nedenle Kazak Türkçesinde “*Қазақ қартaysа, түіе бағадı*” (*Kazak yaşlanınca deve yetiştirir*) şeklinde bir atasözü vardır¹²⁴.

Kazakistan’ın kuzey bölgelerinde daha çok iki hörgüçlü deve yetiştirilmektedir. Kazak Türkçesinde bu türe “ayır” denilmektedir. Güney bölgelerde iki hörgüçlü deveyle birlikte tek hörgüçlü “nar” cinsi de sıkça yetiştirilmektedir. İki hörgüçlü deveye göre nar daha iri, güçlü ve çöle dayanıklıdır. Onun bu özellikleri atasözlerine de yansımıştır. Kazak Türkçesinde zorluklar karşısında boyun eğmeyen güçlü, dayanıklı kişiler narla kıyaslanmaktadır. Kazak Türkçesinde narın “baybatşa nar”, “jampoz nar”, “ülek nar”, “ara kıspak” gibi türleri vardır¹²⁵.

Başkurt

Yük awırın nar küterër. (Ağır yükü nar kaldırır.)

Kazak

Awırlıqtı nar köteredı,

Nar kötermese, bar köteredı.

(Ağırlığı (zorluğu) nar kaldırır, nar kaldırmazsa zengin kişi kaldırır.)

Nar jolında jük kalmas. (Narın yolunda yük kalmaz.)

Nar ölgen jerde jük kaladı. (Nar ölen yerde yük kalır.)

Tüіе jıysañ nardan jıy,

Jük kıldırmas jolında. (Deve alırsan nar al, yolunda yük bırakmaz.)

¹²⁴ M. Karamendina, **a.g.m.**, s. 4.

¹²⁵ **A. e.**, s. 8-9.

Tüyenin bari nar bolsa,

Jer betinde jük kalmas. (Her deve nar olsaydı, dünyada yük kalmazdı.)

Kırgız

Cıgılsañ nardan cıgıl. (Düşersen nardan düş.)

Eki nar cöölöşsö, ortosunda kara cımın kırılats. (İki nar birbirine yanaşırsa ortada sinek ölür.)

Nar töönü örgö tartsa, alķınar. (Nar deveyi yukarıya çekersen zor soluk alır.)

Tatar

Yök avırın nar küterër. (Ağır yükü nar kaldırır.)

Ayrıca Kazakçada narın gücü, dayanıklılığı erkek ve çınar ağacı ile karşılaştırılarak söylenmektedir.

Kazak

Aşamay nargā jarasar,

Aķ tüye bargā jarasar. (Deve eyeri nara yakışır, beyaz deve zengine yakışır.)

Er keşüwde, nar köşüwde sındadı. (Erkek zor durumda, nar göç yolunda sınanır.)

Jalgız örkeşti tüyenin bari – nar,

Degenmen, nardıñ da narı bar.

(Tek hörgüçlü devenin hepsi nar, fakat narın da narı var.)

Jar basındağı jantaķtı

Jannan keşken nar jeydi.

(Yar kenarındaki jantağı, canından geçen nar yer.)

Jıǵılsañ nardan jıǵıl. (Düşersen nardan düş.)

Nar balası baq etpes. (Nar yavrusu bağırılmaz (ne duruma düşerse de ses çıkarmaz).)

Nar balasın karpıp süyer. (Nar, yavrusunu dişleyerek sever.)

Narı bar, narı bardıñ malı bar. (Narı var, narı olanın malı var.)

Nar izin narşa basadı. (Nar, izini narşa¹²⁶ basar.)

Nar säwleti – aşamay. (Narı süsleyen aşamaydır¹²⁷.)

Özenniñ körki – jar,

Tüyeninñ körki – nar. (Nehrin süsü yar, devenin süsü nar.)

Tüye atası – nar,

Ağaş atası – şınar. (Deve atası nar, ağaç atası çınar.)

3.1.1.1.3.10. Kört

Bunlarla birlikte devenin değersiz sayılan cinsleri vardır. J. Seyitkulova'ya göre devenin değersiz cinsleri Kazakçada şöyle adlandırılmaktadır: “kospak”, “kılağay”, “kiristi kospak”, “jarbay”. Jarbaya bazen “kört” de denilmektedir¹²⁸.

Kazak

Tüyeninñ jamanı – kört, şöp jamanı – kert. (Deveyin kötüsü kört, otun kötüsü kert.)

¹²⁶ Narşa: Genç nar, buwırşın; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 11, s. 90.

¹²⁷ Aşamay: Çocuğun ata, deveye binmesi için yapılan eyer; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 2, s.258.

¹²⁸ M. Karamendina, **a.g.m.**, s. 9.

Diğer bir değersiz deve cinsine ise kospak denilir. Bu deve cinsinin sözlükteki açıklamasına bakalım.

3.1.1.1.3.11. Kospak

Kospak: tek hörgüçlü dişi deve ile çift hörgüçlü erkek devenin çiftleşmesinden doğan deve cinsidir. Kazaklar bu iki cinsi çiftleştirmeyi deve cinsini daha da iyileştirmek amacıyla yapmışlardır¹²⁹.

Bu deve cinsi Kazakistan'da bulunmaktadır, bu nedenle sadece Kazak Türkçesinde kospakla ilgili atasözüne rastlanmaktadır.

Kazak

*Ası joq altın ayaktan,
Ayranı bar tostaq artıq.
Taldırmaş taza ayırdan,
Jük kötergiş kospak artıq.*

(Aşı olmayan altın tabaktan ayranı olan tahta çanak iyidir. Zarif asil cinsli çift hörgüçlü deveden yük taşıyan kospak iyidir.)

3.1.1.1.4. Keçi

Bu lehçelerdeki atasözlerinde keçinin küçümsendiği, at veya koyun gibi değerinin olmadığı belirtilmiştir. Atasözlerine keçinin daha çok olumsuz tarafları yansımıştır.

Başkurt

At başkandı tay za basır, ügëz hözgendë keze le hözör. (Atın bastığı yere tay da basar, öküzün süstüğünü keçi de süser.)

¹²⁹ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 10, s.134.

Baja mēnen baja tatuw, keze mēnen keze tatuw. (Bacanakla bacanağın araları iyidir, keçi ile keçinin araları iyidir.)

Keze – mal tügəl. (Keçi mal değildir.)

Keze mēñ baqırha la işetėlmeś, harıq bir baqırha la işetėlěr. (Keçi bin kere melese de işitilmez, koyun bir kere melese işitilir.)

Kezeně keběšte qarawıllarğa kuymayzar. (Keçiyi lahana korumaya koymazlar.)

Kezeně maқта, hıyırzı saw. (Keçiyi öv, ineği sağ.)

Kazak

Aramnan alğan tüyeden,

Adaldan alğan eşki artık.

(Haram kazanılan deveden helal kazanılan keçi üstündür.)

Eşki bastağan koy eginge tüser. (Keçiyi takip eden koyun sürüsü ekine girer.)

Eşki egiz tuwıp koydan aspas, iyt egiz tuwıp elden aspas. (Keçi ikiz doğurup koyunu geçmez, köpek ikiz doğurup halkı geçmez.)

Eşki jeydi ebelek,

Eşkini jeydi kebenek. (Keçi ebelek yer, keçiyi kebenek yer¹³⁰.)

Eşki kırıkқан sayın bir öledi. (Keçi, her kırıldığında bir ölür.)

Eşkili koy öregen. (Keçisi olan koyun sürüsü yerinde durmaz.)

¹³⁰ Kebenek: Sadece keçilere bulaşan bir tür hastalık; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 7, s. 509.

*Eşkiniñ ajalı jetse,
Koyşınıñ tayağına süykener.*
(Eceli gelen keçi çobanın değneğine sürünür.)

Toğal eşki laqın dep oylaydı. (Boynuzsuz keçi kendisini oğlak zanneder.)

*Toğal eşki müyiz suraymın dep,
Kulaqtan ayrılıptı.*
(Boynuzsuz keçi boynuz istiyorum deyip kulağından ayrılmış.)

*Tüyenin kuyrığı jerge jetse,
Eşkiniñ kuyrığı kökke jeter.*
(Devenin kuyruğı yere yeterse keçinin kuyruğı gökyüzüne yetermiş.)

*Tüyenı jel şaykasa,
Eşkini kökten izde.*
(Deveyi yel sallasa keçiyi gökyüzünde ara.)

Kırgız

Eçki egiz tuuıp, koydon aşıpayt. (Keçi ikiz yavrulayıp koyunu geçmez.)

Kara eşkige can kayğı, kasaşığa mal kayğı. (Kara keçiye can kaygısı, kasaba mal kaygısı.)

Ölör eşki koyçunun tayağına süykönöt. (Ölecek keçi çobanın değneğine sürünür.)

*Ölör eşki koyçunun tayağına söyönöt,
Yılaar bala atasının sakalına söyönöt.*
(Ölecek keçi çobanın değneğine sürünür, ağlayacak çocuk babasının sakalını eller.)

Toğol eçki müyüz suraymın dep, kulağınan acırapdır. (Boynuzsuz keçi boynuz istiyorum deyip kulağından ayrılmış.)

Nogay

Eşki egiz tavıp,

Qoydan ozbas.

İyt segiz tavıp,

Elden ozbas.

(Keçi ikiz yavrulayıp koyunu geçmez. İt sekiz yavrulayıp halkı geçmez.)

Qasapşığa mal kayğı,

Qara eşkige yan kayğı.

(Kasaba mal kaygısı, kara keçiye can kaygısı.)

Tatar

Dürt ayaklıda kece tatuv. (Dört ayaklıda keçilerin araları iyi.)

Kebēste baqçasına kecenē qaravıl quymıylar. (Keçiyi lahana bahçesini korumaya koymazlar.)

Kece bēlen kebēste dus tügēl. (Keçi ile lahana dost değil.)

Kece “Baqça buyınnan ütmesem, tamağım tuymıy” dip eyte, di. (Keçi “Bahçe içinden geçmezsem karnım doymaz” dermiş.)

Kece qoyrıǵına qırmavıq yabışmıy bulmıy. (Keçi kuyruğuna dulavrat otu yapışmadan olmaz.)

Kece, tınıçlıqtan tuysa, kötüvçenēñ tayağın çeyniy imiş. (Keçi rahatlıktan sıkılırsa çobanın değneğini çiğnermiş.)

Keceněň baķçaĝa běr küz saluvı da zıyan. (Keçinin bahçeye bir göz atması da zarardır.)

Keceněň tuĝanda uķ saķalı bula. (Keçi sakalıyla doğar.)

Keceně maķta, sıyırnı sav. (Keçiyi öv, ineĝi saĝ.)

Keceněň ecelě citse, kötövçěněň tayaĝına ıřkınır. (Keçinin eceli gelirse çobanın deĝneĝine sürünür.)

Kěmge nerse, kecege keběste. (Kime ne lazım, keçiye lahana lazım.)

Ķorçańĝı kece saf çişmeden ĝene suv içer. (Uyuz keçi temiz çeşmeden su içer.)

Müklek kece, möĝöz sorıyım dip, ķolaĝınan ķorı ķalĝan, di. (Boynuzsuz keçi boynuz istiyorum deyip kulaĝından ayrılmış.)

Sötsěz kece baķıravıķ. (Sütsüz keçi çok baĝırır.)

Urlap aşamasa keceněň tamaĝı tuymıy. (Bir řeyi çalarak yemezse keçinin karnı doymaz.)

Keçinin yetiştirilmesinin zor olduĝundan ve bu hayvanı otlaĝa götürmenin, bakım yapmanın zahmetli bir iş olduĝundan da atasözlerinde bahsedilmiştir.

Başkurt

Ķabıķ ķaĝıp keze kötmezyer. (Kabuk silkerek keçi bakmazlar.)

Kazak

Eşki baķķan zır ķaĝar. (Keçi bakan çok koşar.)

Eşki baķtım, eñirep baķtım. (Keçi baktım, aĝlayarak baktım.)

Esi ketken eşki jıyar,

Eşkimen esin jıyar.

(Aklını kaçıran kişi keçi toplar, keçiyle aklını toplar).

Nogay

Esi keşken eşki yıyar,

Eşkimen esin yıyar.

(Akılını kaybeden keçi toplar, keçiyle aklını toplar.)

Tatar

Bir kece ikē kürşēñē suğıştırır. (Bir keçi iki komşuyu kavgaya sokar.)

Ƙaqtım-suqtım kecenē, taptım üzēme belenē. (Keçi yetiştirdim, başıma bela aldım.)

Kece asrağan ƙarğıstan çıƙmas. (Keçi yetiştiren lanetten kurtulmaz.)

Kece bar cirde ƙaza bula, ti. (Keçi olan yerde kaza olur.)

Kecenēñ bēr isēmē kece, ikēñçēsē – ƙaza. (Keçinin bir ismi keçi, diğeri de kazadır.)

Atasözlerinde keçinin olumsuz tarafları daha çok işlenmiştir. Fakat bazen keçinin işe yaradığı da hatırlatılır. Keçi değerli bir hayvan olarak görülmez; fakat keçinin yünü, derisi ve sütü insanların işine yaramaktadır. Bununla ilgili atasözleri bu lehçelerde bulunmaktadır.

Başkurt

Keze – yarlınıñ hıyırı. (Keçi, fakirin ineğidir.)

Kezenēñ itē yēlge, hōtō imge. (Keçinin eti yel olur, sütü şifa olur.)

Kazak

Bala tappağan ƙatınnan, laƙtağan eşki artıƙ. (Çocuk doğurmayan kadından yavrulayan keçi yeğdir).

Eşki baƙsañ, tübiti köp, müyizi pıŝaƙƙa sap. (Keçi yetiştirirsen tüyü çok olur, boynuzu bıçağa sap olur.)

Eşki soyıp jeseñ, bir kündik,

Sawıp işseñ mıñ kündik.

(Keçiyi kesersen bir günlük, sağarsan bin günlük.)

Eşki soyğannıñ eki zatı bar: müyizi pıŝağına sap, terisi mosısına ƙap. (Keçi kesenin iki şeyi vardır: boynuzu bıçağına sap, derisi sacayağına kılıf olur.)

Tatar

Kece savğannan sıyr savğan söt sorap kilgen. (Keçi sağan kişiden inek sağan kişi süt istemiş.)

Kece üzë zatsız bulsa da, küñë zatlı. (Keçinin kendisi değersiz olsa da postu değerlidir.)

Kece, yarlınıñ sıyrı. (Keçi, fakirin ineğidir.)

3.1.1.1.4.1. Oğlak

Keçinin yaş ve cinsiyet özellikleriyle ilgili atasözleri bu lehçelerin bazılarında mevcuttur, fakat diğer hayvanlarla ilgili atasözlerine göre oldukça azdır.

Kazak

Ƙorada laƙ tuwsa, öriste ot öner. (Ahırda oğlak doğarsa otlakta ot yetişir.)

Tatar

Yalgız beren baƙravıƙ bula. (Tek oğlak çok bağıırır.)

3.1.1.1.4.2. Teke

Başkurt. Teke: Damızlık erkek keçi ya da koyun¹³¹.

Kazak. Teke: Damızlık erkek keçi¹³².

Kırgız. Teke: Enenmemiş teke¹³³.

Nogay. Teke: Erkek keçi¹³⁴.

Tatar. Teke: Damızlık erkek keçi veya koyun¹³⁵.

Başkurt Türkçesi ile Tatar Türkçesinde teke kelimesi hem keçinin hem de koyunun damızlık erkeğini ifade etmek için kullanılmaktadır. Fakat buradaki atasözlerinin keçi ile ilgili olduğu çıkarılan anlamdan anlaşılmaktadır.

Başkurt

Bir teke qayzan kithe, bar kötöw şunan kite. (Bir teke nereye giderse tüm sürü oraya gider.)

İkë teke başı bër qazangä hıymay. (İki teke kafası bir kazana sığmaz.)

Tekeler hözöşkende, kezeler yal ite. (Tekeler boynuzlaşırken keçiler dinlenir.)

Teke mögözö tawğa yëtmeş, döye koyrogo yërge yëtmeş. (Teke boynuzu dağa ulaşmaz, deve kuyruğu yere yetmez.)

Tököşe torğan tekege Hozay mögöz birmegen. (Boynuzlaşan tekeye Allah boynuz vermemiş.)

Kazak

Jaman teke süzegen. (Kötü teke boynuzlamayı sever.)

¹³¹ Başkortsä-Russa Hüzlik, s. 564.

¹³² Buralkıulı, a.g.e., s. 546.

¹³³ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s. 721.

¹³⁴ Nogaysko-Russkiy Slovar, s. 343.

¹³⁵ Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, C. 3, s. 214.

Ƙotır teke ƙora bılgar. (Uyuz teke ahır ısıletir.)

Teke de bolsa ƙutı bolsın,

Eşki de bolsa süti bolsın.

(Teke de olsa uğuru olsun, keçi de olsa sütü olsun).

Kırız

Baƙıldığan tekeni suu keçkende körörmün,

Taƙıldığan ƙatındı üy çeçkende körörmün.

(Çok meleyen tekeyi suyu geçerken görürüm, çok konuşan kadını keçe çadırı kururken görürüm.)

Nogay

Teñ teñimen, teke müyizi men. (Herkes kendi eşitiyle, teke boynuzuyla.)

Tatar

İkë teke başı bër ƙazanga, mögözë bulmasa, sıya. (Boynuzu olmazsa iki tekenin kafası bir kazana sığar.)

Kece tekesi türe bulırğa yaratır. (Teke bey olmayı sever.)

Süzëşkende mögözsëz teke ciñëlër. (Boynuzlaştığında boynuzsuz teke yenilir.)

Teke itë im bulır, kece itë cil bulır. (Teke eti şifa olur, keçi eti yel olur.)

Teke süzëp tav tüntermes. (Teke boynuzlayıp dağı devirmez.)

Tekenën mügëzën tenrëge citkënën këm kürgen. (Tekenin boynuzunun Tanrı'ya ulaştığını kim görmüş.)

3.1.1.1.4.3. Serke

Koyun ile keçinin bir sürüde toplanarak yetiştirildiği bilinen bir durumdur. Bu sürünün başında nereye giderse sürüyü o tarafa yönlendiren iğdiş edilmiş erkek keçi vardır. Bu keçiye “serke” denilmektedir. Bununla ilgili birer atasözü bulunmaktadır.

Kazak. Serke: Beş-altı yaşındaki enenmiş teke¹³⁶.

Kırgız. Serke: İki yaşına basan teke¹³⁷.

Kazak

Serkesiz koy otarı bolmaydı. (Serkesiz koyun sürüsü olmaz.)

Kırgız

Ɔoydu serke baştayt, oyundu erke baştayt. (Koyun sürüsünü serke yönetir, oyunu şımarık insan yönetir.)

3.1.1.1.4.4. Şıbış

Kazak. Şıbış: İki yaşındaki yavrulamış keçi¹³⁸. Yaptığımız taramalar sonucunda şıbış hakkında sadece Kazak Türkçesinde bir tane örnek bulabildik.

Kazak

İs oñına basarda şıbış laqtap, toqtı Ɔozdaydı. (İşler yolunda gideceği zaman çebiç oğlak doğurur, toklu kuzular.)

3.1.1.1.5. Koyun

Bu lehçelerde koyun hakkındaki atasözlerinin sayısı az değildir. Koyun; eti, yünü, derisi ve sütünden yararlanmak üzere yetiştirilen küçükbaş hayvandır. Koyunun sayısının çok olması zenginliğin bir göstergesi, ölçütü olarak kabul edilmekteydi. Bunu yansıtan atasözleri ele aldığımız lehçelerin bazılarında bulunmaktadır.

¹³⁶ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 13, s. 170.

¹³⁷ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s. 647.

¹³⁸ Buralkıulı, a.g.e., s. 649.

Başkurt

Yılkı – danlık, koy – baylık. (Yılkı, şan; koyun, zenginlik.)

Kazak

Jılkı – sändikke, koy – baylıkka. (Yılkı, şana; koyun, zenginliğe.)

Söz konusu lehçelerdeki atasözlerine yansımış olan fikirlere bakılarak koyunun değerli bir hayvan olduğunu anlamak mümkündür. Çünkü koyun sadece önemli bir besin kaynağı olmakla kalmamış; konargöçer yaşamda geçinmeyi sağlamak için oldukça yararlı bir hayvan olmuştur. Koyunun yününden çadır için keçe, kıyafet, ev eşyaları; derisinden ve boynuzundan ev eşyaları, aletler vb. yapılmaktaydı. Bu nedenle bazı atasözlerinde koyun yetiştirilmesi gerektiği ile ilgili tavsiyeler de bulunur.

Başkurt

Arıq bulha la harıq asıra. (Zayıf olsa da koyun yetiştir.)

Qır ayağında harıq himërër,

Urman ayağında hıyr himërër.

(Tarla kenarında koyun semirir, orman kenarında sığır semirir.)

Quy ırısı – qura eşende. (Koyunun rızkı ahır içindedir.)

Quyzıñ toyağınan, kilënnëñ ayağınan hına. (Koyunu tırnağından, gelini ayağından sınamak lazım.)

Zamanına küre tuyı, dalahına küre quyu. (Zamanıma göre düğünü, bozkırına göre koyunu.)

Kazak

Jün kerek bolsa, qoydı qazanda kırık,

Qoy kerek bolsa mizamda kırık.

(Yün gerekliyse koyunu ekimde kırk, koyun gerekliyse eylülde kırk.)

Ƙoy jürgen jer – bereke, kız jürgen jer – mereke. (Koyunun yaşadığı yer bereketli, kızın yaşadığı yer şenliktir.)

*Ƙoyıñ bolmasa,
Baylıkta oyıñ bolmasın.*
(Koyunun olmazsa servetten umudun olmasın.)

*Ƙoy egiz tapsa,
Şöptiñ bası ayır şıǵadı.*
(Koyun ikiz yavrularsa bir ot fazla biter.)

Ƙoyı köptiñ, toyı köp. (Koyunu çok olanın düğünü çok olur).

*Ƙoy muñǵa jetse,
Kerege basınan bas ketpeydi.*
(Koyunun sayısı bin olursa evden koyun kellesi gitmez.)

*Ƙoy süti – Ƙorǵasın,
Ƙoydı soǵǵan oñbasın.*
(Koyunun sütü kurşun gibi ağırdır, koyunu döven onmasın.)

Ƙuttı Ƙonak kelse, Ƙoy egiz tabadı. (Kutlu konuk gelirse koyun ikiz yavrular.)

*Kündüz Ƙoyın kütersiñ,
Tünde jünün tütersiñ.* (Gündüz koyunu güdersin, gece yününü taraklarsın.)

*Mal ösirseñ Ƙoy ösir,
Önimi onuñ köl-kösir.*
(Mal yetiştirmek istersen koyun yetiştir, verdiği ürün çok olur.)

Kırgız

Ƙuttuu Ƙonoǵ kelse, koy egiz tabat,

Qutsuz qonoq kelse, qoygo qarışkır çabat.

(Kutlu konuk gelirse koyun ikiz yavrular, kutsuz konuk gelirse koyuna kurt saldırır.)

Nogay

İygi qonaq kelse, qoy egiz tabar.

Yaman qonaq kelse, qoyğa böri şabar.

(İyi konuk gelirse koyun ikiz yavrular, kötü konuk gelirse koyuna kurt saldırır.)

Tatar

Arıq bulsa da – sarıq bulsın,

Az bulsa da – kaz bulsın.

(Zayıf olsa da koyun olsun, az olsa da kaz olsun.)

Bër quy arqasında mēñ quy suv eşe. (Bir koyunun sayesinde bin koyun su içer.)

Bër quydan ak ta tuva, qara da. (Bir koyundan ak kuzu da doğar, kara da.)

İkē quynıñ başı bër kazanga sıymas. (İki koyunun kellesi bir kazana sığmaz.)

Fakat koyunu yetiştirmenin kolay olmadığı da atasözlerinde belirtilmektedir. Etinden, sütünden, yününden faydalanabilmek için koyunun bakımı iyi yapılmalı. Koyuna iyi otlaklar, iyi bir ahır gerekmektedir. Ancak iyi bakılırsa koyun semiz olur. Atasözlerinde koyunun semiz olmasının önemi de belirtilmiştir.

Başkurt

Bër quy arqahında mēñ quy himergen. (Bir koyunun sayesinde bin koyun semirir.)

Himēz quyzıñ gümērē kışka. (Semiz koyunun yaşamı kısa olur.)

Himēzlēk quyğa kilēşer. (Semizlik koyuna yakışır.)

Himězlěktě kuy kütere. (Semizliğe koyun alışabilir.)

Higěz harık huyğansı, himěz harık huy. (Sekiz koyun kesmektense semiz koyun kes.)

Kazak

Aksak koy tüsten keyin mañırar. (Topal koyun öğleden sonra meler.)

Aksak koy awıl qasında, ya kudık qasında. (Aksak koyun köyün yanında ya da kuyu başındadır.)

Qoy semizi – qoyşıdan. (Koyunun semiz olması çobandandır.)

Qoy semiz bolsa işindegisi egiz boladı. (Koyun semiz olursa dölü ikiz olur.)

Qorañ oñdı bolsa, qoyıñ qoñdı boladı. (Ahırın iyi ve düzgün olursa koyunun semiz olur.)

Qoyım tok qoramda, qayğım joq boranda. (Koyunum tok ahırında, kaygım yok fırtınada).

Qısta qoyıñdı qopalı jerge qıstat,

Jazda jazıq jerge jaylat.

(Kışın koyununu kemiş ile saz yetişen yerde kışlat, yazın ovada otlat.)

Qoydı küzde qumğa ayda,

Jazda şımğa ayda.

(Koyunu günde kumlu yere kov, yazın otlu yere kov.)

Qoy körmegen körgensiz qıwalap jürip öltirer. (Koyun görmemiş görgüsüz (koyunu) kovalayarak öldürür.)

Ƙoyşı köp bolsa, ƙoy aram öler. (Çoban çok olursa koyun murdar olur.)

Semizdikti ƙoy ğana köteredi. (Semizliğı sadece koyun kaldırabilir.)

Kırgız

Ƙokuy menen ƙoy bağat. (Koyunu oflaya oflaya bakarlar.)

Ƙoy bağƙan, ƙonok kütöt. (Koyun yetiştiren konuk ağırlar.)

Ƙoyçu köp bolso, ƙoy aram ölot. (Çoban çok olursa koyun murdar olur.)

Nogay

Ƙoy körmegen ƙoy körse, ƙoyın ƙuvıp otlatır. (Koyun görmeyen koyun görse kovarak otlatır.)

Ƙoyşı köp bolsa, ƙoy aram öler. (Çoban çok olursa koyun murdar olur.)

Tatar

Aksaƙ sarık yatıp simërër. (Topal koyun yatıp semirir.)

Sarıƙnıñ ƙarını tıyar, küzë tuymas. (Koyunun karnı doyar, gözü doymaz.)

Yuğalğan ƙuyınıñ ƙoyrığı zur bulır. (Kaybolan koyunun kuyruğı büyük olur.)

Bu lehçelerdeki koyunla ilgili atasözlerinde kurt kelimesi de geçmektedir. Koyun için kurt, büyük bir tehlikedir. Bu nedenle atasözlerinde her zaman dikkatli olunması, koyun sürüsüne iyi bakılması gerektiğı vurgulanmıştır.

Başkurt

Aralanğan ƙuyzı bürë alır. (Ayrılan koyunu kurt kapar.)

Bürë tuyı – yetë ƙuy. (Kurdun düğünü, yedi koyundur.)

Ėyehĕz kuyzı bürĕ aşay. (Sahipsiz koyunu kurt kapar.)

Hanawlı kuyzı bürĕ aşamaś. (Sayılı koyunu kurt kapmaz.)

Kötöwsĕhĕz kuy – bürĕ azıǵı. (Çobansız koyun, kurdun aşıdır.)

Ülgen harıķ bürĕnen ķurķmaś. (Ölü koyun kurttan korkmaz.)

Kazak

Ķaskırdıñ oylaǵanı – aramdıķ, ķoydıñ oylaǵanı – amandıķ. (Kurdun düşündüǵü kötülük, koyunun düşündüǵü esenlik.)

Kırgız

Ķoy ķarǵıśı börüǵö cetbeyt. (Koyunun laneti kurda ulaşmaz.)

Nogay

Yalgız ķoydı bōri aşar. (Yalnız otlayan koyunu kurt kapar.)

Tatar

Ķütüvden ayrılǵan ķoyı bürĕ aşıy. (Sürüden ayrılan koyunu kurt kapar.)

Sarıķ ķarǵıśı bürĕǵe citmes. (Koyun bedduası kurda ulaşmaz.)

Ülgen sarıķķa bürĕ ķurķınıcı yuk. (Ölen koyun kurttan korkmaz.)

Bu konuların yanı sıra atasözlerinde koyunun uysal ve ürkek bir hayvan olduǵu söylenmektedir.

Kazak

Ķoy ürikken jaǵına bettemeydi. (Koyun ürktüǵü tarafa gitmez.)

Ɔoyęa zinen baskanıñ bri jaw. (Koyuna kendisinden başka her şey düşmandır).

Kırgız

Eçki syt balasın “Tentegim” dep,

Ɔoy syt balasın “Cntgm” dep.

(Keçi sever yavrusunu “Yaramazım” diye, Koyun sever yavrusunu “Uysalım” diye.)

Ɔoręso da Ɔoy lt, Ɔoręposo da, Ɔoy lt. (Korkarsa da koyun ölür, korkmazsa da koyun ölür.)

Tatar

Sarığ bulmasañ, br de aşıy almas. (Koyun değilsen kurt yemez.)

Sarıęęa t terisi kidrseñ de, brden Ɔuręır. (Koyuna it postunu giydiren de kurttan korkar.)

Koyunun yaş ve cinsiyet özellikleriyle ilgili söz varlığı da atasözlerine yansımıştır. Bu tür atasözlerinde koyunların yaş ve cinsiyetine göre sahip oldukları özelliklerden de bahsedilmiştir. Fakat bu özelliklerle ilgili atasözleri bu lehçelerin bazılarında mevcuttur, bazılarında ise yoktur.

3.1.1.1.5.1. Kuzu

Başkurt Türkçesinde kuzu kelimesinin yerine “beres”, Tatar Türkçesinde “kuzıy” kelimesiyle birlikte “beren” kelimesi kullanılmaktadır. Fakat bu kelimeler keçi yavrusunu ifade etmek için de kullanılır. Atasözlerinin anlamına bakarak kuzu ya da keçi yavrusundan bahsedildiğini ayırt edebiliriz.

Başkurt. Beres: Kuzu; oęlak¹³⁹.

Tatar. Beren: Koyunun ya da keçinin yavrusu ¹⁴⁰.

¹³⁹ Başkortsı-Russa Hüzlik s. 135.

¹⁴⁰ Tatar Tilinin Anlatmalı Szliği., C. 1, s. 209.

Başkurt

Bayzıñ mēñ harıǵı arahında yarlınıñ yētēm beresēn bürē alǵan. (Zengin bin koyununun arasından fakirin yetim kuzusunu kurt yemiş.)

Bürē balahın totorǵa öyrethe, harıǵ beresēn kasırǵa öyretēr. (Kurt yavrusuna tutmayı öğretirse koyun yavrusuna kaçmaya öğretir.)

Ǵutlu ǵunaǵ öyge kilhe, ǵuyuñ igēz berenler. (Kutlu konuk gelirse koyun ikiz yavrular.)

Yētēm beres hütke tuymaś,

Yētēm bala aśka tuymaś.

(Öksüz kuzu süte doymaz, öksüz çocuk yemeğe doymaz.)

Yarlınıñ yañǵız beresēn bürē aśar. (Fakirin bir tane kuzusunu kurt yer.)

Kazak

Adam bolar balanıñ, etek-jeñi keñ keler,

Ǵoşǵar bolar ǵozınıñ, keñsirigi keñ keler.

(Adam olacak çocuğun eteği ve yeni bol olur, koç olacak kuzunun burnu tümsek olur.)

Bir ǵozı tuwsa, bir tüp juwsan artıǵ şıǵadı. (Bir kuzu doğarsa bir tutam pelin fazla biter.)

Erkek ǵozı – ǵurbandıǵ. (Erkek kuzu kurbanlıktır.)

Erkim öz ǵozısın ǵoşǵar sanaydı. (Herkes kendi kuzusunu koç görür.)

Jetim ǵozı sütke toymas. (Öksüz kuzu süte doymaz.)

Jetim  ozu ma ırawı . ( ks z kuzu çok meler.)

Jetim  ozu tasbawır, t  niler de otı ar. ( ks z kuzu merhamet beklemez, umudunu keser ve otlamayı öğrenir.)

 oy t lemi –  ozu. (Koyunun  demesi kuzuyla olur).

 os attılumen  ol k beyedi,

 ozısımen  oy k beyedi.

(İki atlı kişiyle asker çoğalır, kuzusuyla koyun sürüsü çoğalır.)

 oy  ozısın izdeydi,  aruwa  onısın izdeydi. (Koyun kuzusunu arar,  ift i otla ı arar.)

 urık times  ulın j k,

 ırık ık times  ozu j k.

(Tutulmayan kulun olmaz, y n  kırılmayan kuzu olmaz.)

Semiz  ozu pı ak a suranıp turadı. (Semiz kuzu kesilir.)

Toy an  ozu moma an. (Doymuş kuzu uysaldır.)

Nogay

Analı  ozu  uyrık ı. (Analı kuzu kuyrukludur.)

Tatar

B r  balahın tutar a  yretse, sarık balasın  a ar a  yrete. (Kurt yavrusuna tutmayı   retirse koyun yavrusuna kaçmayı   retir.)

 uy   z beren     ayağına basmas. (Koyun kendi kuzusunun ayağına basmaz.)

3.1.1.1.5.2. Toklu

Bu lehçelerde sadece kuzu değil, toklu hakkında da atasözleri bulunmaktadır. Ancak bazı lehçelerde tokluyla ilgili atasözleri mevcut değildir.

Kazak. Toktı: Koyunun altı ayı geçmiş, bir yaşına gelmemiş yavrusu¹⁴¹.

Kırgız. Toktu: Henüz doğurmayan genç koyun, toklu¹⁴².

Nogay. Toklı: Koyunun bir yaşındaki yavrusu¹⁴³.

Kazak

Ƙora tolı Ƙoyıñdı Ƙotır toƘtı büldirer. (Koyun sürüsünü uyuz toklu pisletir.)

Ƙuday bergenniñ toƘtısin Ƙıdır baƘadı. (Allahın verdiği tokluya Hızır bakar.)

Täñiri asıraƘan toƘtını ƘaşƘır jemeydi. (Tanrı'nın baktığı tokluyu kurt yemez.)

ToƘtı küz bolmay ƘoyƘa Ƙosılmaydı. (Toklu güz gelmeden koyun sayılmaz.)

ToƘtı toymas, şömiş keppes. (Toklu doymaz, kepçe boş kalmaz.)

Kırgız

ToyƘondo toƘtunun eti topuraƘ tatıydı. (Kişi doyarsa toklu etinden toprak tadı gelir.)

Nogay

ArıƘ toƘtı saklasañ,

Avızın burnuñ may bolar.

(Zayıf toklu beslersen ağzın dolu yağ olur.)

¹⁴¹ Buralkıulı, a.g.e., s. 556.

¹⁴² Kırgızca Sözlük, C. 2, s. 744.

¹⁴³ Nogaysko-Russkiy Slovar, s. 355.

3.1.1.1.5.3. Tusak

Bu lehçelerin bazılarında koyunun yaşı ile cinsiyetiyle ilgili bazı adlandırmaların geçtiği atasözlerine rastlanmamıştır. Dişi koyunun yaşıyla ilgili verilen isimlerin geçtiği atasözlerini yalnız Kazak Türkçesinde bulabildik.

Tusak: İki yaşındaki dişi koyun¹⁴⁴.

Kazak

Ƙınına ƙarap pısağın tanı, ƙozısına ƙarap tusağın tanı. (Kınına bakarak bıçağını tanı, kuzusuna bakarak tusağını tanı).

Söyley bilmes jamannıñ, sözi ötpes bir pısaq,

Söz biletin adamnıñ, är sözine bir tusaq.

(Konuşmayı bilmeyen kötü kişinin sözü kör bir bıçak gibidir, söz bilen insanın her sözü bir tusağa değerdir.)

Tumsa tusaq – ƙızğanşaq, tumsa biye – ƙulınsaq. (İlk kez yavrulayan tusak yavrusunu kıskanır, ilk kez yavrulayan kısrağın yavrusuna düşkün olur.)

3.1.1.1.5.4. Sawlık

Sawlık: İki ya da üç yaşındaki yavrulamış dişi koyun¹⁴⁵.

Kazak

İsek ƙoydıñ bası ülken, sawlık ƙoydıñ jası ülken. (İki yaşındaki erkek koyunun kellesi büyük, sawlık koyunun yaşı büyük.)

3.1.1.1.5.5. İsek / Şişek

İğdiş edilmiş erkek koyunla ilgili atasözleri az sayıda olsa da mevcuttur.

Kazak. İsek: İki yaşındaki erkek koyun¹⁴⁶.

Kırgız. Şişek: İki yaşına basan iğdiş edilmiş koç¹⁴⁷.

¹⁴⁴ Buralkıulı, a.g.e., s. 570.

¹⁴⁵ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 13, s. 24.

¹⁴⁶ Buralkıulı, a.g.e., s. 669.

¹⁴⁷ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s. 690.

Kazak

İsek koydın bası ülken, sawlık koydın jası ülken. (İki yaşındaki erkek koyunun kellesi büyük, saulık koyunun yaşı büyük.)

Jaman koy iseginde kartayadı. (Kötü koyun iki yaşında (iseğinde) yaşlanır.)

Kırgız

Caman koy şişeginde karıydı. (Kötü koyun iki yaşında (şişeginde) yaşlanır.)

3.1.1.1.5.6. Koç

Koç ile ilgili atasözlerinde iyi bir koçun sürü için ne kadar önemli olduğu anlatılmaktadır. Bu atasözlerinde koyunun yününün çok işe yaradığı, ayrıca döllерinin iyi yünlü olması için damızlık koçun da iyi yünlü olması gerektiği söylenmiştir.

Başkurt

Aygır kaldırhañ, yünlëhën kaldır,

Қушқар kaldırhañ yönlöhөн kaldır. (Aygır koyacaksan iyi huyludan koy, damızlık koç koyacaksan yünlüden koy.)

Kazak

Eki қошқардың bası bir қазанға sıymaydı. (İki koçun kellesi bir kazana sığmaz.)

Jaқsı қошқар jartı otar қойға теñ. (İyi bir koç koyun sürüsünün yarısına denktir.)

Қошқардың jayın қой баққан bileді. (Damızlık koçun durumunu koyuna bakan bilir.)

Kırgız

Aygır salsañ, ündüüdөн sal,

Қошқор salsañ, cündüüdөн sal.

(Aygır koyacaksan sesliden koy, damızlık koç koyacaksan yünlüden koy.)

Eki koçkordun başı bir kazanda kaynabayt. (İki koçun kellesi bir kazanda kaynamaz.)

ƘortuƘ koçƘar töl buzat, Ƙuytu kişi el buzat. (Kortuk¹⁴⁸ koç döl bozar, fesatçı kişi halkı bozar.)

Koydu kortuk buzat. (Koyunu kortuk bozar.)

Nogay

Aygır salsañ, ünnen sal, koşƘar salsañ, yunnen sal. (Aygır koyacaksan sesliden koy, damızlık koç koyacaksan yünlüden koy.)

Tatar

Aygır Ƙuysan ünlēden Ƙuy, ƘuƘƘar Ƙuysan yönlēden Ƙuy. (Aygır koyacaksan sesliden koy, damızlık koç koyacaksan yünlüden koy.)

3.1.1.1.6. Sığır

Ele aldığımız lehçelerde büyükbaş hayvanlardan biri olan sığır hakkında atasözleri mevcuttur. Bu atasözlerinde ineğin sütü ile öküzün gücü ön plana çıkmıştır. Sığırla ilgili atasözlerinde daha çok inek ile öküzden bahsedilmiştir. Bunun yanı sıra yaş ve cinsiyetiyle ilgili özellikler yansıtılmıştır. Buzağıyla ilgili atasözleri tüm lehçelerde bulunmaktadır. Bazı atasözleri ele aldığımız tüm lehçelerde aynı şekilde söylenegelmektedir.

3.1.1.1.6.1. Buzağı

Başkurt

¹⁴⁸ Kortuk: Tesadüfen enenmeden kalan koç; **Kırgız Sözlüğü**, C. 2, s. 490.

Bulır at tayzan bilgělě, bulır hıyr bızawzan bilgělě. (Olacak at tay iken belli olur, olacak inek buzağı iken belli olur.)

Ėyehěz ƙalƙan bızawzı bürě aşar. (Sahipsiz kalan buzağıyı kurt kapar.)

Hıyr toz yalaƙanda, bızawı boz yalay. (İnek tuz yalarken buzağı buz yalar.)

Hıyr ƙěmděƙě bulha, bızaw za unıƙı. (İnek kiminse buzağı da onundur.)

İme bělgen bızaw ikě hıyrzı imgen,

İme bělmegen běrsen de ƙoro ƙalƙan.

(Emmeyi bilen buzağı iki ineği emmiş, emmeyi bilmeyen bir tanesini de emmemiş.)

Urtak hıyrzan bızaw yaƙşı. (Ortak inekten buzağı yeğdir.)

Kazak

Buƙa bolar buzaw, biytteyinen belgili,

Batır bolar bala, tiytteyinen belgili.

(Boğa olacak buzağı küçüklüğünden bellidir, kahraman olacak çocuk küçüklüğünden bellidir).

Bolatın ögiz buzawınan belgili. (Öküz olacak buzağı belli olur.)

Ortaƙ ögizden oñaşa buzaw artık. (Ortak öküzden ayrı buzağı yeğdir.)

Ögizge tuwƙan ƙün buzawƙa da tuwadı. (Öküze doğan gün buzağıya da doğar.)

Sıyr suw işkende, buzaw muz jalaydı. (İnek su içerken buzağı buz yalar.)

Sıyr kimdiki bolsa, buzaw sonıƙı. (İnek kiminse buzağı da onundur.)

Üyde ösken buzaw tüzde ögiz bolmas. (Evde büyüyen buzağı kırdan öküz olmaz.)

Kırgız

Muzoo muz calayt, torpok tuz calayt. (Buzağı buz yalar, torpok tuz yalar.)

Obur uydan çobur muzoo tuuyt. (Obur inekten bayağı buzağı doğar.)

Nogay

Sıyr suv işkende, buzav buz jalaydı. (İnek su içerken buzağı buz yalar.)

Üyde ösken buzav

Tüzde ösken ögiz bolmas.

(Evde büyüyen buzağı kırdan öküz olmaz.)

Tatar

Bozavı ölgen sıyırda söt bulmas. (Buzağısı ölen ineğin sütü olmaz.)

İme bəlgen bozav ikə sıyr imgen. (Emmeyi bilen buzağı iki ineği emmiş.)

Qara sıyırdan ak bozav tuvğan. (Kara inekten beyaz buzağı doğmuş.)

Kötüvden qalğan bozav bürəge azıq. (Sürüden kalan buzağı kurdun aşısıdır.)

Öyde üsken bozav yalanda ügöz bulmas. (Evde büyüyen buzağı kırdan öküz olmaz.)

Sıyr ügi bozav iməze. (İnek, üvey buzağıyı emzirir.)

Sıyırlar suv eşkende bozavlar buz yalar. (İnekler su içerken buzağılar buz yalar.)

Yahşı bozav ikē ananıñ sötēn imēr. (İyi buzağı iki ananın sütünü emer.)

Buzağı, dana, inek, öküz ve boğa gibi kelimelerin geçtiği atasözlerinden başka incelediğimiz lehçelerde Türkiye Türkçesindekilerden farklılık gösteren kelimeler de vardır. Bunlarla ilgili atasözleri bu lehçelerin kimilerinde bulunsa da kimilerinde mevcut değildir.

3.1.1.1.6.2. Baspak

Buzağıdan biraz büyük olan sığır yavrusunu ifade etmek için bu lehçelerin bazılarında farklı kelimeler kullanılmaktadır. Fakat bu kelimeler ile ilgili atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır.

Baspak: Altı ay ile bir yaş arasındaki büyük buzağı¹⁴⁹.

Kazak

Birewdiñ baspağına ölim tileseñ öziñniñ ögiziñ öledi.

(Başkasının baspağına ölüm dilerse kendi öküzün ölür.)

3.1.1.1.6.3. Torpok

Taramalarımız neticesinde torpokla ilgili Kırgız Türkçesinde iki tane atasözü bulabildik.

Kırgız

Torpok: İki yaşına basmış olan tosun¹⁵⁰.

Buğa coḱto – torpok biy. (Boğa yokken tosun hakim olur.)

Muzoo muz calayt, torpok tuz calayt. (Buzağı buz yalar, tosun tuz yalar.)

3.1.1.1.6.4. Dana

Dana kelimesi bu lehçelerde “tana” olarak telaffuz edilmektedir ve bu kelimeyi içeren atasözleri bulunmaktadır.

¹⁴⁹ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 3, s. 6.

¹⁵⁰ Kırgız Sözlüğü, C. 2, s. 751.

Başkurt

Aş kezërən ana bëlër,

Hüt kezërən tana bëlër. (Aşın kıymetini ana bilir, sütün kıymetini dana bilir.)

Qatındı yaqşı kürhetken – aldındağı balahı,

Hıyrzı yaqşı kürhetken – artındağı tanahı.

(Kadını iyi gösteren yanındaki çocuğu, ineği iyi gösteren arkasındaki danası.)

Üğöz ülhe, it bulır, tana ülhe, höt bulır. (Öküz ölürse et olur, dana ölürse süt olur.)

Tanalınıñ tamağı tuğ. (Danalı kişinin karnı tok olur.)

Kazak

Adam baladan ösedı,

Sıyr tanadan ösedı.

(İnsan çocuktan büyür, inek danadan büyür.)

Juwas tananı padaşı minedi,

Juwas adamdı ärkim ileğı.

(Uysal danaya sığırtmacı biner, uysal adamı herkes itip kakar.)

Sıyrdı jaqsı körsetken, artındağı tanası;

Äyeldı jaqsı körsetken, qasındağı balası.

(İneği iyi gösteren arkasındaki danasıdır, kadını iyi gösteren yanındaki çocuğudur).

Nogay

Bas baladan, mal tanadan. (İnsan çocuktan, mal danadan.)

Tatar

Sıyrını yahşı kürsetken – artındağı tanası. (İneği iyi gösteren arkasındaki danasıdır.)

Tana küz süzse, ügöz cēbēn öze. (Dana bakarsa öküz ipini koparır.)

Tanalınıñ tamağı tuğ. (Danalının karnı tok olur.)

3.1.1.1.6.5. **Қunajın / Kunacın**

Kazak. Қunajın: İki ve üç yaş arasındaki dişi sığır¹⁵¹.

Kırgız. Kunacın: İki yaşına girmiş olan dana¹⁵².

Kazak

Қunajın közin süzbese,

Buқа jibin üzbeydi.

(Kunajın bakmazsa boğa ipini koparmaz.)

Kırgız

Қunacın közün süzmөyünce, buқа cibin üzөbү? (Kunajın bakmayınca boğa ipini koparır mı?)

3.1.1.1.6.6. **İnek**

İneği ifade etmek için Kazak, Nogay ve Tatar Türkçelerinde “sıyr” kelimesi kullanılmaktadır; Başkurt Türkçesinin ses özellikleri ile ilgili olarak bu kelime “hıyr” şeklinde söylenmektedir. Fakat Kırgız Türkçesinde “inek” ve “uy” kelimeleri kullanılmaktadır. Atasözlerinde ineğin daha çok sağım hayvanı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Atasözlerine ineğin sütünün bol olmasının, ineğin iyi bir hayvan olduğunun göstergesi olarak kabul eden fikirler de yansımıştır. İneğin sütü ile ondan yapılan ürünlerin beslenmede önemli olduğu söylenmiştir. Bununla birlikte

¹⁵¹ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 10, s. 345.

¹⁵² Kırgız Sözlüğü, C. 2, s. 521.

bol süt sağmak için önce ineğin iyi beslenmesi ve bakımının iyi yapılması gerektiği de işlenmiş konulardandır.

Başkurt

Ahmaķ hylewzen, hıyır kyşewzen tuymas. (Ahmak kişi konuşmaktan, inek yem yemekten sıkılmaz.)

Bızawı lgen hıyırzıñ ht bulmaş. (Buzağısı len ineğin sütü olmaz.)

İşık aldında hıyırıñ bulha,

ştel ştnde hıyır bulır.

(Ahırında ineğin varsa masanda ikramın olur.)

Hıyır bar aşka lmeş. (İneği olan kişi açlıktan lmez.)

Hıyır barzıñ hıyır bar. (İneği olan kişinin ikramı var.)

Hıyırzıñ ht ylnnde,

Ylnnden alda tlnde.

(İneğin sütü memesinde, memesinden önce dilinde.)

Hıyırzıñ tubığına hıw tyhe, ht kemy. (İneğin ayak bileğine su değse sütü azalır.)

Hıyır bulmağas, kezege le “inekem”, tiyerhñ. (İnek olmazsa keçiye de “anneciğim” dersin.)

Hıyır aşawzan tuymas. (İnek, yemekten doymaz.)

Hıyır mayı – harı may,

Hıyır kütken arımay.

Keze mayı – tuñ may,

Keze kütken uñmay.

(Sığırın yağı, tereyağı; sığır yetiştiren yorulmaz. Keçinin yağı, donmuş yağ; keçi yetiştiren onmaz.)

Hıyr alhañ tuyağına kara, qatın alhañ ırwına kara. (Sığır alırsan toynağına bak, kadın alırsan soyuna bak.)

Hıyr hötö mēnen, kēšē ēšē mēnen. (İnek sütüyle, kişi işiyle.)

Hıyrğa üz mögözö üzēne awır tügēl. (Sığıra kendi boynuzu ağır değildir.)

Hıyrzıñ hötö – tēlēnde, irziñ behētē – ilēnde. (İneğin sütü dilinde, adamın bahtı vatanında.)

Hıypağandı hıyr ze bēle. (Okşandığını sığır da bilir.)

Höt birmegen hıyrzı, itke huyalar. (Süt vermeyen ineği et için keserler.)

İkē hıyrlınıñ ayranı bar, ikē qatınlınıñ vayranı var. (İki ineğin ayranı olur, iki kadının kavgası olur.)

Qısır hıyrzan höt kütme. (Kısır inekten süt beklenmez.)

Ügēz mögözlē hıyrzıñ hötö bulmaś. (Öküz boynuzlu ineğin sütü olmaz.)

Ülgen hıyr hōtlō bula. (Ölmüş inek sütlü olur.)

Kazak

Eki sıyr – ayran, eki qatın – oyran. (İki inek, ayran; iki kadın kavgadır.)

Ögiz müyizdi sıyrdıñ süti bolmaydı,

Sıyr müyizdi ögizdiñ küşi bolmaydı.

(Öküz boynuzlu ineğin sütü olmaz, inek boynuzlu öküzün gücü olmaz.)

Sıyırдың süti – tilinde. (İneğin sütü dilinde.)

Süttü bolatın sıyr emşekti keler,

Şeşen bolatın bala ertekşi keler.

(Sütü çok olacak inek memeli olur, hatip olacak çocuk masalcı olur.)

Kırgız

Buğa müyüzdü uydun süti bolboyt,

Uy müyüzdü buğanın küçü bolboyt.

(Boğa boynuzlu ineğin sütü olmaz, inek boynuzlu boğanın gücü olmaz.)

Caman uy cayıtın bir kündö tügötöt. (Kötü inek otlığını bir günde bitirir.)

Saan uydu kısır uyğa almaşpayt. (Sağmal ineği kısır ineğe değişmezler.)

Nogay

Eki sıyırдың айранı көп,

Eki hatınnıñ vayранı көп.

(İki ineğin ayranı çok, iki kadının kavgası çok olur.)

Öлgen sıyr süттü болadı. (Ölen inek sütlü olur.)

Сıыр қураңғидı тиліннен табар. (Sığır uyuzu dilinden bulur.)

Tatar

Ашаған кирәне sıyr да қайта. (Doyduğu yere sıgır da döner.)

Bozavı ülgen sıyırда сöt bulmas. (Buzağısı ölen ineğin sütü olmaz.)

İšek aldında sıyr bulsa tabınında mayıñ bulır. (Ahırında ineğin varsa sofranda yağın olur.)

Kardeş cıyılса, kavēm bulır,

Sıyr cıyılса, savım bulır.

(Kardeş toplanırса kavim olur, inek toplanırса sağmal olur.)

Sötsez sıyr kübrek mögriy. (Sütsüz inek çok böğürür.)

Sıyrınıñ sütü cilēñēnde tügēl, tağarağında. (İneğin sütü memesinde değil, yalağında.)

Sıyr cilēñēnde süt açımıy. (İneğin memesinde süt ekşimez.)

Sıyırılı kēşē – sıylı kēşē. (İneği olan kişi, itibarı olan kişi.)

Sıyrını bulmasа kecege de anay diyersin. (İneğin olmazsa keçiye de anacığım dersin.)

Sıyr alsañ savıp al, sötēn-mayın қabıp al. (İnek alırsan sütünü sağ, tereyağını al.)

Sıyr aşavdan tuymas. (İnek, yemekten doymaz.)

Sıyırı barnıñ sıyı bar. (İneği olan kişinin ikramı var.)

Sütlē sıyr bazargа citmiçe қala. (Sütlü inek pazara gitmeden satılır.)

Ügēz mögēzlē sıyrınıñ sötē bulmas. (Öküz boynuzlu ineğin sütü olmaz.)

Sığırı at, kısarak veya deve ile karşılaştırarak söylenen atasözleri de bu lehçelerde mevcuttur. Sığırın at ile kıyaslandığı atasözlerinde atın daha üstün tutulduğu fark edilmektedir.

Başkurt

Atı barzıñ ƙanatı bar, hıyırı barzıñ hıyı bar. (Atı olan kişinin kanadı var, ineği olan kişinin ikramı var.)

Ayıwzı hıypaw mēnen hıyır bulmaś. (Ayıyı okşamakla inek olmaz.)

Hıyır tuwlaha attan yaman. (Sığır hırçınlaşırsa attan da kötü.)

Hıyrğa yal üśmeś. (Sığırın yelesi olmaz.)

Hıyırzı ƙıynap at bulmaś. (Sığırı zorlayarak at olmaz.)

Hıyır tulap at bulmaś, ƙatın tuwlap baś bulmaś. (Sığır hırçınlaşarak at olmaz, kadın kızarak erkek olmaz.)

Hıyırzı küpmē hıypahañ da at bulmaś. (İneği ne kadar okşasan da at olmaz.)

Kazak

Esekke jük artƙanmen, tüye bolmas,

Sıyırđı jiyi sawƣanmen, biye bolmas.

(Eşeğe yük yüklemekle deve olmaz, ineği sık sağmakla kısarak olmaz.)

Sıyırğa er jaraspas. (Sığıra eyer yakışmaz.)

Tüyeli kisi – küyli,

Sıyırhı kisi – sıylı.

(Devesi olan kişi zengin, sığırı olan kişi itibarlı.)

Tatar

Müklek sıyr sözëşkek, akså biye tibëşkek. (Boynuzsuz inek çok boynuzlaşır, topal kısarak çok tepişir.)

Sıyr duvlasa, atdan yaman. (Sığır hırçınlaşırsa attan da kötü.)

Sıyrğa iyer kilëşmes. (Sığıra eyer yakışmaz.)

Bu lehçelerdeki atasözlerinde kötü, zayıf ve semiz ineğin nasıl olacağıyla ilgili konulardan da bahsedilmiştir.

Başkurt

Arık hıyr koyoğa töşhe,

Tuwlay-tuwlay töpke batır.

Himëz hıyr hazğa batha,

Hikërëp sıgıp, yërge basır.

(Zayıf inek kuyuya düşerse kıpırdana kıpırdana dibe batır. Semiz inek bataklığa batarsa zıplayarak çıkıp yere basar.)

Bër hıyrzıñ bısraq kuyruğu mëñ hıyrzı bısratır. (Bir ineğin pis kuyruğu bin ineği pisletir.)

Hıyrzıñ yeşë mögöz hırınan bilgëlë. (İneğin yaşı boynuzundaki çizgilerden belli olur.)

Higëz hıyr aśrağansı, himëz hıyr aśıra. (Sekiz inek beslemektense semiz inek besle.)

Höze turğan hıyrğa Hożay mögöz birmegen. (Çok süsen ineğe Allah boynuz vermemiş.)

Qara hıyr belehë ala hıyrğa yabıla. (Kara ineğin belası ak ineğe.)

Yaman hıyır yarza bızawlay. (Kötü inek yada yavrular.)

Kazak

Boldırğan sıyır molağa süykenedi. (Çok yorulan inek mezara dayanır.)

Jaman sıyır jarda buzawlaydı. (Kötü inek yada yavrular.)

Sıyır sipağandı bilmeydi,

Jaman sıylağandı bilmeydi.

(İnek okşamayı bilmez, kötü kişi hürmeti bilmez.)

Süzegen sıyrğa Quday müyiz bermeydi. (Çok süsen ineğe Allah boynuz vermez.)

Kırgız

Arık uyğa çoon müyüzdün keregi ne? (Zayıf ineğe büyük boynuzun ne gereği var?)

Caman uy carda muzooloyt. (Kötü inek yada yavrular.)

Kısır uy möörök olur. (Kısır inek böğürge olur.)

Süzöögön uyğa Quday müyüzdön aytpağan. (Çok süsen ineğe Tanrı boynuz nasip etmemiş.)

Tatar

Bër pıçraq sıyır bütün kötövně pıçratır. (Bir pis inek tüm sürüyü pisletir.)

Buvaz sıyır boğılда, kısır sıyır salамда. (Gebe sığır kuru ot yığımında, kısır sığır samanda.)

Esterhanda sıyr bër aqça, kile-kile mēñ aqça. (Astrahan’da inek bir para, eve gelene kadar bin para.)

Sıyr sipağannı bēlmes. (İnek okşanmayı bilmez.)

Sigēz sıyr asrama, simēz sıyr asra. (Sekiz inek beslemektense bir semiz inek besle.)

Sōtlē sıyr yabıķ bulır. (Sütlü sığır zayıf olur.)

Sōze torğan sıyrğa Alla mügēz birmiy. (Çok süsen ineğe Allah boynuz vermemiş.)

Ügēz mögēzlē sıyrnıñ sōtē bulmas. (Öküz boynuzlu sığırın sütü olmaz.)

Üzē kitēp üzē kaytķan sıyr – soltan. (Kendi gidip kendi dönen sığır sultandır.)

Yaman sıyr mögrep yurtķa bürē çağıra. (Kötü inek böğürerek eve kurt çağırır.)

Yaman sıyr yaz bozavlıy. (Kötü inek ilkbaharda yavrular.)

3.1.1.1.6.7. Öküz

Ele aldığımız lehçelerde öküzle ilgili pek çok atasözü bulunmaktadır. Bunlarda öküzün daha çok iş gücü olarak kullanıldığı görülmektedir. Öküz, güçlü ve dayanıklı bir hayvan olduğundan arabaya koşulmaya alıştırılıp yük taşımada ve diğer ağır işleri yapmada kullanılmaktaydı. Bununla birlikte 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarında bir yere yerleşerek tarımcılıkla uğraşmaya başlayan kişiler sabanla toprağı sürmek için öküzü kullanmışlardır. Bu gibi meselelerle birlikte öküzün gücü, diğer hayvanlardan farkı atasözlerine yansımıştır.

Başkurt Türkçesi ile Tatar Türkçesinde hem iğdiş edilmiş erkek sığırı hem de damızlık erkek sığırı ifade etmek için öküz kelimesi kullanılmaktadır. Bu lehçelerde

öküz kelimesinin geçtiği atasözlerine her ikisiyle ilgili özellikler yansımaktadır. Örneğin; bu lehçelerde bulunan “Öküzün mendeburu, buzağılar arasında yatar.” atasözü Kazak Türkçesinde öküzle ilgili değil, boğayla ilgili söylenmektedir.

Başkurt

Arba vatılha – utın, ügëz ülhe –it. (Araba kırılırsa odun, öküz ölürse et.)

Balıktı yözörge, ügëzzë hözörge öyretmeyzer. (Balığa yüzmeyi, öküze boynuzlamayı öğretmezler.)

Bërewge ügëz kımmet, bërewge mögöz kımmet. (Birine öküz kıymetli, birine boynuz kıymetli.)

Ügëz mögözönen ügëz ülmeş. (Öküz boynuzundan öküz ölmez.)

Ügëzëne küre sıbırtkıhı. (Öküzüne göre kamçısı.)

Ügëzzë maқта, attı yëk. (Öküzü öv, arabaya atı koş.)

Ügëzzëñ azğını bızaw arahında. (Öküzün mendeburu buzağılar arasında dolaşır.)

Ügëzzëñ üz mögözö üzëne awır tügël. (Öküzün boynuzu kendisine ağır değil.)

Kazak

Arbanıñ jügi ögizge tüser. (Arabanın yükü öküze gelir.)

Atan ögiz müyizimen de soқа süyretedi. (İğdiş edilmiş öküz boynuzuyla da arabayı sürükler.)

Diқан bolsañ, ögiziñ bolsın. (Çiftçi olursan öküzün olsun.)

Öleñdi jerde ögiz semiredi,

Ölimdi jerde molda semiredi.

(Otlı yerde öküz semirir, ölümlü yerde molla semirir.)

Ölermen ögiz baltadan qorıqpaydı. (Ölecek öküz baltadan korkmaz.)

Kırgız

Ögüz öldü, orton ayrıldı. (Öküz öldü, ortaklık bozuldu.)

Ölөndüü cerde ögüz semiret,

Ölөмдүү cerde moldo semiret. (Otlı yerde öküz semirir, ölümlü yerde molla semirir.)

Ölör ögüz baltadan taybayt. (Ölecek öküz baltadan kaçmaz.)

Öydö tartsan, ögüz ölöt; ıldıy tartsan, araba sinat. (Yukarı çekersen öküz ölür, aşağı çekersen araba kırılır.)

Nogay

Ögiz aramı

Buzavlar arasında yatar. (Öküzün mendeburu, buzağılar arasında yatar.)

Tatar

Alay yörse ügöz üle, bolay yörse arba sina. (Öyle yürürse öküz ölür, böyle yürürse araba kırılır.)

Arba vatılsa utın, ügöz ülse it. (Araba kırılırsa odun, öküz ölürse et.)

Arık ügözge pıçak yuk. (Zayıf öküze bıçak olmaz.)

Balıknı yözërge, ügözne sözërge öyretmiyler. (Balığa yüzmeyi, öküze boynuzlamayı öğretmezler.)

Běr ügězněň mögěžěne suksaň, měň ügězněň toyağı şakıldar. (Bir öküzün boynuzunu sıksan bin öküzün toynağı sızlar.)

Běrevge ügěžě kıybat, běrevge mögěžě kıybat. (Birine öküz kıymetli, birine boynuz kıymetli.)

Kırık ügězge běr pıçak cite. (Kırk öküze bir bıçak yeter.)

Ƙotırğan ügězge yul bir. (Kudurmuş öküze yol ver.)

Müklek ügězně de üçektěrěrge yaramıy. (Boynuzsuz öküzü de kızdırmamak gerekir.)

Urtak ügězden ügi bozav artık. (Ortak öküzden üvey buzağı yeğdir.)

Utlak cirde ügěz siměrěr. (Otlak yerde öküz semirir.)

Ügěz boyındırıkka muyının üzě birěr. (Öküz boyunduruğa boynunu kendi verir.)

Ügěz cikseň poşıqma. (Arabaya öküz koşsan sıkılma.)

Ügěz cikseň aşıkma, cay cörgenge poşıqma. (Öküz sürsen acele etme, yavaş yürümekten sıkılma.)

Ügěz göměrě buyı saban süre, nik sürgeněň bėlmiy. (Öküz yaşamı boyunca saban sürer, niye sürdüğünü bilmez.)

Ügěz ügězge sıltyy, ügěz mögězge sıltyy. (Öküz öküze, öküz boynuza buyurur.)

Ügěz ülgen ƙurada ƙutırlı kece baş bula. (Öküz ölen ahırda uyuz keçi bey olur.)

Üğezge kilgen kön bozavğa da kilër. (Öküze gelen gün buzağıya da gelir.)

Üğeznëñ azğanı bozav arasında. (Öküzün azgını buzağı arasında.)

Üğeznëñ üz cilkesë üzëne avır tügël. (Öküzün boynu kendine yük değil.)

Üğeznëñ üzë kartaysa da borını kartaymas. (Öküzün kendi yaşlansa da burnu yaşlanmaz.)

Ülenlë cirde ügëz simërër. (Otlı yerde öküz semirir.)

Ülgen ügëz tirësë bër işekke yök bulır. (Ölen öküzün derisi bir eşeğe yük olur.)

Ügëzë ülgen, urtaqtan ayırılğan. (Öküz öldü, ortaklık bozuldu.)

Ügëzëm yuķ uramda, kaygım yuķ buranda (Öküzüm yok sokakta, kaygım yok fırtınada.)

Bununla birlikte öküz derisinin ev eşyası yapımında kullanıldığı atasözlerinden anlaşılmaktadır. Örneğin; Kazakçadaki *Ögiz terisi – talıs* (Öküz derisi talıs) atasözündeki *talıs*, at ve sığır derisinden yapılan bir kaptır.

3.1.1.1.6.8. Boğa

Kazak ve Kırgız Türkçelerinde damızlık sığır “buğa” olarak, Nogay Türkçesinde ise “buğa” olarak adlandırılmaktadır. Bu nedenle bu lehçelerde öküzle ilgili atasözlerinden çok boğa ile ilgili atasözleri mevcuttur.

Kazak

Buğanıñ aramzası buzaw arasında jüredi. (Boğanın mendeburu buzağılar arsında dolaşır.)

Bukanıñ özi kartaysa da, tumsıǵı kartaymaydı. (Boğanın kendi yaşlansa da burnu yaşlanmaz.)

Ƙunajın közin süzbese,

Buƙa jibin üzbeydi. (Kunajın bakmazsa boğa ipini koparmaz.)

Süzegeƙ buƙa müyizin jasırmaydı. (Çok süsen boğa boynuzunu gizlemez.)

Kırgız

Buƙa coƙto torpoƙ biy. (Boğa yokken torsun hakim olur.)

Buƙada – ƙayın coƙ, uyda – törküƙ coƙ. (Boğanın kayını yok, ineğin akrabası yok.)

Buƙanıñ özü ƙarısa da murdu ƙarıbayt. (Boğanın kendi yaşlansa da burnu yaşlanmaz.)

Caman buƙa öz basına çöp üyöt. (Kötü boğa kendi başına ot yığar.)

3.1.1.1.7. Eşek

Bu lehçelerin atasözlerinde eşeğin değerli bir hayvan olmadığı ifade edilmektedir. Hatta eşeğin mal (evcil hayvanlar – at, deve, sığır, koyun, keçi) olarak sayılmadığı açıkça belirtilmiştir. Çünkü eşeğin gücü helal olsa da eti haramdır. Bu nedenle eşeğin sadece iş gücü olarak kabul edildiği görülmektedir.

Başkurt

İşek barga hanalha la, malğa hanalmay. (Eşek var sayılsa da maldan sayılmaz.)

İşek itě it bulmaś. (Eşek eti et olmaz.)

İşek işěn tapƙan. (Eşek işini bulur.)

İşektěñ itě herem, kösö helel. (Eşeğin eti haram, gücü helal.)

Měškěn işekke her kēm mēne. (Zavallı eşeğe herkes biner.)

Ülme, işğēm, yaz yetkeś, ülen aşarhıñ. (Ölme eşeğim, bahar gelince otlarsın.)

Yıwaş işekke her kēm mēner. (Uysal eşeğe herkes biner.)

Kazak

Enjardı jaŋğa sanama, esekti malğa sanama. (Duygusuz kişiyi insan zannetme, eşeği mal zannetme.)

Esek bargā sanalsa da, malğa sanalmaydı. (Eşek var sayılsa da maldan sayılmaz.)

Esek semirse, iyesin teber. (Eşek semirirse sahibini teper.)

Esektiñ küşi – adal, eti aram. (Eşeğin gücü helal, eti haram.)

Kırgız

Eşektin küçü – adal, sütü – aram. (Eşeğin gücü helal, eti haram.)

Nogay

Eşektiñ küşi adal da

Eti aram. (Eşeğin gücü helal da eti haram.)

Yamandı yatқа sanama,

Eşekti malğa sanama. (Kötüyü yabancı sayma, eşeği mala sayma.)

Tatar

İşek, aşız kalsa da, eşsöz kalmas. (Eşek aşız kalsa da işsiz kalmaz.)

İşek eşē bēlen, dungız tüşē bēlen. (Eşek işiyle, domuz gövdesiyle.)

İšek yökke kilmese, yökne işekke ilt. (Eşek yüke yaklaşmazsa yükü eşeğe yaklaştır.)

Bazı atasözlerinde eşeğin bazen atla, bazen de deveyle kıyaslanarak hiçe sayıldığı, değerinin olmadığı görülmektedir.

Başkurt

At abınganga işek gayeplě. (At sürçse de eşek suçlu.)

At mēnen işek yarışmaś. (At ile eşek yarışmaz.)

At urınına işek baylama. (At yerine eşeği bağlama.)

Attan tōşöp işekke mēnmeyzer. (Attan inip eşeğe binmezler.)

İšek at bulmaś,

Bawır it bulmaś. (Eşek, at olmaz; ciğer, et olmaz.)

İšek yurgalap beygě almaś. (Eşek rahvan yürüyüşlü olsa da ödül kazanmaz.)

İšekke altın ēyer halhañ da yemen işek. (Eşeğe altın eyer vursan da zavallı eşek olarak kalır.)

Ğarga maqtanıp şoñkar bulmaś,

İšek maqtanıp tolpar bulmaś.

(Karga övünerek sungur olmaz, eşek övünerek tulpar olmaz.)

Kazak

Awıl tolı esekten

Arık bolsa da at jaqsı.

(Köy dolu eşekten zayıf olsa da at yeğdir.)

Er-turmanı altın bolsa da,

Esektiñ esek atı qalmaydı.

(Koşum takımı altın olsa bile eşeğin eşek adı kalmaz.)

Esek özin atқа balaydı da, “Ätteñ” dep kulağına қарaydı. (Eşek kendini ata denk görür de kulağına bakıp “Keşke” der.)

Esekti қаңша ursañ da, at bolmas. (Eşeği ne kadar dövsen de at olmaz.)

Esekti жүгендегенмен јұлқа болмас. (Eşeği dizginlesen de at olmaz.)

Қарға мақтанıp суñқар болмас,

Esek мақтанıp tulpar болмас.

(Karga övünerek sungur olmaz, eşek övünerek tulpar olmaz.)

Tulpardı altın тағамen тағаласа,

Esek emeksip, аyaғın көteredi.

(Tulparı altın nalla nallasalar eşek de ayağını kaldırır.)

Tüye silkinse, bir esekke жүк қалар. (Deve silkinse bir eşeğe yük kalır.)

Kırgız

Eşek taşıyt, at ceyt. (Eşek taşır, at yer.)

Tatar

Aç işek atnı uzar. (Aç eşek atı geçer.)

At abınsa da, işek gayëplë. (At sürçse de eşek suçlu.)

İşek döye bulmas, sıyr biye bulmas. (Eşekten deve olmaz, sığırdan kısrak olmaz.)

İşek tavda, tavişı öyde. (Eşek yolda, sesi evde.)

İşek tavda üler, zararı öyge kilër. (Eşek dağda ölür, zararı eve gelir.)

İşek te üler aldınnan tıdırçınıp kuya. (Eşek de ölmeden önce debelenip durur.)

*İşek maqtanıp tolpar bulmas,
Karga maqtanıp şoñkar bulmas.*

(Eşek övünerek tulpar olmaz, karga övünerek sungur olmaz.)

İşek yanına atnı beyleseñ, işeklëğë yoğar. (Eşeğin yanına atı bağlarsan eşekliği bulaşır.)

İşekke altın iyer salsañ da, haman işek. (Eşeğe altın eyer vursan da hala eşek.)

İşekni kıynap kına at itip bulmıy. (Eşeği zorlayarak at olmaz.)

İşekten yığıluv attan yığıluvdan yamanrak. (Eşekten düşmek attan düşmekten daha kötüdür.)

Bazı atasözlerine ise eşeğin inatçı, huysuz ve akılsız bir hayvan olduğu düşüncesi yansımıştır. Eşeğe ne yaparsan yap, nasıl davranırsan davran; eşek, yine eşek olarak kalacaktır. Eşek, iyilik bimez. Eşekle ilgili atasözlerinin mecaz anlamına bakılırsa cahil, kaba, nankör ve inatçı insanların karakterine işaret edildiği anlaşılır.

Başkurt

*Ügëzge üşken mögöz işekke sıkha,
Yıkmağan zattı qaldırmaş inë.*

(Öküzünki gibi boynuz eşeğe verilse devrilmeyen eşya kalmazdı.)

Kazak

Esekti otqa aydasañ, boqqa qaşadı. (Eşeği ota sürsen boka kaçır.)

Esekke kümis er jaraspas. (Eşeğe gümüş eyer yakışmaz.)

Esekke ergen külge awnar. (Eşeği takip eden küle yuvarlanır.)

Jügi jeñil esek jatağan keledi. (Yükü hafif olan eşek yatmayı sever.)

Kırgız

Eşek eşekten kalsa, kulağın kes. (Eşek, eşekten kalırsa kulağını kes.)

Eşek oonağan cerde tük kalat, tük kalsa da cön kalbayt. (Eşeğin yuvarlandığı yerde tüy kalır, tüy kalsa da doğru düzgün kalmaz.)

Eşegine caraşa tuşağı. (Eşeğine göre kösteği.)

Eşekti otko aydasa, bokko kaçat. (Eşeği ota sürsen boka kaçar.)

Eşektin cügü ceñil bolso catak bolot. (Eşeğin yükü hafif olsa da yatmayı sever.)

Nogay

Eşektiñ yugi yeñil bolsa, akıravıķ bolar. (Eşeğin yükü hafif olsa da çok anırır.)

İyesiz eşekti böri yer. (Sahipsiz eşeği kurt yer.)

Tatar

Alla, işekniñ kim ikenin bēlgenge, möğēz birmegen. (Allah eşeğin ne olduğunu bildiğinden ona boynuz vermemiş.)

İşek alga tarta, koyrığı arıķa tarta. (Eşek öne çeker, kuyruğu arkaya çeker.)

İşek, atlas kise de, haman işek bulır. (Eşek atlas giyse de eşek olarak kalır.)

İşek bakırğanda sanduğaç sayramas. (Eşek anırdığında bülbül ötmez.)

İşek kulağı mēnen maqtanır. (Eşek kulağıyla övünür.)

İşek tüşek kädärēn bēlmes. (Eşek yatağın kıymetini bilmez.)

İşeknē tuyğa çağırğannar, “Utın kitērērgemē, su kitērērgemē?” dip sorağan di. (Eşeği düğüne çağırmışlar “Odun taşımaya mı, su taşımaya mı?” diye sormuş.)

İşekniñ iyeren alıştırıp kına holkon alıştırıp bulmıy. (Eşeğin eyerini değiştirerek huyunu değiştiremezsin.)

İşeknēñ üz bakıruvı üzēne yemlē. (Eşeğin sesi kendine güzel.)

Ügēz ülgenge işek söyēngen, tirēsēn aña yöklegenner. (Öküz öldüğünde eşek sevinmiş, derisini ona yüklemişler.)

Eşek hakkındaki atasözleri olumsuz anlam taşısa da kimi atasözlerinde eşeğin işe yaradığı da söylenmektedir.

Başkurt

At bulmağanda işek te yaray. (At olmadığında eşek de işe yarar.)

At tapqansı işek mēn. (At bulana kadar eşeğe bin.)

Kazak

Bir esek kırık tüyeni jetelep,

Joldan şıgarıp āketedi.

(Bir eşek kırk deveyi yönetip yola götürür.)

Özim esek bola tura tüyeni jetektedim. (Kendim eşek olsam bile deveyi yönettim.)

Şarşap jürip mingen esek attay bolar. (Yorulduğunda bindiğin eşek at gibi görünür.)

Tatar

At bulmağanda işek te yarıy. (At olmadığında eşek de işe yarar.)

Uñğan işek attan yögërək bulır. (İyi eşek attan yürük olur.)

Bazılarında doğrudan insanla karşılaştırılarak olumsuz sonuçlar çıkartılmaktadır.

Başkurt

Alyot yuldaş bulmaş,

İşek moñdaş bulmaş.

(Deliden yoldaş olmaz, eşekten sırdaş olmaz.)

İşek arığanın bëlmeş,

İr kartayğanın bëlmeş.

(Eşek yorulduğunu bilmez, adam yaşlandığını bilmez.)

Kazak

At kartaysa esekpen dostasadı, adam kartaysa tösekpen dostasadı. (At yaşlansa eşekle dost olur, insan yaşlansa döşekle dost olur.)

Esek kulağınıñ uzındığına maqtanar,

Esalañ jüziniñ kıızıldığına maqtanar.

(Eşek, kulağının uzunluğuyla övünür; dangalak kişi, yüzünün kızılığıyla övünür.)

Nogay

Hatın qarığanın bilmes,

Eşek arığanın bilmes.

(Kadın yaşlandığını bilmez, eşek yorulduğunu bilmez.)

Tatar

İşek arığanın bēlmes, ir kartayğanın bēlmes. (Eşek yorulduğunu bilmez, adam yaşlandığını bilmez.)

Ele aldığımız lehçelerde eşeğin yaş ve cinsiyet özellikleriyle ilgili söz varlığı zengin değildir. Var olan kelimeler ile ilgili de atasözleri mevcut değildir.

Ancak Kazak Türkçesinde eşeğin yaşıyla ilgili verilen isimlerle ilgili atasözleri bulunmaktadır.

*ƘodıƘ: Eşeğin yavrusu*¹⁵³.

Kazak

Esek ƘodıƘımen, şeñgel sobıƘımen. (Eşek yavrusuyla, şengel¹⁵⁴ tohumuyla.)

*TayƘar: İki yaşındaki eşek*¹⁵⁵.

Kazak

Şaytan şaytandı izdeydi, tay tayƘardı izdeydi. (Şeytan şeytanı arar, tay taykarı arar).

TayƘa mingen, tayƘarƘa mingenge kılmes. (Taya binen, taykara binene gülmez).

3.1.1.1.8. Kedi

Kedi hakkında bu lehçelerdeki atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Ancak Tatarcada diğerlerine göre daha fazladır. Kediye Başkurt Türkçesinde “bēsey”, Kazak Türkçesi ile Nogay Türkçesinde “mısıƘ”, Kırgız Türkçesinde “mışık”, Tatar Türkçesinde “mēçe” ve “pēsi” denilir. Bu atasözlerinde kediyle ilgili özellikler

¹⁵³ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, c. 9, s. 635.

¹⁵⁴ Şengel: Dikenli ağaççık, çalı; Buralkıulı, a.g.e., s. 635.

¹⁵⁵ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 13, s. 621.

söylenmemektedir, olumlu ya da olumsuz anlam yüklenmemektedir. Çoğu zaman kedinin fare avlayan bir hayvan olduğu yansıtılmaktadır.

Başkurt

Běsey yuhta sıskan baş. (Kedi yokken sıçan bey.)

Běsey ömötö – sıskan. (Kedi umudu, sıçandır.)

Ėt mēnen běsey dus bulmaś. (Köpek ile kedi dost olmaz.)

Sışkaŋa – ülēm, běseyge – kölkö. (Sıçana ölüm, kediye oyun.)

Sışkaŋa běsey ze zur doşman. (Sıçana kedi bile büyük düşman.)

Sışkandıñ ejelě yēthe, běseyzēñ koyroğon tēşler. (Sıçanın eceli gelirse kedinin kuyruğunu çiğner.)

Yoķo běseyge gēne moñ. (Uyku sadece kedi için sıkıntıdır.)

Kazak

Janınan bezgen mısıķ jolbarıstıñ közin tırnaydı. (Canından geçen kedi kaplanın gözünü tırmalar.)

Mısıķ joķta tışķan töbege şığadı. (Kedi yokken sıçan tepeye çıkar.)

Mısıķķa oyın, tışķaŋa ölim. (Kediye oyun, sıçana ölüm.)

Öleyin degen tışķan,

Mısıķtıñ kıyırığımen oynaydı. (Ölecek sıçan, kedinin kuyruğuyla oynar.)

Tışķaŋa mısıķtan ülken janıwar joķ. (Sıçana kediden büyük hayvan yok.)

Tıŝkannıñ Täñiri – mısıķ. (Sıçanın Tanrısı, kedidir.)

Kırgız

Mıŝıķ mayğa cetpese

“Sasık eken” dep koyot.

Moldoğa sasık et bersen,

“Taza eken” dep, cep koyot.

(Kedi yağa ulaşamasa “Bozulmuş” der, mollaya bozulmuş et versen
“Temizmiş” diye yer.)

Mıŝıķ köŝke cetpey, sasık deyt. (Kedi uzanamadığı ete bozulmuş der.)

Mıŝıķķa – oyun, çıçķańǵa – ölüm. (Kediye oyun, sıçana ölüm.)

*Ķarıǵan mıŝıķķa, ölüü çıçķan tuş kelet. (Yaşlanmış kedinin karşısına ölü sıçan
çıkır.)*

Nogay

*Mısıķ mıyığına kuanar, tülki kıyırığına tayanar. (Kedi bıyığına sevinir, tilki
kuruğına dayanır.)*

Şıŝķańǵa ölüm,

Mısıķķa oyun. (Sıçana ölüm, kediye oyun.)

Tatar

Aç pësiden tıçķan kotolmas. (Aç kediden sıçan kurtulmaz.)

Ët bëlen meçë dus bulmas. (Köpek ile kedi dost olmaz.)

*Hucası yanında bulsa, meçë de ët basa. (Sahibi yanıdayken kedi de köpeğe
saldırır.)*

Ƙarak meċċ sin tayaċ alġanċi sizċnċp ƙaċar. (Hırsız kedi sen deġnek alana kadar kaċar.)

May asaġan pċsi tögċnnen bilgċlē. (Yaġ yiyen kedi tüyünden bellidir.)

Meċċ asramaġan tıċċan asrar. (Kedi beslemeyen fare besler.)

Meċċ itke buyı citmegeċ, “sörsċgen” diyċr, imiş. (Kedi ete uzanamayınca “bozulmuş” der imiş.)

Meċċ tıċċan oyasına kċre almas. (Kedi, sıċan deliġine giremez.)

Meċċ tırnaġında sanduġaċ sayramas. (Kedi tırnaġında bülbul ötmez.)

Meċċe uym, tıċċaġa kıym. (Kediye oyun, sıċana zor durum.)

Meċċnċ tübeden atsañ da, dürt ayaġı östċne töşör. (Kediyi yukarıdan atsan da yere dürt ayaġı üzerine düşer.)

Meċċ urlar, ģt tüler. (Kedi ċalar, köpek öder.)

Meċċ üzċ yoċlasa da küsċnċ küre. (Kedi kendisi uyusa bile sıċanı görür.)

Pċsi süť salıp ala bċlmese de, ċülmeknċ avdara bċle. (Kedi süťü tabaġa dökemese de ċanaġı devirebilir.)

Sıypaġannı pċsi de yarata. (Okşanmayı kedi de sever.)

Tıċċaġa ülē, meċċe külķ. (Sıċana ölüm, kediye oyun.)

Yoċlap catċan meċċ avızına tıċċan üzċ kilċp kirmiy. (Uyuyan kedinin aġzına sıċan kendisi gelip girmez.)

Zıyanlı pësi küzën yaltıratır. (Zararlı kedi gözlerini parlatır.)

3.1.1.1.9. Köpek

Ele aldığımız lehçelerde köpekle ilgili pek çok atasözü bulunmaktadır. Bunun sebebi konargöçerlerin yaşamında köpeğin ayrı bir yerinin olmasıdır. Avcılıkta, hayvan yetiştirmede, ev ile hayvanların korunmasında ve barınmada köpek pek çok işe yaramaktaydı. Fakat bu atasözlerinin çoğunda köpek hakkında olumsuz şeyler söylenmektedir. Köpeğin, insanın sadık dostu ve fedakar bir evcil hayvan olduğunu yansıtan atasözleri bulunsa da sayısı oldukça azdır.

Başkurt

Ėt te üz yorton bële. (İt de kendi evini bilir.)

İl yatmay ėt tınmaş. (Halk uyumadan it yatmaz.)

Kazak

El jatpay iyt tınbas. (Halk uyumadan it yatmaz.)

İyt – ırıs. (İt, kuttur.)

İyt – jeti qazınanıñ biri. (İt, yedi hazineden biridir.)

Jaqsı at jangá serik, jaqsı iyt malğa serik. (İyi at cana yoldaştır, iyi köpek mala yoldaştır.)

Jaqsı yit – iyesiniñ kôzi, kulağı. (İyi it sahibinin gözü ve kulağıdır.)

Jaqsı iyt maldan artıq. (İyi köpek maldan iyidir.)

Nogay

El konmay iyt yatpas. (Halk uyumadan it yatmaz.)

Tatar

Avıl ėtsĕz bulmaś. (Köy itsiz olmaz.)

Ėt iyertken – ipteşlĕ. (Yanında iti olan kişinin yoldaşı vardır.)

Ėt te sabıyğa times. (İt de bebeğe dokunmaz.)

Bazı atasözlerinde insanla kıyaslanan köpeğin daha vefalı olduğu belirtilmiştir.

Başkurt

Ėt ėttĕ aşamaś, türe türenĕ aşar. (İt iti yemez, bey beyi yer.)

Rehimhĕz kĕşĕnen rehimlĕ ėt yaqşı. (Merhametsiz insandan merhametli it iyidir.)

Kazak

Āyeliñe sengenşe iytiñe sen. (Karına güvenmektense itine güven.)

Elsizde iyt te joldas. (Issızlıkta it de yoldaştır.)

Īyt – opa, katın – japa. (İt vefa, kadın cefa.)

Ancak köpekle ilgili olumlu anlam yüklenen atasözlerinin sayısı sınırlıdır. Köpekle ilgili atasözlerinin çoğunda köpeğin olumsuz yönleri yansıtılmıştır. Atasözlerinden köpeğin değerli bir hayvan olarak görülmediği ortaya çıkmaktadır. Birkaç atasözünde köpek kurtla karşılaştırılarak köpeğin özellikleri ortaya konulmaktadır.

Başkurt

Awıl ėtĕ ala bulha la, bürĕ kilgende bĕrĕğĕr. (Köy itleri birbiriyle düşman olsa da kurt geldiğinde birleşir.)

Bürë mēnen duś bulhañ, ētēñ yanıñda bulhın. (Kurtla arkadaş olursan itin yanında bulunsun.)

Bürēnēn ejelē ētten bulır. (Kurdun eceli itten gelir.)

Ėtter talaşa la, bürē kürēw mēnen yaraşa. (İtler dalaşır, kurt görürse anlaşıır.)

Ŭre bēlmegen ēt awılğa bürē kiltērēr. (Havlamasını bilmeyen it köye kurt getirir.)

Kazak

Awıl iyti ala bolsa da,

Bōri kelgende birigedi.

(Kōy itleri birbiriyle dūşman olsa da kurt geldiğinde birleşir.)

Awılı jakın iyt kaskırdan kōrıkpas. (Kōyü yakın olan it kurttan korkmaz.)

İyt kargısı bōrige jetpeydi. (İtin bedduası kurda dokunmaz.)

Kırgız

Ayıl iti ala bolso da, bōrū kōrsō, çogulat. (Kōy itleri birbiriyle dūşman olsa da kurt görürse birleşir.)

Nogay

Avıl iyti ala bolsa, bōri kelgende biriger. (Kōy itleri birbiriyle dūşman olsa da kurt geldiğinde birleşir.)

İyt kargısı bōrige yetpes. (İtin bedduası kurda dokunmaz.)

Tatar

Anasına ũrgen ēt bürē avızına tūşer. (Anasına havlayan it kurdun ağzına düşer.)

Avıl ěť ě ala bulır, bűř kılse bĕřęer. (Kűy itleri birbiriyle dűřman olsa da kurt gelse birleřir.)

Avıl ěť yaman bulsa, bűř mĕnen dus bulır. (Kűy iti kűtű olursa kurtla dost olur.)

Bűř řatında űsken ěť kuy ařar. (Kurdun yanında bűyűyen it koyun yer.)

Ěť kargıřı bűřęe citmes. (Ětin bedduası kurda dokunmaz.)

Ěť bűřęe eylense, bűřęden yaman. (Ět kurda dűnűřűrse kurttan daha kűtűdűr.)

Ěť űrĕr, bűř yűrĕr. (Ět űrűr, kurt yűrűr.)

Ěť űlgenge bűre yılamas. (Ět űlűrse kurt aęlamaz.)

Ėre bĕlmĕgen ěť avılęa bűř kiltĕrĕr. (Havlamasını bilmeyen it kűye kurt getirir.)

Bazı atasűzleri kűpeęin yedięi yemek ile ilgili gűrűřleri yansıtmaktadır. Kűpeęin yemek ve kemik kalıntılarıyla beslendięinin sűylendięi bu atasűzleri olumsuz anlam vermektedir.

Başkurt

At űlĕmĕ ěťke tuy. (Atın űlűmű ite dűęűn olur.)

At űlgende ěť hűyűne. (At űlűrse it sevinir.)

At űlhe ěťke bayram. (At űlűrse ite bayram olur.)

Awızı unęa tigen ěť tirmen yalamay tűze almay. (Un tadını alan it deęirmen tařını yalamadan duramaz.)

Ėt awızına töşken taş yensělmey sıkmaş. (İt ağızına giren taş ezilmeden çıkmaz.)

Ėt doğahı kabul bulha, kükten höyek yawır ině. (İtin duası kabul olsa gökten kemik yağardı.)

Ėt küñělě běr höyek. (İtin gönlü bir kemikle alınır.)

Ėtke yomoş kuşhañ, höyek höyrep kiltěrěr. (İte iş verirsen kemik getirir.)

Ėyehěn hıylahañ, ėtěne höyek hal. (Sahibini ağırlarsan itine kemik ver.)

Harı may – ėt ėšěne yaramay. (Tereyağı itin karnına hoş gelmez.)

Herem maldı ėt aşar. (Haram malı it yer.)

Höyek ėttě kol itken. (Kemik iti köle eder.)

Höyek küp bulha, ėt talaşmay. (Kemik çok olursa itler dalaşmaz.)

Qaldık aştan ėt kasmay. (Çöpe atılan yemekten it kaçmaz.)

Kazak

Er tuwğan jerine,

İyt toyğan jerine. (Er doğduğu yere, it doyduğu yere.)

İyt iytayağın jalamay toymaydı. (İt yemek kabını yalamadan doymaz.)

İyt süyekke kaqalmas. (İt kemiğe tıkanmaz.)

İytke süyek tastasañ qappaydı. (İte kemik atsan kapmaz.)

İyt jatkan jerde süyek kalmas. (İtin yattığı yerde kemik kalmaz.)

İyt jürse, süyek tabıladı. (İt dolaşırsa kemik bulur.)

İyttiñ işine sarımay jakpaydı. (İtin karnına tereyağı hoş gelmez.)

İyttiñ moynuna altın kargı taksa da, bok jewin koymaydı. (Köpeğin boynuna altın tasma taksalar da bok yemeyi bırakmaz.)

Süyekpen urğan iyt kñsılamaydı. (Kemikle vurulan it çenilemez.)

Kırgız

Artkan aştı itten ayaba. (Artan yemeği itten esirgeme.)

Caman it cayloodoğu carmadan ümüt kılat. (Kötü it yayladaki carmadan¹⁵⁶ ümit eder.)

İt içpes aşınan ümüt kılat. (İt yemediği yemekten ümit eder.)

İttiñ içine sarımay cakpayt. (İtin karnına tereyağı hoş gelmez.)

Nogay

At şapkanğa iyt kuvanar. (At koşarsa it sevinir.)

İyesin sıylağannıñ

İytine süyek taslar.

(Sahibine saygı duyan, itine kemik atar.)

İytke azap kerek bolsa, arbağa iyerer. (İt, eziyet çekmek isterse araba peşinden gider.)

¹⁵⁶ Carma: Öğütülmüş arpadan yahut buğdaydan yapılan çorba; **Kırgız Sözlüğü**, C. 1, s. 182.

İyttiñ qorsaqına sarımay yaraspas. (İtin karnına tereyağı yakışmaz.)

İyttin yamanı in qazar, pişe yamanı – künde azar. (Kötü it yuva kazar, kötü karı her gün yorulur.)

Qazan avızı aşıq bolsa, iytke de namıs kerek. (Kazan kapağı açık olursa ite de namus gerekir.)

Tatar

Ėt avızına kėrgėn bėlėn yırtılmay çıkmaz. (İt ağzına giren krep yırtılmadan çıkmaz.)

Ėt avızından sėyek alıp bulmas. (İtin ağzından kemiği alamazsın.)

Ėt avızına kirgen sėyek may bulıp eriy, di. (İt ağzına giren kemik yağ gibi erir derler.)

Ėt bėlen qoda bulsañ, sėyek bėlen kunak iter. (İtle dünür olursan kemikle ağırlar.)

Ėtke bal sıy tųgėl, ülekse sıy. (İte bal ikram değil, leş ikram.)

Ėtke yomış qıssañ, sėyek sėyrep kitėrėr. (İte iş verirsen kemik getirir.)

Ėtke sėyek bėlen atsañ řiñřımas. (İte kemik ile vurursan çenilemez.)

Ėtten qalğan sėyekten cėlėk kútme. (İtten kalan kemikten ilik bekleme.)

Ėtnėñ tamağı kayda tuysa, ilė şunda. (İtin karnı nerede doyarsa vatanı orada.)

Ėtnėñ, ülekse aşamasa, başı avırta. (İt leş yemezse başı ağrır.)

Ėtnėñ küñėlė bėr sėyek. (İtin gönlü bir kemikle.)

Ėtten sėyek artmas. (İtten kemik kalmaz.)

Ėt te aşatķanda kuyrık bulķar. (İt de yemek verilirken kuyruķunu sallar.)

Ėt yazķa ıkķa sėyekden saray salır idim, dip eyte imiş. (İt bahar gelince kemikten saray yaparım der imiş.)

Ėtke lekşe salma, ülekse sal. (İte erişte verme, leş ver.)

İķė Ėt bėr sėyeknė bülėřė almas. (İki it bir kemiķi bölüşemez.)

İyesėn sıylaķannıñ Ėtėne sėyek sal. (Sahibini aķırlarsan itine kemik ver.)

Bunların dışındaki atasözlerine iyi, kötü, semiz, korkak vb. olarak nitelendirilen köpeķin özellikleri de yansımaktadır.

Başkurt

Aştırtın Ėt örmey tėřler. (Sinsi it havlamadan ısırır.)

At asılı yurtak, öreges Ėt ķurķak. (Atın asili tırıs yürüyüşlü olur, çok havlayan it korkak olur.)

Azķın Ėt üz oyahına ķarap ürėr. (Azķın it kendi evine bakarak ürür.)

Ėt ayķa ķarap ürgenden, ayzıñ nuri kitmeş. (İt aya bakarak havlarsa ayın ışķı gitmez.)

Ėt azķını buranda ķotoror, ir azķını uramda ķotoror. (İtin azķını fırtınada kudurur, adamın azķını sokakta kudurur.)

Ėt yamanı boranda ҡotoror. (Kötü it fırtına olduğunda kudurur.)

Huja yukta ėt huja. (Ev sahibi yokken evi it sahiplenir.)

Җartayған ėt yukқа үрмей. (Yaşlanmış it boşuna havlamaz.)

Җоторған ėt айға һикәре. (Kudurmuş it aya saldırır.)

Җоторған ėt үз ҡойроғон үзә сейнеу. (Kudurmuş it kendi kuyruğunu çiğner.)

Җоторған ėt ėyehән тәшлер. (Kudurmuş it sahibini ısırır.)

Җурқаҡ ėт ҡапқа аştınан өрөр. (Korkak it bahçe kapısı arkasından ürür.)

Күп үрген ėт тәшлемәһ, күп ҡысҡырган ėшлемәһ. (Çok havlayan it ısırmaz, çok bağırان kişi çalışmaz.)

Өреges ėт тәшлемәһ, өрмәшәнен һақлан. (Çok havlayan it ısırmaz, havlamayanından sakın.)

Уһал ėт тәшәнен yazır, heyleker төлкө ҡойроғон үззәрәр. (Zalim it dişini kaybeder, hilekar tilki kuyruğunu kopartır.)

Üre бәлмеген ėт өйөне ҡонақ килтәрәр. (Havlamasını bilmeyen it eve misafir getirir.)

Üз уyahında ėт te yulbarıs. (Kendi yuvasında it de kaplan.)

Yıwaş ėтке tayaқһız yaқın barma. (Uysal ite sopasız yaklaşma.)

Kazak

İyt üydiñ ҡулағы. (Köpek, evin kulağıdır)

İyt ürer, kerüwen köşer. (İt ürür, kervan yürür.)

Jaqsı iyt ölimtigin körsetpeydi. (İyi it cesedini göstermez.)

Jalgız kisiniñ jürgeñi bilinbeydi,

Jalgız iytitiñ ürgeñi bilinbeydi.

(Yalnız kişinin yürüdüğü belli olmaz, yalnız itin ürüdüğü belli olmaz.)

Jaman iytitiñ atın “Böribasar” koyadı. (Kötü itin adını Böribasar (kurt avlayan) koyarlar.)

Qartayğan iyt jatıp üredi. (Yaşlanmış it yatarak ürür.)

Qorıqқан iyt üş kün üredi. (Korkmuş it üç gün ürür.)

Ürgen iyt kişi qappas. (Havlayan köpek insanı ısırılmaz.)

Kırgız

Aq it, qara it – baarı bir it. (Ak it, kara it, hepsi aynı it.)

Caqsı it ölüğün körsötpöyt. (İyi it cesedini göstermez.)

Calğız ittin ürgönö bilinbeyt,

Calğız kişinin cürgönü bilinbeyt.

(Yalnız itin ürüdüğü belli olmaz, yalnız kişinin yürüdüğü belli olmaz.)

Caman ittin atı “Börübasar”. (Kötü itin adı “Börübasar” olur.)

İt itti cumşayt, it kıyruğın cumşayt. (İt ite buyurur, it kuyruğuna buyurur.)

İt kabışıp ölöt, akılsız çabışıp ölöt. (İt kapışıp ölür, akılsız dövüşüp ölür.)

İtke temirdin barķı çok. (İte demirin değeri yok.)

İttin aķımağı kündüz ürot. (Ahmak it gündüz ürür.)

İtti erkeletseñ de tayağıñdı taştaba. (İti okşasan da sopanı bırakma.)

İt tumsuğuna suu cetkende süzöt. (İt burnuna su dayandığında yüzer.)

İt ürot – kerben cüröt. (İt ürür, kervan yürür.)

Ķarığan it beker ürböyt. (Yaşlanmış köpek boşuna havlamaz.)

Nogay

Buralkı iyttiñ kıyruğı butında. (Korkak itin kuyruğı kısık olur.)

İyt iytligin eter. (İt itliğini eder.)

İyt ölerde kıtırar. (İt öleceğı zaman kudurur.)

İyt ürer,

Karavan yürer. (İt ürür, kervan yürür.)

Tuvğan yerde er yürer,

Toyğan yerde iyt yürer.

(Doğduğı yerde adam yürür, doyduğı yerde it yürür.)

Ürgen iyt kisidi kıppas. (Ürüyen it insanı ısırılmaz.)

Tatar

Aç ęt kıatı tışler. (Aç it sert dişler.)

Aç ęt kıyırığın tuķ ęt kimėrėr. (Aç itin kuyruğunu tok it kemirir.)

Aķ ęt belesė ķara ętke. (Aķ itin belası kara ite.)

Aķıllı ęt yulda tėşlemy. (Aķıllı it yolda ısırmaz.)

Aķılsız ęt kėndėz ėre. (Aķılsız it gėndėz örör.)

Aķsak ęt tėştėn soń őrėr. (Aķsak it ėęleden sonra őrőr.)

Bėr ęt bėlēp örgen, dőrtesė bėlmy örgen. (Bir it bilerek örör, kalan dėrdő bilmeden örör.)

Bėr ęt töre bulsa, un ęt kıyırığın kőtergen. (Bir it bey olursa on it kuyruğunu taşır.)

Bėr kıyırķķan ęt őr kön őrėr. (Bir korkan it őr gőn örör.)

Beylengen ėtne kıtırıtu cińėl. (Bağlı iti kudurtmak kolaydır.)

Ėt ayęa őrėr, aynıń nury kıtmes. (Ėt aya őrőr, ayın ışığı gitmez.)

Ėt buranlı könde kıtırır. (Ėt fırtınalı havada kudurur.)

ķartayęan ęt yukķa őrmi. (Yaşlanmış it boşuna őrőmez.)

ķatı örgen ęt tėşlemes. (ķok sesli havlayan it ısırmaz.)

ķuyırık bulęaęan ėtne suęaręa ķul barmıy. (Kuyruğunu sallayan ite vurmaya el kaldıramazsın.)

ķutıręan ęt iyeseń tėşler. (Kuduran it sahibini ısıtırır.)

Ƙutırġan ęt üz ƙoyrıġın üzě ęeyniy. (Kuduran it kendi kuyruġunu ęiġner.)

Ƙurƙaƙ ęt ƙapƙa astınnan őrěr. (Korkak it bahęe ƙapısı arkasından őrür.)

Ƙurƙaƙ ęt őręp ciñer. (Korkak it havlayarak yener.)

Ƙürşě ętě ƙürşěġe űrmiy. (Komşu iti komşuya havlamaz.)

Mösafır ętñěñ artı ƙısıƙ. (Misafirin itinin arkası ƙısıƙ.)

Mösafır ętñěñ ƙoyrıġı bot arasında. (Misafirin itinin kuyruġu bacak arasında.)

Örgen ęt těşlemiy, astırtın ętten saƙlan. (Havlayan it ısırmaz, sesi ęıkmayanından saƙın.)

Těřě ęt ülgen arıslannan yahşırաƙ. (Diri it, ölü aslandan iyidir.)

Těşlegen ętke ye tayaƙ, ye söyek ƙirek. (Isıran ite ye deġnek, ye kemik gerek.)

Usal ęt arttan ƙilęp űrmiy ƙabar. (Zalim it arkadan gelip ısırır.)

Yaman ęt bürěġe őrěr, pesiden űrker. (Kötü it kurda őrür, kediden űrker.)

Yuvaş ęt örmiy těşler. (Uysal it űrümeden ısırır.)

Yuvaş ętke tayaƙsız yaƙın barma. (Uysal ite sopasız yaklaşma.)

Yulıñda ęt yatsa, eyleněp üt. (Yolunda it yatsa dolanarak ġeę.)

3.1.1.1.9.1. Köpek Yavrusu

Köpeğin yavrusuyla ilgili atasözleri bu lehçelerin kimilerinde bulunmaktadır. Köpek yavrusuna Başkurt Türkçesinde “kösök”, Kazak Türkçesinde “küşük”, Kırgız Türkçesinde “küçük”, Nogay Türkçesinde “küşelek”, Tatar Türkçesinde ise “köçek” denilmektedir.

Başkurt

Ėt tülewě běr kösök. (İtin ödemesi bir köpek yavrusu.)

Ėtě toror, kösögö örör. (İt durur, yavrusu ürür.)

Ėtěnen kürėp, kösögö örör. (İtten görerek yavrusu da ürür.)

Kėşě ėtě talağansı üz kösögöñ talasın. (Kişi, köpeği dalayacağına kendi köpeğinin yavrusunu dalasın.)

Kösö yětkenge kösök te yeběşe. (Gücünün yettiğine köpek yavrusu da saldırır.)

Qurqqaŋa kösök te öre. (Korkan kişiye köpek yavrusu da ürür.)

Kazak

İyt küşigin ırıldap süyedi. (İt yavrusunu hırpalayarak sever.)

İyt tölewі – bir küşik. (İtin ödemesi bir köpek yavrusudur.)

Küşiginde talanğan it oñbas. (Küçükken dalanan it onmaz.)

Kırgız

Alğan eri caraşa, kara katın aķ bolot,

Baķķan eesi jaraşa, küypül küçük saķ bolot.

(Alan eri iyi olsa kara kadın ak olur, besleyen sahibi iyi olsa zayıf köpek yavrusu iyi it olur.)

Kiçüü bolğuça ittin küçüğü bol. (Evin küçüğü olacağına itin yavrusu ol.)

Nogay

Üre bilmes küşelek

Üyüne konak keltirer.

(Havlamayı bilmeyen köpek yavrusu evine konuk getirir.)

Tatar

Belekey köçək ayudan kırıkmy. (Küçük köpek yavrusu ayıdan korkmaz.)

Bër tigeneden ikë köçək aşamy. (Bir kaptan iki köpek yavrusu yemek yemez.)

Ët bar cirde köçək bar. (İt olan yerde yavrusu da olur.)

Ët niçək örse, köçək şulay öre. (İt nasıl havlarsa köpek yavrusu da öyle havlar.)

Ët tək tora, köçəğë öre. (İt durur, köpek yavrusu ürür.)

Këşë artınnan köçək këne yüriy. (İnsanın arkasından köpek yavrusu yürür.)

Köçək öre, olı ëtnë kıymıylar. (Köpek yavrusu ürür, büyük iti cezalandırırlar.)

Köçëknëñ alası da, qarası da bër bula. (Köpek yavrusunun alası da, karası da aynı olur.)

Küçë citkenge köçək të yabışa. (Gücünün yettiğine köpek yavrusu da saldırır.)

Olı ët aldında bala ët kıyrıgın kısa. (Büyük it önünde yavru it kuyruğunu kısar.)

3.1.1.1.9.2. Av Köpeği

Avcılık için yetiştirilen köpeklerle ilgili atasözleri de mevcuttur.

Başkurt

Awğa sıkkanda ėt aşatmayzar. (Ava giderken köpeğe yemek vermezler.)

Ėt alğan tölköle hın bulmaş. (İtin avladığı tilkide (kürkünde) kusur olmaz.)

Ėthĕz kıoyan totolmay. (İtsiz tavşan tutulmaz.)

Yĕteklegen ėt awğa yaramay, öyretken hüĕ dawğa yaramay. (Sürükleyen it av almaz, birisinin öğrettiği söz davada söylenmez.)

Kazak

Jetelegen iyt aňğa jaramas. (Sürükleyen it ava yaramaz.)

Tülki alğan iytte sın joķ. (Tilki kapan itin eksiği olmaz.)

Kırgız

İt külügün tülkü süyböyt. (Hızlı koşan iti tilki sevmez.)

Moynunan baylağan it uuğa carabayt. (Boynu tasmalı köpek av almaz.)

Nogay

İyt bolmasa tülkü ürer. (İt olmazsa tilki ürür.)

İyt yüyrügün kıoyan süymes. (Hızlı koşan iti tavşan sevmez.)

Zormen avlağan iyt kıoyan almas. (Zorla ava giden it tavşan almaz.)

Tatar

Kazak

İyttiñ bāri tazı emes,

Ettiñ bāri qazı emes. (Her it tazı değildir, her et kazı¹⁵⁹ değildir.)

Köpke külki kerek,

Tazığa tülki kerek. (Halka eğlence lazım, tazıya tilki lazım.)

Künine jüz tülki alsa da, tazınıñ iyt atı qalmaydı. (Günde yüz tilki avlasa da tazının it adı kalmaz.)

Süyrep qosқан tazı tülki almaydı. (Zorla giden tazı tilki avlamaz.)

Kırgız

Algır bolso tayğanın, altından alıp, qarğı tak. (Tazın alıcı olursa altın boyunluk tak.)

Tatar

Qıyan totasıñ kilse, burzay al. (Tavşan avlamak istersen tazı al.)

3.1.1.1.9.4. Qumay/Qumayıq

Taramalarımız neticesinde av köpeklerinin bu türüyle ilgili Kazak Türkçesi ile Kırgız Türkçesinde birer atasözü bulabildik. Atasözlerinden tazının bir türü olan bu av köpeğinin çok hızlı olduğu anlaşılmaktadır.

Kazak

Qumay: Çok hızlı, av tazısı¹⁶⁰.

Qumay tazı quwğanın aladı. (Kumay tazı, kovaladığını yakalar).

¹⁵⁹ Kazı: Atın yağlı kaburgasıyla etinden ve bağırsağından yapılan sucuk; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 9, s. 19.

¹⁶⁰ Buralkıulı, **a.g.e.**, s. 348.

Kırgız

Ƙumayık: Efsanevi bir köpektir (ki ondan hiçbir yabani hayvan kurtulamaz)¹⁶¹.

Ƙuş törösü buudayık, it törösü Ƙumayık. (Yırtıcı kuşların amiri buudayık, köpeklerin amiri kumayıktır.)

3.1.1.1.9.5. Töbet

Töbet: Büyük erkek köpek¹⁶².

Kazak

Aljıǵan töbet ayǵa Ƙarap üredi. (Bunayan erkek köpek aya bakarak havlar.)

Ƙartaysa Ƙara töbet Ƙoraǵa ürmes, Ƙosılıp kempir men şal oynap külmes.

(Yaşlansa kara töbet ağıla bakıp ürümez, yaşlı kadın ile yaşlı adam birlikte eğlenip gülmez.)

3.1.1.1.9.6. Sırttan

Sırttan: Köpeğin değerli bir cinsi¹⁶³.

Kazak

Jigit jaǵsısın “sultan” deydi,

İyt jaǵsısın “sırttan” deydi.

(Yiğidin iyisine “sultan”, köpeğin iyisine “sırttan” denir.)

Maldı baǵsañ koydı bak,

May ketpeydi şaradan.

İyt asırasañ sırttannan,

Ƙoy bermeydi koradan.

(Hayvan bakarsan koyun bak, tabağından yağ eksik olmaz. Köpek beslersen sırttan besle, koyun vermez ağıldan.)

¹⁶¹ **Kırgız Sözlüğü**, C. 2, s. 520.

¹⁶² Buralkıulı, **a.g.e.**, s. 562.

¹⁶³ **A.e.**, s. 522.

3.1.1.2. Yabani Hayvanlar

Bu lehçelerin bazı atasözlerine yabani hayvanların özellikleri, onlardan gelecek tehlike ve onların nasıl avlanması gerektiği ile ilgili görüşler yansımıştır. Kazak bilim adamı Baltabay Adambayev'e göre diğer halklar gibi Kazaklar da eskiden avcılıkla uğraşmıştır. Eski zamanlardaki avcılığın bazı özelliklerini yansıtan atasözleri Kazakçada bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Eskiden Kazakistan topraklarında yaşayan, günümüzde bulunmayan hayvanlarla ilgili atasözleri (Örneğin; “*Bir oqtu bñlan köteredí, eki oqtı qñlan köteredí*” *Bir oku mus kaldırır, iki oku kulan kaldırır*) bu görüşü ispatlamaktadır. Demek ki atasözleri Kazakların yaşadığı topraklarda eskiden hangi yabani hayvanların yaşadığı ve hangilerinin daha çok avlandığıyla ilgili bilgiler vermektedir¹⁶⁴.

Baltabay Adambayev'e göre aslan, ayı, kaplan, kurt gibi yabani hayvanlarla ilgili Kazak atasözlerinde bu hayvanların cesareti, gücü ve insanlarla evcil hayvanlara verebileceği zarar yansımıştır. Böylece halkın tecrübesinin sonucunda ortaya çıkan atasözleri genç nesli bu yırtıcı hayvanlardan ve onlardan gelecek tehlikeden sakındırmaktadır¹⁶⁵.

3.1.1.2.1. Arqar

Kazakçada yabani koyun “arqar”la ilgili sınırlı sayıda atasözü bulunmaktadır.

Arqar: Orta ve Merkezi Asya'nın dağlık bölgelerinde yaşayan koyunla aynı familyadan gelen yabani bir hayvan¹⁶⁶.

Kazak

Arqar atqanniñ altı kün alşañı bar. (Arkar vuranın altı gün cakası vardır.)

Arqada kıs jaylı bolsa, arqar awıp nesi bar? (Arkada kış iyi olsa arkarın göçmesinin ne sebebi var?)

¹⁶⁴ Baltabay Adambayev, *Asıl Kazına*, Almatı, Ana Tili, 2009, s. 306.

¹⁶⁵ A.e., s. 306-307.

¹⁶⁶ *Kazak Edebi Tilinin Sözdigi*, C. 1, s. 623.

Arkarın erkeğine Kazakçada “kılja” denilmektedir. Bununla ilgili sadece bir atasözü bulabildik.

Arkar – kıljasımen,

Özen – jılğasımen.

(Arkar koçuyla, nehir kıyısıyla.)

3.1.1.2.2. Aslan

Bu lehçelerdeki atasözlerine aslanın diğer hayvanlara göre oldukça güçlü ve gururlu olduğu yansımıştır. Bununla birlikte aslanın kahramanlık ve soyluluğun simgesi olarak kabul edildiği görülmektedir. Ayrıca bazı atasözlerinde aslan yiğitle kıyaslanarak aslanın mert ve asil bir hayvan olduğu ortaya konulmaktadır.

Başkurt

Arıslan aw tapmay kaytmaş. (Aslan av avlamadan dönmez.)

Arıslan helden taysa la, bër harıklık kösö bar. (Aslan güçten düşse de bir koyuna gücü yeter.)

Arıslan tırnağınan bilgělě. (Aslan tırnağından belli olur.)

Arıslandan arıslan tıwır. (Aslandan aslan doğar.)

Arıslandiñ yalı – irzěñ haqal-mıyıǵı. (Aslanın yelesi, adamın sakal bıyığı.)

Ėt eşken hıwzan arıslan eşmeş. (İtin içtiği suyu aslan içmez.)

Ėtten qalgandı arıslan yěmeş. (İtten kalanı aslan yemez.)

Ŭrmeksě awına arıslan ėlěkmeş. (Örümcek ağına aslan yakalanmaz.)

Yěğēt - hüžēnen, arıslan ėžēnen kaytmaş. (Yiğit sözünden, aslan izinden dönmez.)

Kazak

Akırgannıñ beri arıstan emes. (Kükreyenin hepsi aslan değil.)

Arıstan küşigin tistep süyedi. (Aslan yavrusunu ısırarak sever.)

Arıstanda bir jıgittiñ küşi,

Ƙırık jıgittiñ jüregi bar. (Aslanda bir yiğidin gücü, kırk yiğidin yüreği var.)

Arıstandı arıstanday jigit alar. (Aslanı aslan gibi yiğit avlar.)

Arıstaŋa temir şınjır ar emes. (Aslana demir zincir ayıp değildir).

Ƙorkaw Ƙaskırğa jem bolğaŋşa,

Arıstaŋa jem bol.

(Korkak kurda yem olacağına aslana yem ol.)

Kırgız

Arstan alğanına Ƙubanbayt, Ƙalğanına Ƙubanat. (Aslan aldığına sevinmez, vurduğuna sevinir.)

Arstan ekiden, it cetiden (tuuyt). (Aslan ikişer, köpek yedişer (doğar).)

Arstan Ƙatuu Ƙaçırat, aƘırın alat. (Aslan sert saldırır, yavaşça yakalar.)

Arstanday küçün bolso,

Tülküdüy Ƙuuluktu üyrön.

(Aslanınki gibi gücün olursa tilki gibi kurnazlığı öğren.)

Tatar

Aç arslannan tuƣ duñgız artıƣ. (Aç aslandan tok domuz iyidir.)

Ana arıslan balası üçen utka kërër. (Ana aslan, yavrusu için ateşe girer.)

Arıslan ayğa mënme de, sikërvë dan. (Aslan aya gitmese de sıçraması şan kazandırır.)

Arıslan at öyërëne baş balsa, arıslan öyërë bulır,

Arıslan öyërëne at baş balsa, at öyërë bulır.

(Aslan, at sürüsüne baş olsa aslan sürüsü olur; aslan sürüsüne at baş olsa at sürüsü olur.)

Arıslan balası arıslan bulır. (Aslan yavrusu aslan olur.)

Arıslan ikënë balalıy, duñgız un ikënë. (Aslan iki, domuz on iki yavru doğurur.)

Arıslan bavda tursa da ët bulmas, arıslan bulır. (Aslan bağlı olsa da it olmaz, aslan olur.)

Arıslan helden taysa da, bër sarıklık köçë bar. (Aslan güçten düşse de bir koyuna gücü yeter.)

Arıslan tëshën kürsetse, köle dip uylama. (Aslan dişlerini gösterirse gülüyor diye düşünme.)

Arıslan ayğa mënemën dip ayağın sındırğan. (Aslan aya bineyim deyip ayağını kırmış.)

Arıslanğa atlansañ, kamçıñ kılıç bulsın. (Aslana binersen kamçın kılıç olsun.)

Ëtten qalgandı arıslan cimes. (İtten kalanı aslan yemez.)

Bazı atasözlerinde aslan tilkiyle karşılaştırılmaktadır. Aslan gibi cesur ve asil bir hayvanın tilki gibi hileye ihtiyacı olmadığı söylenmiştir. Böylece aslanın kendine

has özellikleri açıklanmaktadır. Ancak bazen aslan gibi güçlü bir hayvana da tilkinin hilesinin gerek olacağıyla ilgili tavsiye veren atasözleri de vardır.

Başkurt

Arıslan asta tölkö tuq, tewekkel irze qayğı yuq. (Aslan açken tilki tok, tevekkül eden adamda kaygı yok.)

Arıslandıñ uyınan tölkönöñ muyını özele. (Aslanın oyunundan tilkinin boynu kırılır.)

Arıslanday kösöñ bulha, tölköley heyłañ bulhın. (Aslan gibi gücün olsa tilki gibi hilen olsun.)

Kazak

Arıstan bolsañ jaw üşin, tülkidey bolsın ädisiñ. (Aslan olsan düşman için tilki gibi usulün olsun.)

Arıstangä tülki aylası jaraspas. (Aslana tilki hilesi yakışmaz.)

Arıstannıñ oyınan tülkiniñ moyını üziledi. (Aslanın oyunundan tilkinin boynu kırılır.)

Tatar

Arıslan köçä tölköge has tügäl,

Tölkö heylekerlëgë arıslangä tös tügäl.

(Aslan gücü tilkiye has değıl, tilkinin hilesi aslana özgü değıl.)

Ancak aslanla ilgili bazı atasözleri olumsuz anlam vermektedir. Bu atasözleri aslan gibi güç sahibi olan gururlu bir yaratığın da hor görüldüğü anlar olduğunu yansıtmaktadır.

Başkurt

Beylä arıslangä kıyan da taşlana. (Bağı aslana tavşan da saldırır.)

Ülgen arıslandan tērē sısqan artıq. (Ölü aslandan diri sıçan üstündür.)

Ülgen arıslandı kıyan da barıp tipken. (Ölü aslanı tavşan da tepmiş.)

Kazak

Arıstan ayğa şawıp, mert bolıptı. (Aslan aya saldırarak ölmüştür.)

Arıstan askınsa ayğa şabar, aqımaq askınsa anasın sabar. (Aslan hiddetlense aya saldırır, ahmak hiddetlense anasını döver.)

Arıstan kıartaysa, tısqannıñ inin añdır. (Aslan yaşlansa sıçanın deliğini gözetler.)

Ölgen soñ arıstannan tısqan artıq, kıadır bilmes dosıñnan duşpan artıq. (Öldükten sonra aslandan sıçan yeğdir, kadir bilmez dostundan düşman yeğdir.)

Öli arıstannan tiri tısqan artıq. (Ölü aslandan diri sıçan üstündür.)

Kırgız

Arıstan ayğa minem dep, ayağın bert kılıptır. (Aslan aya bineyim deyip ayağını kırmış.)

Tatar

Arıslan ayğa mēnem dep ayağın sındırğan. (Aslan aya bineyim deyip ayağını kırmış.)

Arıslan kıartaysa, tısqan önēn küzetēr. (Aslan yaşlansa sıçan deliğini gözetler.)

Arıslan ülgenнен soñ, azuv tēşēn tısqannar kimēre, di. (Aslan öldükten sonra azı dişini fareler kemirir imiş.)

Beylě arıslanğa kuyan da taşlana. (Bağlı aslana tavşan da saldırır.)

3.1.1.2.3. Ayı

Bu lehçelerdeki atasözlerine ayıyla ilgili olumsuz görüşlerin daha çok yansıdığı görülmüştür. Özgürlüğüne düşkün kurda duyulan saygının aksine atasözlerinde ayının insana boyun eğebileceği hatırlatılmıştır. Bunun yanı sıra ayıya güvenmemek gerektiği söylenmektedir. Bazı atasözlerinden ayının hem güçlü hem de hilekar, güvenilirmez insanı temsil ettiği anlaşılmaktadır.

Başkurt

As ayıw uynamaś. (Aç ayı oynamaz.)

Ayıw balahın alğa halhañ da eş bulmaś. (Ayı yavrusunu öne koysan da iş olmaz.)

Ayıw bēlegēne, ezem bēlēgēne ısanır. (Ayı bileğine, insan bilgisine güvenir.)

Ayıw bēlegēne ısanır, yēgēt yūregēne ısanır. (Ayı bileğine güvenir, yiğit yüreğine güvenir.)

Ayıw urmandı haqlay, urman ayıwzı haqlay. (Ayı ormanı korur, orman ayıyı korur.)

Ayıwğa aqıl üyretken – tayaq. (Ayıya namaz kılmayı öğreten, değnektir.)

Ayıwzan kırıkkan urmanğa barmaś. (Ayıdan korkan ormana gitmez.)

Ayıwzı ültērmeś boron, tirēhēn satmayzar. (Ayıyı öldürmeden önce derisini satmazlar.)

Ayıwzı la bēyērgē üyreteler. (Ayıya da oynamasını öğretirler.)

Ayıwzı hıypaw mēnen hıyır bulmaś. (Ayı okşanmakla sığır olmaz.)

Ayıwzı üz mayı mēnen maylayzar. (Ayıyı kendi yağıyla yağlarlar.)

Ayıwzıñ üzēn tapkaś ēzēn ēzleme. (Ayının kendisini bulduktan sonra izini arama.)

Baldıñ temēn ayıw bēle. (Balın tadını ayı bilir.)

Bēr öñge ikē ayıw hıymaś. (Bir ine iki ayı sığmaz.)

Bēyēy bēlmegen ayıwğa mayzan tar. (Oynamasını bilmeyen ayıya meydan dardır.)

Bēyey bēlmegen ayıwğa urın tar. (Oynamasını bilmeyen ayıya yer dardır.)

Kazak

Ayudan qorıqqan toğayğa barmaś. (Ayıdan korkan ormana gitmez.)

Ayudıñ üñgiri özine layıq. (Ayının ini kendisine göredir.)

Ayudıñ qasında şoşqa jiptiktey. (Ayının yanında domuz incecik görünür.)

Ayuğa namaz üyretken tayaq. (Ayıya namaz kılmayı öğreten, değnektir.)

Ayumen joldas bolsañ, aybaltañ janıñda bolsın. (Ayıyla dost olursan baltan yanında olsun.)

Kırgız

Ayuu, amanın tileyt,

Adam, caqşını tileyt,

Akmak camandıktı tileyt.

(Ayı esenliğini diler, insan iyiliği diler, ahmak kötülüğü diler.)

Nogay

Ayuv süyer balasın “Appağım” dep.

Kirpi süyer balasın “Yumşağım” dep.

(Ayı yavrusunu “Bembeyazım” diye sever, kirpi yavrusunu “Yumuşağım” diye sever.)

Ayuvdiñ altı amalı var. (Ayının altı hilesi vardır.)

Tatar

Aç ayuv uynamas. (Aç ayı oynamaz.)

Avçı niçe emel bëlse, ayuv şunça yul bële. (Avcı ne kadar hile bilirse ayı o kadar yol bilir.)

Ayırılğannı ayuv aşar, bülëngennë bürë aşar. (Ayrılanı ayı yer, bölüneni kurt yer.)

Ayuv bëlen tanışsañ, multıgıñnı kaldırma. (Ayı ile tanıştıysan tüfeğini bırakma.)

Ayuv bëlen ayuv gümëřë dus bulmas. (Ayı ile ayı hayatta dost olmaz.)

Ayu biyi, çegen akça ala. (Ayı oynar, çingene para alır.)

Ayuv kış boyu yoklıy, “Yokum tıydı” dimiy. (Ayı kış boyunca uyusa da “Uykumu aldım” demez.)

Ayuv urmannı saklıy, urman ayuvnı saklıy. (Ayı ormanı saklar, orman ayıyı saklar.)

Ayuvnı da biyërge öyreteler. (Ayıya da oynamasını öğretirler.)

Ayuvnı ütërmes boron tirësën satmıylar. (Ayıyı öldürmeden önce derisini satmazlar.)

Balnıñ temën ayuv da bële. (Balın tadını ayı bilir.)

Bër önge ikë ayuv sıymas. (Bir ine iki ayı sığmaz.)

Biyi bëlmegeñ auyvga uram tar. (Oynamasını bilmeyen ayıya sokak dardır.)

Köçsöz ayuv tavişı bëlen kırkıtır. (Güçsüz ayı sesiyle korkutur.)

Bu lehçelerdeki atasözlerine ayının cinsiyet ve yaş özellikleriyle ilgili söz varlığı pek yansımamıştır. Sadece Kazak Türkçesinde ayının dişisi ve yavrusuyla ilgili söylenen kelimeler geçmektedir.

Kirekey: Dişi ayı¹⁶⁷.

Қонжіқ: Ayı yavrusu¹⁶⁸.

Kazak

Kirekeydi öltirme,

Қонжіғы қор болмасın.

(Dişi ayıyı öldürme, yavrusuna yazık olmasın.)

Bu atasözünde avcıya, yavrusuna yazık olmaması için ayının dişisini öldürmemek gerektiği söylenmiştir.

3.1.1.2.4. Balık

Balıkla ilgili atasözleri ele aldığımız lehçelerde mevcuttur, ancak sayısı fazla değildir. Balığın bir besin olduğu söylense de onun değeri, önemi veya özellikleri evcil hayvanlarla ilgili atasözlerinde açıklandığı gibi açıklanmamıştır. Bozkır ve dağda

¹⁶⁷ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 8, s. 621.

¹⁶⁸ A.e., C. 9, s. 33.

yaşayan konargöçerler için evcil hayvanların önemi daha büyük olmuştur. Balık türleri atasözlerinde çok sık geçmemektedir.

Başkurt

Balık, ağındı, telmeryën tunuqtu yarata. (Balık akarsuyu, kurbağa duru suyu sever.)

Balık awlağan bayımaş. (Balık tutan zengin olmaz.)

Balık başınan bozolor. (Balık başından bozulur.)

Balık laylı yër ëzley, ezem yaylı yër ëzley. (Balık bulanık su arar, insan rahat yer arar.)

Balıktı totқан uñmaş, aşığan tuymaş. (Balığı tutan onmaz, yiyen doymaz.)

Balıktı yüzürge, ügëzzë hözörge üyretmeyzer. (Balığa yüzmeyi, öküze boynuzlamayı öğretmezler.)

Başıwza balık bulmaş. (Tarlada balık olmaz.)

Belekey hıwza olo balık üsmey. (Küçük suda büyük balık yetişmez.)

Halık - ilënde, balık - külënde. (Halk vatanında, balık gölünde.)

Hawanan balık ëzlemeyzer. (Havada balık aramazlar.)

Hıwına küre balığı. (Suyuna göre balığı.)

Hıw taşqanda balık tekebbër bula. (Su taşığında balık kibirli olur.)

Kül teren bulğan hayın balığı küp bula. (Göl derin olursa balığı da çok olur.)

Üzende yözgen balıqtıñ üzegě talmaś. (Nehirde yüzen balık acıkmaz.)

Vaқ balıқ kötöwe mēnen yöröy. (Küçük balık sürüsüyle yüzer.)

Kazak

Balıǵı bolmaǵan köl qurısın,

Kiyiqi bolmaǵan şöl qurısın.

(Balıǵı olmayan göl kurusun, saygası olmayan çöl kurusun.)

Balıқ basınan şiriydi. (Balık başından çürür.)

Balıқ jegen toқ bolar,

Äl-därmeni joқ bolar. (Balık yiyen tok olur, gücü kuvveti yok olur.)

Balıқта süt bolmaydı,

Şabaǵın teñiz asıraydı.

(Balıkta süt olmaz, yavrusunu deniz besler.)

Balıqtıñ janı suwda. (Balığın canı sudadır.)

Kırgız

Balıқ basınan çiriyt. (Balık başından çürür.)

Balıқ basınan sasıyt. (Balık başından kokar.)

Balıқ köldö ölböyt,

Baatır çöldö ölböyt. (Balık gölde ölmez, batur çölde ölmez.)

Balıqtı suuǵa salıp kórkutpa. (Balığı suya atarak korkutma.)

Balıqtıñ künü – köl menen,

Cigittin künü – el menen.

(Balığın günü göl ile, yiğidin günü halk ile.)

Balıqtıñ ömürü suuda. (Balığın hayatı suda.)

Balıqtıñ suusuz küni çok,

Künüm çok deşke ünü çok.

(Balığın susuz günü yok, günüm yok demek için sesi yok.)

Balıqtıñ tiriçiligi suu menen. (Balığın hayatı su ile.)

Nogay

Balık - uv, darmanı – suv. (Balık zehir, şifası su.)

Bulğanşık suvda balık boladı,

Köp söylegen kiside bāle boladı.

(Bulanık suda balık olur, çok konuşan kişide bela olur.)

Tatar

Aç balık cımnə qarmağı bēlen yutar. (Aç balık, yemi oltasıyla birlikte yutar.)

Balık aşagan – it istemes. (Balık yiyen et istemez.)

Balık başınnan buzıla. (Balık başından bozulur.)

Balık baştan üse. (Balık baştan büyür.)

Balık birsen beylep bir, başın küzən çeynep bir. (Balık versen bağlayıp ver, başını gözünü çiğneyip ver.)

Balık ēzli qayda tirenrek, edem ēzli qayda yahşırak. (Balık derin yer arar, insan rahat yer arar.)

Balıķ ķarmaķnı ķabam dip ķapmıy, cim dip ķaba. (Balık oltayı vurayım deyip vurmaz, yem deyip vurur.)

Balıķ ķarmaķnı ķürmiy, cımně küre. (Balık ķengeli görmüyor, yemi görüyor.)

Balıķ süyeksiz bulmıy. (Balık kemiksiz olmaz.)

Balıķ tirenge umtıla, kuşlar běyěkke uķa. (Balık derine gider, kuşlar yüksek uķar.)

Balıķķa – arıķ, tarakańģa – yarık. (Balıģa ırmak, hamam böceğine yarık (lazımdır.)

Balıķķa ķarmaķsız barmıylar. (Balık tutmaya oltasız gidilmez.)

Balıķnıń batası yuk. (Balığın duası yok.)

Balıķnıń sırtı küńge küymes. (Balıđın sırtı güneşten yanmaz.)

Balıķnı yözerge üyretmiylar. (Balıģa yüzmeyi öğretmezler.)

Basuda balıķ bulmas. (Tarlada balık olmaz.)

Daryadağı balıķ satılmas. (Nehirdeki balık satılmaz.)

Suvına kürě balığı. (Suyuna göre balığı.)

Tımuızık külde balıķ uynar. (Sessiz suda balık oynar.)

Vaķ balıķ kötöve bilen yöriy. (Küçük balıklar sürüsüyle yüzer.)

Zur balıķlar ķěķě balıķlarnı aşıy. (Büyük balıklar küçük balıkları yer.)

Bu lehçelerdeki atasözlerinde balık türlerinin adı çok az geçmektedir. Bazı atasözlerine mersin balığının, turna balığının ve yayının birkaç özelliği yansımıştır.

3.1.1.2.4.1. Çamça Balığı

Tatar

Çabaķ koyaşka çabar. (Çamça balığı güneşe gider.)

Çabaķ kıoyaştan sikërëp çıkmakçı bula da bër ilë citmiy kala. (Çamça balığı güneşten sıçrayıp çıkmak istese de hiç yükselemez.)

Çabaķ östen kiter, çurtan astan kiler. (Çamça balığı üstten gider, turna balığı alttan gider)

Çabaķ sikërsë çurtan avızına (töşer). (Çamça balığı zıplarsa turna balığının ağzına düşer.)

Çabaķnıñ üzënnen bigrek çupırdavı kıybat. (Çamça balığının kendisinden fazla şapırdaması değerli.)

3.1.1.2.4.2. İzmarit Balığı

Tatar

Taşbaş taşlı suvda, kıomkıorsak komlı suvda (bulır). (İzmarit balığı taşlı suda, kum balığı kumlu suda olur.)

Taşbaşnıñ tomşığı taştı (bulır). (İzmarit balığının ağzı taşta olur.)

3.1.1.2.4.3. Levrek

Tatar

Alabuğa – ak balık. (Tatlı su levreği temiz balık.)

Alabuğada kıolak yok, alyot këşëde oyat yok. (Levrekte kulak yok, arsız kişide

utanma yok.)

Alabuğa köçě citkenně yotar. (Tatlı su levreği gücünün yettiğini yutar.)

3.1.1.2.4.4. Mersin Balığı

Kazak

Bekire balıķ tumsıǵı tasķa tiymey qaytpaydı. (Mersin balığı, burnu taşa çarpmadan dönmez.)

3.1.1.2.4.1.5. Sazan

Tatar

Tımık küilde taban yatır. (Sakin gölde sazan yatar.)

3.1.1.2.4.6. Turna Balığı

Başkurt

*Kükte sulpan bulıwzan,
Hıwza surtan bulıw artıķ.*

(Gökte Çoban Yıldızı olmaktansa, suda turna balığı olmak iyidir.)

Surtandıñ üzě ülhe le, těşě ülmey. (Turna balığı ölse de dişi ölmez.)

Kazak

Şortannıñ özi ölse de, tisi qaladı. (Turna balığı ölse de dişi kalır.)

Zor şortan qapsa qarmaǵıñdı äketedi, zormen ustassañ barmaǵıñdı äketedi.

(Büyük turna balığı tutsa oltanı kaybedersin, güçlüyle davaya girersen parmağını kaybedersin.)

Tatar

Çurtannın üzě ülse de, těşě ülmey. (Turna balığı ölse de dişi ölmez.)

Çırakçını çurtan kürmes. (Çıra ışığını turna balığı görmez.)

Çurtan çurağaynı yotmas. (Turna balığı, küçük turna balığını yutmaz.)

Çurtanniñ avızı bulsa da, tělě bulmas. (Turna balığının ağzı olsa da dili olmaz.)

Kükte Çulpan buluvdan suvda çurtan buluv artık. (Gökte Çoban Yıldızı olmaktansa suda turna balığı olmak iyidir.)

3.1.1.2.4.7. Yayın Balığı

Kazak

Jar құласа, жайын өледі. (Yar yıkılırsa yayın ölür.)

Sasıқ suwda жайын бар, олжа malda қайыр жоқ. (Bulanık suda yayın var, ganimet malda hayır yok).

Tatar

Herkēm üzene caynı karıy, ceyñ de laynı karıy. (Biri kendine düzen bakar, yayın balığı da dip çamuruna bakar.)

Yar cimërělse, ceyñ üle. (Yar harap olursa yayın balığı ölür.)

3.1.1.2.5. Dağ keçisi

Dağ keçisiyle ilgili atasözlerine sadece Kazak Türkçesi ile Tatar Türkçesinde rastlayabildik. Bu atasözlerine her hayvanın kendi yaşadığı yere alışkın olduğu, buna göre dağ keçisinin kayalık ve dağlık yerlere gitmeden duramayacağı yansımıştır. Avcılıkla ilgili olan diğer atasözünde dağ keçisinin avlanması zor bir hayvan olduğu belirtilmiştir.

Kazak

Tawğa шықпақ оңай, tawteke atpaқ қиын. (Dağa çıkmak kolay, dağ tekesini vurmak zor.)

Tawtekeniñ tawğa şıkpasa, tuyağı kışıydı. (Dağ tekesi dağa çıkmazsa tırnağı kaşınır.)

Tatar

Tekenñ, tavğa mñneme, tuyağı kışıy, di. (Dağ tekesi dağa çıkmazsa tırnağı kaşınır.)

3.1.1.2.6. Desman

Desman hakkında yalnız Tatar Türkçesinde bir atasözü bulabildik.

Tatar

Cofarnı yeşerseñ de, eşennen bñññ. (Desmanı saklarsan da kokusundan bililir.)

3.1.1.2.7. Domuz

Bu lehçelerdeki atasözlerinden domuzun pis, iyilik bilmeyen, işe yaramayan bir hayvan olduğu anlaşılmaktadır. Domuzun pisliğin simgesi olarak görülmesinde İslam dininin de etkisi vardır. Bu lehçelerde domuz kelimesiyle birlikte suska (Başkurt Türkçesi), şoşka (Kazak ve Nogay Türkçeleri), çoçko (Kırgız Türkçesi), çuçka (Tatar Türkçesi) sözcüğü de kullanılmaktadır.

Başkurt

Bürñ beylewge kñññ duñğız eyzewge kñññ. (Kurt bağlanmaya razı olmaz, domuz dehlenmeye razı olmaz.)

Donyı malı - duñğız kanı. (Dünya malı, domuz kanıdır.)

Duñğız duñğız bolıp kala, kondoñ bula almay. (Domuz domuz olarak kalır, kunduz olamaz.)

Duñğızğa eyergen batkakta awnar. (Domuzu takip eden çamura yuvarlanır.)

Duňğızzıñ başın tabaǵқа halhan, tegerep tōşör. (Domuzun kafasını tabaǵа koyarsan yuvarlanarak yere düşer.)

Susқанan yön de yuǵ, yün de yuǵ. (Domuzda ahlâk da, yün de yok.)

Kazak

İyt joǵta şoşқа üredi. (İt olmazsa domuz havlar.)

Қараңғы үйде қабан¹⁶⁹ күркireydi. (Karanlık evde yabani domuz gürler.)

Şoşқаға ergen balşıққа awnar. (Domuzu izleyen çamura yuvarlanır.)

Şoşқа ölip jatsa da, қorқ dewin қoymas. (Domuz ölse de homurdanmadan durmaz.)

Şoşқа da şoşқанı jarmaydı. (Domuz bile domuzu yaralamaz).

Tawına қaray toǵayı,

Megejinine¹⁷⁰ қaray torayı¹⁷¹.

(Daǵına göre çalılıǵı, anne domuza göre yavrusu.)

Kırgız

Doñuz ılayda semiret. (Domuz çamurda semirir.)

Қaman¹⁷² ölsö tişi қalat, adam ölsö işi қalat. (Yabani domuz ölse dişi kalır, kişi ölse işi kalır.)

Nogay

¹⁶⁹ Kaban: Memeliler sınıfından, çift tırnaklılardan yabani domuzun erkeǵi; **Kazak Edebi Tilinin Sözdıǵı**, C. 8, s. 675.

¹⁷⁰ Megejin: Dişi domuz; **Kazak Edebi Tilinin Sözdıǵı**, C.11, s. 147.

¹⁷¹ Toray: Domuz yavrusu; Buralkıulı, **a.g.e.**, s. 560.

¹⁷² Kaman: Yabani domuz; **Kırgız Sözlüǵü**, C. 2, s. 393.

Doñızdan bir kıl tartsañ da sep. (Domuzdan bir kıl koparsan da fayda.)

Doñızğa altın kamut kiydirseñ de, ol doñız. (Domuza altın hamut giydirden de domuz olur.)

Qabannıñ¹⁷³ kücü – tişinde. (Yabani domuzun gücü dişinde.)

Tatar

Çuçqa ülep yatsa da, mırkıldavın quymas. (Domuz ölse de homurdanmadan durmaz.)

Çuçkanı altın bēlen dağalasañ da, at bulmas. (Domuzu nallasan da at olmaz.)

Duñgız ay bēlen könnē ayırmaz. (Domuz ay ile güneşi ayırt etmez.)

Duñgız başın tabaqqā salsan tegerep tōşēr. (Domuz kafasını tabağa koysan yuvarlanarak yere düşer.)

Duñgız bik simēz de, aşarğa yaramıy. (Domuz çok semiz olsa da yemek olmaz.)

Duñgız da duñgızını yaratmıy. (Domuz da domuzu sevmez.)

Duñgız kılı da bēr eşke yarıy. (Domuz kılı da bir işe yarar.)

Duñgız kılınnan kiyiz itēk basıp bulmıy. (Domuz tüyünden keçe çizme yapılmaz.)

Duñgızını kōndız iter hel yuq. (Domuzu kunduz edecek imkan yok.)

¹⁷³ Kaban: Yabani domuz, **Nogaysko-Russkiy Slovar**, s. 130.

Duñgız muyınına ěncě taķmıylar. (Domuz boynuna inci takmazlar.)

Duñgız möğězlě bulsa, herķěmně sözer idě. (Domuzun boynuzu olsa herkesi boynuzlardı.)

Duñgızğa dağa kaķmıylar. (Domuzu nallamazlar.)

Duñgızdan kıl yolķa běliv de höner. (Domuzdan tüy koparabilmek de başarı.)

Duñgız tuķmaķtan tuymas. (Domuz dayak yemekten doymaz.)

Ķaban¹⁷⁴ ķabannıñ ķarının yarmas. (Yabani domuz yabani domuzun karnını yarmaz.)

3.1.1.2.8. Fil

Bu lehçelerde fil ile ilgili atasözlerinin sayısı sınırlıdır. Çoğunlukla filin büyüklüğü örnek olarak geçmektedir. Bazı atasözlerinde filin büyüklüğü bazı hayvanlarla kıyaslanarak işlenmiş; bazı atasözlerinde ise çok büyük olmasına rağmen filin küçük şeylerden korktuğu söylenmiştir. Bu da dış görünüşe aldanmamak gerektiğini hatırlatmaktadır.

Başkurt

Bolandiñ başı, fildiñ těşě ķimmet. (Geyiğin kellesi, filin dişi değerli.)

Bolandiñ mögözö, sesenděñ hüzě, fildiñ těşě, ustanıñ eşě ķimmet. (Geyiğin boynuzu, hatibin sözü, filin dişi, demircinin işi değerli.)

Kazak

Batpaķķa batkan pildi,

¹⁷⁴ Kaban: Bataklıklarda, kamışlı yerlerde yaşayan yabani domuz; **Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü**, C. 2, s. 7.

Pil ğana şığara aladı.

(Bataklığa batan fili sadece fil çıkarabilir.)

Kişkene asın bolsa, lken pildey kr. (Kck dşmanın olursa byk fil gibi gr.)

Pil ktermegendi, til kteredi. (Filin kaldırmadığını dil kaldırır.)

Tyeden zor – pil. (Deveden byk fil var.)

Kırgız

Pil ktrbgnd til ktrt. (Filin kaldırmadığını dil kaldırır.)

Tatar

Dyeden biyik fil bar. (Deveden byk fil var.)

Fil bik masaymasın dip, Alla kçkne tıçkannı yaratan, imiş. (Fil ok gururlanmasın diye Allah kck fareyi yaratmış.)

Filnin başı – tr bulsa da, l bulsa da – mn teke. (Dire de olsa l olsa da filin başı bin para.)

Zur fil kçkne tıçkannan ura. (Kocaman fil kcck fareden korkar.)

3.1.1.2.9. Geyik

Geyik ele aldığımız lehelerde farklı kelimelerle anılmaktadır. Geyiğe Başkurt ve Tatar Trkelerinde “bolan”, Kazak ve Nogay Trkelerinde “buğı”, Kırgız Trkesinde ise “bugu” denilmektedir.

Bu ataszlerinde geyiğin boynuzunun değerli olduğu belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Başkurt ve Tatar Trkelerindeki ataszlerinde geyiğin boynuzu ne kadar byk olsa da geyiğin kendi boynuzunu zorlanmadan taşıdığı; Kazak Trkesinde ise geyik

ve sığırın boynuzları kıyaslanarak tabiatı her şeyin dengeli olduğu ve birbirine bağlı olduğu belirtilmiştir.

Başkurt

Bolan: Geyik¹⁷⁵.

Bolandıñ mögözö, ğalimdiñ hüze, fildiñ teşē kimmet. (Geyiğin boynuzu, alimin sözü değerli.)

Bolandıñ mögözö kimmet. (Geyiğin boynuzu değerli.)

Bolandıñ üz mögözö üzēñ awır tügēl. (Geyiğin boynuzu kendine ağır değil.)

Mögözön hındırğandı bolan onotmaś,

Atahın ültērgendē oĝlan onotmaś.

(Boynuzunu kıranı geyik unutmaz, babasını öldüreni oĝlan unutmaz.)

Kazak

Buĝı: Daĝlık ve ormanlık yerlerde yaşayan çift tırnaklı, büyük boynuzlu iri bir hayvandır¹⁷⁶.

Ār tawdıñ ŗüyginin ańsaĝan buĝı aŗtan öledi. (Her daĝın otunu arzulayan geyik aç kalır.)

Tawdaĝı buĝınıñ müyizi sınsa, dalada sıyırdıñ müyizi sırķıraydı.

(Daĝdaki geyiğin boynuzu kırılrsa bozkırdaki sığırın boynuzu sızlar.)

Diŗi geyik için Kazakçada ayrı bir kelime kullanılmaktadır. Bu kelimenin geçtiĝi atasözü de mevcuttur.

Maral: Buĝının (geyiğin) diŗisi¹⁷⁷.

Kazak

¹⁷⁵ Başkortsı-Russa Hüzlik, s. 105.

¹⁷⁶ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 3, s. 627.

¹⁷⁷ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 11, s. 72.

Balalı maral mañıraydı, balasız maral zarlaydı. (Yavrusu olan maral ünler, yavrusu olmayan maral zarlar.)

Tatar

Bolan: Büyük boynuzlu, çift tırnaklı memeli hayvan¹⁷⁸.

Bolaŋğa iyergen çeçekke avnar, duñğızğa iyergen balçıqqa avnar.

(Geyiği izleyen çiçeğe yuvarlanır, domuzu izleyen çamura yuvarlanır.)

Bolannıñ – başı, filniñ – tēşē kimmet. (Geyiğin kellesi, filin dişi değerli.)

Bolannıñ üz mögözē üzēne avır tügēl. (Geyiğin boynuzu kendine ağır değil.)

Ülgen bolannıñ başı bēlen tērē bolannı kırkıtma. (Ölen geyiğin kellesiyle diri geyiği korkutma.)

3.1.1.2.10. Kaplan

Ele aldığımız lehçelerde kaplan ile ilgili atasözlerinin sayısı azdır. Kaplan, aslan gibi çok güçlü ve gururlu olarak görülme de belli bir derecede güçlü ve cesur olduğu ortaya konulmaktadır.

Başkurt

Arıslan sērēn yulbarıs bēlmeş. (Aslanın sırrını kaplan bilmez.)

Başta taşlangan yulbarıs arıslandı iñe imēş. (Önce saldıran kaplan aslanı yenermiş.)

Kazak

Jolbarıs julkınsa jonınan ot şığadı. (Kaplan kıpırdansa sırtından kıvılcım çıkar.)

¹⁷⁸ Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, C. 1, s. 176.

Jolbarısta bir jigittiñ jüregi,

Ƙırık jigittiñ küşi bar.

(Kaplanda bir yiğidin yüreği, kırk yiğidin gücü var.)

Öziñdi er dep bilseñ duşpanıñdı şer dep bil. (Kendini erkek bilersen düşmanını kaplan bil).

Kırgız

Colbors (arstan) izinen ƙaytpayt,

Cigit (baatır) sözünen ƙaytpayt.

(Kaplan izinden dönmez, yiğit sözünden dönmez.)

Tatar

Arıslan yulbarıstan ƙaçmay. (Aslan, kaplandan kaçmaz.)

Başta taşlangan yulbarıs arıslannı ciñe imiş. (Önce saldıran kaplan aslanı yenermiş.)

Yulbarıs arıslannı bassa, tev basar. (Kaplan aslanı bassa, önce basar.)

Kaplan hakkında olumsuz anlam taşıyan atasözleri de bu lehçelerin bazılarında mevcuttur.

Başkurt

Yulbarıstıñ başı yulda ƙalır. (Kaplanın başı yolda kalır.)

Kırgız

Ölgön colborston tiruu sıçƙan artıƙ. (Ölü kaplandan diri sıçan yeğdir.)

Diğer lehçelerde bu atasözü aslanla ilgili olarak söylenirken Kırgız Türkçesinde kaplanla ilgili olarak söylendiği görülmektedir.

3.1.1.2.11. Kaplumbağa

Yaptığımız taramalar sonucunda kaplumbağanın geçtiği sınırlı sayıdaki atasözünü Tatar Türkçesinde bulabildik. Bu atasözlerine kaplumbağanın fiziksel özelliklerinin yansıdığı görülmektedir.

Tatar

Taşbağa aqrın bara, şulay bulsa da bara. (Kaplumbağa yavaş gider, fakat yine de gider.)

Taşbağa kaya barsa da, sarayı üzë bēlen. (Kaplumbağa nereye giderse gitsin sarayı yanında.)

Taşbağa üz kabırçığında “Ayhay minēm zur taş sarayım bar”, digen imiş. (Kaplumbağa kendi kabuğundayken “Ay benim büyük taş sarayım var”, dermiş.)

3.1.1.2.12. Karsak

Kürkü değerli sayılan, köpekgiller ailesinden olan küçük bir hayvan türü¹⁷⁹. Bu hayvan hakkında sadece iki tane atasözü bulabildik. Bu atasözlerinden karsağın kürkü değerli olmasına rağmen kendisinin pek değeri olmadığı anlaşılmaktadır.

Kazak

Alpıs karsağ at bolmas. (Altmış karsak at olmaz).

Dändegen karsağ kulağımen in kazadı. (Alışkanlık kazanan karsak, kulağıyla in kazar).

3.1.1.2.13. Kertenkele

Yaptığımız taramalar neticesinde kertenkele ile ilgili atasözüne incelediğimiz lehçeler arasında yalnız Nogay Türkçesinde rastlanmamıştır. Bulunan atasözlerinde kertenkelenin güçsüz ve aciz bir hayvan olduğu yılanla kıyaslanarak söylenmiştir.

Başkurt

Yılan öskö özölhe le, kēsertkelēk kōsō kala. (Yılan üçe bölünse de kertenkele kadar gücü vardır.)

¹⁷⁹ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 9, s. 383.

Yılan tēlē mēnēn kēsertkē tēlē bēr. (Yılan dili ile kertenkele dili aynıdır.)

Kazak

Jılandı üş kesseñ de, kesirtkelik äli bar. (Yılanı üçe bölsen de kertenkele kadar gücü vardır.)

Kırgız

Cılandı üç kesse de, keseldirikçe alı bar. (Yılanı üçe bölse de kertenkele kadar gücü vardır.)

Tatar

Yılan öçke özēlse de, kesertkēlēk helē bar. (Yılan üçe bölünse de kertenkele kadar gücü vardır.)

3.1.1.2.14. Kirpi

Bu hayvan hakkındaki atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Bulunan atasözlerine kirpinin dış görünüşü ile vücut özelliği yansımıştır.

Başkurt

Ƙarğa la balahın “Appağım” tiyēr,

Tērpē le balahın “Yomşağım” tiyēr.

(Karga, yavrusuna “Bembeyazım” der; kirpi, yavrusuna “Yumuşağım” der.)

Kazak

Ƙarğa, balasın “Appağım” der,

Kirpi, balasın “Jumsağım” der.

(Karga, yavrusuna “Bembeyazım” der; kirpi, yavrusuna “Yumuşağım” der.)

Kırgız

Ƙarğa, balasın “Appağım” deyt,

Kirpi, balasın “Cumsağım” deyt.

(Karga, yavrusuna “Bembeyazım” der; kirpi, yavrusuna “Yumuşagım” der.)

Tatar

Kērpē balasın “Yomşagım” diyer, ayuv balasın “Appagım” diyer.

(Kirpi, yavrusuna “Yumuşagım” der; karga, yavrusuna “Bembeyazım” der.)

Kērpēñ ayağın kūrēp bulmıy. (Kirpinin ayağını göremezsın.)

3.1.1.2.15. Köstebek

Köstebek hakkında bu lehçelerde çok fazla atasözü bulunmamaktadır. Bulunan atasözlerine ise köstebeğin zayıf ve aciz bir hayvan olduğu yansımıştır.

Başkurt

Huķır sısqan zur tügēl, şulay za taw aqtara. (Köstebek büyük değil, fakat dağı kazar.)

Huķır sısqan yulğa sıqha, buz yawır. (Köstebek yola çıksa dolu yağar.)

Kazak

Öz elinde körtişkan da batır. (Öz yurdunda köstebek bile kahramandır.)

Tatar

Suķır tıçqanğa qart pēsi de arıslan bulıp kūrēne. (Köstebeğe yaşlanmış kedi de aslan olarak görünür.)

3.1.1.2.16. Kulan

Kulanla ilgili atasözleri bu lehçelerin bazılarında mevcuttur. Sözlüklerdeki anlamlarından kulanın yabani bir at olduğu anlaşılmaktadır¹⁸⁰. K. Yudahin’in *Kırgızca-Rusça Sözlüğü*’nde kulan, hem yabani eşek hem de Prjevalskiy’in atı olarak

¹⁸⁰ Başkortsı-Russa Hüzlik, s. 336. / Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 10, s. 293. / Nogaysko-Russkiy Slovar, s. 186. / Tatar Tilinin Anlatmalı Süzligi, C. 2, s. 132.

tanımlanmıştır¹⁸¹. Atasözlerine kulanın bozkırda özgürce dolaşan yabani bir hayvan olduğu yansımış; ayrıca kulanın at gibi olmadığı da söylenmiştir.

Başkurt

Atası bolan atmağannıñ balası ҡolan atmaş. (Babası geyik vurmayanın balası kulan vurmaz.)

Yěreñe küre ҡolanı,

Hıwına küre yılanı,

Җızına küre küyewě,

Öyöne küre ilegě.

(Yerine göre kulanı, suyuna göre yılanı, kızına göre damadı, evine göre eleği.)

Kazak

Alpıs ҡulan at bolmas. (Altmış kulan at olmaz.)

Jerine ҡaray ҡulanı,

Tawına ҡaray bulanı.

(Yerine göre kulanı, dağına göre musu.)

Јılannıñ sırın јılan biledi, ҡulannıñ sırın ҡulan biledi. (Yılanın sırrını yılan bilir, kulanın sırrını kulan bilir.)

Җақтј jerdiñ ҡadırın ҡulan biler,

Orman-toғay ҡadırın bulan biler.

(Kurak yerin değerini kulan bilir, orman ile çalılığın değerini geyik bilir.)

Җulan ҡayda semirse,

Sol jerge tügin төgedi.

(Kulan nerede semirirse tüyünü orada döker.)

¹⁸¹ Nikolay Prjevalskiy, Rus seyyahı ve tabiatçısıdır; **Kırgız Sözlüğü**, C. 2, s. 518.

Ƙulan ƙırda, ƙundız suwda. (Kulan bozkırda, kunduz suda.)

Ƙulan ƙudıƙƙa ƙulasa, ƙulağında ƙurbaƙa oynaydı. (Kulan kuyuya düşse kulağında kurbağa oynar.)

Nogay

Ƙulan ƙuvğan şaň ƙuvar. (Kulanı kovalayan toz kovalar.)

Tatar

Atnıñ ƙiyëğë – ƙolan, ƙecenëñ ƙiyëğë – ƙoralay. (Atın vahşisi, kulan; keçinin vahşisi, sayga.)

Ƙolan ƙayda simëre, töğën şunda tüger. (Kulan nerede semirirse tüyünü orada döker.)

Ƙolan – ƙırda, ƙundız – suwda. (Kulan bozkırda, kunduz suda.)

Ƙolan ƙudıƙƙa yığılsa, ƙır baƙası ƙolağına ƙıga, imiş. (Kulan kuyuya düşse kulağına kurbağa çıkarmış.)

Tavda tuvğan ƙulannıñ ikë ƙüzë taşta bulır. (Dağda doğmuş kulanın iki gözü taşta olur.)

Kulanın yavrusuyla ilgili atasözleri de bulunmaktadır. Fakat Başkurt Türkçesindeki atasözünde kulanın yavrusuna atın yavrusu gibi “ƙulun” denilmekte, Kazak Türkçesindeki atasözünde ise eşeğin yavrusuna denildiği gibi “ƙodıƙ” denilmektedir. Kulan at familyasındandır, fakat dış görünüşü itibariyle eşeğe benzer. Bu nedenle kulanın yavrusuna isim vermekte böyle bir karışıklık ortaya çıkmıştır. Bazen kulana “yabani eşek” de denir. Fakat sözlüklerde onun yabani at olduğu açıklanmıştır.

Başkurt

Qolan başına eş töshö, qulununa qaramas. (Kulan zor duruma düşerse yavrusuna bakmaz.)

Kazak

Qulan basına kün tuwsa, qodığına qaramas. (Kulan zor duruma düşerse yavrusuna bakmaz.)

3.1.1.2.17. Kurbağa

Kazak, Kırgız, Nogay ve Tatar Türkçelerinde kurbağaya “baka” denilir, Başkurt Türkçesinde ise “telmeryen”¹⁸² kelimesi kullanılmaktadır. Atasözlerinde kurbağanın göl ve bataklığa bağlı olduğu söylenmiştir. Atasözlerinden kurbağanın küçümsendiği, değerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Kurbağa, bazı atasözlerinde kendisine lâıyk görülmeyen şeyleri uman ve beceremeyeceği işlere karışan kişilerin temsili olarak da görülmektedir.

Başkurt

At ayağın dağalağanda telmeryen boton kıstırğan. (Atı nallarken kurbağa ayağını kaldırmış.)

Awlaq külge telmeryen huja. (Uzaktaki göle kurbağa sahip olur.)

Balık ağındı, telmeryen tonoqto yarata. (Balık akarsuyu, kurbağa duru suyu sever.)

Telmeryen bakıldap, yaman kēşē taqıldap tuymas. (Kurbağa vıraklamaktan, kötü kişi bağtırmaktan sıkılmaz.)

Telmeryen ügēz bulam tip ēsēn yargan. (Kurbağa öküz olmaya çalışırken karnı patlamış.)

Kazak

¹⁸² Telmeryen: Kurbağa; **Başkortsı-Russa Hüzlık**, s. 564.

Adam atesiz bolmas, kl baasız bolmas. (İnsan hatasız olmaz, gl kurbaasız olmaz).

Baa batpağın sağınar. (Kurbağa bataklığını zler.)

Baa kölinde – pata, balık suwında – pata, jigit – elinde pata. (Kurbağa gölünde padişah, balık suyunda padişah, insan yurdunda padişah).

Balık jokta baa da balık. (Balık olmayan yerde kurbağa da balık.)

Balıktıñ tilin baa bileği. (Balığın dilinden kurbağa anlar.)

Er elinde z, baa kölinde z. (Yiğit yurdunda değerli, kurbağa gölünde değerli.)

Kırgız

Baa cegen klge kiret,

Cılan cegen iyinge (lg) kiret.

(Kurbağa yiyen gle girer, yılan yiyen ine (le) girer.)

Baa mayrığın bilbeyt, cılandı “iyiri-iyiri” deyt. (Kurbağa kendi eğri bacaklarını bilmez, yılana eğri büğrü der.)

Baa z ld bolso da, kz kld. (Kurbağanın kendisi lde olsa da gözü gölde.)

Baanı altın taşa oturguzsan da,

Bataqtı krs ırgıp tşt.

(Kurbağayı altın tahta oturtsan da bataklığı görünce sıçrayıp iner.)

Baanıñ başkanın krsn,

Celgenin surap netesin!

(Kurbağanın yürüdüğünü görürsen koşmasını isteyip ne yapacaksın!)

Tatar

Alla saqlasın, bağa çaķmasın,

Bağa çaķsa, imēn tapmassıñ.

(Allah korusun, kurbağa ısırmasın; kurbağa ısırırsa şifasını bulamazsın.)

At dağalağanda bağa butın kıstırğan. (Atı nallarken kurbağa ayağını sunarmış.)

Bağanı külge sal, külnēn suvı artır. (Kurbağayı göle at, gölün suyu artar.)

Bağa baķıldamıy turmas. (Kurbağa vıraklamaktan sıkılmaz.)

Bağa batkaķtan ķurıķmas. (Kurbağa bataklıktan korkmaz.)

Bağa da: “Baķıldamay tursam, yarılām”- digen. (Kurbağa “Vıraklamasam patlarım” demiş.)

Bağa, yılan bēr küilde, ikēsē de bēr tēilde. (Kurbağa ile yılan aynı gölde, ikisi de aynı dilde (konuşur).)

Bağa külge tüşse, suvı artır. (Kurbağa göle düşse (gölün) suyu artar.)

Bağa tēlē bēlen yılan tēlē bēr. (Kurbağa diliyle yılanın dili aynıdır.)

Bağa üz külēnde irēklē. (Kurbağa kendi gölünde özgürdür.)

Ķara bağa suvdan çıķmas, üstē-başı aģarmas. (Kara kurbağa sudan çıkmaz, fakat vücudu aģarmaz.)

Ķuyu baķası diñģēznē ķürmi. (Kuyu kurbağası denizi görmez.)

Küzēñ bağağa tüşse, küñ buyunan qaytmassıñ. (Gözüne kurbağa görünürse göñ yanından gitmezsin.)

3.1.1.2.18. Kurt

Bu lehçelerde yabancı hayvanlardan kurtla ilgili atasözlerinin sayısı oldukça fazladır. Türk mitolojisinde kurdun ayrı bir yeri olduğu bilinmektedir. Türklerin efsane ve destanlarında kurda büyük önem verildiği görülmektedir. Örneğin; Başkurtların bazı boylarının (ırıu) insan ile kurttan doğmuş olan kişiden geldiği hakkında efsane vardır. Diğer bir efsanede ise bir boydan sadece bir çocuk hayatta kaldığı, bu çocuğu dişi kurdun emzirerek büyüttüğü ve bu çocuğun da Başkurtların atası olduğu anlatılmaktadır¹⁸³.

Kurt, Türklerde bir totem hayvanı olduğundan kurtla ilgili pek çok inanç ortaya çıkmıştır. Örneğin; Başkurtlarda kurdun tırnağı, dişi ya da tüyü çocuğun beşiğine takılmaktadır. Çocuk büyüdüğünde ise bunları çocuğun kıyafetine dikmekteler. Bu nesnelerin çocuğu kötülüklerden, hastalıklardan ve beladan koruduğuna inanmaktadırlar. Eskiden çocuklara Büribay, Bürihan, Kükbüre gibi isimlerin verilmesi de bu inançlarla ilgilidir¹⁸⁴. Sadece Başkurt Türkçesinde değil, diğer lehçelerde de aynı isimler bulunmaktadır.

Kurtla ilgili atasözlerinde kurdun karakteri ve özgürlüğünden bahsedilmiştir. Atasözlerinde kurdun boyun eğmez yapısı sebebiyle ona saygı duyulduğu görülmektedir.

Başkurt

As bürē arişlanga taşlanır. (Aç kurt aslana saldırır.)

As bürē totolmaş, tuq bürē kotolmaş. (Aç kurt tutulmaz, tok kurt kurtulmaz.)

Aslıq bürēñ urmandan sığara. (Açlık kurdu ormandan çıkarır.)

¹⁸³ Firdevs Hisamitdinova, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁸⁴ **A.e.**, s. 35.

Ayıwzı ayıw aşamaś, bürėnė bürė aşamaś. (Ayıyı ayı yemez, kurdu kurt yemez.)

Bėrėkken kėtow bürėnen ırkırmay. (Birleşen sürü kurttan korkmaz.)

Bėrėkken kėtowzė bürė almay. (Birleşen sürüyü kurt almaz.)

Buranda bürė ırotoror. (Fırtınada kurt kudurur.)

Buranda bürė ırotoror, uramda tilė kotoror. (Fırtınada kurt kudurur, sokakta deli kudurur.)

Buranlı kün bürėge ırkėnlėk. (Fırtınalı gün kurda özgürlük.)

Bürė as bulha la yelkehėn kőzöreytėr. (Kurt aç olsa da sırtın kabartır.)

Bürėnė ayağı tuyzıra. (Kurdu ayakları doyurur.)

Bürė azığı buranda. (Kurdun azığı fırtınada.)

Bürė azığı mėnen ır azığı yulda. (Kurdun azığı ile adamın azığı yolda.)

Bürė beylewgė künmeś, eyzewge kilmeś. (Kurt bağlanmaya razı olmaz, kovulmaya izin vermez.)

Bürėnė hőyek mėnen alday almaśhıñ. (Kurdu kemik ile kandıramazsın.)

Bürė ırangə tuymay. (Kurt kana doymaz.)

Bürė ıratayha la, bėr ırıyluķ kűwetė ırala. (Kurt yaşlansa da bir koyunluk kuvveti vardır.)

Bürë kıyğa duş bulmaş. (Kurt koyun ile dost olmaz.)

Bürë tuyğan yërënde yatmay. (Kurt doyduğu yerde yatmaz.)

Bürë tuyı kan mēnen. (Kurdun bayramı kan ile.)

Bürë yönön alıştırır, bürëlëğēn alıştırmaş. (Kurt tüyünü değiştirir, huyunu değiştirmez.)

Bürēneñ awızı aşaha la kan, aşamaha la kan. (Kurdun ağzı yese de kan, yemese de kan.)

Bürēneñ kösö tēşēnde,

Kēşēneñ kösö ēşēnde.

(Kurdun kuvveti dışında, insanın kuvveti içinde.)

Bürēnen kırkkan kötöw kütmeş, sısqandan kırkkan igēn ikmeş. (Kurttan korkan sürü bakmaz, sıçandan korkan ekin ekmez.)

Bürēnen kırkkan urmanga barmaş. (Kurttan korkan ormana gitmez.)

Bürēnen kırkkan harık asramaş. (Kurttan korkan koyun bakmaz.)

İr azığı yolında, bürë azığı morononda. (Adamın yemeği yolunda, kurdun yemeği burnunda.)

Kutırğan bürë utka kērēr. (Kuduran kurt ateşe girer.)

Tawlı yerze bürë bulır. (Dağlık yerde kurt olur.)

Yeyew yöröw bürēge gēne kilēşe. (Yayan gitmek kurda yakışır.)

Kazak

Böri arıgın bildirmes,

Sırtka jünün kampakpaytar.

(Kurt zayıflığını belli etmez, dışarıya yününü kabartır.)

Böri azığı men urı azığı jolda. (Kurdun azığı ile hırsızın azığı yoldadır.)

Böri kârisin talaydı. (Kurt yaşlısına saldırır.)

Böriniñ awzı jese de kan, jemese de kan. (Kurdun ağız yese de kan, yemese de kan).

Orman börisiz bolmas. (Orman kurtsuz olmaz.)

Kırgız

Börü açıkpay, cortuulğa çıkpayt,

Toygon böri, uuğa çıkpayt.

(Kurt acıkmadan yağmaya çıkmaz, doymuş kurt ava çıkmaz.)

Börü azığı – coldon. (Kurdun azığı yoldan.)

Börü – cardı, kuzgun toydu. (Kurt öldürdü, kuzgun doydı.)

Börü kargısı koygo cetpeyt. (Kurdun ilenci koyuna ulaşmaz.)

Börü karısa, bir koyduk alı bar. (Kurt kocayınca bir koyunluk hali var.)

Börügö koy kaytartpa. (Kurda koyun güttürme.)

Börü koygo toyboyt,

Kulaq sözgö toyboyt,

Könül oygo toyboy,
Köz körgöngö toyboy,
Cer cutkağa toyboy,
Kuş uçkağa toyboy.

(Kurt koyuna doymaz, kulak söz dinlemeye doymaz. Gönül düşünceye doymaz, göz görmeye doymaz. Toprak yutmaya doymaz, kuş uçmaya doymaz.)

Börünün kulağı uuda,
Balanın kulağı çuuda.
(Kurdun kulağı avda, çocuğun kulağı gürültüde.)

Cese de, cebese de – börünün oozu kandu. (Yese de yemese de kurdun ağzı kanlıdır.)

Er tamağı – elden, börü tamağı – coldon. (Yiğidin yemeği halktan, kurdun yemeği yoldan.)

Nogay

Ala azbandı bori aşar,
Yarlının yıyğan malın töre aşar.
(Ala öküzü kurt yer, fakirin kazandığı malı bey yer.)

Böri bolsañ kök bol,
Er bolsañ – aytkağa berk bol.
(Kurt olursan gök ol, erkek olursan söylediğin söze berk ol.)

Böri kılın taslasa da,
Qılığın taslamas.
(Kurt tüyünü dökse de huyunu bırakmaz.)

Böridiñ avızı yese de kan,
Yemese de kan.

(Kurdun ağızı yese de kan, yemese de kan.)

Tatar

Aç bürë arıslanğa taşlanır. (Aç kurt aslana saldırır.)

Bar bürë de bértöslë ulıy. (Tüm kurtlar aynı sesle ulur.)

Bër yuldan yürëgen bürëler bërën-bërë aşamay. (Aynı yoldan giden kurtlar birbirini yemezler.)

Bürë açka tüzer, qollıqqa tüzmes. (Kurt açlığa dayanır, köleliğe dayanmaz.)

Bürë azıǵı bornında. (Kurdun azığı burnunda.)

Bürë bër küzë bëlen yoqlıy. (Kurt bir gözüyle uyur.)

Bürë beylevge künmes, duñgız eydevge künmes. (Kurt bağlanmaya razı olmaz, domuz dehlenmeye razı olmaz.)

Bürë qarañǵını yarata. (Kurt karanlığı sever.)

Bürë, sarıq tunı kise de, bürë bulır. (Kurt, koyunun postunu giyse de kurt olur.)

Bürë utlaǵında işek ceylemes. (Kurt otlağında eşek otlamaz.)

Bürë, yabaǵısın qoysa da holqon üzgertmiy. (Kurt tüyünü deǵıstırse de huyunu deǵıstırmaz.)

Bürë yıqsa – ët te tuya, quş ta tuya, e quzǵınnıqı aǵaç başında. (Kurt hayvan öldürürse köpek de doyar, kuş da doyar; kuzgunun yemi ise aǵaç başında.)

Bürë yonın alıştırır, bürëlēğën alıştırmas. (Kurt tüyünü değiştirir, huyunu değiştirmez.)

Bürëden kırıkķan kötöv kütmes, tıçkannan kırıkķan igën ikmes. (Kurttan korkan sürüyü bakmaz, sıçandan korkan ekin ekmez.)

Bürëden kırıkķan urmanğa barmas. (Kurttan korkan ormana gitmez.)

Bürëñë tëlge alsañ karşıña çığar, ti. (Kurt adını ağzına alsan karşına çıkarmış.)

Kötövge iyeleşken bürë bütën kütivnë buvar. (Sürüyü sahiplenene kurt tüm koyunları boğar.)

Ėutırğan bürë utķa kërër. (Kuduran kurt ateşe girer.)

Sarıķnıñ niçe sum turğanın bürë қayan bëlsën. (Koyunun kaç para olduğunu kurt nereden bilsin.)

Tamağı tuķ bulsa, bürë ulamıy. (Karnı tok olursa kurt ulumaz.)

Bazı atasözlerinde kurt köpekle karşılaştırılmaktadır. Bu atasözlerinde kurdun özgürlüğüne düşkünlüğü, asla evcilleştirilemeyen bir hayvan olduğu köpekle kıyaslanarak açıklanmaktadır.

Başkurt

Buranda bürë yörör, uramda ët yörör. (Fırtınada kurt yürür, sokakta it yürür.)

Bürë arıgın bëldërmeş, ëtke hırtın қabartır. (Kurt zayıflığını belli etmez, ite tüyünü kabartır.)

Bürë қartayha, ët kölköhö bulır. (Kurt yaşlansa itin maskarası olur.)

Bürë mēnen duś bulhañ ěttē yanıña al. (Kurt ile dost olursan iti yanına al.)

Bürë mēnen daw qurhañ ětēñ yanıñda bulhın. (Kurt ile davan olursa itin yanında olsun.)

Bürēnēn ejelē ětten bulır. (Kurdun eceli itten olur.)

Ěttē küp aşatha – ěyehēn talay,

Bürēnē küpmē asraha urmangā qaray.

(İte çok yedirirsen ısıtır, kurdu ne kadar beslesen de ormana bakar.)

Ět balahı bürēge ěş bulmaś. (İtin yavrusu kurda zor iş olmaz.)

Ět qarğıśı bürēge yoqmaś. (İtin bedduası kurda ulaşmaz.)

Ět küp bulha bürēnē iñe. (İt çok olursa kurdu yener.)

Ět oloha bürē kilēr. (İt ulursa kurt gelir.)

Ět öröp toror, bürē yöröp toror. (İt ürür, kurt yürür.)

Ět ülgenge bürē ilamaś. (İt ölürse kurt ağlamaz.)

Ět yügürügün bürē höymeś. (İtin hızlısını kurt sevmez.)

Ětter talaśa la, bürē kürew mēnen yaraśa. (İtler dalaşır, kurt görünce anlaşıır.)

Kazak

Awıl iyti ala bolğanmen, qasqır körse biriger. (Köy itleri düşman olsa bile kurt görünce birleşir.)

İyttiñ iyesi bolsa, bōriniñ Tāñiri bar. (İtin sahibi varsa, kurdun Tanrısı var.)

Kırgız

Börü arığın bilgizbey,

İtke cünü ürpöytöt.

(Kurt zayıflığını belli etmez, ite tüyünü kabartır.)

Nogay

Böri arığın bildirmes,

İytke tisin ırcaytar.

(Kurt zayıflığını belli etmez, ite dişini gösterir.)

Böri arısa, itke qor bolar. (Kurt zayıflasa itin maskarası olur.)

Böridiñ kıyırığın keskenmen,

Ol iyt bolmas.

(Kurdun kuyruğunu kesmekle it olmaz.)

Tatar

Bürë arığın beldërmes, ëtke sırtın kabartır. (Kurt zayıflığını belli etmez, ite tüyünü kabartır.)

Bürë qartaysa ëtler külkësë bula, imiş. (Kurt yaşlansa itlerin maskarası olurmuş.)

Bürëge qunaqqa barsañ, ëtëñnë qaldırma. (Kurda misafirliğe gidersen itini yanında tut.)

Ët bulıp qul bulğançı, bürë bul da azat bul. (İt olup köle olmaktansa kurt olup azat ol.)

Kazak Türkçesinde *böri* kelimesiyle birlikte “kaskır”, Kırgız Türkçesinde “karişkir” sözcükleri kullanılmaktadır. Kurdun insanlara verdiği zarar ve onun

olumsuz yönlerinden bahsedilen atasözlerinde bu kelimelerin kullanıldığı görülmektedir.

Kazak

Qaskır men urı minezdes –

Ekewi de tüindi añdıydı.

Bulbul men gül minezdes –

Ekewi de kündi añdıydı.

(Kurt ile hırsız benzer, ikisi de geceyi bekler. Bülbül ile çiçek benzer, ikisi de güneşi bekler.)

Qaskır qartaysa da, qoyğa äli keledi. (Kurt yaşlansa da bir koyuna gücü yeter.)

Qaskır qarızın terisimen öteydi. (Kurt borcunu derisiyle öder.)

Qaskır toyğanına emes, qırğanına mäs. (Kurt doyduğuna değil, öldürdüğüne sevinir.)

Qaskır ulıp, uyalasın şaqıradı. (Kurt uluyup kardeşlerini çağırır.)

Qaskırdan qayrat ketse,

Eşkini “apa”, tekeni “jezde” deydi.

(Kurt kuvvetini kaybettiği zaman keçiyeye “abla”, tekeye “enişte” der.)

Qaskırdan qorıqqan ormanğa barmas. (Kurttan korkan ormana gitmez.)

Qaskırdıñ azıǵı jeti kün – jerden, jeti kün – elden. (Kurdun azığı yedi gün topraktan, yedi gün halktan.)

Qaskırdıñ jılaǵanı

Qudaydıñ kulaǵına jetpeydi.

(Kurdun ağladığını Allah duymaz.)

Qaskırdıñ oylağanı – aramdık, qoydıñ oylağanı – amandık. (Kurdun düşündüğü kötülük, koyunun düşündüğü esenlik.)

Qaskırlar ulısıp tabısadı. (Kurtlar uluşarak buluşur.)

Käri qaskır qaqpañğa tüspeydi. (Yaşlanan kurt kapana yakalanmaz.)

*Kedey men bay joldas bolmas,
Qaskır men qoy joldas bolmas.*
(Fakir ile zengin yoldaş olmaz, kurt ile koyun yoldaş olmaz.)

*Qoyşını tayağı asıraydı,
Qaskırdı ayağı asıraydı.*
(Çoban değneğiyle kazanır, kurt ayağıyla kazanır.)

*Mıqtı qaskır tay, qunañğa şabadı
Mıqır qaskır qozı, laqtı qağadı.*
(Kuvvetli kurt tay ile ata saldırır, zayıf kurt kuzu ile oğlağa saldırır.)

Kırgız

*Qarışqır qartaysa, itke külkü,
Moldo qartaysa, mitaam tülkü.*
(Kurt yaşlanınca köpeğe maskara olur, molla yaşlanınca dolandırıcı tilki olur.)

*Qarışkırdın oyloǵonu – aramdık,
Qoydun oyloǵonu – amandık.*
(Kurdun düşündüğü kötülük, koyunun düşündüğü esenlik.)

Maldın eesi bolso, qarışkırdın Qudayı bar. (Malın sahibi varsa kurdun Tanrısı var.)

3.1.1.2.18.1. Kurt Yavrusu

Sayıları az da olsa kurt yavrusu ile ilgili atasözleri mevcuttur. Diğer lehçelerde kurt yavrusunu ifade etmek için “böre balası” kelimeleri kullanılırken Kazak ve Kırgız Türkçelerinde bu ifadeyle birlikte “böltirik”/“böltürük” kelimeleri de kullanılmaktadır.

Başkurt

Ayıw balahın itekke halhañ da iläkmeś,

Bürë balahın bürëkke halhañ da bërëkmeś.

(Ayının yavrusunu eteğine koysan da alışmaz, kurdun yavrusunu börke koysan da birleşmez.)

Bürë balahın aśrap ët bulmaś. (Kurdun yavrusunu beslesen de it olmaz.)

Bürë balahın bürëkke halhañ da iläkmeś. (Kurt yavrusunu börke koysan da alışmaz.)

Bürë balahın bürëkke halhañ da urmangä qaray. (Kurt yavrusunu börke koysan da ormana bakar.)

Bürë balahın bürëk ëśëne salhañ da yatmaś. (Kurt yavrusunu börk içine koysan da yatmaz.)

Bürë balahın totorğa üyrethe, harıq balahın qasırğa üyretër. (Kurt yavrusuna tutmayı öğretir, koyun yavrusuna kaçmayı öğretir.)

Kazak

Böltirik: Kurdun biraz büyümiş yavrusu¹⁸⁵.

Böri balası asırağanmen iyt bolmas. (Kurdun yavrusunu beslesen de it olmaz.)

Böltirikti qanşa asırasañ da,

¹⁸⁵ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 3, s. 551.

Ormanğa qarap uluwın qoymaydı.

(Böltiriği ne kadar beslesen de ormana bakarak ulur.)

Kırgız

Börü balası, it bolboyt. (Kurt yavrusundan it olmaz.)

Tatar

Bala çağında bürë balası da söykëmlë. (Küçükken kurt yavrusu da sevimli.)

Bürë balasın bürëkke salsañ da iş bulmas. (Kurdun yavrusunu börke koysan da yararı olmaz.)

Bürë balasın bürëkke salsañ urmanğa qarar. (Kurdun yavrusunu börke koysan da ormana bakar.)

3.1.1.2.19. Marmot

Sincapgiller familyası kemirgenlerinden biri olan marmot ile ilgili atasözlerinin sayısı oldukça azdır.

Başkurt

Öyërlë hıwır öñ qazmaş. (Marmot sürüsü in kazmaz.)

Kazak

Köp suwır in qazbas, in qazsa da keñ qazbas. (Marmot sürüsü in kazmaz, in kazsa da geniş kazmaz.)

Kırgız

Köp suır iyin qazbayt, iyin qazsa da keñ qazbayt. (Marmot sürüsü in kazmaz, in kazsa da geniş kazmaz.)

3.1.1.2.20. Maymun

Bu lehçelerde maymunla ilgili atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Taramalarımız neticesinde Kazak ve Tatar Türkçelerinde maymun kelimesinin geçtiği birkaç atasözüne rastlayabildik.

Kazak

Maymıldıñ bası oynawğa jetedi, oylawğa jetpeydi. (Maymunun akıllı oynamaya yeter, düşünmeye yetmez.)

Tatar

Baş maymıl ni kılanısa, kalğan maymıllar da şunu kılanır, di. (Başta gelen maymun nasıl kırırsa diğer maymunlar da aynı tavrı yaparmış.)

Maymıl, kěşě ni eşlese şunu eşli. (Maymun, insan ne yaparsa onu yapar.)

Maymıl ni hetlě şıksız bulsa, şul hetlě kübrek kılanır. (Maymun ne kadar çirkin olursa o kadar kırıtır, nazlanır.)

3.1.1.2.21. Mus

Başkurt ve Tatar Türkçelerinde “bolan” kelimesi geyik için kullanılır. Kazak Türkçesinde ise “bulan” kelimesi geyiğin bir türü olan musun adıdır. Kelimenin sözlükteki açıklamasını verelim.

Bulan: Büyük boynuzlu, çift tırnaklı, geyiğin bir türü olan iri hayvan¹⁸⁶. Bu hayvan hakkında sadece Kazak Türkçesinde birkaç atasözü bulabildik.

Kazak

Bulangǵa ergen şöpke awnar,

Doñızǵa ergen bokqa awnar.

(Musu izleyen ota yuvarlanır, domuzu izleyen boka yuvarlanır.)

Qaqtı jerdiñ qadırın qulan biler,

¹⁸⁶ Kazak Edebi Tilinin Sözdığı, C. 3., s. 683.

Orman-toğay kadırın bulan biler.

(Kurak yerin değerini kulan bilir, ormanın değerini mus bilir.)

Tawına karay bulanı,

Jerine karay kulanı.

(Dağına göre musu, yerine göre kulanı.)

3.1.1.2.22. Pars

Pars hakkındaki atasözleri bu lehçelerde oldukça azdır.

Başkurt

Barış yılı barın ses, his yuğında tarı ses. (Pars yılı elindeki her şeyi ek, hiç olmazsa darı ek.)

Kazak

Öziñdi arıs sanasañ özgeni barıs sana. (Kendini yiğit sayarsan başkalarını pars say.)

Kazak Türkçesinde bulunan atasözlerinde parsın dişisi ile yavrusuyla ilgili isimler geçmektedir.

Alan: Parsın yavrusu¹⁸⁷.

Tautan: Parsın dişisi¹⁸⁸.

Kazak

Tawtanın tastap, barıs at,

Jağa bolar işikke.

(Tawtanı bırak, parsı at, kürkü yaka olur.)

Alma apannan alandı,

Tawtan urar balañdı.

(Alma ininden parsın yavrusunu, dişisi pars çocuğunu alır.)

¹⁸⁷ A.e., C. 1, s. 361.

¹⁸⁸ A.e., C. 1, s. 361.

Kazak Türkçesindeki bu atasözleri avcılıkla ilgilidir. Parsın dişisi ile yavrusunun öldürülmemesi gerektiği belirtilmiştir. Çünkü herhangi bir hayvanın yavrusunu öldürmek, yavruya kıymak insanlığa aykırıdır. Tabiatla iç içe yaşayan konargöçer halkların avcıları buna her zaman dikkat etmekteydiler.

Tatar

Qaplan¹⁸⁹ – pesiněñ aǵası.

(Pars, kedinin ağabeyidir.)

3.1.1.2.23. Porsuk

Bu hayvan hakkında sadece Kazak ve Kırgız Türkçelerinde birer atasözü bulabildik. Bu atasözlerinden porsuğun etinin yenilmediği, porsuğun etinin haram sayıldığı anlaşılmaktadır.

Kazak

Borsıq urǵan sayın semiredi. (Porsuğu vurdukça semirir.)

Kırgız

Kaşkulak semiz, karta cok. (Porsuk semizse olsa da bağırsağından sucuk yapılmaz.)

3.1.1.2.24. Sansar

Kürkü değerli olan sansarla ilgili Tatar Türkçesinde yalnız bir atasözü bulabildik. Bu atasözünde sansarın kürkünün değerli olduğu belirtilmiştir.

Tatar

Susar avğa kitken, tirěsě qaytqan. (Sansar ava gitmiş, derisi dönmüş.)

3.1.1.2.25. Sayga

Kazak Türkçesindeki “kiyik” kelimesi Türkiye Türkçesindeki geyik kelimesinin karşılığı değildir. Bu kelimenin telaffuzu Türkiye Türkçesindeki geyik

¹⁸⁹ Pars; **Tatarça-Rusça Sözlük**, s. 153.

kelimesiyle yakın olduğundan onunla karıştırılabilir. Kazak Türkçesinde “kiyik” kelimesiyle kastedilen hayvan saygadır. Sayga ile ilgili birkaç atasözü mevcuttur.

Kazak

Ajalı jetken kiyik adırğa kaçadı. (Eceli gelen sayga tepeye kaçır.)

Bir tawda bir kiyik. (Bir dağda bir sayga olur.)

Kiyikti körinbegen atadı, ne erinbegen atadı. (Saygayı ya gizlenen vurur, ya üşenmeyen vurur.)

Tawda jürgen kiyiktiñ közinen özge ayıbı joq. (Dağda dolaşan sayganın gözünden başka suçu yok.)

Sayganın yavrusuna Kazak Türkçesinde kuralay¹⁹⁰ denilmektedir. Kazak Türkçesinde sayganın yavrusu ile ilgili de birkaç atasözü mevcuttur.

Kazak

Bozbala bastağan el oñbas, kuralay bastağan kiyik oñbas. (Delikanlının yönettiği yurt onmaz, kuralayın yönettiği geyik sürüsü onmaz.)

Kiyikti kuralay büldirer, eldi düregey büldirer. (Sayga sürüsünü kuralay dağıtır, halka haramzade kişi fesat sokar.)

Kulan kağın korğaydı, kiyik lağın korğaydı. (Kulan, su birikintisini korur; sayga, yavrusunu korur.)

Başkurt, Nogay ve Tatar Türkçelerinde ise “kiyik” kelimesi tamamen farklı bir anlama gelmektedir. Bu lehçelerde kiyik, yabancı hayvanlar ile yabancı kuşların tamamını kapsayan kelimedir¹⁹¹. Bu kelimenin geçtiği atasözlerinin sayısı sınırlıdır.

Başkurt

Bër taw bër këyëktë tuyzırmaş. (Bir dağ bir yabancı hayvanı doyurmaz.)

¹⁹⁰ Kazak Edebi Tilinin Sözdüğü, C. 10, s. 378.

¹⁹¹ Başkortsı-Russa Hüzlik, s. 251; Nogaysko-Russkiy Slovar, s. 165; Tatarça-Rusça Süzlik, s. 165.

Işangan tawza këyëk yuk. (Güvenilen dağda yabani hayvan yok.)

Këyëkhëz yër bulmaś. (Yabani hayvansız yer olmaz.)

Oşkan koş, yügergen këyëk – her bërëhë “rızık” ti. (Uçan kuş, koşan yabani hayvan, hepsi “rızık” der.)

Urman – këyëkhëz, ezem köyökhëz bulmaś. (Orman hayvansız, insan dertsiz olmaz.)

Tatar

Kiyikkë üläm segetë citsë, tup-turı avçığa çabar. (Yabani hayvanın ölüm saati gelse avcıya doğru koşar.)

Kırgız Türkçesinde ise “kiyik”, domuz haricindeki bütün çift tırnaklı yabani hayvanlar için kullanılmaktadır¹⁹².

Kırgız

Acarduu cigitke acalduu kiyik coluğat. (Yakışıklı yiğidin karşısına eceli gelen yabani hayvan çıkar.)

Eki toonun çöbün samağan kiyik aç kalat. (İki dağın otunu arzu eden yabani hayvan aç kalır.)

Kiyik atıp et berbese, toodağısı jaqşı. (Kiyik vurulduğunda et vermezse dağda kalması daha iyi.)

3.1.1.2.26. Sıçan

Atasözleri sıçanın aciz, zayıf ve faydasız bir hayvan olduğunu yansıtmaktadır. Sıçan küçük ve aciz olsa bile ev eşyaları ve aletlere zarar verebilir. Bunu önlemek için

¹⁹² **Kırgız Sözlüğü**, C. 2, s. 475.

insanlar kedi beslemektedir. Bu durum atasözlerine yansımıştır ve sıçanla ilgili atasözlerinde çoğu zaman kedinin de ismi geçmektedir.

Başkurt

Běsey yukta sısқан baş. (Kedinin yokluğunda sıçan bey.)

Běseyžěň ömötö - sısқан. (Kedinin umudu sıçan.)

Keben aştında sısқан ülmeş. (Tahıl yığını altında fare ölmez.)

Қойроғон башаң, sıсқан ла sıылдау. (Kuyruğuna basarsan sıçan da ses çıkarır.)

Sısqanğa – bėsey ze zur duşman. (Sıçana kedi de büyük düşmandır.)

Sısqanğa ülēm, bėseyge (mesėge) külkü. (Sıçana ölüm, kediye oyun.)

Sısqandıñ ejelě yěthe, bėseyziñ kuyruğun těşler. (Sıçanın eceli gelirse kedinin kuyruğunu dişler.)

Ülgen arıslandan těrě sısқан artıқ. (Ölen aslandan diri sıçan iyidir.)

Kazak

Ajaldı tısqanğa aş mısıқ tap bolar. (Eceli gelen sıçanın karşısına aç kedi çıkar.)

Eki tısqan bir baydıñ jurtına talasıptı. (İki sıçan bir zenginin yurdu için dalaşmış.)

Mısıқ жоқта tısqan töbege sıғadı. (Kedi yokken sıçan tepeye çıkar.)

Tısqanğa mısıқтан küşti añ жоқ. (Sıçan için kediden büyük hayvan yoktur.)

Kırgız

Qarığan mışıkka, ölüü çıçkan tuş kelet. (Yaşlanan kedinin karşısına ölü sıçan çıkar.)

Mışıkka – oyun, çıçkanğa – ölüm. (Kediye oyun, sıçana ölüm.)

Tatar

Ecelë citken tıçkan meçë kuyrığın tışler. (Eceli gelen sıçan kedinin kuyruğunu dişler.)

İkmek eylenesëne tıçkan da cıyıla. (Tahıl etrafına sıçan toplanır.)

Kiben astında tıçkan ülmes. (Tahıl yığını altında sıçan ölmez.)

Kuyrığına bassañ, tıçkan da cıyıldıy. (Kuyruğına basarsan sıçan da ses çıkarır.)

Tıçkan da kışka azıq ezërliy. (Sıçan da kış için yemek hazırlar.)

Tıçkan kargışı meçëge tüşmiy. (Sıçanın bedduası kediye ulaşmaz.)

Tıçkan taş tavnı da tişe. (Sıçan dağ ile taşı da deler.)

Tıçkanğa – üleş, meçëge – külki. (Sıçana ölüm, kediye oyun.)

Tıçkanğa üleş, meçëge şadlık. (Sıçana ölüm, kediye sevinç.)

Üz uyası aldında tıçkan da arıslan. (Kendi ininin önünde sıçan da aslan.)

Gücsüz ve aciz insanların yapılması zor olan ve beceremediği işleri yapmaya uğraştığı görüldüğünde sıçanla ilgili atasözü söylenmektedir.

Kazak

Tıçkan inine kire almay jürip,

Kuyrığına kaljuwır¹⁹³ baylaptı.

(Sıçan yuvasına giremeyeceğine bakmadan kuyruğuna kaljuır bağlamış.)

Tatar

Tıçkan önëne sıymasa, koyrığına tubal tağar. (Sıçan inine sığmazsa kuyruğuna sepet bağlar.)

3.1.1.2.27. Sincap

Sincap hakkındaki atasözleri oldukça sınırlıdır. Sincapla ilgili birkaç tane atasözünü Başkurt Türkçesi ile Tatar Türkçesinde bulabildik.

Başkurt

Tëygenge – tëyën başı, tëymegenge – kıyan başı. (İsabet olana sincap başı, olmayana tavşan başı.)

Tëyse – tëyënge, tëymehe – botakğa. (İsabet olursa sincaba, olmazsa budağa.)

Tatar

Qanat bulmasa, tiyin koyrığı bēlen oça. (Kanat olmasa sincap kuyruğu ile uçar.)

Tigenge – tiyin başı, timegenge – kıyan başı. (İsabet olana sincap başı, olmayana tavşan başı.)

3.1.1.2.28. Tarla Sincabı

Tarla sincabı ile ilgili atasözlerini sadece Tatar Türkçesinde bulabildik. Tatar Türkçesinde bu hayvana “yomran”¹⁹⁴ denilmektedir.

Tatar

Yomran koyrıksız bulmıy. (Tarla sincabı kuyruksuz olmaz.)

¹⁹³ Kaljuwır: Kapanın zincirine bağlanan bir malzemedir; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 9, s. 138.

¹⁹⁴ Yomran: Kemirgenler familyasından olup toprağı kazıyarak yuva yapan, tarla ve ekine zarar veren küçük bir hayvan; **Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü**, C. 2, s.455.

3.1.1.2.29. Tavşan

Bu lehçelerdeki atasözlerine tavşanın ürkekliği ve korkaklığı yansımıştır. Bununla birlikte küçük ve zayıf olması sebebiyle de küçümsenmiştir. Tavşanın eti yenir; ancak tavşanın dış görünüşüne bakılınca etinin çok olmadığı da hemen anlaşılır.

Başkurt

Ėtsėz kuyan totolmay. (İtsiz tavşan tutulmaz.)

Küpten kuyan kotolmay. (Çok kişiden tavşan kurtulmaz.)

Kuyan üz koyruğunan üzė kırıkkan. (Tavşan kendi kuyruğundan korkar.)

Kuyan üz külegehėnen üzė kırıkkan. (Tavşan kendi gölgesinden korkar.)

Kuyandı kamyş ültėre, irzė namıs ültėre. (Tavşanı kamyş, yiğidi namus öldürür.)

Kuyan tawğa üpkelegen,

Tawzıñ işėnde le yuk.

(Tavşan dağa küsmüş, dağın umurunda bile değil.)

Kuyandıñ itėn kür ze – hurpahınan tőñöl. (Tavşanın etini gör, çorbasından vazgeç.)

Ülgen arıslandı kuyan da barıp tipken. (Ölen aslana tavşan da tepmiş.)

Kazak

Ay jarık – koyan arık. (Ay aydınlık olursa tavşan zayıf olur.)

Bir jılğa koyan terisi de şıdaydı. (Tavşan derisi de bir yıla dayanır.)

Jigitti namıs, kıoyandı kıamıs öltirer. (Yiğidi namus, tavşanı kamış öldürür.)

Kaşkan kıoyan jatkan kıoyandı ala ketedi. (Kaçan tavşan yatan tavşanı götürür.)

Kaşayın dep turğan kıoyanğa “teyt” dese ne jorık. (Kaçmak isteyen tavşana “ışt” deseler ne olur.)

Kıoyan köleñkesinen kırkadı. (Tavşan kendi gölgesinden korkar.)

Kıoyan, tuwısimen kanjıgada tabısadı. (Tavşan, akrabasıyla eyerin terkisinde karşılaşır.)

Kıoyannıñ kıarasın körıp, kıaljasınan tüñil. (Tavşanın vücudunu gör de etinden vazgeç.)

Kırız

Kıoyon öz kölökösünön kırköt. (Tavşan kendi gölgesinden korkar.)

Kıoyondu kıamış öltüröt, erdi namıs öltüröt. (Tavşanı kamış, yiğidi namus öldürür.)

Kıoyondu kıubalay berse batır bolo baştayt. (Tavşanı çok kovalasa kahraman olur.)

Şaşkan kıoyon añğa batpayt. (Acele eden tavşan ine sığmaz.)

Nogay

Bir yılğa kıoyan terisi de şıdağan. (Bir yıla tavşan derisi de dayanmış.)

Kıldan kıoyan kıutulmas. (Tutulan tavşan kurtulmaz.)

Kıoyannıñ boyuna kıara da

Qaljasınan tüñil.

(Tavşanın boyuna bak da, etinden vazgeç.)

Tatar

Bir yılğa qıyan tirësä de çıdağan. (Bir yıla tavşan derisi de dayanmış.)

İkë qıyan qusañ, bërşen de tutmassıñ. (İki tavşanı kovalarsan birisini de tutamazsın.)

Qıyan bēlen uynama – çarçarsıñ, ut bēlen uynama – köyersēñ. (Tavşan ile oynama, yorulursun; ateş ile oynama, yanarsın.)

Qıyan da balasın “Qışkolak pehlēvan” dip yörtēdēr, di. (Tavşan da yavrusuna “Pehlivan tavşanım” diye isim verirmiş derler.)

Qıyan – külegesēnen de qurqır. (Tavşan kendi gölgesinden korkar.)

Qıyan tavğa üpkelegen, tavnıñ isēnde de yuk. (Tavşan dağa küsmüş, dağın umurunda bile değil.)

Qıyannı ētsēz qıvıp bulmıy. (Tavşan itsiz avlanmaz.)

Qıyan tunı ēt örse de yırtıla, imiş. (Tavşan kürkü it havlarsa da yırtılmış.)

Qıyanğa küpten qoyırık eytenler de elē de yuk. (Tavşana çoktan kuyruk vereceğiz demişler, hala yok.)

Örkētme qıyannı arıslan itersēñ. (Tavşanı ürkütme, aslan yaparsın.)

Şaşıñğan qıyan avçı östēne mēner. (Deliren tavşan avcı üstüne atlar.)

3.1.1.2.30. Tilki

Ele aldığımız lehçelerdeki atasözlerinde tilki kurnaz, hilekar ve hain bir hayvan olarak görülmektedir. Kurnaz bir insandan bahsedildiğinde onun tilkiyle kıyaslanması bu görüşle ilgilidir. Bunun yanı sıra tilkinin kürkünün değerli olduğu, bu nedenle kürkünün güzelliğinin kendisine zarar verdiği söylenmiştir. Tilkinin değerli tek tarafının kürkü olduğu ifade edilmiştir.

Başkurt

Běr huyğan tölkönö qabat hıymayzar. (Bir kere kesilen tilkiyi tekrar kesmezler.)

Ėt bulmağan yěrze tölkö yörör. (İt olmayan yerde tilki dolaşır.)

Qart tölkö qapqanga töşmeş. (Yaşlı tilki kapana yakalanmaz.)

Tölkö heyleker bulha la, kěşēnen qotolmay. (Tilki hilekar olsa da insandan kurtulmaz.)

Tölkö mēñ heyle bēlēr, tirēhēn qotqarmaş. (Tilki bin hile bilir de derisini kurtarmaz.)

Tölkö tirehe mēnen kezērlē. (Tilki derisiyle değerli.)

Tölkö tirēhēnen tun tigeler. (Tilki derisinden kürk dikerler.)

Tölkönöñ başınan qoyrogo ozon. (Tilkinin kuyruğu kafasından uzundur.)

Tölkönöñ ülēmē tirēhē ösön. (Tilki derisi için öldürülür.)

Tölkö töşöne tawıq kēre. (Tilki rüyasında tavuk görür.)

Kazak

Arıstannıñ oyınınan tülkiniñ moyın üziledi. (Aslanın oyunundan tilkinin boynu kırılır.)

Aylalı tülki aldırmas. (Hileli tilki yakalanmaz.)

Elde tülki aştan ölmes. (Köy yakınlarında tilki açlıktan ölmez).

Är tawdıñ tülkisin öz kıranı aladı. (Her dağın tilkisini o dağın kartalı avlar.)

Är tülkiniñ örisi başka, är awıldıñ konısı başka. (Her tilkinin çayırı başka, her köyün yaylası başka.)

İt jüyriğin tülki süymes. (İtin hızlısını tilki sevmez.)

Köp jortқан tülki terisin aldırar. (Çok koşan tilki derisini aldırır.)

Tazıdan kaçқан tülki қақпаңға tap boladı. (Tazıdan kaçan tilki kapana yakalanır.)

Tülki etke keler,

Қойан шөпке кeler.

(Tilki ete gelir, tavşan ota gelir.)

Tülki öz қуырғın күwәлікке tartadı. (Tilki tanıklığa kendi kuyruğunu çağırır.)

Tülkide alpıs eki, adamda alpıs üş ayla bar. (Tilkide altmış iki, kişide altmış üç hile var.)

Tülkiniñ қızıldıғı – öziniñ sorı. (Tilkinin derisi kendisi için beladır.)

Tülkiniñ өз terisi – özine jaw. (Tilkinin derisi kendine düşmandır.)

Kırgız

Erte attanğan keç kalbayt,

Eldüü tülkü aç kalbayt.

(Erken giden geç kalmaz, köy yakınlarında tilki aç kalmaz.)

Köp coyloğon tülkü açtan ölot. (Çok av peşinde koşan tilki açlıktan ölür.)

Köp coyloğon tülkü kapkanğa tüşöt. (Çok koşan tilki kapana yakalanır.)

Nogay

Mısıķ mıyığına kuanar, tülki kuyrığına tayanar. (Kedi bıyığına sevinir, tilki kuyruğına dayanır.)

Tavına köre tülkisi,

Yerine köre külkisi.

(Dağına göre tilkisi, yerine göre gülüşü.)

Töre buyruğına tayanar, tülki kuyrığına tayanar. (Bey emrine dayanır, tilki kuyruğına dayanır.)

Tatar

Bar tölkẽ de üz kuyrığın maķtar. (Her tilki kendi kuyruğunu över.)

ķabıp yotar aldınnan tölkẽ de tavıķnı maķtay. (Yakalayıp yemeden önce tilki de tavuğı över.)

ķart tölkẽnẽ ormannan ķuvıp ıığara almassıñ. (Yaşlı tilkiyi kovalayıp ormandan çıkaramazsın.)

Kübẽk ķarda tölkẽ uynar. (Yeni yağan (köpük gibi) karda tilki oynar.)

Tavına küre, tölksě. (Dağına göre tilkisi.)

Tölkě heyler bulır. (Tilki hilekar olur.)

Tölkě niķader kaçsa da, barır cirě kūrēķčě kibētēdēr. (Tilki ne kadar kaçsa da gideceğı yer kürķü dükkânıdır.)

Tölkě saklı baķçaga ķermiy. (Tilki saklı bahçeye girmez.)

Tölkě tirēsě bēlen, bilbil üně bēlen ķadērlě. (Tilki derisiyle, bülbül sesiyle değerli.)

Tölkě tirēsě öçēn ğayēplě. (Tilkinin suçu derisidir.)

Tölkě tirēsēnnen tun tēgeler. (Tilki derisinden kürk dikerler.)

Tölkě tōšēnde de taviķ sanıy. (Tilki rüyasında da tavuk sayar.)

Tölkě üz koyrığın ğurlamas. (Tilki kendi kuyruğunu hor görmez.)

Tölkēnēñ kıızıllığı üzēne bela. (Tilkinin güzelliğı kendisine beladır.)

Tölkēnēñ tōlkēlēğě sırtınnan bilğēlē. (Tilkinin tilkiliğı sırtından bellidir.)

Tölkēnēñ uynı küp bulsa da, iñ yahşısı – ķaçuv. (Tilkinin oyunu çok olsa da, en iyisi kaçmaktır.)

Bazı atasözlerinde tilki kurt ve aslanla kıyaslanmıştır. Buradan bu hayvanların bazı insanları temsil ettiğı anlaşılmaktadır. Bu atasözlerinde dürüstlük ve doğruluk, kurnazlık ve hayinlik ile karşılaştırılmaktadır.

Kazak

Arıstanday äliñ bolsa,

Tülkidey aylañ bolsın.

(Aslan gibi kuvvetin olsa tilki gibi hilen de olsun.)

Bir tülki jeti bõrini aldaydı. (Tilki yedi kurdu kandırır.)

Tatar

Tõlkẽ cidẽ bürẽñẽ citekli. (Tilki yedi kurdu yönetir.)

Tõlkẽge baş bulğançı, arıslangá kıyırık buluv heyẽrlẽrek. (Tilkiye baş olmaktansa aslanın kuyruğu olmak daha hayırlıdır.)

3.1.1.2.31. Yarasa

Yarasayla ilgili atasözleri bu lehçelerin bazılarında mevcuttur. Fakat bulunan atasözlerinin sayısı sınırlıdır. Bu atasözlerinde yarasa, karanlığın simgesi olarak görülmektedir.

Başkurt

Yarğanatka kün yuk. (Yarasaya güneş yok.)

Yarğanatka kün yuk,

Yamanatka im yuk.

(Yarasaya güneş yok, kötülüğe çare yok.)

Kazak

Jarğanatka jarık kas. (Yarasaya ışık düşmandır.)

Jarğanatka jarıktan karañğı artıq. (Yarasa için karanlık aydınlıktan yeğdir.)

Tatar

Yarğanat tönnẽ küte, sanduğaç tañnı küte. (Yarasa geceyi bekler, bülbül sabahı bekler.)

Yarķanat yaratmıy dip, ķoyaş ıķmıy tormıy. (Yarasa sevmez diye güneş çıkmadan durmaz.)

Yarķanatnıñ kndz krmevne ķoyaş ġaypl tġl. (Yarasanın gndz görememesinin suçlusu güneş deġil.)

3.1.1.2.32. Yılan

Bu lehçelerde yılan hakkındaki atasözlerinin sayısı oldukça fazladır. Bu atasözlerinde yılan hakkında hep olumsuz ifadeler kullanılmıştır. Yılanın zehirli olduġu hatırlatılarak onun güvenilmez bir hayvan olduġu belirtilmiştir. Yılan hakkındaki atasözleri tehlikeyle ilgili uyarı içermektedir.

Başkurt

Arbawın blheñ, ķara yılan da ķarıřmay. (Tılsımlamayı bilsen kara yılan da direnmez.)

Atahın ltrgend oġlan onotmaş,

ķuyruġun kiskend yılan onotmaş.

(Babasını ldreni oġlan unutmaz, kuyruġunu keseni yılan unutmaz.)

Ayak aştınan saķķan yılandan haķlan,

Ayaķ aştınan sıķķan yalanan haķlan.

(Beklenmedik anda soka yılandan sakın, beklenmedik anda ortaya çıkan iftiradan sakın.)

Başı awırtķan yılan yulġa arķırı yatķan. (Başı aġrıyan yılan yola yatmış.)

Kp yrgen yılandıñ ayaġı krnr. (ok yürüyen yılanın ayaġı görünür.)

Tatlı tl yılandı ñnen sıġarır. (Tatlı dil yılanı ininden çıkarır.)

Temlě těl yilandı arbağan. (Tatlı dil yılanı tılsımlamış.)

Yerëne karay yılanı,

Tawına karay bolanı.

(Yerine göre yılanı, dağına göre geyiği.)

Yıgılğandı yılan sağır. (Düşeni yılan sokar.)

Yılan ağıw tapқан seskenen bal kıorto bal tabır. (Yılanın zehir bulduğu çiçekten arı bal bulur.)

Yılan yilandıñ koyroğona baśmaś. (Yılan yılanın kuyruğuna basmaz.)

Yilandı kēm ültërhe, şuğa hawap. (Yılanı kim öldürürse ona sevaptır.)

Yilandıñ ağıwı tělënde. (Yılanın zehri dilinde.)

Yilandıñ ayağın, mullanıñ aşın kürmeśhěñ. (Yılanın ayağını, mollanın yemeğini görmezsin.)

Yilandın balahı la yılan. (Yılanın yavrusu da yılan.)

Yilandıñ karahı la yılan, ağı la yılan. (Yılanın karası da yılan, beyazı da yılan.)

Yilandıñ tēşēn hındırhan da ağıwı kıala. (Yılanın dişini kırsan da zehri kalır.)

Yilandıñ tıśı yomşak, ēśē zeher. (Yılanın derisi yumuşak, içi zehir.)

Yılan ip kēwěk bulha la, kürmewge yaramay. (Yılan ip gibi olsa da bağlamaya gelmez.)

Yılan yılandıñ kuyruğın uzmaś,

Türe türeněñ buyruğın buzmaś.

(Yılan yılanın kuyruğunu geçmez, bey beyin emrini bozmaz.)

Yılandıñ başın üzmeñ kuyruğın kiśewzen fayza yuk. (Yılanın başını koparmasan kuyruğunu kesmenin faydası yok.)

Yılanıñ ağıwı başında. (Yılanın zehri başında.)

Yılanıñ üzě ülhe le, kuyruğı ülmeś. (Yılanın kendi ölse de kuyruğı ölmez.)

Yılandıñ tělě ayrı. (Yılanın dili çatal.)

Yılandıñ kuyruğuna basma, başına baś. (Yılanın kuyruğuna basma, başına bas.)

Yılanga yuldaş bulhañ, qulıñ sağır. (Yılanla yoldaş olsan elini sokar.)

Yılı höylehen, yılandı da önöne inděrěp bula. (Tatlı konuşursan yılanı da inine indirebilirsin.)

Yılı yěrge yılan da ěyeleşe. (Ilık yere yılan alışır.)

Yoklağan yılandı uyatma. (Uyuyan yılanı uyandırma.)

Yoklağan yılandıñ koyroğona basma. (Uyuyan yılanın kuyruğuna basma.)

Yulda yatқан yılandıñ güměřě kısqa. (Yola yatan yılanın ömrü kısa olur.)

Yortlu yılandı yorthoz yılan kıwalay. (Yurtlu yılan yurtsuz yılanı kovalar.)

Kazak

Biyik tawdıñ basına

Qıyalap uşıp kıran da şıǵadı.

Jer bawırlap, jıljıp

Jılan da şıǵadı.

(Yüksek daǵın başına, uçarak kartal da çıkar. Yerde sürünerek ilerleyip yılan da çıkar.)

Jılan jalbızdan qaşar. (Yılan naneden kaçır.)

Jılan iyreñdep jüredi,

Süyreñdep kiredi.

(Yılan büklüm büklüm yürür, sürünerek girer.)

Jılan jılanıñ kuyrıǵın baspas. (Yılan yılanın kuyruǵına basmaz.)

Jılan şaqqan, ala jipten korqadı. (Yılan sokan, ala ipten korkır.)

Jılandı öltirgenniñ sawabı bar. (Yılanı öldürenin sevabı vardır).

Jılanga tük bitken sayın kaltırawıq. (Yılanda tüy bittikçe titrek olur.)

Jılanıñ tisi uwlı,

Jawdıñ isi uwlı.

(Yılanın dişi zehirli, düşmanın işi zehirli.)

Jılanıñ uwı basında,

Beyqamıñ jawı qasında.

(Yılanın zehri başında, gamsızın düşmanı yanındadır).

Jılanıñ sırtı jıltır, işi uwlı. (Yılanın dışı güzel, içi zehir.)

Jılanıñ tili ayır. (Yılanın dili çatal.)

Jılı-jılı söyleseñ jılan ininen şığadı. (Tatlı tatlı konuşsan yılan ininden çıkar).

Köp jortқан jılan ayağın körsetedi. (Çok dolaşan yılan ayağını gösterir.)

Mağan timegen jılan mıñ jasasın. (Bana dokunmayan yılan bin yaşasın.)

Müläyimsigen moldadan kaç,

Ala şubar jılabnan kaç.

(Zavallı gibi görünen molladan kaç, alacalı yılandan kaç).

Ordalı jılabnen oynama. (Sürü halindeki yılanla oynama.)

Uwlı jılabnıñ terisi jumsaқ. (Zehirli yılanın derisi yumuşa olur.)

Kırgız

Cılabnı öldüröyün dese, taş alıp berbeyt. (Yılanı öldüreyim dese(ler) (yılan) taş alıp vermez.)

Cılabnıñ terisi kooz, tişi – uu. (Yılanın derisi güzel, dişi zehir.)

Cılab söz, cılabnı iyinden şığarat. (Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır.)

Çakpasa cılabnı da öldürbö. (Sokmasa yılanı da öldürme.)

Nogay

Äröv söz

Yılabnı innen şığarat.

(Güzel söz yılanı inden çıkarır.)

Yazda yılabnan kórķķan, kışta arķķannan kórķar. (Yazın yılandan korkan, kışın ipten korkar.)

Yılan kaçıp kayda barsa da, yarpız aldına kelir. (Yılan hangi tarafa kaçsa da firavun faresi önüne çıkar.)

Tatar

Ağuvlı yılan öçen ağusız yılannı ütäreler. (Zehirli yılan için zehirsiz yılannı öldürürler.)

Arbavın bëlseñ, kara yılan da qarışmay. (Tılsımlamayı bilsen kara yılan da direnmez.)

Bürene arasında yılan bula. (Kütük arasında yılan olur.)

Cılı cılı söyleseñ ylan çıgar önënnen,

Qatı qatı söyleseñ mösëlman çıgar dinënnen.

(Tatlı tatlı söylersen yılan deliğinden çıkar, kötü kötü söylersen Müslüman dininden çıkar.)

Her yılanğa tayak tabılır. (Her yılanla değnek bulunur.)

Küp yörgeñ yılannıñ ayağı kürëñër. (Çok yürüyen yılanın ayakları görünür.)

Siña timegen yılan üz yulı bëlen yöriy birsën. (Seni sokmayan yılan kendi yoluna gitsin.)

Tik yatқан yılannıñ başın kuzğatma. (Karışmadan yatan yılanın başını kımıldatma.)

Un këşë arasına tüşken yılan sav kalır. (On insan arasına karışan yılan sağ kalır.)

Urdalı yılan bëlen uynama. (Sürü halindeki yılanla oynama.)

Uyasın aqtarsañ, ağuvsız yılan da tēşler. (İnini kazarsan zehirsiz yılan bile sokar.)

Uylamağan cirden yılan çağar. (Beklemediğin yerden yılan çıkar.)

Üzēñni çaķmağan yılan miç başında kışlasın. (Seni sokmayan yılan soba yanında kışlasın.)

Yılan aģuvı yılańa ütmiy. (Yılan zehri yılanı etkilemez.)

Yılan aģuv tapķan çeķkeden bal ķortı bal tabar. (Yılanın zehir bulduğı çiçekten arı bal bulur.)

Yılan ayağın kürsetmes. (Yılan ayaklarını göstermez.)

Yılan ayağın kürgen behētlē bulır. (Yılan ayağını gören mutlu olurmuş.)

Yılan bavırı bēlen gizer, ine bēlen ķoyı ķazır. (Yılan göğsü ile gezer, iğne ile kuyu kazar.)

Yılan bulğan cirde tıķkan bulmıy,

Tıķkan bulğan cirde yılan bulmıy.

(Yılan olan yerde sıçan olmaz, sıçan olan yerde yılan olmaz.)

Yılan bēlen dus bulsañ, aģuvlanırsıñ. (Yılanla dost olursan zehirlenirsin.)

Yılan buğazına ķērgen kirē çıķmas. (Yılanın boğazına giren geri çıķmaz.)

Yılan cip ķēbēķ bulsa da, beylevge yaramıy. (Yılan ip gibi olsa da bağlanmaz.)

Yılan bulsın da çaķmasın, ęt bulsın da kapmasın. (Yılan olsun da sokmasın, it olsun da kapmasın.)

Yılan kabıķı citmęş türlę avıruvķa im. (Yılan derisi yetmiş hastalıķa şıfa.)

Yılan ķartaysa, üstine baķa atlanıp yörër. (Yılan yaşlanırsa üzerine kurbaķa binip yürür.)

Yılan kekre yörse de, önëne tüz ķērër. (Yılan eğri yürüse de inine düz girer.)

Yılan öyërë bēlen yörër, önëne yalgız ķērër. (Yılan sürüsüyle yürür, evine tek girer.)

Yılan söyegę ķērëmes. (Yılanın kemiķi ķürümez.)

Yılan üz kekresën bēlmes. (Yılan kendi eğriliķini bilmez.)

Yılan üzë ülse de, aķuvı ķalır. (Yılan ölse de zehri kalır.)

Yılanı ajdahāķa eylengenķę ütëręp ķal. (Yılanı ejderha olmadan öldür.)

Yılanķa yerdem itseñ – ķuliñ çağar. (Yılana yardım edersen elini sokar.)

Yılanķa tōķ bētken sayın ķaltıravıķ bulır. (Yılan, tüy bittiķinde titrek olur.)

Yılanķa yahşı bulsa, baķaķa naķar. (Yılana iyi olsa kurbaķaya kötü.)

Yılanı ķēm ütërse, şuñā savap. (Yılanı kim öldürürse ona sevaptır.)

Yılanı ķutķarsañ, iñ ëlëķ tēşën suvır. (Yılanı kurtarsan ilk dişlerini çek.)

Yılannı önəne kərgende kuyrığınnan tartıp alırmın, dime. (Yılanı inine girdiğinde kuyruğundan çekip çıkarabilirim diye düşünme.)

Yılannı ütəřerge duşmanıña kuş. (Yılanı öldürmeyi düşmanına buyur.)

Yılannıñ ağı da yılan, karası da yılan. (Yılanın beyazı da yılan, karası da yılan.)

Yılannıñ balası da yılan. (Yılanın yavrusu da yılan.)

Yılannıñ başın kisseñ, kuyruğu sėlkėñėř. (Yılanın başını kesersen kuyruğu silkinir.)

Yılannıñ başın üzmesėñ, kuyrığın üzüden fayda yuķ. (Yılanın başını kesmezsen kuyruğunu kesmenin faydası yok.)

Yılannıñ kuyrığı uynar, başı bėlen çağar. (Yılanın kuyruğu oynar, başı ile sokar.)

Yılannıñ, simėrgen sayın, küzė yaltırır. (Yılan semirdikçe gözü parlar.)

Yılannın tışı yomşak bulsa da ěě zehir. (Yılanın dışı yumuşak olsa da içi zehir.)

Yoklaşan yılannın koyrığını basma. (Uyuyan yılanın kuyruğuna basma.)

Yortlı yilandı yortsız yılan kuvalağan. (Yurtlu yılan yurtsuz yılanı kovalar.)

Yortsız yılan cirsėz şeytan. (Yurtsuz yılan, topraksız şeytan.)

Yulda yatқан yılannıñ gümere kıska. (Yolda yatan yılanın ömrü kısa olur.)

Zararsız yılan yöz yıl yeşesėñ! (Zararsız yılan yüz yıl yaşasın!)

3.1.1.3. Kuşlar

Ele aldığımız lehçelerde kuşlar hakkında pek çok atasözü bulunmaktadır. Kuşun her türüyle ilgili söylenen atasözlerinin dışında kuş kelimesinin geçtiği, onları genel olarak kapsayan atasözleri de vardır. Bu atasözlerine kuşların genel özellikleri ve av için kullanılan yırtıcı kuşların özellikleri yansımıştır.

3.1.1.3.1. Kuş Kelimesinin Geçtiği Genel Atasözleri

Başkurt

Ağashız yortka қоş қunmaś, balahız yortka қот қunmaś. (Ağacı olmayan eve kuş konmaz, çocuğu olmayan eve kut konmaz.)

Akıllı қоş қанатın haқlay, aқıllı kěşě hüzěn haқlay. (Akıllı kuş kanadını saklar, akıllı insan sözünü saklar.)

Bürě külegehěnde қоş tuyır. (Kurdun sayesinde kuş doyar.)

Her қоштоñ üz tawıśı bula. (Her kuşun kendi sesi olur.)

İr yañılışıp қulға төşөр, қоş yañılışıp turға төşөр. (Adam hata yapıp esir düşer, kuş hata yapıp ağa yakalanır.)

Қанатı beylě қоş osmaś. (Kanadı bağlı kuş uçmaz.)

Қıw ağaśқа қоş қunmaś. (Kuru ağaca kuş konmaz.)

Қоş қоş мәnen awlana. (Kuş, kuş ile avlanır.)

Қоş yěmge aldanır, kěşě hüzge aldanır. (Kuş yemle kandırılır, insan sözle kandırılır.)

Ƙoş hawala, at tawza, yęğět yawza hınala. (Kuş havada, at dağda, yiğit savaşta sinanır.)

Ƙoş oyahız bulmaś. (Kuş yuvasız olmaz.)

Ƙoş yēmge tüşe. (Kuş yeme gelir.)

Ƙoş tomsogo mēnen tuƙ. (Kuş gagasıyla tok olur.)

Ƙoşona küre oyahı. (Kuşa göre yuvası.)

Ƙoşona küre tozağı. (Kuşa göre avcı ağı.)

Ƙoşon yuğaltƙan kükke ƙarar,

Ƙuyın yuğaltƙan yērgе ƙarar.

(Kuşunu kaybeden göğе bakar, koyununu kaybeden yere bakar.)

Ƙoşto ƙanat osoror. (Kuşu kanadı uçurur.)

Ƙoştoñ da oyahı bula. (Kuşun da yuvası olur.)

Ƙoştoñ hütü yuƙ, yılƙınıñ ütē yuƙ. (Kuşun sütü olmaz, yılının ödü olmaz.)

Ƙoştoñ ƙoşo bala ösön ƙapƙanğa ēlēge. (Kuşun asili yavrusu için kapana yakalanır.)

Ƙoştoñ maturlıǵı tösöne ƙarap,

Ƙēşēñēñ maturlıǵı ēşēne ƙarap.

(Kuşun güzelliǵı rengine göre, insanın güzelliǵı işine göre.)

Ƙulğa üyrenген ƙoş ƙırza azaşır. (Eve alışan kuş dışarıda kaybolur.)

Sebephēz hoş osmaś. (Sebepsiz kuş uçmaz.)

Kazak

Abaylap uşpağan kus kanatın қайыradı. (Dikkatli uçmayan kuş kanadını kayırır.)

Қus balası қırımға қарaydı, iyt balası јırımға қарaydı. (Kuş yavrusu uzağa bakar, it yavrusu çöplüğe bakar.)

Қus jañılıp қолға түсер. (Kuş hata yapıp yakalanır.)

Қus jetken jerine қonadı. (Kuş eriştiği yere konar.)

Қus қanatımen uşadı, қuyрығıмен қonadı. (Kuş kanadıyla uçar, kuyruğıyla konar.)

Қus – қарını үшін,

Іyt – iyesi үшін.

(Kuş karnı için, it sahibi için (ava gider).)

Қusta сүт жоқ,

Јылқыда өт жоқ. (Kuşta сүт olmaz, yılmıа öç olmaz.)

Қustı қanatı uşıradı,

Adamdı talabı uşıradı.

(Kuşu kanadı uçurur, insanı hevesi uçurur.)

Kırgız

Бийикте uçқан қуштun nasibi – јerden,

Бийликтегілерdin nasibi – elden.

(Havada uçan kuşun nasibi yerden, hükümdarların nasibi halktan.)

Caķşı kuşķa caman kuş,

Babı menen teñelet.

Caķşı kızga caman kız,

Bagı menen teñelet.

Caķşı erge caman er,

Carı menen teñelet.

(İyi kuşā kötū kuş bakımıyla denk olur. İyi kıza kötū kız talihiyle denk olur. İyi adama kötū adam karısıyla denk olur.)

Cerde catķan cumurtķa asmanda uçķan kuş bolot. (Yerde yatan yumurta gökyüzünde uçan kuş olur.)

Κuş balası kırımķa қарайт,

İt balası cırımķa қарайт.

(Kuş yavrusu uzaķa bakar, it yavrusu kayıķa bakar.)

Κuş cemge aldanat,

Adam sözgö aldanat.

(Kuş yemle kandırılır, insan sözle kandırılır.)

Κuştu cırtķıķ kılķan – tırmaķı,

Κişini sürdüü kılķan – mansabı.

(Kuşu yırtıcı yapan tırnaķdır, insanı büyük gösteren hizmetidir.)

Uçar kuşķa bir kanat. (Uçacak kuşā bir kanat.)

Nogay

Er yañılıp қолға түсер,

Κus yañılıp torķa түсер.

(Adam hata yapıp esir düşer, kuş hata yapıp aķa yakalanır.)

Κus kanatımen uşar,

Ƙuyrıǵımen ƙonar.

(Kuş kanadıyla uçar, kuyruǵuyla konar.)

Ƙus uyasında ne körse, uşķanda sonı eter. (Kuş yuvasında ne görürse uçuǵunda onu yapar.)

Tatar

Bala ƙoş oçar, ƙunar aǵaķın tapmas. (Yavru kuş uçar da konacak aǵacını bulamaz.)

Bala ƙoşnıñ avızı zur bulır. (Yavru kuşun aǵzı büyük olur.)

Bala ƙoştan cim artmıy. (Yavru kuştan yem kalmaz.)

Bër ƙanat bēlen oçılmıy. (Bir kanatla uçulmaz.)

Çitlēkke üyrengeñ ƙoş irēkte başın yuǵaltır. (Kafese alışmış kuş özgürlükte kendini kaybeder.)

Her ƙoş üz oyasın üzē ƙorır. (Her kuş kendi yuvasını kendi yapar.)

Her ƙoş üz oyasına ƙarap oça. (Her kuş kendi yuvasına doğru uçar.)

Her ƙoşnıñ üz tavışı üzēne huş. (Her kuşa kendi sesi hoştur.)

Her ƙoşnıñ üz tavışı üzēne matur. (Her kuşa kendi sesi güzeldir.)

Her ƙoş üz tavışınnan tem taba. (Her kuş kendi sesini tatlı bulur.)

Her ƙoş üz ƙanatı bēlen oça. (Her kuş kendi kanadıyla uçar.)

Ƙanatı beylē ƙoş oçmas. (Kanadı baǵlı kuş uçmaz.)

Ƙoş ƙunmagan aƙaç yuk. (Kuş konmayan ağaç olmaz.)

Ƙoş, oyasında ni kürse, oçƙanda da şunı ƙıla. (Kuş yuvasında ne görürse uçuğunda onu yapar.)

Ƙoş sayravınan bilğěl. (Kuş ötmesinden belli olur.)

Ƙoşlarga irėkte oçuv, altın çitlėkte toruvdan artıƙ. (Kuşlara özgürlükte uçmak altın kafeste yaşamaktan iyidir.)

Ƙoşnı ƙoş bėlen avlıylar. (Kuşu kuş ile avlarlar.)

Ƙoşnıñ da tuğan oyası bar. (Kuşun da kendi yuvası var.)

Ƙulda asıralğan ƙoş yıraƙ uçmas. (Evde beslenen kuş uzaklara uçmaz.)

Ƙulğa öyrengeƙ ƙoş ƙırda adaşır. (Ele alışan kuş açık alanda şaşıır.)

Ƙurƙaƙ ƙoş oyasın olı yul östėne yasıy. (Korkak kuş yuvasını büyük yol üstüne yapar.)

Ƙöçsėz ƙoşnıñ oyası bėrkėt yanında bulır. (Zayıf kuşun yuvası kartal yuvası yanında olur.)

Talpınğan ƙoş oçmay ƙalmas. (İsteyen kuş uçmadan durmaz.)

Yaralı ƙoşka taş atmıylar. (Yaralı kuşa taş atmazlar.)

3.1.1.3.2. Evcil Kuşlar

Evcil kuşlardan tavukla ilgili atasözleri bu lehçelerin tümünde bulunmaktadır. Fakat hindi, evcil kaz ve ördekle ilgili atasözlerinin sayısı sınırlıdır. Bunun sebebi ise tavuğa göre bu kuşların daha az beslenmesidir.

3.1.1.3.2.1. Hindi

Taramalarımız neticesinde hindi ile ilgili atasözlerini Başkurt ve Tatar Türkçelerinde bulabildik. Bu atasözlerinden hindinin kavgacı bir kuş olduğu ortaya çıkmaktadır. Kızdığı zaman kuyruk ve kanatlarını açarak kabarması ona ait bir özellik olarak açıklanmıştır.

Başkurt

Keperēñw kürkege kilēše. (Tüyünü kabartmak hindiye yakıştır.)

Küresegēñ bulha, kürke talap ültäre. (Alnında yazılmışsa (seni) hindi saldırarak öldürür.)

Kürke yēlge himäre. (Hindi yele semirir.)

Kürşē tawıǵı kürke kēwēk. (Komşu tavuğu hindi gibi görünür.)

Tatar

Qabarınuv – kürke gadetě. (Tüyünü kabartmak hindinin alışkanlığı.)

Qızıl kürse, kürkenēñ ğayrete kilēr. (Kırmızı renk görürse hindi kuvvetlenir.)

Kürke cilge simäre. (Hindi yele semirir.)

3.1.1.3.2.2. Kaz, Ördek

Evcil kaz ve ördekle ilgili atasözlerini Başkurt, Tatar ve Kırgız Türkçelerinde bulabildik. Bulunan atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Diğer lehçelerde evcil kaz

ve ördekle ilgili atasözlerine rastlanmamıştır. Bu iki evcil kuşla ilgili mevcut atasözlerinde kazın, ördek ve tavuğa göre daha değerli olduğu belirtilmiştir.

Başkurt

Ƙaz bulha, himěz bulhın. (Kaz olsa semiz olsun.)

Ƙaz ösön tawıƙ yel tügěl. (Kaz için tavuk vermek zor değil.)

Öyrek yomortƙahın tawıƙ baśır, bepkehě hıwğa ƙasır. (Tavuk ördeğin yumurtasına kuluçkaya yatar, civcivi suya kaçır.)

Yarlınıñ tawıƙı ƙaz bulıp kürėněr. (Fakirin tavuğu kaz gibi görünür.)

Kırgız

Biröönün tooƣun cesen, ƙaz bayla; malın cesen, ƙız bayla. (Birisinin tavuğunu yediysen kaz vermeye hazırlan, malını yediysen kız vermeye hazırlan.)

Tatar

Birevněñ ürdegėn aşasañ, ƙazınıñ ayaƣınan totop tur. (Birisinin ördeğini yediysen kazının ayağından iyice tut.)

Ƙaz ürdekně talıy, ürdek tawıƙnı talıy. (Kaz ördeğe saldırır, ördek tavuğa saldırır.)

Simertěrge yabılƣan ürdek aşavdan tuymıy. (Semirtmeye koyulan ördek yeme doymaz.)

Ürdek: “Rızımınñ öydegėşėn tawıƙ aşıy, suvdagısın balıƣ aşıy” dip ƙayƣırır, imiş. (Ördek “Evdeki rızımı tavuk yer, sudaki rızımı balık yer” diye kaygılanırmış.)

Ürdek tēlegėn tēleşken tawıƙnıñ oyasın su basar. (Ördek dileyen tavuğun yuvasını su basar.)

3.1.1.3.2.3. Tavuk

Ele aldığımız lehçelerde diğer evcil kuşlara göre tavukla ilgili atasözlerinin sayısı daha fazladır. Bunun sebebinin tavuğun diğer kuşlara göre daha sık yetiştirilmesi olduğu kanaatindeyiz. Bu atasözlerinde tavuğun kanadı olmasına rağmen uçamayan bir kuş olduğu hatırlatılır. Tavuk, evcil bir kuş olarak beslense bile ona pek değer verilmediği anlaşılmaktadır.

Başkurt

Huqır tawıqqa barı la buyzay. (Kör tavuğa her şey buğday.)

İrtegēhē tawıqtan bögöngö yomortqa artıq. (Yarınki tavuktan bugünkü yumurta iyidir.)

İşlemegen kēşēnen kükey halğan tawıq yaqşı. (Çalışmayan insandan yumurtlayan tavuk iyidir.)

Qara tawıq ta aq kükey hala. (Kara tavuk da beyaz yumurta yumurtlar.)

Kēşē bēlgenēn uqır, tawıq kürgenēn suqır. (İnsan bildiğini okur, tavuk gördüğünü gagalar.)

Kēşē tawıqtı qaz kēwēk. (Başkasının tavuğu kaz gibi görünür.)

Qısırırğa etesēn bulmaha, qunalkala tawıq ta yırlay. (Öten horozun olmazsa tümekte tavuk gıdaklar.)

Qısır tawıq küp qıtqılday. (Kısır tavuk çok gıdaklar.)

Kükey halmaś tawıq kön ēlgerē qıtıqlar. (Yumurtlamayacak tavuk önceden gıdaklar.)

Mulla bēlgenēn uqır, tawıķ kürgenēn suqır. (Molla bildiğini okur, tavuk gördüğünü gagalar.)

Tawıķ bulğansı etes bul. (Tavuk olmaktansa horoz ol.)

Tawıķ bulğanga qarağanda etes bulıw yaqşı. (Tavuk olmaktansa horoz olmak yeğdir.)

Tawıķ qanat qaqha la, osa almaś. (Tavuk kanadını sallasa da uçmaz.)

Tawıķ qıtıqlağan hayın kükey halmay. (Tavuk her gıdıkladığında yumurtlamaz.)

Tawıķ tawğa mēngeś etes bulıp kısqırğan, ti. (Tavuk dağa çıktıktan sonra kendini horoz sanarak ötmüş, derler.)

Tawıķ töşöne tarı inēr. (Tavuk rüyasında darı görür.)

Yomortқа tawıqқа öyretmey. (Yumurta tavuğa akıl vermez.)

Kazak

Kimniñ tarısı pisse, soniñ tawıǵı. (Kimin darısı olsa onun tavuǵu.)

Qaqılдаған tawıq tuwmay qoymas. (Gıdıklayan tavuk yumurtlar.)

Soqır tawıqқа bāri biyday. (Kör tavuğa her şey buğday.)

Tabaqtı üydiñ tawıǵı qos jumırtқа tuwadı. (Zenginin tavuǵu ikişer yumurtlar.)

Tarı bolsa, tawıq tabıladı. (Darı varsa tavuk bulunur.)

Tawıq kusқа uşuw joq,

Tam üylerge köşüw joq.

(Tavuk, kuş olsa da uçmaz; toprak evler taşınmaz.)

Tavıqtıñ tüsine tarı kiredi. (Tavuk rüyasında darı görür.)

Kırgız

Biröönün tooğu biröögö kaz körünöt,

Biröönün ayalı biröögö kız körünöt.

(Birin tavuğu başkasına kaz görünür, birinin karısı başkasına kız görünür.)

Tooqtun tüşünö tarı kiret. (Tavuk rüyasında darı görür.)

Nogay

Soqır tavıqqa bări de biyday. (Kör tavuğa her şey buğday.)

Tańdağı tavıqtan

Bügüngü yumurtka artıq.

(Yarınki tavuktan bugünkü yumurta yeğdir.)

Tavıq özin soyayak pışaktı özi şuqıp şığarar. (Tavuk kendini kesecek bıçağı kendi gagalayarak çıkarır.)

Tavıqtıñ tüsine tarı ener (kiredi). (Tavuk rüyasında darı görür.)

Yumurtka tavıqtı aqılğa üyretken. (Yumurta tavuğa akıl öğretmiş.)

Tatar

Balalı tavıq – gavğalı halıq. (Civcivli tavuk, gürültülü halk.)

Qap-kara tavıq ta ap-aq yomırka sala. (Simsiyah tavuk da bembayaz yumurta yumurtlar.)

Kěřě taviğı kaz kěběk, yomırkası baş kěběk. (Birisinin tavuğı başkasına kaz gibi görünür, yumurtası insan kafası kadar büyük görünür.)

Kükey salmas taviğ kün ėlgerě kıtaklıy. (Yumurtlamayacak tavuk bir gün önceden gıdaklar.)

Kürşě taviğı kürşěge kürke bulıp kürěněr. (Komşunun tavuğı komşuya kaz gibi görünür.)

Maya başı – běr kükey. (Sermaye başlangıcı bir yumurtadır.)

Sukır taviğğa bakra da boday. (Kör tavuğa karamuk tohumu da buğday görünür.)

Sukır taviğnıñ töşěne tarı kěrgen, çüplep bětěre almağaç tağı kěrgen. (Kör tavuk rüyasında darı görmüş, gagalayıp bitiremediğı için tekrar görmüş.)

Tañdağı taviğtan bügěngě yomırka artıq. (Yarınki tavuktan bugünkü yumurta iyidir.)

Taviğ bėlen yat, eteç bėlen tur. (Tavuk yattığında yat, horoz öttüğünde kalk.)

Taviğ bėrer bürtěk çüplep te tuğ tura. (Tavuk tane tane gagalayıp da tok olur.)

Taviğ çüpleněp tamağ asrıy. (Tavuk gagalayarak beslenir.)

Taviğ kıtıklamasa, kükey salasın kěm bėle. (Tavuk gıdaklamasa yumurtladığını kim bilecek.)

Taviğ oçsa – tamğa kına, laçın oçsa – tavğa kına. (Tavuk uçsa dama konar, laçın uçsa dağa konar.)

Tavıķ tōşēne tarı ķēre, aşamasa tağı ķēre. (Tavuk rüyasında darı görür, yiyemezse yine görür.)

Tavıķ tōşēne tarı ķērēr. (Tavuk rüyasında darı görür.)

Tavıķ tōşēne tarı ķērgen, tañ atķançı çüplep bētērmegen. (Tavuk düşünde darı görmüş, sabah oluncaya kadar galeyayıp bitirememiş.)

Tavıķ üz ķētegēn maķtıy. (Tavuk kendi kümesini över.)

Tavıķ, yomırķası artına citkeç, urın ēzliy. (Tavuk, yumurtası kıçına geldikten sonra yer arar.)

Tavıķnı yomırķa öyretmes. (Tavuğı yumurta öğretmez.)

Tavıķnıñ azğanı eteç bulıp kıçķırır. (Tavuğun azgını horoz gibi öter.)

Tavıķnıñ yırak seferē – ındır. (Tavuğun uzun seferi harmandır.)

Yomırķa salğın tavıķ üzē kıtıkly. (Yumurtlayan tavuk kendi gıdıklar.)

3.1.1.3.2.3.1. Cıvcıv

Cıvcıvle ilgili atasözlerinin sayısı bu lehçelerde oldukça sınırlıdır.

Başkurt

Birewzēñ sēbēşēñ ültērheñ tawıķ tülerhēñ. (Birisinin cıvcivini öldürürsen tavuk verirsin.)

Üsken sēbēş tawıķ artınan yörömey. (Büyüyen cıvcıv tavuk arkasından gitmez.)

Kırgız

Çöcönü küzündö sanayt. (Civcivi sonbaharda sayarlar.)

Tatar

Birevněñ çëbëşën ütërseñ, tavıķ tülersëñ. (Birisinin civcivini öldürürsen tavuk verirsin.)

Çëbëşnë köz könë sanarlar. (Civcivi sonbaharda sayarlar.)

Këşëñnë çëbëşën aşasañ, qazıñı birërsëñ. (Birisinin civcivini yersen kazını verirsin.)

Soñğa qalğan yumurqadan suķır çëbëş çıǵar. (Sona kalan yumurtadan kör civciv çıkar.)

Ülesi kilgen çëbëş qoyı qırıyında yörër. (Ölecek civciv kuyu kenarında yürür.)

3.1.1.3.2.3.2. Horoz

Horozla ilgili atasözlerinde horozun sesi, ötmesinin sebebi ve dış görünüşünden bahsedilmiştir. Horozun ötmesinin önemli olmadığı da belirtilmiştir. Bu lehçelerde horoz iki kelimeyle anılmaktadır: horoz ve eteş.

Başkurt

Bala etes kepreyëp börköt bula almay. (Yavru horoz tüyünü kabartarak kartal olamaz.)

Etes kısqırmaha la tañ ata. (Horoz ötmese de sabah olur.)

Etes ülgën, küzë süplëkte qalğan. (Horoz ölmüş, gözü çöplükte kalmış.)

Etes üz süplëğende üzë mırza. (Horoz kendi çöplüğünde beydir.)

Etestěň kürķ – koyroķ. (Horozun süsü kuyruktur.)

Heremden kilgen attan helelden kilgen etes yaķşı. (Haramdan kazanan attan helal kazanan horoz iyidir.)

Üz süplėgėnde etes te batır. (Kendi çöplüğünde horoz da kahraman.)

Kazak

Mezgilsiz şaķırğan қораздñ аyдарın julмақ kerek. (Zamansız öten horozun ibiğini kopartmak gerek.)

Şokıskış қоразға şır bitpes. (Çok dövüşen horoz semirmez.)

Nogay

Erte şaķırğan қораздñ

Bası taz bolar.

(Erken öten horozun başı kel olur.)

Tatar

Aldan kıçkırgan eteçnėň başı yarıla. (Erken öten horozun başı vurulur.)

Běr eteç tuğız tavıķķa baş. (Bir horoz dokuz tavuğa önder.)

Behėtlėnėň eteçė de kükey sala. (Talihlinin horozu da yumurtlar.)

Bulır eteç yomırķa ěçėnde ük kıçķırır. (İyi horoz yumurta içindeyken öter.)

Cıyın tavıķ arasında běr eteç te kirek (Toplu tavuk arasında bir horoz gerekli.)

Eteç sinen zirek bulmasın, sin eteçden zirek bul. (Horoz senden akıllı olmasın, sen horozdan akıllı ol.)

Eteç kıçkırsa, “Hatınım küp, tüşegem yuk!” diyer, imiş. (Horoz öterken “Karım çok, yatağım yok!” dermiş.)

Eteç kıçkırsa: “Kikrikük, tamağ tuk, kaygı yuk!” dip kıçkırır imiş. (Horoz öterken “Karın tok, dert yok!” diye ötermiş.)

Eteç küp bulğan cirde soñ toralar. (Horoz çok olan yerde geç kalkarlar.)

Eteçler suğıssa, tavıklar yal ite. (Horozlar dövüşse tavuklar dinlenir.)

Eteç – üz çüplëğende patşa. (Horoz, kendi çöplüğünde padişahtır.)

Ķart eteç kıçkıruvçan bula. (Yaşlı horoz çok öter.)

Ķıçkırası kilgen eteç vaķıtķa ķarap tormıy. (Ötmek isteyen horoz vaktine bakmaz.)

Soñ kıçķırģan eteçneñ tavişı yağımsız. (Geç öten horozun sesi hoş değil.)

Taviķ ķıtaklıy dip, eteç te ķıtaklaģan. (Tavuk gıdaklıyor diye horoz da gıdaklamış.)

Tuyģa da şul eteç başın özeler, ülēķ aşına da. (Düğüne de horoz keserler, birisi öldüğünde de horoz keserler.)

Vaķıtsız kıçķırģan eteçneñ suyıp aşıylar. (Zamansız öten horozu kesip yerler.)

3.1.1.3.3. Yabani Kuşlar

3.1.1.3.3.1. Aęaķkakan

Aęaķkakanla ilgili atasözlerini sadece Tatar Türkçesinde bulabildik. Sayıca az olan bu atasözlerinde aęaķkakanın özelliğinden ve hareketinden bahsedilmiştir.

Tatar

Tuḡran aḡačnı çuḡıp borının avırttırıp, irtege çuḡımam, di iken. (Aḡaçkakan aḡacı gagaıayıp burnunu aḡrıtıp yarın gagaıamam dermiş.)

Tuḡran başı avırtḡaç “çuḡımam, çuḡımam” dise de,

Avırtuvı bētkēç “çuḡırmın, çuḡırmın” dip eyte iken.

(Aḡaçkakan başı aḡrıdıktan sonra “Gagaıamam, gagaıamam” dese de aḡrısı geçtikten sonra “Gagalarım, gagalarım” dermiş.)

Tuḡran başı avırtmıyça tuḡıldavın ḡuymas. (Aḡaçkakan başı aḡrımadıkça gagaıamasından vazgeçmez.)

Tuḡran kiç tevbe iter, irten onıtır. (Aḡaçkakan gece tövbe eder, sabah unutmmuş.)

Tuḡranniñ baltası borınında. (Aḡaçkakanın baltası burnunda.)

Tuḡran tevbesē taña çaklı. (Aḡaçkakan tövbesi sabaha kadar.)

Tuḡran tuḡıldavın ḡuymas. (Aḡaçkakan gagaıamasından vazgeçmez.)

Urmanda tuḡran da soltan di. (Ormanda aḡaçkakan da sultan derler.)

3.1.1.3.3.2. Atmaca

Atasözlerinden atmacanın çevik bir kuş olduğu, avcılıkta sıkça kullanıldığını anlaşılmaktadır.

Başkurt

Ḳarsıḡa ḡarḡanan ḡurḡmaś. (Atmaca kargadan korkmaz.)

Ḳarsıḡa osowınan tanıwlı. (Atmaca uçuşundan tanınır.)

Ƙarsıǵaǵa ƙulıńda saƙta awlap ƙal. (Atmaca elindeyken ava git.)

Sit ildēñ ƙarsıǵahın üz ilēñēñ ƙarǵahı talar. (Yabancı atmacaya kendi yerinin kargası saldırır.)

Ülgen ƙarsıǵanan tērē hayısqan artıq. (Ölen atmacadan diri saksıǵan yeǵdır.)

Kazak

Jat jerdiñ ƙarşıǵasınan, öz eliñniñ ƙarǵası artıq. (Yabancı memleketin atmacasından kendi memleketinin kargası yeǵdır.)

Ƙarşıǵa eki ilmeydi, han eki aytpaydı. (Atmaca iki kez yakalamaz, han iki kez söylemez.)

Ƙarşıǵa salǵannıñ ƙanjıǵası toq,

İtelgi salǵannıñ etegi bok.

(Atmaca salanın atının terkisi dolu olur, şahin salanın elbisesinin eteǵi bok olur.)

Kırgız

Alsa ƙırǵıy alat,

Ölsö torǵoy ölot. (Alsa atmaca alır, tarla kuşu ölür.)

Tatar

Çit ilnēñ ƙarşıǵasın üz ilēñneñ ƙarǵası talıy. (Yabancı atmacaya kendi yerinin kargası saldırır.)

İkē ƙarşıǵa talaşƙanda, bēr mēnderlek yon çıǵa. (İki atmaca dövüştüğünde bir minderlik yün çıkar.)

Ƙarşıǵa avızınnan it kirē çıqmıy. (Atmaca aǵzından et geri çıkmaz.)

Қарғыға қарғадан қурықмас. (Atmaca kargadan korkmaz.)

Қарғыға күгерçән бәлен дос түгәл. (Atmaca güvercinle dost olmaz.)

Оқарға ирәк бirmeseñ, yahşı қарғыға да бәрniy tutmas. (Uçmasına imkan vermezsen atmaca da bir şey yakalamaz.)

Ülgen қарғығадан тәрә sayısqan artıq. (Ölen atmacadan diri saksğan yeğdir.)

3.1.1.3.3.3. Balıkçıl

Kazak Türkçesindeki balıkçılға ilgili atasözünde göldeki yaşam şartları kötüleşmeden önce balıkçılın bu durumu hissedebileceği söylenerek yaşamlarını devam ettirebilmek için hayvanların böyle bir içgüdüye sahip olduklarından söz edilmiştir. Bununla birlikte balıkçıl bu atasözünde yaşam şartları kötüleşmeye başladığında vatanını ya da yaşadığı yeri terk eden insanların timsali olarak gösterilmiştir.

Kazak

Köldiñ қуты ketse қутанı üş күн burın keter. (Gölün bereketi kaçsa balıkçıl üç күн önce gider.)

3.1.1.3.3.4. Bayağı Balaban

Yaptığımız taramalar sonucunda bayağı balaban hakkında yalnız Kazak Türkçesinde bir tane atasözü bulabildik. Kazak Türkçesinde bu kuş türüne “eupildek” denilir.

Äwpildek: Kamışlı göllerde yaşayan, geceleri kendine özgü bir ses çıkaran, büyüklüğü ördek kadar, kahverengi benekleri olan su kuşu¹⁹⁵. Bu kuşla ilgili atasözünde eupildeğin sesinin yüksek olmasına rağmen kendisinin serçe kadar küçük olduğu söylenmiştir. Fakat sözlükte eupildeğin ördek kadar olduğu belirtilmiştir. Söz

¹⁹⁵ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 2., s. 519.

konusu atasözünün bu kuşun çıkarttığı sesin vücuduna göre çok yüksek olduğuna vurgulamak amacıyla söylendiği kanaatindeyiz.

Kazak

Äwpidlek degen bir kus bar, dawsı jer jaradı,

Qasına barsañ torğayday. (Eupildek diye bir kuş var; sesi yeri titretir, yanına gitsen serçe gibidir.)

3.1.1.3.3.5. Baykuş

Baykuş uğursuz olduğuna inanılan kuşlardan biridir. Bu kuşla ilgili atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Fakat bu atasözlerine onun uğursuz olduğuylla ilgili görüş pek yansımamıştır.

Kazak

Otı öşken üydiñ şañırağınan bayğız sañğıydı. (Ateşi sönen evin tepesine baykuş pisler.)

Tatar

Bayğış ta üz balasına laçın dip isēm kuşkan. (Baykuş da yavrusuna laçın diye isim vermiş.)

Başıña kunsä, bayğış ta semrug bulır. (Başına konsa baykuş da semruk¹⁹⁶ olur.)

3.1.1.3.3.6. Bildırcın

Bıldırcın hakkında bu lehçelerin tümünde az sayıda da olsa atasözleri mevcuttur. Bu atasözlerinde bıldırcının küçüklüğü, zayıflığı söz konusu olmuştur. Başkurt, Kazak ve Tatar Türkçelerinde bıldırcın hem “büdene” hem de “bıtpıldık”¹⁹⁷ kelimeleriyle anılmaktadır. “Bıtpıldık” ismi bıldırcının çıkardığı sesle ilgili olarak söylenmiştir. Kırgız Türkçesi ile Nogay Türkçesindeki sözlüklerde bıtpıldık

¹⁹⁶ Semrug; Masallarda yer alan kuş, iki başlı kartal; **Tatarça-Rusça Sözlük**, s.306.

¹⁹⁷ **Başkortsä-Russa Hüzlik**, s. 129; **Kazak Edebi Tilinim Sözdigi**, C. 4, 103; **Tatarça-Rusça Sözlük**, s. 72.

kelimesinin bildirgin değil, onun sesinin taklidi olduğu açıklanmıştır¹⁹⁸. Atasözlerinde bu iki kelime de geçmektedir.

Başkurt

Bër büzeneněñ un ikě bot mayı bar. (Bildircının iki bot¹⁹⁹ yağı var.)

Bër yıl tartay himěre, bër yıl büzene himěre. (Bir yılda yelve semirir, diğer yılda bildirgin semirir.)

Büzeneněñ öyö yuk, qayza barha – bıtpıldık. (Bildircının evi yok, nereye gitse bıtpıldık diye öter.)

Büzeneněñ üzěne küre bağrahı bar. (Bildircının kendine göre karamuğı var.)

Kazak

Bödeneniñ üyi joq, qayda barsa bıtpıldık. (Bildircının evi yok, nereye gitse bıtpıldık diye öter.)

Kırgız

Bödönö cep taruunu, toygoy qalat balaada. (Bildircın yer darıyı, toygoy kalır belada.)

Bödönönün catağın kör da, etine taarın. (Bildircının yuvasını gör de eti az diye darıl.)

Bödönönün üyü cok, qayda barsa bıtpıldık. (Bildircının evi yok, nereye gitse bıtpıldık diye öter.)

Bödönönü soyso da kasapçı soysın. (Bildircını keserse de kasap kessin.)

¹⁹⁸ **Kırgız Söalüğü**, C. 1, s. 125, **Nogaysko-Russkiy Slovar**, s. 93.

¹⁹⁹ Bot: Ölçü birimi; **Başkortsı-Russa Hüzlik**, s. 109.

Taraançı cegen taruunun, bödönö tartat cazasın. (Darıyı serçe yer, cezayı bildiricin alır.)

Nogay

Bödeneniñ üyi yok,

Qayda barsa bitpildik.

(Bildircinin evi yok, nereye gitse bitpildik.)

Tatar

Bër yıl büdene simëre, bër yıl tartay simëre. (Bir yılda bildiricin semirir, diğer yılda yelve semirir.)

Bitpildik üz atın üzë satar. (Bildircin kendi adını kendi satar.)

Bitpildiktıñ tönë yuk, hervakıtta: “bitpildik”. (Bildircinin evi yok, nereye giderse bitpildik.)

Bitpildikta bër pot may çıkkın da, anıñ da üzëne küre ülçevë bulgan, di. (Bildircininden bir put yağ çıkmış, onun da kendine göre ölçüsü olmuş derler.)

Büdene simërëp batman²⁰⁰ bulmas. (Bildircin semirip batman olmaz.)

Büdenenëñ on ikë pot²⁰¹ mayı bar. (Bildircinin on iki put yağı var.)

3.1.1.3.3.7. Bozdoğan

Bu kuş hakkındaki atasözlerinin sayısı sınırlıdır. Bazı lehçelerde ise bozdoğanla ilgili atasözlerine rastlanmamıştır. Mevcut atasözlerinden bu kuşun avcılık için eğitildiği ve kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kartal, sungur, laçın gibi değerli olmasa da çevik bir kuş olduğu ifade edilmektedir.

²⁰⁰ Batman: Ağırlık ölçü birimi; **Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü**, C. 1, s. 133.

²⁰¹ Pot: 16,3 kiloya denk gelen ağırlık ölçü birimi; **Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü**, C. 2, s. 534.

Başkurt

Torontay tigen oskor koş, turğay taşlap, tartay almaş. (Bozdoğan denilen çevik kuş, serçeyi bırakıp yelveyi almaz.)

Kazak

Qısı joqqa turımtay suñkarmen teñ,

Atı joqqa qotır tay tulparmen teñ.

(Kuşu olmayana bozdoğan sungur gibidir, atı olmayana uyuz tay yürük at gibidir.)

Toptanıp uşkan torğayğa turımtay da bata almas. (Toplanarak uçan serçelere bozdoğan bile dokunamaz.)

Tatar

Heyärsöz tolpardan heyärlä tay artıq, heyärsöz şoñkardan heyärlä torımtay artıq. (Hayırsız tulpardan hayırlı tay iyidir, hayırsız sungurdan hayırlı bozdoğan iyidir)

Torımtaydan yulğır koş bulmas, turğay tiběp, qaz almas. (Bozdoğandan çevik kuş olmaz, tarla serçesi tepip kaz almaz)

3.1.1.3.3.8. Buldırıq

Buldırık: Kurak yerlerde yaşayan, boz renkli, küçük bir bozkır kuşu²⁰². Buldırık ile ilgili Kazak Türkçesinde bulunan atasözlerinde onun küçük olduğu ve çölde yaşadığından bahsedilmiştir.

Kazak

Baqa kölin ańsaydı,

Buldırık şölin ańsaydı.

(Kurbağa gölünü arzular, buldırık çölünü arzular.)

²⁰² Kazak Edebi Tilinin Sözdigi., C. 3, s. 703.

Erdiñ atağı tuwırılıqtay, özi buldırıqtay. (Yiğidin namı çadır örtüsü gibi, kendisi buldırık gibidir.)

3.1.1.3.3.9. Bülbül

Bülbülle ilgili atasözlerinde bülbülün sesi ön plana çıkmaktadır. Bazı atasözlerinde karga, saksağan gibi kuşlarla kıyaslanarak bülbülün üstünlüğünün güzel sesinde olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca bülbülün güzel bahçelerde yaşadığı da belirtilmektedir. Bülbülle ilgili atasözlerinde çiçek kelimesi de geçmektedir. Bu şekilde bülbülün çiçek gibi güzelliğe aşık olduğu ve kendisinin güzel bir kuş olduğu belirtilmektedir. “Bılbıl” kelimesiyle birlikte Başkurt Türkçesinde “handugas”, Tatar Türkçesinde “sandugaç” kelimeleri kullanılmaktadır.

Başkurt

Göl kezërën bılbıl bëlër. (Çiçeğin kıymetini bülbül bilir.)

Handugas bulhañ hayray da bël. (Bülbül olsan ötmesini de bil.)

Handugas üz kezërën üzë bëlër. (Bülbül kendi kıymetini bilir.)

Handugas yuk yılda karga dan totor. (Bülbülün olmadığı yıl karga şan kazanır.)

Handugas hayrap iñer, karga karkıldap iñer. (Bülbül öterek yener, karga gaklayarak yener.)

Hayışkan hayrawmënen handugas bulmaş. (Sayıskan ötmekle bülbül olmaz.)

Karganan handugas tıwmaş. (Kargadan bülbül doğmaz.)

Öy artında kıwağıñ bulha,

Handugas kınağıñ bular.

(Evin arkasında bahçen olursa bülbül konuğun olur.)

Uskanda karluğas uzır, hayrağanda handuğas uzır. (Uçarken kırlangıç geçer, öterken bülbül geçer.)

Kazak

Böten jerde bulbuldı karga deydi. (Yabancı memlekette bülbüle karga derler.)

Bulbul güldiñ aşılganın körem dep sayraydı. (Bülbül, çiçeğin açtığını görmek için öter.)

*Bulbul kus zımıstan körmey,
Gülstannıñ kadirin bilmes.
(Bülbül kışı görmeden gülistanın kıymetini bilmez.)*

*Bulbulğa baw jaqsı,
Kekilikke taw jaqsı.
(Bülbüle bağ iyi, keklige dağ iyi.)*

Gül aşılmay bulbul sayramaydı. (Çiçek açmadan bülbül ötmez.)

Sayası joq butağa bulbul konbaydı. (Gölgesi olmayan budağa bülbül konmaz.)

Kırgız

Bulbuldan çeçen bir kuş çok, tırmaqtay-ak karası. (Bülbülden güzel öten kuş yoktur, kendisinin vücudu tırnak kadardır.)

*Gülsüz bağa bulbul kelbeyt,
İştebesen eç kim berbeyt.
(Çiçeksiz bağa bülbül gelmez, çalışmazsan kimse vermez.)*

Totu cünü menen, bulbul ünü menen. (Papağan tüyü ile, bülbül sesi ile.)

Tatar

Baķa kıçķıra başlağaç, sanduğaç telden kalır. (Kurbağā bağırmaya başlayınca bülbül susar.)

Bağçasız yortķa bilbil konmas. (Bahçesi olmayan eve bülbül konmaz.)

Bilbilni altın çitlëkke yapsañ da, üz tal-tireğën sağınıp sayrar. (Bülbülü altın kafese koysan da kendi bahçesini özleyip öter.)

Bilbilni bitpildikķa alıstırmıylar. (Bülbülü bıldıcına değışmezler.)

Bilbilni sayravınnan tanıylar. (Bülbülü ötüşünden tanırlar.)

Bilbilniñ öñë tatlı, tutıynıñ tëlë tatlı. (Bülbülün sesi tatlı, papağanın konuşması tatlı.)

Bitpildik arasında bilbil sayramas. (Bıldırcın arasında bülbül ötmez.)

Oyasız sanduğaç sayramıy. (Yuvasız bülbül ötmez.)

Öy artında kuvağıñ bulsa, sanduğaç kunağıñ bulır. (Evinin arkasında bahçen olursa bülbül konuğın olur.)

Sanduğaç alkışlamasañ da sayrıy. (Bülbül alkışlamasan da öter.)

Sanduğaç bulsañ sayrıy da bël. (Bülbül olursan ötmesini de bil.)

Sanduğaç cırın cırlıyım dip, üz cırındı unutma. (Bülbülün şarkısını söyleyeyim derken kendi şarkını unutma.)

Sanduğaç – çitlëkte, kargā – irëkte. (Bülbül kafeste, karga özgürlükte.)

Sandugaç kęçkēne de zur tavişlı. (Bülbül küçük, fakat büyük sesli.)

Sandugaçnı öyge ciberseñ, meçēññę çitlękke yap! (Bülbülü eve getirirsen kedinin kafese koy.)

Sandugaçnı sayrargā üyretmiler. (Bülbüle ötmeyi öğretmezler.)

Sandugaç sayrap ciñer, kargā kışkırap ciñer. (Bülbül öterek yener, karga galkayarak yener.)

Sayışkan sayrav bēlen sandugaç bulmas. (Saksağan ötmekle bülbül olmaz.)

Sandugaç şep sayraganı öçēn çitlękke ēlēge. (Bülbülü güzel öttüğü için kafese koyarlar.)

Sandugaç üz cirēnde sayrıy. (Bülbül vatanında öter.)

Sandugaç üz kädērēn üzē bēlēr. (Bülbül kendi değerini bilir.)

Sandugaç yuk yılın kargā dan totar. (Bülbülün olmadığı yıl karga şan kazanır.)

Tavis kavrıyı bēlen matur, sandugaç sayravı bēlen matur. (Tavus kuşu tüyü ile güzel, bülbül sesi ile güzel.)

3.1.1.3.3.10. Çalı Horozu

Tatar Türkçesindeki çalı horozuyla ilgili atasözlerinden çalı horozunun avlanan bir kuş olduğu ve kışın soğuk iklimlerde kışladığı anlaşılmaktadır.

Tatar

Körtlęk eytken di: “Körtke çumsam da, kışnı çığarmın”. (Çalı horozu “Kara altına saklansam da kışı geçiririm.” dermiş.)

Körtl k,  ar astına başın yeş rgen b len, artın k rmiyeler dip uyly. ( alı horozu kar altına başını gizlemiş de arkam görünmez diye düşünürmüş.)

 z tuyında k rtl k te biyy. (Kendi düğününde çalı horozu da oynar.)

3.1.1.3.3.11. Dawılpaz

Bu kuşla ilgili sadece Kazak Türkçesinde bir atasözü bulabildik. Öncelikle bu kuşun adının sözlükteki anlamına bakalım.

Dawılpaz: Atmaca gibi kuşun bir t r ²⁰³.

Kazak

Dawılpaz degen  us boladı,

Dawsı jer jaradı.

(Dawılpaz diye bir kuş var, sesi yeri titretir.)

3.1.1.3.3.12. Deve Kuşu

Deve kuşuyla ilgili atasözlerini Tatar Türkçesinde bulabildik. Bu atasözlerine deve kuşunun büyüklüğü yansımıştır. Diğer yandan onun diğer kuşlar gibi u madığından bahsedilmiş ve isminin özelliği belirtilmiştir.

Tatar

D ye  oşı başın  umęa tığıp kına av ıdan yeş r ne almıy. (Deve kuşu başını kuma gömüp av ıdan kurtulamaz.)

D ye  oşı, ni  oş t ğ l, ni d ye t ğ l. (Deve kuşu ne kuş ne deve.)

D ye  oşı y k t yes  n kümes,  anatın a ar, o mas. (Deve kuşu y k yüklesen yürümez; kanadını a ar, uçmaz.)

D ye  oşın da arbağa cigeler. (Deve kuşu da arabaya koşulur.)

²⁰³ Buralkıulı, a.g.e., s. 139.

3.1.1.3.3.13. Guguk Kuşu

Guguk kuşuyla ilgili atasözlerinin sayısı sınırlıdır. Bu atasözlerine guguk kuşunun özellikleri yansımıştır. Yuva yapmadığı, yumurtasını diğer kuşların yuvasına bıraktığı söylenerek onun iyi bir kuş sayılmadığı ortaya konulmuştur. Kendini beğenmiş, kendinden çok bahsetmeyi seven kişilerin simgesi olarak söylendiği görülmektedir.

Başkurt

İRte kıskırğan keküktēñ başı awırta. (Erken öten guguk kuşunun başı ağrır.)

Kekükke oya kerekmey. (Guguk kuşuna yuva gerekmez.)

Keküktēñ balahı kürşē oyahında. (Guguk kuşunun yavrusu komşusunun yuvasında.)

Kazak

Kökek öz atın özi şaşıradı. (Guguk kuşu kendi adını kendi çağırır.)

Tatar

İRte kıçkırgan kükēññ başı avırta. (Erken öten guguk kuşunun başı ağrır.)

Kükē balasın qarğa asrar, tuydıralmıy küzē çıgar. (Guguk kuşunun yavrusunu karga besler, doyuramadan gözü çıkar.)

Kükē gıyşıq tuta, balasın kara qarğa karıy. (Guguk kuşu aşık tutar, yavrusuna kara karga bakar.)

Kükē kıçkırmıy ceyññ yemē bulmıy. (Guguk kuşu ötmeden yazın tadı olmaz.)

Kükē kükeyñ üzē salğan, balasın qarğağa tapşırgan. (Guguk kuşu kendi yumurtlamış, yavrusunu kargaya emanet etmiş.)

Kükęge oya kirekmiy. (Guguk kuşuna yuva gerekmez.)

Maynuñ yemě küke bēlen. (Mayısın tadı guguk kuşu ile.)

3.1.1.3.3.14. Güvercin

Güvercinle ilgili atasözleri bu lehçelerin bazılarında ve çok az sayıda bulunmaktadır.

Başkurt

Baylık – kügersēn. (Servet, güvercin gibidir.)

Tatar

Kügerçēn bulıp tuğan қоş қарға bulıp үлmiy. (Güvercin olarak doğmuş bir kuş karga olarak ölmez.)

3.1.1.3.3.15. Kanarya

Kanarya hakkında sadece Tatar Türkçesinde bir atasözü bulabildik. Bu atasözünde evde kafeste yaşayan kanaryanın özgürlüğü arzuladığı söylenmiştir.

Tatar

Keneri üzě çitlěkte, küñlě irěkte. (Kanarya kendisi kafeste olsa da gönü özgürlükte.)

3.1.1.3.3.16. Karabaşlı İskete

Karabaşlı isketeyle ilgili atasözlerinin sayısı sınırlıdır. Bu atasözlerine isketenin küçüklüğü, zayıflığı ve güçsüzlüğü yansımıştır.

Kazak

Şıbın jep tawıspaydı, awruw egedi,

Şımşıқ jep tawıspaydı, шаşıр төgedi.

(Sinek yiyerek tüketmez, hastalık eker; karabaşlı iskete yiyerek tüketmez, saçıp döker).

Şımşıқ soysa da, қасапşı соysin. (Karabaşlı isketeyi keserse de kasap kessin.)

Kazak Türkçesinde karabaşlı iskete “şımşık” olarak isimlendirilmektedir. Kırgız Türkçesinde her türlü ufak kuşa “çımçık” denilmektedir²⁰⁴. Fakat serçe ayrı bir isimle anılmaktadır. “Çımçık” kelimesi karabaşlı isketenin tam karşılığı olmasa da ufak bir kuş olduğu için aynı isimle anılabildiğinden bu kelimenin geçtiği atasözlerine burada yer verdik.

Kırgız

Albağan kuştan ala moyun çımçık artıq. (Av avlamayan kuştan boynu ala iskete yeğdir.)

Çımçık özün kuş oyloyt. (İskete kendini kuş sanır.)

Çımçık, semirip, batmanga tolboyt. (İskete semirip batman çekmez.)

3.1.1.3.3.17. Karakuş

Karakuş, büyük ve yırtıcı bir kuş olsa da onun kartal ya da sungur gibi iyi ve asil bir cinsten olmadığı atasözlerine yansımıştır. Bu atasözlerinde karakuş kartal ve sungur ile kıyaslanmaktadır. Karakuşun özelliklerinin belirtildiği atasözlerinden onun değerli bir kuş olmadığı anlaşılmaktadır.

Kazak

Ķarakuş basıp jeydi, suñkar kuş şaşıp jeydi. (Karakuş basarak yer, sungur saçarak yer.)

Ķarakuş kayırğanmen bürkit bolmas. (Karakuş eğitilse de kartal olmaz.)

Kırgız

Ķara kuş Ķardına Ķarayt, şumkar çabıtına Ķarayt. (Karakuş karnına bakar, sungur avlayacak avına bakar.)

Nogay

²⁰⁴ **Kırgız Sözlüğü**, C. 1, s. 268.

Yamğır yavsa,

Ƙarağus balasın ƙorsalar.

Burşak yavsa,

Basın ƙorsalar.

(Yağmur yağsa karakuş yavrusunu korur. Dolu yağsa başını korur.)

Tatar

Ƙarağuş ta ƙoyaştan arı küterële almıy. (Karakuş da güneşten yüksek uçamaz.)

Ƙarakoşnıñ küzë ütkën balsa da, tamırı çërëgen ağaçka oya yasıy. (Karakuşun gözü keskin olsa da kökü çürümüş ağaca yuva yapar.)

3.1.1.3.3.18. Karga

Ele aldığımız bu lehçelerin atasözlerinde ismi en sık geçen kuşlardan biri kargadır. Kargayla ilgili atasözlerinde karganın çirkin olduğu ve sesinin hoş olmadığı belirtilmiştir. Bu nedenle atasözlerinde çirkinliğin örneği olarak geçmektedir. Karga, leş ve pislik gibi şeylerle beslendiği için kötülüğün, pisliğin simgesi olarak görülmektedir. Bununla birlikte karganın kuş olarak hiçbir yararının olmadığı da atasözlerine yansımıştır.

Başkurt

Ala ƙarğa aldan ƙıskırır. (Alakarga önceden bağırır.)

Balalı ƙarğa yëmge tuymaş. (Yavrusu olan karga yeme doymaz.)

Dus-işterëñ ƙarğa bulha, suƙığanıñ yëmtëk bulır. (Arkadaşların karga olursa gagaladığın leş olur.)

Ezem uƙıw mënen tabır, ƙarğa - sıƙıw mënen. (İnsan okumakla kazanır, karga galamakla kazanır.)

Haywan ülhe – karga şat, ezem ülhe – mulla şat. (Hayvan ölse karga sevinir, insan ölse molla sevinir.)

İkë karga huğıssa yabalakka yün bulır. (İki karga dövüşürse puhuya yün olur.)

Ƙara karga ƙanatin habınlap yuwhañ da aƙarmaś. (Kara karganın kanadını sabunla yıkasan da ak olmaz.)

Ƙarga küžë tizekke tōşör. (Karga gözü pisliği görür.)

Ƙarga küžë süpte. (Karga gözü çöpte.)

Ƙarga ƙarƙanı maƙtay. (Karga kargayı över.)

Ƙarga ƙarga mēnen osor. (Karga kargayla uçar.)

Ƙarga ƙarƙıldawın ƙuymaś. (Karga bağırmadan durmaz.)

Ƙarga ƙarƙanıñ küžēn suƙımay. (Karga karganın gözünü gagalamaz.)

Ƙarga üštërme küžēñdë suƙur. (Karga besleme, gözünü gagalar.)

Ƙarƙanan ƙarga tiwa. (Kargadan karga doğar.)

Ƙarƙanan ƙarawıl ƙuyhañ, östōñe yaw kiltërër. (Kargayı bekçi koyarsan düşman getirir.)

Ƙarƙanıñ ikë küžë yēmtëkte. (Karganın iki gözü leşte olur.)

Ƙarƙanıñ üz tawışı üzëne huş. (Karganın sesi kendine hoş.)

Ƙarƙanı sitlëkke yapmayzar. (Kargayı kafese koymazlar.)

*Ƙarġa la balahına “Appaġım” tiy r,
T rp  le balahına “Yum aġım” tiy r.
(Karga da yavrusuna “Bembeyazım” der, kirpi de yavrusuna “Yumu aġım”
der.)*

Ƙır   arġaġa b r ta  y te. (Kır  kargaya bir ta  yeter.)

*      arġa bulha , bala   arluġas bulmaş. (Kendin kargaysan yavrun
kırlandı  olmaz.)*

*Ya ġız  arġa  ar yaw ırma , ya ġız batır yaw  aytarma . (Yalnız karga kar
yaġdırmaz, yalnız batur savaşı kazanmaz.)*

Ya ġız  arġa y m e tuymaş. (Yalnız karga yeme doymaz.)

Kazak

*Eki  arġa talassa, bir  uzġına jem bolar. ( ki karga dövüşse bir kuzguna yem
olur.)*

 arġa balasın “Appaġım” der,

Kirpi balasın “Mamıġım” der.

(Karga yavrusuna “Bembeyazım” der, kirpi yavrusuna “Yumu aġım” der.)

 arġa  arġanı  közin  ukımaydı. (Karga karganın gözünü gagalamaz.)

 arġa  iyaġa uya salmaydı. (Karga yuvasını y kseġe yapmaz.)

* arġanı  bir közi – okta, bir közi – bokta. (Karganın bir gözü okta, bir gözü
bokta.)*

Sa   arġa saġaġınan iliner. ( htiyatlı karga boġazından asılır.)

Kırgız

Ƙarğa Ƙarğanıñ köziñ çoƙubayt. (Karga karganın gözünü gagalamaz.)

Ƙarğa süiyöt balasın “Appağım” dep. (Karga yavrusunu “Bembeyazım” diye sever.)

Özögü Ƙararğan Ƙarğa taş çoƙuyt. (Karnı acıkan karga taşı gagalar.)

Nogay

Abız bilgenin okır,

Ƙarğa körgenin şokır.

(Molla bildiğini okur, karga gördüğünü gagalar.)

Ƙan şıƙƙandı Ƙarğa biler,

Ƙan şıƙƙandı molla biler.

(Kan çıkarsa karga bilir, can çıkarsa molla bilir.)

Ƙarğa Ƙarğanıñ közin şokımas. (Karga karganın gözünü çıkarmaz.)

Ƙarğa şakırıp kış bolmas,

Torğay şakırıp yaz bolmas.

(Karga bağırarak kış gelmez, serçe öterek yaz gelmez.)

Ƙarğadıñ bir közi okta,

Bir közi bokta.

(Karganın bir gözü okta, bir gözü bokta.)

Tatar

Asıl buyavğa tüşken Ƙarğa Ƙarğalıƙtan çıƙmas. (Pahalı boyaya düşen karga yine karga olur.)

Balalı Ƙarğadan çöp te ƙalmıy. (Yavrusu olan kargadan çöp bile kalmaz.)

Çukığan karga aç bulmas. (Gagalayan karga aç kalmaz.)

Ecelë citken karga bõrkët bēlen uynıy. (Eceli gelen karga kartalla oynar.)

İdël kargası İdël ibēne, Cayık kargası Cayık cayına uçar. (İdil (Volga nehri) kargası İdil tarafına, Cayık (Ural nehri) kargası Cayık tarafına uçar.)

İkë karga talaşsa, bër kuzğınğa cim bulır. (İki karga dövüşse bir kuzguna yem olur.)

İrte torğan karga aşap tuya, soñ torğan karga borının kırır. (Erken kalkan karga yiyip doyar, geç kalkan karga burnunu vurur.)

Ğara karga gına kartaymıy. (Kara karga yaşlanmaz.)

Ğarga balasına: “Bër çukı da, biş artiña ğara” dip eyte, di. (Karga yavrusuna “Bir gagala da beş kere arkana bak” dermiş.)

Ğarga bēlen kükenēñ tūslerë bër de, tavışları başqa. (Karga ile guguk kuşunun renkleri aynı, sesleri farklı.)

Ğarga it aşasa da kıçkıra, tizek aşasa da kıçkıra. (Karga et yese de bağırır, bok yese de bağırır.)

Ğarga ğar tēlese, yañğır yavar. (Karga kar dilese yağmur yağar.)

Ğarga ğargağa “Yözëñ ğara” digen, di. (Karga kargaya “Yüzün kara” dermiş.)

Ğarga ğarğıldap kına ğar yavmıy. (Karga gaklarsa kar yağmaz.)

Ğarga küzēñ ğarga çukımıy. (Karga karganın gözünü gagalamaz.)

Ƙarġa ƙaňġıldap ƙaz bulmas. (Karga baġırarak kaz olmaz.)

Ƙarġa, ni hetlĕ ƙanatın ƙıyıp uĉsa da, ƙarĉıġa bulmas. (Karga kanadını ne kadar aĉarak uĉsa da atmaca olmaz.)

Ƙarġa, ni hetlĕ yugarı kŭterĕlmesĕn, barıbĕr ũleksege ƙunar. (Karga ne kadar yŭksek uĉsa da leşe konar.)

Ƙarġa ũzĕn ƙoŝ sanar. (Karga kendini kuş sanır.)

Ƙarġa ũstĕrseň, kŭzĕň uĉır. (Karga beslersen gŕzŭnŭ gagalar.)

Ƙarġanı kŭnde bĕr ƙarĉıldav. (Karganın işi gŭnde bir gaklamak.)

Ƙarġanı bal bĕlen sıylasaň da, tizek uĉımıy tuymas. (Kargaya bal versen de bok gagalamadan doymaz.)

Ƙarġanı itlĕkke yapmıylar. (Kargayı kafese koymazlar.)

Ƙarġanıň “ƙarĉ” digeni ũzĕne yem. (Karganın “gak” demesi kendine tatlı.)

Ŭzĕň ƙarġa bulġa, ƙaya barsaň da ƙara yomırĉa salarsıň. (Kendin karga olduktan sonra nereye gidersen git kara yumurta yumurtlarsın.)

Yŭz ƙarġaġa bĕr taş cite. (Yŭz kargaya bir taş yeter.)

Bazı atasŕzlerinde karga diġer kuşlarla kıyaslanarak bu kuşların kargadan ũstŭn gŕrŭldŭġŭ ifade edilmiştir.

Başkurt

Ejelĕ yĕtken ƙarġa bŕrkŕt mĕnen uynar. (Eceli gelen karga kartal ile oynar.)

Ejellě kargä qarsıǵa mēnen uynar. (Eceli gelen karga atmaca ile oynar.)

Handuǵas hayrap yēñěr, kargä qarqıldap yēñěr. (Bülbül öterek yener, karga gaklayarak yener.)

Handuǵas hayray tip, kargä kısqırǵan. (Bülbül ötüyor diye karga bağırması.)

Qazǵa ēyerem tip, qarǵanıñ boto hıǵan. (Kazı takip edeyim diye karganın bacaǵı kırılmış.)

Qargä maqtanıp şoñqar bulmaś, işek maqtanıp tolpar bulmaś. (Karga övünüp sungur olmaz, eşek övünüp tulpar olmaz.)

Qarǵanan handuǵas tıwmaś. (Kargadan bülbül doğmaz.)

Qarǵanan qarsıǵa tıwmaś, qarsıǵa kargä bulmaś. (Kargadan atmaca doğmaz, atmaca karga olmaz.)

Qarsıǵa qarǵanan qurqmaś. (Atmaca kargadan korkmaz.)

Qozǵon qarǵanı “qara” tip hurlaǵan. (Kuzgun kargayı “Kara” diye aşıǵılamış.)

Kazak

Qargä qazǵa elikteymın dep, sıyraǵın sındırıptı. (Karga kazı taklit edeyim deyip bacaǵını kırmış.)

Qargä maqtanıp suñqar bolmas, esek maqtanıp tulpar bolmas. (Karga övünüp sungur olmaz, eşek övünüp tulpar olmaz.)

Kırgız

Qargä, qarqıldap uçup, qaz bolboyt. (Karga bağırmaqla kaz olmaz.)

Ƙarĝa uçup řumķar bolboyt,

Eşek cügürüp tulpar bolboyt.

(Karga uçup sungur olmaz, eşek koşup tulpar olmaz.)

Nogay

Ƙarĝa neşe řaķırsa da ķaz bolmas. (Karga ne kadar baĝırsa da kaz olmaz.)

Tatar

Ƙarĝa, ķazĝa ohşıyım dip, botın ķayırĝan. (Karga kaza benzeyeyim derken bacaĝını kırmış.)

Ƙarĝa, tutıy ķoř yrşn yrp, z yrşn onıtķan. (Karga papaĝan gibi yryeyim derken kendi yürüyüşünü unutmuş.)

Ƙarĝadan ķarıĝa tuvmas. (Kargadan atmaca doĝmaz.)

Ƙaz kite dip ķarĝa kitken. (Kaz gidiyor diye karga da gitmiş.)

Sandugaç sayrıy dip ķarĝa ķıķırĝan. (Blbl tyrr diye karga da baĝırmıř.)

3.1.1.3.3.19. Kartal

Ele aldığımız lehçelerde kartalla ilgili söylenen atasözlerine kartalın gl ve asil bir kuş olduĝu yansımıştır. Eskiden bu coĝrafyalarda kartal avcılıĝı oldukça yaygındı. Bu durum atasözlerine de yansımış, ayrıca kartalın özelliklerinin tanımlanmasını etkilemiştir. Atasözlerinde kartalın bir av kuşu olduĝuyla ilgili görüşler sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Başkurt

Brkt - büzene tĝl. (Kartal bıldırcın deĝil.)

Brkt ķartayha sısķan awlay almay. (Kartal yaşlanırsa sıçan avlayamaz.)

Börköttö osowınan, yęğëttë eşënen tanıyzar. (Kartal uçmasından, yiğit işinen tanınır.)

Börköttöñ oyahı bëyëk taştı bulır. (Kartalın yuvası yüksek kayada olur.)

Ejelë yetken qarğa börköt mēnen uynar. (Eceli gelen karga kartal ile oynar.)

Taw kayahız bulmay, börköt oyahız bulmay. (Dağ kayasız olmaz, kartal yuvasız olmaz.)

Turğay qotorha, börkötke uqtala. (Serçe kudursa kartala saldırır.)

Kazak

Ajaldı qarğa bürkitpen oynaydı. (Eceli gelen karga kartalla oynar.)

Bala bürkit barlap uşadı,

Baba bürkit parlap uşadı.

(Yavru kartal deneyerek uçar, ata kartal yüksek uçar.)

Käri kıran, añşınıñ bastawşısı. (Tecrübeli kartal, avcının öncüsüdür.)

Qıran özine senedi, qırağı közine senedi. (Kartal kendisine güvenir, uyanık kişi gözüne güvenir.)

Qıyadağı kızıl tülkini

Qıyannan soqқан bürkit aladı.

(Yamaçtaki kızıl tilkiyi, gökyüzünden saldıran kartal yakalar.)

Tawındağı tülkini

Babındağı bürkit aladı.

(Dağdaki tilkiyi iyi bakımlı kartal alır.)

Kırgız

Acaldı ƙarƒa bürküť menen oynoyt. (Eceli gelen karga kartalla oynar.)

Asmanda cürgön ƙıran da tünögün köksöyt. (Gökte uçan kartal da gece yatacak yer arar.)

Ƙanattınıñ barı ƙıran emes,

Soylogondıñ barı cılan emes.

(Kanadı olan her kuş kartal değil, her sürünen hayvan yılan değil.)

Mergendiñ dartı – kiyikte,

Bürküttüñ dartı – biyikte.

(Avcının derdi avda, kartalın derdi yükseklerde.)

Tatar

Börkět beren avlasa – ölgēsē, tıçƙan avlasa – kölkēsē. (Kartal kuzu avlasa överler, sıçan avlarsa gülürler.)

Börkět biyikten ƙurıƙmas. (Kartal yüksekten korkmaz.)

Börkět büdene tügēl. (Kartal bıldırcın değil.)

Börkět ƙartaysa, tıçƙan avlarƒa ƙalır. (Kartal yaşlansa sıçan avlar.)

Börkět ƙıyan barda tıçƙan ēzlep mataşmıy. (Kartal tavşan varken sıçan aramaz.)

Börkētnēñ ƙanatı oçƙanda nıƒıy. (Kartalın kanadı uçarken kuvvetlenir.)

Börkētnēñ oyası biyik taşta bulır. (Kartal yuvası yüksek kayada olur.)

Tav kıyasız bulmıy, b rk t oyasız bulmıy. (Dağ kayasız olmaz, kartal yuvasız olmaz.)

Kartal hakkında olumsuz atasözleri de mevcuttur. Bu atasözleri kuş ve insanın ikisinin de yaşlandığında gücünü ve sağlığını kaybederek zor duruma düşeceğini belirtmektedir.

Başkurt

B rk t  artayha, sıs an awlar. (Kartal yaşlansa sıçan avlar.)

Kazak

Bürkit  artaysa, tı  an awlaydı. (Kartal yaşlansa sıçan avlar.)

Kırgız

B rk t  arisa  i  an ıl bolot. (Kartal kocadığında sıçan avlayıcı olur.)

B rk t  arisa,  i  an uulayt. (Kartal yaşlansa sıçan avlar.)

Tatar

B rk t batırlı  ha ına t   l, tama  ha ına  orban  zliy. (Kartal kahramanlık için değil, yemek için kurban arar.)

3.1.1.3.3.20. Kaz

Bu lehçelerde doğada yaşayan yabani kaz hakkındaki atasözlerinde onun ku u kadar kutsal olmasa da iyi bir kuş olarak kabul edildiği görülmektedir. Atasözlerinde kazın olumsuz olarak anılan bir kuş olan kargayla kıyaslanması onun insanlar tarafından sevilen bir kuş olduğunu göstermektedir. Atasözlerinden yaban kazlarının sürü halinde yaşadığı anlaşılmaktadır. Sürüden ayrılan kazın karga gibi olumsuz ve önemsiz bir kuşa yem olacağını belirten atasözü, toplumdaki birliğin önemine dikkat çekmektedir. Bu yönüyle kazı insanla kıyaslamak da mümkündür.

Kazın gelişi ilkbaharın geldiğini haber vermektedir. Bu da insanların uzun gözlemleri sonucu ortaya çıkan bir yorumdur.

Başkurt

Ayrılğan qaz tuplangan qarğağa yem bulır. (Ayrılan kaz toplu kargaya yem olur.)

Balalı qazğa yem timeş. (Yavrusu olan kaza yem kalmaz.)

Bër qaz kilëw mēnen yaz bulmaş. (Bir kazın gelişiyile yaz olmaz.)

İne qaz yomortka başkanda, ata qaz yanında biyir. (Dişi kaz kuluçkaya yattığında erkek kaz yanında oynar.)

İne qaz qañkıldamaha ata qaz barmay. (Dişi kaz bağırmasa erkek kaz yanına gitmez.)

Qaz qanatu – qawırhın, ir qanatu – at. (Kazın kanadı tüy, yiğidin kanadı at.)

Qaz qanatu hat yazır. (Kaz tüyü mektup yazar.)

Qaz qanatu kanun yazır. (Kaz tüyü kanun yazar.)

Qaz kilhe, yaz kile. (Kaz gelirse bahar gelir.)

Qaz - qaz mēnen, öyrek öyrek mēnen osor. (Kaz kaz ile, ördek ördek ile uçar.)

Küldēñ yemē qaz mēnen, tuyzıñ yemē kız mēnen. (Gölün tadı kaz ile, düğünün tadı kız ile çıkar.)

Kazak

Jalgız qazdıñ üni şıqpas. (Tek kazın sesi çıkmaz.)

Qaz kelse, jaz keler. (Kaz gelirse bahar gelir.)

Ƙaz şölde jürse de, közi kölde bolar. (Kaz çölde yürüse de gözü gölde olur.)

Ƙaz uçsa, köldi üyrek iyelenedi. (Kaz uçarsa gölü ördek sahiplenir.)

Kölde jüzgen koñır Ƙaz şöl Ƙadiriñ bile me,

Şölde jürgeñ duwadağ köl Ƙadiriñ bile me?

(Gölde yüzen kaz çölün kıymetini bilir mi, çölde yaşayan toy kuşu gölün kıymetini bilir mi?)

Tozğan Ƙazdı toptanğan Ƙarğa jem eter. (Yorulan kaz toplanmış kargalara yem olur.)

Kırgız

Adaşkan Ƙazdı toptoşkon Ƙarğa alat. (Kaybolan kazı toplanmış kargalar alır.)

Elinen bezgeñ – er oñbos,

Kölünön bezgeñ – Ƙaz oñbos.

(Vatanını terk eden adam onmaz, gölünü terk eden kaz onmaz.)

Ƙazdı tuurap Ƙarğanın butu sıñıptır. (Kazı taklit ederken karganın bacağı kırılmış.)

Nogay

Ƙarğa neşe şakırda da, Ƙaz bolmas. (Karga ne kadar bağırda da kaz olmaz.)

Ƙula tüzdi suv alsa, Ƙuba Ƙazdıñ tösinneñ,

Ƙulaşsızğa söz aytsañ, Ƙulağının tısınnañ.

(Uçsuz bucaksız bozkırı su alırsa kazın gövdesine (kadar) gelir, dinlemeyen kişiye söz söylersen kulağının dışından geçer.)

Tatar

Ayrılgan kaz tuplangan kargaga cim bulır. (Ayrılan kaz toplanmış kargalara yem olur.)

Balalı kazga cim times. (Yavrulu kaza yem kalmaz.)

Kaz artınan tavıķ İdıl aşıa uçmas. (Kazın arkasında tavuk İdil'i (Volga nehrini) geçerek uçmaz.)

Kaz kaķıldavdan tuymas, ürdek baķıldavın kuymas. (Kaz bağırmaktan sıkılmaz, ördek bağırmadan durmaz.)

Kaz – kaz bēlen, ürdek – ürdek bēlen oçar. (Kaz kaz ile, ördek ördek ile uçar.)

Kaz kilse – yaz kile. (Kaz gelirse bahar gelir.)

Kaz üzē çülde bulsa da, küzē küilde bulır. (Kazın kendisi çölde olsa da gözü gölde olur.)

Külde yörģen koņģır kaz, çü kaderēn bēlmidēr,

Çülde yörģen duvadaķ, küil kaderēn bēlmidēr.

(Gölde yüzen kaz çölün kıymetini bilmez, çölde yürüyen toy kuşu gölün kıymetini bilmez.)

Yalgız kaznıñ tavışı çıķmıy. (Tek kazın sesi çıkmaz.)

3.1.1.3.3.21. Keklik

Yaptığımız taramalar sonucunda keklik hakkında sadece Kazak ve Kırgız Türkçesinde birer atasözü bulabildik. Bulduğumuz atasözlerinde keklik ile ilgili çok fazla bilgi yoktur.

Kazak

Kekilik atkannıñ keştik kerdeñi bar. (Keklik vuranın bir akşamlık cakası vardır.)

Kırgız

Keklik öz atın özü çakırat. (Keklik kendi adını kendi çağırır.)

3.1.1.3.3.22. Kerkenez

Doğangiller familyasından olan kerkenezle ilgili söylenen atasözüne yalnızca Kazak Türkçesinde rastladık. Bu atasözünde kerkenezin kartal ya da sungur kadar değerli olmadığı belirtilmiştir.

Kazak

Kus joq jerde küykentay, suñkar köriner,

At joq jerde jaman tay, tulpar köriner.

(Kuşun olmadığı yerde kerkenez, sungur görünür, Atın olmadığı yerde kötü tay, tulpar görünür.)

3.1.1.3.3.23. Kırlangıç

Bu lehçelerdeki atasözlerinde kırlangıcın adı nadiren geçmektedir. Başkurt ve Tatar Türkçelerindeki atasözlerinin bazılarında kırlangıç bülbülle kıyaslanmaktadır. Kazak Türkçesinde ise kırlangıcın ilkbaharın habercisi olarak görüldüğü söylenmektedir.

Başkurt

Bër qarluğas mēnen yaz bulmay, bër bolot mēnen köz bulmay. (Bir kırlangıç ile bahar olmaz, bir bulutla güz olmaz.)

Bër qarluğas yaz kiltērmey. (Bir kırlangıç bahar getirmez.)

Qarluğas sanduğasğa ēyere almay. (Kırlangıç bülbülü takip edemez.)

Oşkanda qarluğas uzır, hayrağanda handuğas uzır. (Uçarken kırlangıç geçer, öterken bülbül geçer.)

Kazak

Qarlığaş – köktem jarşısı. (Kırlangıç, baharın habercisidir.)

Tatar

Qarlığaç sanduğaça iyere almas. (Kırlangıç bülbülü takip edemez.)

Qarlığaçnıñ kuyırğı ceplë, yılanıñ – tëlë. (Kırlangıcın kuyruğu çataldır, yılanın dili çataldır.)

3.1.1.3.3.24. Kızgış

Kazak Türkçesindeki bir atasözünde adı geçen bu kuşun gölde yaşadığı anlaşılmaktadır.

Kızgış: Göl kıyısında ve bataklıkta yaşayan, ensesinde kara tüyleri olan kahverengi alacalı küçük bir kuş²⁰⁵.

Kazak

Kızgış kışka köl pana, jetim kızğa el pana. (Kızgış kuşa göl sığınaktır, yetim kıza halk sığınaktır.)

3.1.1.3.3.25. Kuğu

Kuğu, ele aldığımız lehçelerin atasözlerinde güzelliğin ve temizliğin sembolü olarak görülmektedir. Başkurt mitolojisinde kuğunun kutsal bir kuş olduğu belirtilmektedir. “Ural Batır” destanında Ural’ın eşi Humay’ın kuğu olduğu söylenmektedir. Bununla birlikte kuğuyu vuran kişinin uğursuzluğa uğrayacağını söyleyen inanış da vardır²⁰⁶. Fakat bu inanca rağmen Başkurt ve Tatar Türkçesindeki atasözlerinde kuğunun görüldüğü yerde vurulması gerektiği ile ilgili tavsiye

²⁰⁵ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 10, s. 485.

²⁰⁶ Firdevs Hisametdinova, a.g.e., s. 9-10.

verilmektedir. Kazak Türkçesindeki atasözlerinde ise kuğu diğer kuşlar ve soylu, iyi insanlarla kıyaslanarak kuğunun asil ve temiz bir kuş olduğu ortaya konulmaktadır.

Bu lehçelerde kuğu kelimesinin karşılığı olan isme ak sözcüğünün eklenerek söylenmesi de tesadüf değildir. Ak sözcüğü Türk boylarında iyiliğin, temizliğin simgesi olarak görülmektedir.

Başkurt

Akkoş külden bulır, akşarlaq hıwza bulır. (Kuğu gölde olur, martı suda olur.)

Akkoş kürheñ, atıp al,

Bılbıl kürheñ, hatıp al.

(Kuğu görürsen vurup al, bülbül görürsen satın al.)

Her külden akkoş bulmaş. (Her gölde kuğu olmaz.)

Kazak

Akkuw jüzse, suw suluw. (Kuğu yüzerse su güzeldir.)

Akkuw kuşka oq tiyse,

Qanatın suğa tiygiyzbes.

Aksüyekke oq tiyse,

Körşisine bildirmes.

(Kuğu kuşa ok dğerse kanadını suya değdirmez, asil kişiye ok dğerse komşusuna belli etmez.)

Akkuwdıñ qasında japalaq jaraspas. (Kuğu yanında puhu yakışmaz.)

Qargamen joldas bolsañ, şoqıganıñ boq bolar,

Bürkitpen dos bolsañ, tamağıñ toq bolar,

Akkuwmen dos bolsañ, täniñ päk bolar.

(Kargayla dost olursan gagaladığın bok olur, kartalla dost olursan karnın tok olur, kuğuyla dost olursan tenin pak olur.)

Kırgız

Taza bolsoñ suuday bol,

Appak bolsoñ kuuday bol.

(Temiz olsan su gibi ol, beyaz olsan kuğu gibi ol.)

Tatar

Akkoş ayağına suv yukmas. (Kuğunun ayağı ıslanmaz.)

Akkoş her külge tüşmes. (Kuğu her göle konmaz.)

Akkoş kürseñ atıp al, bilbil kürseñ hatıp al. (Kuğu görürsen vurup al, bülbül görürsen satın al.)

Akkoş oçar kül kürëp, bilbil oçar göl kürëp. (Kuğu göl görerek uçar, bülbül çiçek görerek uçar.)

Akkoş yalgız yeşemes. (Kuğu yalnız yaşamaz.)

Ürdek, niçaklı ispaylansa da, akkoş bula almıy. (Ördek ne kadar süslense de kuğu olamaz.)

3.1.1.3.3.26. Kuzgun

Atasözlerinde kuzgunun pisliği ve kötülüğü temsil ettiği ifade edilmektedir. Karga gibi leşle beslendiği için kuzgun pis ve iğrenç bir kuş olarak değerlendirilmektedir.

Başkurt

Awsı kozğon awlamaş, öyrek awlar. (Avcı kuzgun avlamaz, ördek avlar.)

Қозғон қарғану “Кара” тип hurlaған. (Kuzgun kargayı kara diye aşağılamış.)

Қозғон үлекхенен қурқмаś. (Kuzgun leşten korkmaz.)

Қозғонға үлекхе kerek. (Kuzguna leş lazım.)

Mal ülhe қозғонға – yēm, eзем ülhe – mullaға yēm. (Hayvan ölse kuzguna yem, insan ölse mollaya yem.)

Yēmtēkten қозғон ērenmeś. (Leşten kuzgun iğrenmez.)

Kazak

Қaskırdıñ жүрген jeri қузғınsız болмас. (Kurdun yaşadığı yer kuzgunsuz olmaz.)

Қузғın as таңdamaydı. (Kuzgun yemek seçmez.)

Қузғın mıñ jasaydı. (Kuzgun bin yıl yaşar).

Kırgız

Eki қузғун талаśsa,

Bir қарғаға cem bolot.

(İki kuzgun dövüşse bir kargaya yem olur.)

Tatar

Қозғın балası anasınнан da uzған. (Kuzgun yavrusu anasını da geçmiş.)

Қозғın қарғану “Қара” dip hurlaған. (Kuzgun kargayı “Kara” diye aşağılamış.)

Ülekse isēn қозғın aldan sizer. (Leş kokusunu kuzgun önceden alır.)

3.1.1.3.3.27. Laçın

Avcılık için eğitilen kuşlardan biri de laçındır. Bu kuşla ilgili atasözleri Başkurt ve Tatar Türkçelerinde mevcuttur. Bu atasözlerinde söylenenlerden laçının asil bir kuş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Başkurt

Her қош осоп ılasın bulmay. (Her kuş uçarak laçın olmaz.)

ılasın қоша hawa kezǵırlǵ,

Sapkan atqa dala kezǵırlǵ,

Ata-inege bala kezǵırlǵ.

(Laçın kuşa hava değerli, koşan ata bozkır değerli, anne babaya çocuk değerli.)

ılasındıñ қолası kiñ. (Laçın kanadını uzağa sallar.)

Kebek hibǵp, ılasın totmayzar. (Kepek verip laçın tutmazlar.)

Osa almağan ılasınnan fayza yuq. (Uçmayı bilmeyen laçının faydası yok.)

Turğayzıñ tuzağına ılasın töşmeş. (Serçenin ağına laçın yakalanmaz.)

Tatar

Laçın қоша hawa қадǵırlǵ. (Laçın kuşa hava değerli.)

Ülgen laçınnan tǵǵı çıpçık artıq. (Ölü laçından diri serçe yeğdir.)

İrge devlet bǵterde қарға salsa da қаз alır,

İrden devlet kiterde laçın salsa az alır.

(Yiğit zengin olacağı zaman karga salsa da kaz alır, yiğitten zenginlik gidecekse laçın salsa az alır.)

3.1.1.3.3.28. Leylek

Leylek hakkında Başkurt, Kazak ve Tatar Türkçelerinde az sayıda atasözü bulabildik. Leyleğe Başkurt Türkçesinde “kawzı”, Kazak Türkçesinde “degelek”, Tatar Türkçesinde ise “leklek” denilmektedir.

Başkurt

Torna yomortka halha, kawzı eşen yırtır. (Turna yumurtlasa leylek içini yırtar.)

Kazak

Degelek kelse jaz bolar,

Bala-şağa mız bolar.

(Leylek gelirse bahar olur, çoluk çocuk sevinir.)

Tatar

Leklek, gomëre üter eleklep. (Leyleğin ömrü şikayetle geçer.)

Leklek te buldımı қош: yaz kilër de kış kiter. (Leylek kuş mu oldu; baharda gelir, kışın gider.)

Lekleknëñ kilëşën sorama, kitëşën sora. (Leyleğin gelişini sorma, gidişini sor.)

3.1.1.3.3.29. Martı

Martıyla ilgili atasözlerine martının baharın habercisi olduğu yansımıştır ve suda yaşayan bir kuş olduğu belirtilmiştir. Martıyla ilgili atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır.

Başkurt

Akkoş küilde bulır, aqsarlak hıwza bulır. (Kuğu gölde olur, martı suda olur.)

Kazak

Şağala kelmey jaz bolmas,

Şañқан kelmey boz bolmas.

(Martı gelmeden bahar olmaz, bembeyaz olmadan boz olmaz.)

Tatar

Akçarlaq kilmiy yaz bulmıy. (Martı gelmeden bahar olmaz.)

Akçarlaq suvda bulır. (Martı suda olur.)

3.1.1.3.3.30. Ördek

Ördek ile ilgili atasözlerine ördeğin yaşamının özelliği yansımıştır. Bu atasözlerinde ördek için suyun öneminden söz edilmiştir.

Başkurt

Aptırağan öyrek artı mēnen hıwğa sumğan. (Şaşkın ördek kıcıyla suya dalar.)

Awsı kozğon awlamaş, öyrek awlar. (Avcı kuzgun avlamaz, ördek avlar.)

Balalı öyrek külden sıkmaş. (Yavrulu ördek gölden çıkmaz.)

Donyanı hıw başha öyrekke ni kayğı? (Dünyayı su alsa ördeğe ne gam var?)

Öyrek hıwğa tuymaş. (Ördek suya doymaz.)

Kazak

Saşkan üyrek artımen jüzer. (Şaşkın ördek kıcıyla yüzer.)

Şaban üyrek burın uşar. (Yavaş ördek önceden uçar.)

Kırgız

Adam eli menen, kaz-ördök kölü menen. (İnsan vatanyyla, kaz ördek gölüyle.)

Çabal ördök murda uçat. (Yavaş ördek önceden uçar.)

Ördök çokto çulduķ biy. (Ördek yokken su çulluķu hakim olur.)

Tatar

Aptırağan ürdek külge artı bēlen çumar. (Şaşkın ördek kıcıyla suya dalar.)

Balalı ürdek külden kitmes. (Yavrulu ördek gölden gitmez.)

Bötēn dönyenē suv alsa, ürdekke ni ğam bar? (Tüm dünyayı su alsa ördeğe ne gam var?)

Ürdek balası kükeyde ük suvni bēle. (Ördek yavrusu daha yumartadayken suyu bilir.)

Ürdek, niçaqlı ispaylansa da, aqkoş bula almıy. (Ördek ne kadar süslense de kuğu olamaz.)

Yöze bēlmēgen ürdek suvğa kērmes. (Yüzmeyi bilmeyen ördek suya girmez.)

3.1.1.3.3.31. Papağan

Papağanla ilgili atasözlerinin sayısı sınırlıdır. Bu atasözlerine papağanın güzelliği ve diğer özellikleri yansımıştır.

Kazak

Totı kus boyun körip zorlanadı,

Ayağın körip qorlanadı.

(Papağan tüyüne bakarak gururlanır, ayağına bakarak üzülür.)

Kırgız

Totu çünü menen, bulbul ünü menen. (Papağan tüyü ile, bulbul sesi ile.)

Tatar

Bılbulniñ önē tatlı, tutıyniñ tēlē tatlı. (Bulbulün sesi tatlı, papağanın dili tatlı.)

Tutıy ayağın küröp hurlanadı, buyın küröp sırlanadı. (Papağan ayağına bakarak üzülür, tüyüne bakarak nazlanır.)

Tutıy söyleşerge öyrenen, kēşē bula almas. (Papağan konuşmayı öğrenir, fakat insan olamaz.)

Tutıy tēlē arķasında çitlēkke kēre. (Papağan dili yüzünden kafese girer.)

3.1.1.3.3.32. Puhu

Gündüz yuvasında saklanıp gece ava çıkan bir yırtıcı kuş olan puhunun bu özelliği atasözlerine yansımıştır. Puhunun gündüzleri savunmasız olduğu belirtilmiştir. Bu atasözlerinden puhunun değerli bir kuş olmadığı anlaşılmaktadır. Puhunun değerli veya asil bir kuş olmadığı sungurla karşılaştırıldığı atasözünde vurgulanmıştır.

Başkurt

Bıltır ülgēn yabalaķ bıyıl başın kütermeś. (Geçen sene ölen puhu bu sene başını kaldırmaz.)

İki kargā huğısha, yabalaķka yön bulır. (İki karga dövüşse puhuya yün olur.)

Yabalaķka könden tön yaķşı. (Puhuya gece gündüzden iyidir.)

Yabalaķtı hıypaw mēnen şoñķar bulmaś. (Puhuyu okşamakla sungur olmaz.)

Yamandıñ kösö yabalaķka yētēr. (Kötü kişinin gücü puhuya yeter.)

Kazak

Aķķuwdıñ қasında japalaķ jaraspas. (Kuğunun yanına puhu yakışmaz.)

Japalaķ sıypağanmen suñķar bolmas,

Jabını maқтаğanmen tulpar bolmas.

(Puhuyu okşamakla sungur olmaz, jabıyı övmekle tulpar omaz.)

Japalaqqa künnen tün jaqsı. (Puhuya gece gündüzden iyidir.)

Japalaqtı taspen ursañ da, japalaq öledi,

Tastı japalakpen ursañ da, japalaq öledi.

(Puhuyu taşla vursan da puhu ölür, taşa puhuyu vursan da puhu ölür.)

Kırgız

Capalaq menen taştı ursa da, capalaq ölot. (Puhuyla taş vursalar da puhu ölür.)

Tatar

Bıltır ülgem yabalaq bıyıl başın kütergen. (Geçen sene ölen puhu bu sene başını kaldırmış.)

Çıraysız yabalaqñı urman da kuğan, avıl da kuğan. (Çirkin puhuyu orman da kovalamış, köy de kovalamış.)

Üzë yabalaq bulgan, üzën laçın atagan. (Kendisi puhu olsa da kendini laçın diye isimlendirmiş.)

Yabalaq kürmegenge koyaş gayëplë tügël. (Puhunun göremediğine güneş suçlu değil.)

Yabalaq yılıy, urman yoklıy. (Puhu ağlar, orman uyur.)

Yabalaqqa können tün yaqtı. (Puhuya gece gündüzden aydınlık.)

3.1.1.3.3.3. Saksagan

Atasözlerine saksaganın çok ihtiyatlı bir kuş olduğu ve her şeyden sakındığı yansımıştır. Saksaganın bu hareketlerine olumsuz taraftan bakılmaktadır. Bazı atasözlerinde saksaganın hırsız bir kuş olduğu söylenmiştir. Bazı atasözleri ise kendisi hırsız olduğundan etrafındaki insanları da hırsız olarak görüp onlardan sakınan kişileri hatırlatmaktadır. Bununla birlikte bazı atasözlerinde saksaganın çok kurnaz bir kuş olduğu da söylenmektedir.

Başkurt

Haqlıktı hayışkandan öyren. (İhtiyatlılığı saksagandan öğren.)

Hayışkandı buyaw mēnen tawis bulmaś. (Saksaganı boyamakla tavuş kuşu olmaz.)

Hayışkan hayraw mēnen handuğas bulmaś. (Saksagan ötmeyle bülbül olmaz.)

Hayışkan hikērem tip, üz yöröwēn onotkan. (Saksagan zıplayayım derken kendi yürüyüşünü unutmuş.)

Ƙarga hayışkan yöröwēn yöröyöm tip, üz yöröwēn onotkan, imiş. (Karga, saksagan gibi yürüyeyim derken kendi yürüyüşünü unutmuş.)

Kazak

Bir ƙarlığaş kelgenmen jaz bolmaydı,

Bir sawışkan kelgenmen ƙıs bolmaydı.

(Bir kırlangıcın gelmesiyle bahar olmaz, bir saksaganın gelmesiyle kış olmaz).

Ƙus jamanı – sawışkan. (Kuşun kötüsü saksagandır.)

Ƙustiñ ƙuwı - sawışkan. (Kuşun kurnazı saksagandır.)

Sawışkan şoƙısa da, toƙ bolmaydı. (Saksagan galamakla tok olmaz).

Sawısķan totıķustıñ jürisine salam dep,

Öz jürisinen ayrılıptı.

(Saksağan papağanın yürüyüşünü taklit ederken kendi yürüyüşünü unutmuş.)

Sawısķan bir şokıp, kırık karanadı. (Saksağan bir kere gagalayıp kırk kere etrafa bakar.)

Sawısķan saķtıǵınan ölmeydi, suķtıǵınan öledi. (Saksağan ihtiyatlılığından ölmez, açgözlülüğünden ölür.)

Sawısķannan saķ bol. (Saksağandan ihtiyatlı ol.)

Kırgız

Saǵızǵan saķtıǵınan ölböyt, suķtuǵınan ölot. (Saksağan ihtiyatlılığından ölmez, açgözlülüğünden ölür.)

Tatar

Sayısķan cirge bër kunganda kırık sikërër. (Saksağan yere bir konduğunda kırk kere zıplar.)

Sayısķan koyrıǵı bēlen sizer. (Saksağan kuyruğu ile hisseder.)

Sayısķan saķ bulır. (Saksağan ihtiyatlı olur.)

Sayısķan sayrav bēlen sandugaç bulmas. (Saksağan ötmekle bülbül olmaz.)

Sayısķan, tuvrı oçsa da, kıyık yeşer. (Saksağan doğru uçsa da eğri yaşar.)

Sayısķan tutıy tēlēn eleklēp saķav kalǵan. (Saksağan papağanın dilinden şikayet ederken kendisi de peltek olmuş.)

Sayıſkan, üzë bur bulğaç, oyasınıñ tübesën kaplağan. (Saksağanın kendisi hırsız olduğundan yuvasının tepesini kaplamış.)

Sayıſkannıñ koyırığı üzënnen ſep. (Saksağanın kuyruğu kendisinden hızlı.)

3.1.1.3.34. Serçe

Bu lehçelerde serçe farklı isimlerle anılmaktadır. Bu atasözlerine serçenin küçüklüğü, zayıflığı yansımıştır. Bununla birlikte serçe elinden gelmeyen işlerle uğraşan kişileri simgelemektedir.

Başkurt

Hawalağı tornağa aldanıp, qulıñdağı turğayzı yëberme. (Havadaki turnayı tutacağım diye elindeki serçeyi kaçırma.)

Hawalağı tornanan qulıñdağı turğay artıq. (Havadaki turnadan elindeki serçe yeğdir.)

Seben tuwlap, tezre vatmaş, turğay tuwlap kertem yëmërmez. (Sinek hırçınlaşıp pencere camını kırmaz, serçe hırçınlaşıp parmaklığı yıkmaz.)

Şuñqarzan kuş qurka, turğayzan kort qurka. (Sungurdan kuş korkar, serçeden kurt korkar.)

Turğay qutırha, börkötke uqtala. (Serçe kudursa kartala saldırır.)

Turğayzıñ tuzağına ılasın töşmeş. (Serçe ağına laçın yakalanmaz.)

Kazak

Butanı panalağan torğay aman qaladı. (Çalıya sığınan serçe sağ kalır.)

Qutırğan iyt, iyesin qabadı,

Qutırğan torğay, bürkitke şabadı.

(Kuduran it, sahibini kapar; kuduran serçe, kartala saldırır.)

Ƙurtaƙanday torğay da, öz uyasın ƙorğaydı. (Ufacık serçe bile kendi yuvasını korur.)

Torğay jañbır jawsa, balasın ƙorğaydı,

Burşak jawsa, öz basın ƙorğaydı.

(Serçe yağmur yağsa yavrusunu korur, dolu yağsa başını korur.)

Torğaydan ƙorıƙƙan egin ekpeydi. (Serçeden korkan ekin ekmez.)

Kırgız

Taraançı jegen taruunun, bödönö tartat cazasın. (Serçenin yediğı darının cezasını bildiricin çeker.)

Taraançıdan ƙorƙƙan taruu aydabayt. (Serçeden korkan darı ekmez.)

Nogay

Ƙarğa şakırıp kış bolmas,

Torğay şakırıp yaz bolmas.

(Karga bağırarak kış olmaz, serçe ötmekle yaz olmaz.)

Tatar

Avçı çıpçıƙƙa tozaƙ ƙormas. (Avcı, serçeye ağ kurmaz.)

Bayğış çıpçıƙ avlar. (Baykuş serçe avlar.)

Bër ƙuldan ıçƙınƣan çıpçıƙnı yañadan totalmassıñ. (Elden bir kaçan serçeyi yeniden tutamazsın.)

Çıpçıƙ “Çıbıƣım” di, ƙarğa “Ƙayınım” di imiş. (Serçe “Çubuğum” der, karga “Kayın ağacım” dermiş.)

Çıpçık duvlap, kirt cıměre almas. (Serçe hırçınlaşıp parmaklığı yıkamaz.)

Çıpçık kıbirdamı toralmıy. (Serçe kıpırdamadan duramaz.)

Çıpçık kótırsa yabalakka çabar. (Serçe delirirse puhuya saldırır.)

Çıpçıkñıñ da üzěne küre moñı bar. (Serçenin de kendine göre gamı var.)

Çıpçık ta tutıy kızın sorağan, ti. (Serçe de papağanın kızını istemiş derler.)

İl üstěnde çıpçık ülmıy. (Halk içinde serçe ölmez.)

Ğart çıpçıkñı kibekke aldıy almassıñ. (Yaşlı serçeyi kepekle kandıramazsın.)

3.1.1.3.3.35. Sığırıcık

Sığırıcıkla ilgili Tatar Türkçesinde iki tane atasözü bulabildik. Bu atasözlerinde sığırıcığın özelliklerine yer verilmiştir. Sığırıcık, kışın sıcak iklimlere gitse de ilkbaharda vatanına dönen bir kuştur.

Tatar

Sıyırçık bala çığargançı gına sayrıy. (Sığırıcık, yavruları yumurtadan çıkana kadar öter.)

Sıyırçık, diñgěz artına kitse de, üz oyasına kayta. (Sığırıcık denizin öte tarafına gitse de kendi yuvasına döner.)

Sıyırçık sıyırdan kırıkmas. (Sığırıcık sığırdan korkmaz.)

3.1.1.3.3.36. Sungur

Avcılık için eğitilen kuşların içinde sungurun ayrı bir yeri olduğu atasözlerinden anlaşılmaktadır. Bu lehçelerin tümünde sungur asil cinsli bir at olan

tulparla karşılatırılmaktadır. Bu şekilde onun asil bir kuş olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bunun yanı sıra sungurun puhu ve karga gibi kuşlarla kıyaslandığı atasözlerinden sungurun diğer kuşlardan üstün görüldüğü anlaşılmaktadır.

Başkurt

Aşıl şoñkar kaz alha, kanatın kanğa tigězmeş. (Asil sungur kaz avlarsa kanadını kana değdirmez.)

Attıñ barı tolpar bulmaş,

Qoştoñ barı şoñkar bulmaş.

(Her at tulpar olmaz, her kuş sungur olmaz.)

Qoşta - şoñkar, yolkıla – tolpar (aşıl). (Kuşta sungur, yolkıda tulpar asildir.)

Kazak

Aqsuñqardıñ balası aldına qoymay as jemes. (Ak sungurun yavrusu önüne koymadan yemek yemez.)

Aspandağı suñqardan qoldağı turımtay artıq. (Gökteki sungurdan eldeki turımtay iyidir.)

Attıñ bări tulpar bolmas,

Kustıñ bări suñkar bolmas.

(Her at tulpar olmaz, her kuş sungur olmaz.)

Qara qus basıp jeydi,

Suñkar şasıp jeydi.

(Karakuş basarak yer, sungur etrafa saçarak yer.)

Qarğa maqtanıp suñkar bolmas, esek maqtanıp tulpar bolmas. (Karga övünüp sungur olmaz, eşek övünüp tulpar olmaz.)

Sayatşınıñ suñqarı

Salğan jerden iledi.

(Avcının sunguru avı hemen avlar.)

Suñkar kanatı uşkanda katayadı. (Sungurun kanadı uçarken kuvvetlenir.)

Suñkar ormanğa tartar,

Tulpar qorğanğa tartar.

(Sungur ormana doğru uçar, tulpar kaleye doğru koşar.)

Kırgız

Attın baarı tulpar bolboyt,

Quştun baarı şumkar bolboyt.

(Her at tulpar olmaz, her kuş sungur olmaz.)

Qarğa uçup şumkar bolboyt,

Eşek cügürüp tulpar bolboyt.

(Karga uçup sungur olmaz, eşek koşup tulpar olmaz.)

Tatar

Asıl şoñkar kaz alsa, kanatın kanğa tigězmes. (Asil sungur kaz avlasa kanadını kana değdirmez.)

İkě şoñkar talaşsa, běr qarğağa cim bulır. (İki sungur dövüşse bir kargaya yem olur.)

Qarğa balası qarğa bulıyım dir, şoñkar balası şoñkar bulıyım dir. (Karga yavrusu karga olayım der, sungur yavrusu sungur olayım der.)

Qoşnıñ barı şoñkar bulmas. (Her kuş sungur olmaz.)

Oçkan qoşnıñ barısı şuñkar tügěl. (Her uçan kuş sungur değıl.)

Şoñkar, havada yolkar. (Sungur havada saldırır.)

Şoñkar yuhta yabalaq meydan totar. (Sungur yokken puhu meydan okur.)

Şoñkardan koş kurkır, turğaydan kort kurkır. (Sungurdan kuş korkar, serçeden kurt korkar.)

Toyagı bötën tolpar yuk, kıyağı bötën şoñkar yuk (Tırnağı bütün tulpar yok, kanadı bütün sungur yok.)

3.1.1.3.3.37. Şahin

Avcılıkta kullanılan diğer bir yırtıcı kuş olan şahinle ilgili atasözlerinin sayısı azdır. Diğer lehçelerle karşılaştırıldığında Kazak Türkçesinde şahinle ilgili daha çok atasözü bulunmaktadır. Bu atasözlerinde şahin diğer yırtıcı kuşlarla kıyaslanmış ve şahinin olumsuz tarafları ortaya konulmuştur. Bazı atasözlerinde ise şahinin avcılıktaki çevikliği övülmektedir.

Başkurt

Etelgēñe tıy, qarsıǵanı huy. (Şahini koy, atmacanı kes.)

Ülēmñez donya yuk,

Etelgēñez yılǵa yuk.

(Ölümsüz dünya olmaz, şahinsiz nehir olmaz.)

Kazak

İytelgi qazan qaynatadı. (Şahin kazan kaynatır.)

İytelgi salǵan et jeydi, atınıñ etin iyt jeydi. (Şahin salan et yer, atının etini it yer.)

İytelginiñ balası ilmey qalmas. (Şahinin yavrusu av almadan durmaz.)

İytelginiñ kızıǵına kızsañ qarşıǵañdı kamşı etersiñ. (Şahinin avcılıǵını görürsen atmacayı kamçı yaparsın.)

Qarşıǵa kanjıǵa kızartadı, iytelgi etek bulǵaydı. (Atmaca eyerin ter kisini kızartır, şahin elbisenin eteǵini pisletir.)

Kırgız

İtelgi salba, kepil alba. (Şahinle av avlama, kefil alma.)

Tatar

Etelgë itek pıçratır. (Şahin etek pisletir.)

Etelgë maqtansa, “Tıçkan tottum” dir. (Şahin övünse “Sıçan tuttum” der.)

Etelgëñe kuy, qarçıǵanı çöy. (Şahini koy, atmacayı fırlat.)

3.1.1.3.3.38. Şaja

Kazak Türkçesinde “şaja” denilen bir kuşla ilgili yalnız bir atasözü bulabildik. Bu kuşun değerli bir kuş olarak görülmediği atasözünden anlaşılmaktadır.

Şaja: Dağlık yerlerde yaşayan, kötü sesli bir kuş²⁰⁷.

Kazak

Qus jamanı – şaja, dos jamanı – baja. (Kuşun kötüsü şaja, dostun kötüsü bacanaktır.)

3.1.1.3.3.39. Şüregey

Şüregey: Ördeğin küçük bir cinsi²⁰⁸.

Kazak

Şüregey atqanniñ üş kündik taltanı bar. (Şüregey vuranın üç günlük böbürlenmesi vardır.)

²⁰⁷ Telkoja Januzakulı, **a.g.e.**, s. 713.

²⁰⁸ Buralkıulı, **a.g.e.**, s. 648.

3.1.1.3.3.40. Tarla Kuşu

Tarla kuşuyla ilgili atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu atasözlerinde tarla kuşunun küçüklüğü ve zayıflığından söz edilmiştir.

Başkurt

Bütegege buz turğay ėyeleşer. (Çalılığı tarla kuşu sahiplenir.)

Kazak

Kerüwenniñ tüngi jürisin boztorğay bileği. (Kervanın gecede ki yürüyüşünü tarla kuşu bilir.)

Tatar

Sarıkka sıyınan turğay da sav kala. (Koyuna sığınan tarla kuşu da sağ salim kalır.)

Turğay qotırsa borketke çabar, ėt qotırsa, iyesen qabar. (Tarla kuşu kudursa kartala saldırır, it kudursa sahibini ısırır.)

Turğay, yañğır tise, balasın yeşere, raşkı tise, üz başın yeşere. (Tarla kuşu yağmur yağsa yavrusunu saklar, dolu yağsa kendi başını saklar.)

3.1.1.3.3.41. Tavus Kuşu

Tavus kuşuyla ilgili atasözlerine sadece Başkurt ve Tatar Türkçelerinde rastlayabildik. Bu atasözlerinde tavus kuşunun güzelliğı ön plana çıkmaktadır. Fakat bazı yaratıkların (insan da dahil) dış görünüşüne, göz alıcı güzelliğine aldanmamak gerektiğı de söylenmektedir.

Başkurt

Hayıskandı buyaw mēnen tawis bulmaş. (Saksağanı boyamakla tavus kuşu olmaz.)

Tatar

Tavis – kavrıyı bēlen matur. (Tavus kuşu tüyü ile güzeldir.)

Tavis kiyinēr de yasanır, akkuş koyınır da sıypanır. (Tavus kuşu giyinir ve süslenir, kuğu yüzer de güzelleşir.)

Tavis қошо куйрығына бақса – kinengen, аяғына бақса – cirengen, di. (Tavus kuşu kuyruğına baktığında sevinir, ayağına baktığında iğrenir derler.)

Tavisniñ külmegě yēfek bulsa da, аяғы ıştır bulır. (Tavus kuşunun gömleğı ipek olsa da ayağına kaba kumaş sarar.)

3.1.1.3.3.42. Toy Kuşu

Bu kuşla ilgili atasözlerinden toy kuşunun bozkırda daha çok çöllü yerlerde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bozkırda yaşayan bir kuş için gölün hiçbir öneminin olmadığı belirtilmiştir. Tatar Türkçesinde bu kuş “duvadak” ve “düdek” kelimeleriyle anılmaktadır.

Kazak

Duwadaқ şölsizde, қаз-үйрек көлсizde тура алмайды. (Toy kuşu çölsüz yerde kaz, ördek gölsüz yerde yaşayamaz.)

El қадирin bilmegen zentalақ, көл қадирin bilmegen duwadaқ. (Zalim kişi yurdunun kıymetini bilmez, toy kuşu gölün kıymetini bilmez).

Tatar

Külde yörgeñ қоңғыр қаз, чүл қадәрән бөлmidәр,

Чүлде yörgeñ duwadaқ, күл қадәрән бөлmidәр.

(Gölde yüzen kaz çölün kıymetini bilmez, çölde yürüyen toy kuşu gölün kıymetini bilmez.)

3.1.1.3.3.43. Turna

Bu lehçelerde sadece birkaç atasözünde turnanın adı geçmektedir. Bu atasözlerinde turna olumsuz bir kuş olarak görülmektedir. Bununla birlikte atasözlerine turnanın boyunun uzunluğu ve vücudunun özellikleri yansımıştır. Kazak Türkçesindeki bazı atasözlerinde turna, yaygaracı reis veya olumsuz kişileri simgelemektedir. Eldeki az şeyle yetinmenin gerektiği turnayla ilgili atasözlerinde vurgulanmaktadır.

Başkurt

Hawalağı tornağa aldanıp, kuliñdağı turğayzı yěberme. (Havadaki turnayı tutacağım diye elindeki serçeyi kaçıрма.)

Hawalağı tornanan kuliñdağı turğay artıq. (Havadaki turnadan elindeki serçe yeğdir.)

Ƙarğa oyahına torna oyalagan. (Karga yuvasına turna yerleşmiş.)

Torna mēnen duś bulhañ, başından ƙayğı kitmeś. (Turnayla dost olursan başından üzüntü gitmez.)

Tornanan ƙurıƙƙan tarı ikmeś. (Turnadan korkan darı ekmez.)

Kazak

Aspandağı tırnanı ustaymın dep, koliñdağı şımşığıñnan ayrılma. (Gökteki turnayı tutacağım diye elindeki kanaryandan ayrılma.)

Jasawılıñ tırna bolsa,

Küniñ ƙıyƙuwmen öter.

(Bekçin turna olursa günün bağırmakla geçer.)

Tırna – kökte, tuyağı jerde. (Turna gökyüzünde, bacağı yerde.)

Tırnadan bastık oysa,

Basınan ıyuw ketpes.

(Turnayı patron yaparsan başından sıkıntı gitmez.)

Kırğız

Turnanın da başcısı bar. (Turnanın da patronu var.)

Nogay

Turna kelse, ıs bolmas. (Turna gelse kış olmaz.)

Tatar

Havadağı tornanı tutam dip, ulıdağı ıpını ciberme. (Gökteki turnaya tutayım derken eldeki serçeyi kaçırma.)

Torna da ıyblanı taqlap, tuğan cire ayta. (Turna Kâbe'yi bırakıp vatanına geri döner.)

Torna tuğan suvına (ayta). (Turna vatanına döner.)

Torna yomıra salana, aranı artı yırtıla imi. (Turna yumurtladığı için karganın kızı yırtılmış.)

Tornadan uran tarı ikmes. (Turnadan korkan darı ekmez.)

Tornadan yasavıl uysa, başıın ıyuv kitmes. (Turnadan bekçi koysan başından sıkıntı gitmez.)

Yüz ıpık ırıldavınnan br tornanı torıldap kuyuvı artık. (Yüz serçenin ötmesinden bir turnanın bağırması yeğdir.)

3.1.1.3.3.44. Tuyğın

“Tuyğın” adlı yırtıcı kuşla ilgili Kazak Türkçesinde iki atasözü bulabildik. Bu atasözlerinden tuyğının avcılık için kullanıldığı ve çevik bir kuş olduğu anlaşılmaktadır.

Tuyğın: Atmaca gibi doğangillerden yırtıcı bir kuş²⁰⁹.

Kazak

Eki tuyğın jabılsa qazdıñ sorı. (İki tuyğın saldırırsa kazın felaketidir.)

Tuyğınñ ilüwi artıq. (Tuyğının yakalaması ayırdır.)

3.1.1.3.3.45. Ular

“Ular” adlı kuşla ilgili atasözleri Kazak Türkçesindeki mevcuttur; ancak bu atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Atasözlerinden uların etinin çok lezzetli olduğu ve avlanmasının zor olduğu anlaşılmaktadır.

Ular: Vücudu çok büyük olmayan, tüyü kalın olan bir kuş. Dağda ve gölde yaşayan türleri vardır²¹⁰.

Kazak

Ular etin jeseñ üyrek eti borıq tatıydı. (Ular etini yersen ördek eti tatsız gelir.)

Ular etin jegen bar ma,

Ulıtawğa sıqqan bar ma?

(Ular etini yiyen var mı, Uludağ’a giden var mı?)

3.1.1.3.3.46. Üki

Bu kuş hakkında Kazak Türkçesinde sadece bir atasözüne rastlayabildik. Kazak Türkleri ükinin tüylerini kadınların şapkalarını ve bir müzik aleti olan dombırayı süslemek için kullanmışlardır. Ayrıca ükinin süs için kullanılan tüyüne de “üki” denilmektedir.

²⁰⁹ Buralkıulı, a.g.e., s. 567.

²¹⁰ Buralkıulı, a.g.e., s. 593.

Üki: Baykuşgiller familyasına ait büyük bir yırtıcı kuş.²¹¹

Kazak

Kündiz bürkit alsa, tünde üki alar. (Gündüz kartal avlanır, gece üki avlanır).

3.1.1.3.3.47. Yelve

Başkurt

Bër yıl tartay himërhe, bër yıl büzene himëre. (Bir yıl yelve semirse, bir yıl bıldırcın semirir.)

Ğarğa “ğar ğar” tigenge, tartay “tar tar” di. (Karga “gak gak” dediğinde, yelve “tar tar” der.)

Tartay tëlënen taba. (Yelve dilinden bulur.)

Toromtay tigen oskor қоş, turgay taşlap, tartay almaş. (Bozdoğan denilen çevik kuş, serçeyi bırakıp yelveyi almaz.)

Tatar

Bër tartarğa dönya tar. (Bir yelveye dünya dar.)

İkë ğaripke bër tartay. (İki garibe bir yelve.)

Ğarğa “ğar ğar” digende, tartar da “tar tar” di. (Karga “gak gak” dediğinde, yelve “tar tar” der.)

Ğarğa yavım tëlër, tartar ayaz tëlër. (Karga yağmur diler, yelve açık hava diler.)

Tartar tëlënnen tabar. (Yelve dilinden bulur.)

²¹¹ A.e., s. 601.

Tartarnıñ tēlē başına citer. (Yelvenin dili başına yeter.)

3.1.1.4. Böcekler

3.1.1.4.1. Ağaç Kurdu

Ağaç kurdu hakkındaki atasözlerinde onun bitkilere verdiği zarardan ve bu yüzden ağaç kurdunu küçümsememek gerektiğinden bahsedilmiştir.

Başkurt

Ağastıñ yomşağın kort başır. (Ağacın yumuşağını kurt basar.)

Almanıñ alına kort töşör. (Elmanın kırmızısını kurt yer.)

Almanıñ asılın kort aşar. (Elmanın en iyisini kurt yer.)

Qatı ağastı yomşak kort aşar. (Sert ağacı yumuşak kurt yer.)

Kızıl almanıñ eşē kort. (Kırmızı elmanın içi kurt olur.)

Şoñkarzan қоş қурқа, торғайзан қорт қурқа. (Sungurdan kuş korkar, serçeden kurt korkar.)

Yomşak ağastı kort başır, yomşak kēşēñē hüž başır. (Yumuşak ağacı kurt basar, uysal kişiyi söz basar.)

Kazak

Jumsaq aғaş қurtқа жем.

Jumsaq adam жұртқа жем.

(Yumuşak ağaç kurda yem olur, uysal insan millete yem olur.)

Tatar

Yafraq qortı yasmıktay bulsa da, baqçañnı qorıtır. (Yaprak kurdu mercimek kadar olsa da bahçeni kurutur.)

3.1.1.4.2. Akrep

Akreple ilgili atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu atasözlerinde akrep kötü ve tehlikeli insanın simgesi olarak geçmektedir. Ayrıca akrebin insana zarar verebileceği ve zehrinin tehlikeli olduğu anlatılır.

Kazak

Akıldı körşiñ – sayañ, aqımaq körşi – şayan. (Akıllı komşun güvencendir, aptal komşun akrep gibidir).

Tatar

Çayan açırğalansa, üzñ-üzñ çağar. (Akrep kızarsa kendini ısırır.)

Yılan cir astında, çayan taş astında. (Yılan yer altında, akrep taş altında.)

3.1.1.4.3. Arı

Başkurt ve Tatar Türkçelerinde arı ile ilgili çok sayıda atasözü bulunmaktadır. Kazak ve Kırgız Türkçelerinde arıyla ilgili atasözlerinin sayısı azdır. Nogay Türkçesinde ise arıyla ilgili atasözüne rastlanmamıştır. Bu atasözlerinde arının balı ön plana çıkmaktadır. Atasözlerine arının bal üretmesi ile kişiyi sokmasıyla ilgili meseleler yansımıştır. Ayrıca arı kovanında yaşamda ve bal toplamada kraliçenin ayrı bir yeri olduğu ortaya konulmuştur.

Başkurt

Bal qortonoñ balı bar,

Balğa hetlë nazı bar.

(Arının balı var, bala değer nazı var.)

Bal qortonoñ tëlñ balsı bëlñ. (Arının dilini arıcı bilir.)

Balın yarathañ, ҡorton da yarat. (Balı seversen arıyı da sev.)

Bal ҡorto yanında balğa batırhiñ,

Tirěś ҡorto yanında tirěśke batırhiñ.

(Arı yanında bala gömülürsün, bok böceği yanında boka gömülürsün.)

Bal tapmağan ҡort bulmaś, mal tapmağan yěgět bulmaś. (Bal bulmayan arı olmaz, mal kazanmayan yiğit olmaz.)

Bal temlě le ҡort sağa. (Bal tatlı da arı sokar.)

Balhız gülge ҡort ҡunmaś, balhız üyge ҡot ҡunmaś. (Balsız çiçeğe arı konmaz, balsız eve kut konmaz.)

Ėzlegen ҡort bal taba. (Arayan arı bal bulur.)

İnehěz ҡort bal yıymaś,

Bal yıyha la mul yıymaś.

(Kraliçesiz arılar bal toplamaz, toplasa da çok olmaz.)

İnehěz ҡort köshöz bulır. (Kraliçesiz arılar güçsüz olur.)

Қort sakmayınsa bal bulmay. (Arı sokmayınca bal olmaz.)

Қothozğa ҡot ҡunmaś, umartahında ҡort tormaś. (Talihsiz kut konmaz, arı kovanında arı durmaz.)

Köslö umarta gewlewěnen bilgělě. (Kuvvetli arı kovanı sesinden belli olur.)

Öy artında ҡorto barziñ öy eşende ҡoto bar. (Evinin arkasında arı kovanı olanın evinin içinde bereketi olur.)

Kazak

Bal qayda bolsa, ara sonda. (Bal nerede olursa, arı orada.)

Kırgız

Aarı da güldü tandap konot. (Arı bile gülü seçerek konar.)

Aarı gül tatqandı süyöt,

Uuru tün katqandı süyöt.

(Arı çiçeğin tadını sever, hırsız gece karanlığını sever.)

Aarının balı tattı, çakkanı açuu,

Ayaldıñ baarı tattı, tili açuu.

(Arının balı tatlı, sokması acı; avradın her şeyi tatlı, dili acı.)

Aarının uyuguna tiybe. (Arı sürüsüne yaklaşma.)

Calgız aarı carıtıp bal cıynabas. (Yalnız arı gerektiği kadar bal yapamaz.)

Gül aaranıkı, bal adamdıki. (Çiçek arınındır, bal insanındır.)

Tatar

Anasız qort bal cıymas, cıysa da mul cıymas. (Kraliçesiz arılar bal toplamaz, toplasa da çok olmaz.)

Anasız qort il bulmas. (Kraliçesiz arı kovanı iyi olmaz.)

Bal qortı bal alır çeçegën bëlër. (Arı bal alacak çiçeğini bilir.)

Bal qortı çeçek tiresënde yörër. (Arı çiçek etrafında yürür.)

Bal qortınıñ balı bar, balga hetlë nazı bar. (Arının balı var, bala değer nazı var.)

Balçı ҡort karar, balın ҡort tabar. (Arıcı arı arar, balını arı yapar.)

Balın yaratsañ ҡortın da yarat. (Balı seven arısını da sever.)

Běr ҡort anasın totķan bötēn küčēnē totar. (Bir arı kraliçesini tutabilen bütün kovanı tutar.)

Běr ҡort běr pot bal birmes. (Bir arı bir kilo bal vermez.)

Běr ҡorttan bal bulmıy, mēñ ҡorttan bula. (Bir arıdan bal olmaz, bin arıdan olur.)

Cıyın ҡırmısķa çayan ütēre, cıyın ҡort olı savıt bal tutıra. (Çok karınca akrep öldürür, çok arı büyük kapta bal yapar.)

Ėzlegen ҡort bal tabar. (Arayan arı bal bulur.)

Ėkē ana ҡort běr umartaģa sıymıy. (İki kraliçe bir kovana sığmaz.)

Қort bēlen ҡortķanıñ koralı, ine. (Arıyla arının silahı iğnesidir.)

Қortı barnıñ balı bar. (Arısı olanın balı var.)

Қort çakmıyça bal bulmıy. (Arı sokmayınca bal olmaz.)

Қort küçsē ile bēlen. (Arı sürüsüyle birlikte yaşar.)

Қort tanısañ totıp al, küçē sayın běr pot bal! (Arı görürsen tutup al, sürü oldukça bir kilo bal!)

Қort üzēne bal cıymıy. (Arı kendisi için bal toplamaz.)

Ƙortniñ anası ƙaya ƙunsa, küçě şunda sarır. (Kraliçe arı nereye konsa sürüsü oraya üşüşür.)

Ƙortniñ çaķı da faydaĝa. (Arının sokması da faydalı.)

Ƙotsızĝa ƙot kunmas, umartasında ƙort tormas. (Talihsiz kut konmaz, arı kovanında arı durmaz.)

Köçlě umarta – güvlevěnnen bilgělě. (Kuvvetli kovan sesinden belli olur.)

Öy artında ƙurtı barnıñ öy ěçěnde ƙutı bar. (Evinin arkasında arı kovanı olanın evinin içinde bereketi olur.)

Tik torĝanda ƙort çaķmıy. (Karışmayanı arı sokmaz.)

Umarta, kiçķene bulsa da, bal taşıy, ƙarga zur bulsa da tirěs taşıy. (Kovan küçük olsa da bal taşır, karga büyük olsa da tezek taşır.)

Yılan aĝuv tapķan çeçķeden bal ƙortı bal tabar. (Yılanın zehir bulduĝu çiçekten arı bal bulur.)

3.1.1.4.4. Bit

İnsan ile hayvana rahatsızlık veren bu böcek hakkındaki atasözlerine olumsuz anlam yüklenmiştir.

Başkurt

Argımaķtan at tıwır, ƙandaladan bět tıwır. (Argımdan at doğar, tahtakurusundan bit doğar.)

At saba tip ět saba, ět saba tip bět saba. (At koşar diye it koşar, it koşar diye bit koşar.)

Bětke üs itěp tundi utқа yaқmayzar. (Bite kızıp kürkü ateşe atmazlar.)

Ėt asuwın bětten alған. (İt intikamını bitten alır.)

Ėt asuwın bětten almayzar. (İtin intikamını bitten almazlar.)

Tapқанın ėt aşar, arқahın bět aşar. (Kazandığını it yer, sırtını bit yer.)

Yabağı tayzıñ bětě esě, yaman kěşěñěñ tělě esě. (Küçük tayın biti acı, kötü kişinin dili acı.)

Kazak

Ayaktağı biyt attan tūsiredi. (Ayaktaki bit attan indirir.)

Balaktağı biyt başқа şıққан. (Paçadaki bit başa çıkar.)

Biytke ökpelep tonıñdı otқа jaқpa. (Bite küserek kürkünü ateşe atma.)

Kırgız

Baltır bit başқа çıғat. (Paçadaki bit başa çıkar.)

Bitin açuusun sirkeden alat. (Bitin acısını sirkeden çıkarıyor.)

Bitke öçöşüp, köynөгүñdү otқo salba. (Bite kızarak gömleğini ateşe atma.)

Döölet bassa – ėt basat,

Meenet bassa – bit basat.

(Serveti çoғalanın iti çoғalır, zahmeti çoғalanı bit basar.)

Nogay

Yaman kisidiñ sözi aşşı, yabağı tonniñ biyti aşşı. (Kötü insanın sözü acı, eski kürkün biti acı.)

Tatar

Akrın akrın altmış adım dip, bêt altmış çaqrım yol yörër, di. (Bit yavaş yavaş altmış adım deyip altmış kilometre yol yürür, derler.)

At çaba dip ët çaba, ët çaba dip bêt çaba. (At koşuyor diye it koşar, it koşuyor diye bit koşar.)

Balağ bêtë başka mënse, baş bula. (Paça biti başa çıksa baş olur.)

Bêt açuvın tunnan almıylar. (Bite kızıp kürkü atmazlar.)

Bêtke pıçağ suvırma. (Bite bıçak savurma.)

Bëtten kürëp borçası talıy. (Bitten görüp pire dalar.)

Ëşsëz yatıp ët tuyına, buşka yatıp bêt tuyına. (İşsiz yatıp it doyar, boşuna yatıp bit doyar.)

Ët açuvın bëtten almıylar. (İtin intikamını bitten almazlar.)

Ët aşagançı bêt aşasın (İt yiyeceğine bit yesin.)

Ët, ët artınnan bêt. (İt, it arkasından bit.)

Ët kótıra dip bêt kótıra. (İt kudurur deyip bit kudurur.)

Ëtënnen kürëp bêtë talıy. (İtinden görüp biti saldırır.)

Həzmetsəz ət cıyar, mihnetsəz bət cıyar. (Çalışmayan kişi it toplar, gamsız kişi bitli olur.)

Taraq yavı kildə, bətlər tübege kaçar. (Tarak düşmanı gelse bitler tepeye kaçar.)

Tuv bəttən tazı çıkmaz. (Semiz bitten tazı çıkmaz.)

Yaman tunniñ bətə açı. (Kötü kürkün biti acı.)

3.1.1.4.5. Çekirge

Bu lehçelerde çekirgeyle ilgili aynı atasözü mevcuttur. Bu atasözünde çekirgenin ekine verdiği zarardan bahsedilmektedir.

Başkurt

*Ayıwzan qurqqan urmanga barmaş,
Siñərtkənen qurqqan igən ikmeş.*

(Ayıdan korkan ormana gitmez, çekirgeden korkan ekin ekmez.)

Kazak

Şegirtkeden qorıqqan egin ekpes. (Çekirgeden korkan ekin ekmez.)

Kırgız

Çegirtkeden qorqqan egin ekpes. (Çekirgeden korkan ekin ekmez.)

Nogay

*Şegertkiden qorqqan
Egin ekpes.*

(Çekirgeden korkan ekin ekmez.)

Tatar

Çikirtkeden qurıqqan igən ikmes. (Çekirgeden korkan ekin ekmez.)

3.1.1.4.6. Güve

Güveyle ilgili sadece Tatar Türkçesinde rastladığımız atasözünde güvenin verdiği zarardan söz edilmiştir.

Tatar

Köye kiyëm aşıy, köyənëç kəşənë aşıy. (Güve giysi yer, üzüntü kişiyi yer.)

3.1.1.4.7. Hamam Böceği

Yaptığımız taramalar sonucunda hamam böceğiyle ilgili Tatar Türkçesinde birkaç atasözü bulabildik.

Tatar

Tarağan duvlap miç başın cimëre almıy. (Hamam böceği sinirlenip ocağı yıkamaz.)

Tarağan hamam bara, alay da üzənëñ barası yolın kürëp, kayda kèresën uylap bara.

(Hamam böceği hamama gidermiş, gideceği yolu görse de nereye gitmesi gerektiğini düşünerek gidermiş.)

Ut çığası öynëñ tarağanı aldan küçe imiş. (Yangın çıkacak evden hamam böceği önceden gidermiş.)

3.1.1.4.8. İpek böceği

İpek böceğiyle ilgili Kazak Türkçesinde sadece bir atasözü bulabildik. Bu atasözünde ipek böceği kızla kıyaslanmaktadır. İkisi de zarif ve zayıf oldukları için onlara nazik davranılması gerektiği ve elde olan şeyin kıymetini bilmenin önemli olduğu söylenmiştir.

Kazak

Jibek kırtın asıray almağan jüdetedi, kızdı asıray almağan küñ etedi.

(İpek böceğini beslemeyi bilmeyen zayıflatır, kıza bakmayı bilmeyen köle eder.)

3.1.1.4.9. Karınca

Karıncayla ilgili atasözlerinde onun küçük olduğu vurgulanarak diğer nitelikleri ortaya konulmaktadır. Küçük olmasına rağmen karıncaların güçlü oldukları, bir araya geldiklerinde kendilerinden büyük hayvanları yenebildikleri söylenmiştir. Bu yolla birlikteliğin önemi vurgulanmaktadır. Karıncaların güçlerinin birlikte yaşayıp birlikte çalışmalarından kaynaklandığı atasözlerine yansımıştır. Bunların yanı sıra karıncanın çalışkan bir böcek olduğu belirtilmiştir.

Başkurt

At toyağı aştında kırmışka ülmeş. (At toynağı altında karınca ölmez.)

Kırmışka oyahına tayağ tıqma. (Karınca yuvasına çubuk sokma.)

Kırmışka üleşden kırkmaş. (Karınca ölümden korkmaz.)

Kırmışkalar bërëhë ösön bërëhë üle. (Karıncalar birbirleri için ölür.)

Kırmışkalar zur tügël – kümekleşep taw öye. (Karınca büyük değil, fakat birlikte dağ yapar.)

Kümek kırmışka yılandı aşay. (Karınca kümesi yılanı yer.)

Kazak

Құдай құмыршаға кәріп тиксе қанат битіреді. (Tanrı karıncaya gazap ederse kanat bitirir.)

Құмырша жабылса, түйені де өлтiredі. (Karıncalar toplansa deveyi bile öldürür.)

Kırgız

Bir tamçı suu qumursqağa dariya körünöt. (Bir damla su, karıncaya nehir görünür.)

Qumursqa birikse, arstandı da aladı. (Karıncalar birleşirse aslanı bile yakalar.)

Qumursqa kiçinekey bolso da, qayratı too añtarat. (Karınca küçücük de olsa gayreti dağı devirir.)

Tatar

Aksak qırmışkanıñ ağaçqa mēnūvēn kürēp, Aksak Timēr tehetke mēngen, imiş di. (Aksak karıncanın ağaca çıktığını görüp Aksak Timur tahta çıkmış, derler.)

Alla helak itiyim digen qırmışkasına qanat üstērēr. (Allah helak edeyim dediği karıncasına kanat verir.)

At basıp üter, qırmışka torıp basar. (At basar geçer, karınca kalkar gider.)

At toyağı astında qırmışka ülmes. (At toynağı altında karınca ölmez.)

Cıyın qırmışka çayannı ciñer. (Karınca topluluğu akrebi yener.)

Kümek qırmışka döyenē ütērēr. (Karınca kümesi deveyi öldürür.)

Kümek qırmışka yılannı aşıy. (Karınca kümesi yılanı yer.)

Qırmışkadan gıybret al – yazdan qışnı qarşıla. (Karıncadan ibret al, baharda kışa hazırlan.)

Qırmışkanıñ üzēnnen niçe qat avır çıbıqqa köçē cite. (Karıncanın kendinden birkaç kat ağır çubuğa gücü yeter.)

Qırmışkanıñ ambarı buş bulmıy. (Karıncanın ambarı boş olmaz.)

Ûz oyasında kırmıska da – Söleyman. (Kendi yuvasında karınca da Süleyman.)

Ƙırmısƙa zur tüğəl, şulay da tavlarnı aƙtara. (Karınca büyük değil, fakat dağı devirir.)

Ƙırmısƙa oyasına tayaƙ törtme. (Karınca yuvasına çubuk sokma.)

Ƙırmısƙa bër bodaynı cidë yıl aşagan. (Karınca bir buğdayı yedi yıl boyunca yer.)

Ƙırmısƙa bërsë öçën bërsë ülër. (Karıncalar birbirleri için ölür.)

Ƙırmısƙa çikertkenë ciñer. (Karınca çekirgeyi yener.)

Ƙırmısƙa da sıyr asrıy. (Karınca da sığır besler.)

Ƙırmısƙa ƙandalanı kırır. (Karınca tahtakurusunu öldürür.)

Ƙırmısƙa ƙışlık yort salır, ƙoñgız ƙatıp ülër. (Karınca ƙışlık ev yapar, böcek donarak ölür.)

Ƙırmısƙa meydan totar, ƙëm de bëlmes. (Karınca yarışı kazanır, kimse bilmez.)

Ƙırmısƙa tevekkel bulır. (Karınca azimli olur.)

Ƙırmısƙa yolın bëlër. (Karınca yolunu bilir.)

Ƙırmısƙaday ƙıbırdap yat. (Karınca gibi çalışarak yaşa.)

Ƙırmısƙanıñ küzën kürmessëñ. (Karıncanın gözünü görmezsin).

Qırmışkanıñ taşqa başkanı Tenrëge bilgělě. (Karıncanın taşa bastığını Tanrı bilir.)

3.1.1.4.10. Kelebek

Ele aldığımız lehçelerde kelebekle ilgili atasözlerinin sayısı oldukça azdır. Bu atasözlerinde serseri kelebeğin ışığa düşkün olduğu söylenmiştir. Bunu yanı sıra güzel, zarif ve göz çarpıcı renklerde kanadı olan kelebeğin gizlenecek, saklanacak yer bulabileceği belirtilerek doğada her şeyin dengeli olduğuna işaret edilmektedir.

Kazak

Gül qayda bolsa köbelek sonda. (Çiçek neredeyse kelebek orada.)

Jındı köbelek şamğa öş, aljığan kempir şalğa öş. (Serseri kelebek muma düşkündür, bunayan yaşlı kadın adama düşmandır.)

Tatar

Kübelek te yeşerëner urın taba. (Kelebek de gizlenecek yer bulur.)

Ülesë kübelek utnıñ küzëne kërër. (Ölecek kelebek ateşe gelir.)

3.1.1.4.11. Kırkayak

Kırkayakla ilgili Tatar Türkçesinde sadece bir atasözü bulabildik.

Tatar

Qırğayaqqa: ya elë 33inçe ayagıñ bëlen yörep kürset, digeç, bötën yörivën yalgışkan, di.

(Kırkayağa, hadi 33. ayağınla yürü de görelim deyince, yürüyüşünden şaşmış.)

3.1.1.4.12. Örümcek

Bu lehçelerde örümcekle ilgili atasözlerinin sayısı oldukça azdır. Bu atasözlerine örümceğin küçüklüğü ve zayıflığı yansımıştır.

Başkurt

Ürmekşē awına arıslan ēlēkmeš. (Örümcek ağına aslan yakalanmaz.)

Kazak

Örmekşige kıl kuwat. (Örümceğe ağı kuvvettir.)

Örmekşiniñ torı – şıbınnıñ sorı. (Örümceğin ağı, sineğin belasıdır.)

Tatar

Ürmeküçke de çēbēn avlarğa tozaķ kirek. (Örümceğe de sinek yakalamak için ağ lazımdır.)

Ürmeküç tozağı bēlen kiyik totıp bulmıy. (Örümcek ağıyla yabani hayvan tutulmaz.)

Ürmeküç tozağına arslan ēlēkmes. (Örümcek ağına aslan yakalanmaz.)

Ürmeküç tozağına ürdek ēlēkmes. (Örümcek ağına ördek yakalanmaz.)

3.1.1.4.13. Pire

Pire ile ilgili az sayıdaki atasözlerini sadece Kırgız ve Tatar Türkçesinde bulabildik.

Kırgız

Bürgögö öçöşüp kiyimiñdi otķo salba. (Pireye kızıp kıyafetini ateşe atma.)

Tatar

Bēr borça öçēn yorğan yarmıylar. (Bir pire için yorganı yırtmazlar.)

Bētten kürēp borçası talıy. (Bitten görüp pire ısıtır.)

Bik sikērgen borçanı urıp taşlıylar. (Fazla zıplayan pireyi ovarak atarlar.)

Borça tēšlemě ƙaşıp bulmıy. (Pirenin ısırıldığı yeri kaşımak zor.)

3.1.1.4.14. Sarıca Yaban Arısı

Tatar Türkçesinde sarıca yaban arısının toplu halde yaşayan bir böcek olduğunu, birlikte hareket ettikleri için küçük de olsa tehlikeli olabileceğinden bahsedilen bir atasözüne rastlanılmıştır.

Tatar

Şöpşenēñ oyasın tuzdırsañ, urtağa alıp talıy. (Sarıca yaban arısının yuvasını bozarsan ortalarına alarak sokarlar.)

3.1.1.4.15. Sinek

Sinekle ilgili atasözlerinde onun küçük ve pis olduğu söylenmiş; ayrıca insana sinekten zarar geldiği hatırlatılmıştır. Sinek gibi küçük bir böceği öldürmek için fazla çabanın gerekmediği, bunun gibi küçük insanlara topuz kaldırmanın da lüzumsuz olduğu ifade edilmektedir.

Başkurt

Awırıwğa sēbēñ ēyeleşēr, haƙlanmahañ, ilge öleşēr. (Hastalığa sinek alışıır, dikkat etmezsen halka bulaşır.)

Bal bulha, sēbēñē bulır, öštēñ yabıp totmahañ,

Malı bulha, ƙazahı bulır, haƙlay bēlēp tormahañ.

(Bal varsa üzerini kapatmazsan, sinek olur; mal varsa iyi bakamazsan, ölür.)

Balğa sēbēñ yıyılır. (Bala sinek toplanır.)

Közgē sēbēñ esē tēşler. (Sonbahardaki sinek acı dişler.)

Ƙayza ƙutır bulha, ƙara sēbēñ şunda ƙuna. (Nerede uyuz varsa kara sinek oraya konar.)

Ƙul ƙulġa huƙƙanda, ikĕ arala sĕbĕn ũle. (El ele arpısa ortada sinek ölür.)

Sĕbĕn tiymesĕ, sĕr itĕr. (Sinek dokunmaz, hasta eder.)

Sĕbĕn tuwlap tezre vata almaġ. (Sinek saldırıp pencere camını kıramaz.)

Sĕbĕnge suƙmar kterme. (Sineġe topuz kaldırma.)

Sĕrlĕ bitĕn sĕbĕn tĕġlĕy. (Hasta yüzünü sinek ısırır.)

Sebephĕz sĕbĕn de ƙanatın ƙaƙmay. (Sinek de kanadını sebepsiz sallamaz.)

lĕr vakıtı yĕthe, sĕbĕndĕġ morono tkĕrlene. (lm vakti gelirse sineġin burnu sıvrileġir.)

Yomoƙ awızga sĕbĕn kĕrmeġ. (Kapalı aġza sinek girmez.)

Kazak

ġıbınġa šoƙpar ktermes bolar. (Sineġe topuz kaldırmak olmaz.)

ġıbın da balġa ƙonadı. (Sinek de bala konar.)

ġıbın jep tawıspaydı, awruw egedi,

ġımġık jep tawıspaydı, šaġıp tgedi.

(Sinek yiyerek tüketmez, hastalık eker; karabaġlı iskete yiyerek tüketmez, šaıp döker.)

ġire bar jerde šıbın bar,

ġıbın bar jerde šıġın bar.

(ġurup olan yerde sinek var, sinek olan yerde zarar var.)

ġirikke šıbın aynalar. (rġe sinek toplanır.)

Tatar

Balğa batıp üliüv çëbënge kırkınuç tügël. (Bala batarak ölmek sineğe korkunç değil.)

Balğa çëbën cıyılmıy bulmıy. (Bala sinek toplanmadan durmaz.)

Balğa çëbën yabışçan bula. (Bala sinek yapışır.)

Balı bulsa, çëbënë bulır. (Bal olsa sineği olur.)

Bër batman sërkege karağanda, bër tamçı bal bëlen kübrek çëbën totalar. (Bir kova sirkeye nispeten bir damla bal ile daha çok sinek tutulur.)

Berengë balına çëbën cıyılmıy. (Patates balına sinek toplanmaz.)

Çëbën duvlap tereze vata almay. (Sinek saldırıp pencere kıramaz.)

Çëbën bër gëne bulsa, bal şikerde gëne totarlar idë. (Sinek bir tanecik olsa sadece bal şeker üzerinde tutulurdu.)

Çëbën duvlap at bulmas. (Sinek sinirlenip at olmaz.)

Çëbën üler cirëne cıyıla, di. (Sinekler ölecekleri yere toplanırlarmış.)

Çëbënge çukmar küterme. (Sineğe topuz kaldırma.)

Çëbënne küp kusañ, borınıña kunar. (Sineği çok kovalarsan burnuna konar.)

Çëbën filnë yiñgen. (Sinek fili yenmiş.)

Çëbëndən kırıkkan çıbıldıgın bërge yörtër. (Sinekten korkan sinekliğini yanında taşır.)

Çëbënlë yërde tizek yatmas. (Sinekli yerde tezek yatmaz.)

Çëbënnëñ bër kanatı ağuv, bër kanatı daruv. (Sineğin bir kanadı zehir, bir kanadı şifa.)

Çëbënnëñ sukırı küzge kërër. (Sineğin kör olanı göze girer.)

Çirlëge çëbën iyelenër. (Hastaya sinek musallat olur.)

Çirlënë çëbën talar. (Hastaya sinek saldırır.)

Çirlënëñ helën çëbën bëtërër. (Hasta insanı sinek bitirir.)

Hoday çëbënënnen edem çëbënë yaman. (Allah'ın sineğinden insanın sineği kötüdür.)

Küzgë çëbën açi tişlevçen bula. (Güzdeki sinek acı dişler.)

Ğara çëbën sav cirge küzën salmas. (Karasinek sağlıklı yere bakmaz.)

Ğayda ıtır bulsa, ğara çëbën şunda ğuna. (Nerede uyuz olsa karasinek oraya konar.)

Ğış kürëngen çëbënnëñ bëzëldevë de tansık. (Kışın görünen sineğin vızıldaması da değişik.)

Ğul ğulğa sukkanda, ikë arada çëbën üle. (El ele çarptığında iki arada sinek ölür.)

Qutırğa çëbën yabışa. (Uyuza sinek yapışır.)

Yomğan avızğa çëbën kërmes. (Kapalı ağza sinek girmez.)

3.1.1.4.16. Sivrisinek

Sivrisinekle ilgili atasözlerini Başkurt, Nogay ve Tatar Türkçelerinde bulabildik. Bu atasözlerinde sivrisineğin ısırmasından nahoş sesinin beter olduğu, insanı bu sevimsiz sesin daha çok sinir ettiği söylenmiştir. Bunun yanı sıra küçük görülen ve önem vermeye değmeyen kimselerin konuşmalarıyla dahi bazı şeyleri kazanabileceğine işaret edilmiştir.

Başkurt

Sëbënlë yërge sërekey oyalay. (Sinek olan yere sivrisinek yuva yapar.)

Sërekey sëreldep yëñër. (Sivrisinek vızıldayıp yener.)

Sërekeyzëñ talawınan bigërek bizëldewë yaman. (Sivrisineğin ısırmasından vızıldaması daha kötü.)

Nogay

Söz ben şirkey öltirip bolmas. (Konuşarak sivrisinek öldürülmez.)

Tatar

Bürë bulışkaç, çërkiy de atnı ciñgen. (Kurt yardım ettiği için sivri sinek atı yenmiş.)

Çërkiy çërëldep ciñer. (Sivrisinek vızıldayıp yener.)

Çërkiy: “Köndöz mayım eri” dip, tönle gëne çıga, imiş. (Sivrisinek “Gündüz yağım erir” diye gece uçarmış.)

Çërkiyge ağa yuk. (Sivrisineğe ağa yok.)

Çerkiyněň talavınnan bigrek bēžēldevē yaman. (Sivrisineğin ısırmasından vızıldaması daha kötü.)

3.1.1.4.17. Sülük

Sülükle ilgili Başkurt ve Tatar Türkçelerindeki atasözlerinde sülüğün bazı hastalıkların tedavisinde kullanıldığı belirtilmiştir.

Başkurt

Aptırağan hülük ağas tēşler. (Aç sülük acı dişler.)

Tatar

Aç sölēk açi tēşler. (Aç sülük acı dişler.)

Aptırağan sölēk yüke ağaçın tēşler. (Şaşırmış sülük ıhlamur ağacını dişler.)

Sölēk sav kanı savmas. (Sülük sağlıklı kanı emmez.)

Sölēknēň tēlēn asrağan bēle. (Sülüğün dilinden yetiştiren anlar.)

Sölēkte söyek yuk. (Sülükte kemik yok.)

3.1.1.4.18. Tahtakurusu

Tahtakurusuyla ilgili atasözlerine Başkurt ile Tatar Türkçelerinde rastlayabildik. Bu atasözlerinde tahtakurusunun insana verdiği rahatsızlık ile zarardan bahsedilmiştir.

Başkurt

Argımaqtan at tıwır, kandaladan bēt tıwır. (Argımaqtan at doğar, tahta kurusundan bit doğar.)

Yalqawzı kandala baśır. (Tembeli tahtakurusu basar.)

Tatar

Aç ҡandala açы tēşler. (Aç tahtakurusu acı dişler.)

Ak ҡandala kızargançı ēçer, kızıl ҡandala ҡanğançı ēçer. (Ak tahtakurusu kızarana kadar içer, kızıl tahtakurusu doyuncaya kadar içer.)

Ҳатунıñ bētlē baş bulsa, öyēñ ҡandala bulır. (Kadının başı bitli olursa evinde tahtakurusu olur.)

Ҷandalаға darıv yuk. (Tahtakurusuna çare yok.)

Ҷandala ҡunaқka ҡanıғır. (Tahtakurusu misafire sataşır.)

Ҷandala da üz balasına: tetiyim, sin bik huş islē diğen, di. (Tahtakurusu kendi yavrusuna: “Bebeğim, sen çok hoş kokulusun”, dermiş.)

Ҷandala ҡan ēçer öçēn yarıқта yaşıғrge de riza. (Tahtakurusu kan içmek için ağaç yarığında yaşamaya razı.)

Ҷandala ҡанға toz salır. (Tahtakurusu kana tuz salar.)

Ҷandala ҡапқан sayın бәр ҡаşıқ ҡаннı ala. (Tahtakurusu her ısırdığında bir kaşık kanı alır.)

Ҷandala ҡunak itēn ҡaz itē dip aşıy imiş. (Tahtakurusu misafir etini kaz eti diyerek yermiş.)

Ҷandaladan bēt tuva, bēтten ēт tuva. (Tahtakurusundan bit doğar, bitten it doğar.)

Ҷandaladan bēt tuvar. (Tahtakurusundan bit doğar.)

Қандаланıñ майы уқ. (Tahtakurusunun yağı yok.)

Yalqavnı kandala basır. (Tembeli tahtakurusu basar.)

3.1.2. Bitkiler

Ele aldığımız lehçelerdeki bitki örtüsüyle ilgili atasözleri Türk toplumlarının yaşadığı coğrafyanın özelliklerini, iklim şartlarını yansıtmaktadır. Atasözleri bu topraklarda yetişen bitkilerin özelliklerini yansıtmakla yetinmemektedir, bunun yanı sıra bu bitkilerin toplum tarafından nasıl kabul edildiğini ve kullanıldığını göstermektedir.

Ayrıca bitki örtüsüyle ilgili atasözlerinin büyük bir kısmının ağaç ve ormanla ilgili olduğu görülmektedir. Bu atasözlerinde ağaç sadece bitki olarak görülmemiş; ağacın toprağın bereketi ve bazen de yaşamın koruyucusu olduğu ifade edilmiştir. Atasözlerine bazı ağaçların tılsım gücüne sahip olduğuyla ilgili inançlar da yansımaktadır. Ormanla ilgili atasözlerinde ormanın insanlar ile hayvanların yaşamındaki önemi, güzelliği gibi meseleler işlenmiştir.

3.1.2.1. Orman

Başkurt

Аyıw urmandı һақлай, urman айыwзı һақлай. (Ayı ormanı korur, orman ayıyı korur.)

Urman üstěrgen aslık kürmeś. (Orman yetiştiren aç kalmaz.)

Urmanım – běr қат yurғанım. (Ormanım, bir kat yorganım.)

Urmanlı yul – běr қат tun. (Ormanlı yol, bir kat kürk.)

Kazak

Intımaq buzılmaytın – қорған,

Қосılıp еккен ағаш – orman.

(Birlik yıkılmayacak hisardır, birlikte dikilen ağaç ormandır.)

Orman – jer säwleti. (Orman, yerin süsüdür.)

Kırgız

Er – eldiñ körkü, toköz – cerdiñ körkü. (Yiğit halkı süsler, orman toprağı süsler.)

Toköz – toonuñ körkü,

Er – eldiñ körkü.

(Orman dağın güzelliği, yiğit halkın güzelliği.)

Toközluu cer ańsız bolbos. (Ormanlık yer vahşi hayvansız olmaz.)

Tatar

Bir ağaçtan unav üsken, unnan urman üsken. (Bir ağaç on olur, ondan orman olur.)

Kekre ağaçsız urman bulmas. (Eğri ağaçsız orman olmaz.)

Urman artındağı kürëne, borın astındağı kürënmi. (Orman ardındaki görünür, burnun altındaki görünmez.)

Urman bürësöz, tav kıyansız bulmas. (Orman kurtsuz, dağ tavşansız olmaz.)

Urman – kulak, kır – küz. (Orman kulak, bozkır göz.)

Urmanda ağaç küp, saylıy başlasañ yaraqlısı yuk. (Ormanda ağaç çok, seçersen yararlısı yok.)

Urmangä kër, botaqqa kadalma. (Ormana gir, dala saplanma.)

Urmangä kërgeñçë çıgar yulıñnı qara. (Ormana girerken çıkacağın yola bak.)

Urmangä utın taşılmıy, koyığa suv saklanmıy. (Ormana odun taşımazlar, kuyuya su saklamazlar.)

3.1.2.2. Ağaç ve Türleri

Ağaç, eski Türklerin inancında ayrı yere sahip bir bitkidir. Abdülkadir İnan'a göre eski Türklerde olan dağ ve ağaç kültü veya bu kültürün izleri son zamanlara kadar rastlanmaktaydı. Başkurtların kayın ve ardıç ağaçlarına saygı göstermesi, Kazakların kırdan ya da uzun mesafeli yollarda tek başına biten ağacı kutsal sayıp ziyaret etmeleri, onun yanında kurban kesip nezir bağlamaları bu kültürün izlerine örnek olabilir²¹². Bu kültürle ilgili görüşler ele aldığımız lehçelerin atasözlerine yansımıştır. Abdualı Kaydar, kutsal ağaçla ilgili bir atasözünün açıklamasında bozkırdan tek başına biten ağacı Kazakların kutsal saydığını, ona beyaz bez bağlayıp tapındıklarını anlatmaktadır. “Äwliye ağaştı sırtınan bilseñ de, janına barma!” (Evliya ağaca uzaktan bak, yanına gitme!) şeklinde söylenen atasözünün anlamını Abdualı Kaydar böyle açıklamaktadır: “Kutsal ve evliya olarak bilinen ağacın yanına gitmemeye ilgili yasak, o ağacın etrafında cinlerin olduğuyla ilgili bir inancın olması ve kötü niyetli insanların bu ağacın etrafında dolaşması sebebiyle ortaya çıkmıştır²¹³.”

Ele aldığımız lehçelerde ağacın özelliklerini yansıtan atasözleri çok sayıda bulunmaktadır. Bu atasözlerinde türlü ağaçlar, bu ağaçların nitelikleri ve dış görünüşleri gibi meseleler yer almaktadır. Yola ağaç dikmenin sevaplı bir iş olduğunu belirten atasözleri mevcuttur.

Başkurt

Ağas ağaşka tayana, ezem ezemge tayana. (Ağaç ağaca dayanır, insan insana dayanır.)

Ağas ayırı üşhe le, tamırı bër. (Ağaç ayrı ayrı yetişse de kökü bir.)

Ağas baltanan kırqa. (Ağaç baltadan korkar.)

²¹² Abdülkadir İnan, “Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü”, **Makaleler ve İncelemeler**, 2 c., Ankara, TTK Basımevi, 1991, C.2., s. 253-259.

²¹³ Abduveli Kaydar, **Halık Danahğı**, s. 226.

Ağas başın yěl alır, küpěr başın hıw alır. (Ağaç başını yel alır, köprü başını su alır.)

Ağas başın yěl burur, ezem başın hüiz burur. (Ağaç başını yel çevirir, insan başını söz çevirtir.)

Ağas bëyěk bulha la tamırı yěrze. (Ağaç yüksek olsa da kökü yerde.)

Ağas butaǵhız bulmaś, dan urtaǵhız bulmaś. (Ağaç dalsız olmaz, şöhret ortaksız olmaz.)

Ağas kürkě - yapraq, ezem kürkě – səprek. (Ağacı süsleyen yapraktır, insanı süsleyen giysisidir.)

*Ağas kırǵhañ, uzun kırq: kırqa-kırqa kısqarır,
Timěr kırǵhañ, kısqı kırq: huǵa-huǵa uzayınır.*
(Ağaç kessen uzun kes, kese kese kısalır. Demir kessen uzun kes, döve döve uzar.)

Ağas sıbık saǵta böǵöle. (Ağaç çubukken eğilir.)

Ağas ülěmě baltanan. (Ağacın ölümü baltadan.)

Ağas yapraǵı mēnen matur. (Ağaç yaprağıyla güzel.)

Ağas yēměşě mēnen, kěşě eşě mēnen. (Ağaç meyvesi ile, insan işi ile.)

Ağastı yeşten bük. (Ağaç yaş iken eğilir.)

Ağastıñ yumşaqın kurt basır. (Ağacın yumuşağını kurt basar.)

Ağastan yaprak tüşmey turmay. (Ağacın yaprağı dökülmeden durmaz.)

Ağastı tutқан yërzen hındırıp bulmay. (Ağacı tuttuğun yerden kıramazsın.)

Ağastı yaprak bizzey,

Kişini hezmet bizzey.

(Ağacı yaprak süsler, insanı hizmet süsler.)

Ağastıñ başın kişheñ, töbö қалır. (Ağacın başını kesersen kökü kalır.)

Ağastıñ tamırına balta sabıp, yaprağı mēnen duś bulma. (Ağacın köküne balta vurup da yaprağıyla dost olma.)

Aşkı butaқtar öşkelerēn küterēşe. (Alttaki dallar üstekileri kaldırır.)

Běr ağastan urman bulmay. (Bir ağaçtan orman olmaz.)

Ėyēlgen ağaşқа ürmelew uñay. (Eğilen ağaca çıkmak kolay.)

Hıwsız yërze ağas ta қuruy. (Susuz yerde ağaç da kurur.)

Қart ağas böğēlmeś. (Yaşlı ağaç eğilmez.)

Қart ağastı ėyēw küs. (Yaşlı ağacı eğmek zordur.)

Қıyıś ağastıñ botaғı töz bulmaś. (Eğri ağacın başı düz olmaz.)

Şıғırlawıқ ağas nıқ bula. (Gıcırdayan ağaç dayanıklı olur.)

Yañğız ağas öy bulmaś, yañğız kēşē bēy bulmaś. (Yalnız ağaçtan ev olmaz, yalnız insandan kadı olmaz.)

Yaňgız aǵastı yěl hındıra. (Yalnız ağacı yel kırar.)

Yaňgız aǵastı yěl büge, kümek aǵas yěldě bura. (Yalnız ağacı yel eğer, çok ağaç yelin yönünü değiştirir.)

Yaňgız aǵas yanmaś. (Yalnız ağaç yanmaz.)

Zur aǵastıñ külegehě le kiñ. (Büyük ağacın gölgesi de geniş olur.)

Kazak

Aǵaş bir jerde ğana ösedı, bir jerde ğana güldeydi. (Ağaç bir yerde yetişir, bir yerde çiçek açar.)

Aǵaş ekkenniñ atı qalar. (Ağaç dikenin adı kalır.)

Aǵaş kesseñ, uzın kes, kısqartuw oñay.

Temir kesseñ, kısqı kes, uzartuw oñay.

(Ağaç kesersen uzun kes, kısaltması kolaydır. Demir kesersen kısa kes, uzatması kolaydır.)

Aǵaş on jılđa, adam jüz jılđa jetiledi. (Ağaç on yılda, adam yüz yılda yetişir.)

Aǵaş tamırınan suw işer. (Ağaç köküyle su içer.)

Aǵaşıñ tamırına, adamnıñ arına qara. (Ağacın köküne, adamın arına bak.)

Biyik aǵaş burın qulaydı. (Yüksek ağaç önce yıkılır.)

Butağı köp aǵaşqa qus qonadı. (Dalı çok ağaca kuş konar.)

Dalanıñ körki – aǵaş. (Bozkırın güzelliğı ağaçtır.)

Jalgız ağaş orman bolmas,

Jalgız kirpiş korgan bolmas.

(Yalnız ağaçtan orman olmaz, yalnız kerpiçten kale olmaz.)

Jas ağaşka süyenip kâri ağaş künelter. (Yaş ağaca dayanarak yaşlı ağaç yaşar.)

Juwan ağaştıñ jañkası mol. (Büyük ağacın yongası çok olur.)

Jumsaķ ağaş kurtķa jem,

Jumsaķ adam jurtķa jem.

(Yumuşak ağaç kurda yem olur, uysal insan millete yem olur.)

Kâri ağaş – butağımen,

Kâri adam – urpağımen.

(Yaşlı ağaç dalıyla, yaşlı insan nesliyle.)

Ķuwrağan ağaş iyilmeydi,

Ķuwrağan şıbıķ egilmeydi.

(Kuru ağaç eğilmez, kuru çubuk dikilmez.)

Şölge Ķudıķ Ķazğan sawap,

Özenge köpir salğan sawap,

Jolğa ağaş ekken sawap.

(Çöle kuyu kazmak sevap, nehre köprü yapmak sevap, yola ağaç dikmek sevap).

Kırgız

Adam camanı sopu bolot,

Cığaş camanı soku bolot.

(İnsanın kötüsü sofı olur, ağacın kötüsü havan olur.)

Adam körkü – çüpürek,

Cıgaş körkü – capıraķ.

(İnsanı kıyafet süsler, ağacı yaprak süsler.)

Calğız daraķ tokoy bolboyt. (Yalnız ağaçtan orman olmaz.)

Cıgaçtı kessen uzun kes,

Ƙıskartışı oñoy iş.

Temirdi kessen kıska kes,

Uzartışı oñoy iş.

Köynök bıçsan kenen bıç,

Kiçirtiçi oñoy iş.

(Ağaç kessen uzun kes, kısaltması kolay. Demir kessen kısa kes, uzatması kolay. Gömlek bıçsen büyük bıç, küçültmesi kolay.)

Cıgaştıñ cumşağın ƙurt ceyt,

Adamdıñ cumşağın adam ceyt.

(Ağacın yumuşağını kurt yer, insanın uysalını halk yer.)

Daraķ bir cerde kögört. (Ağaç bir yerde filizlenir.)

Daraķ caşında iyilet. (Ağaç yaşken eğilir.)

Daraķtı er kögörtöt,

Erdi el kögörtöt.

(Ağacı toprak yetiştirir, yiğidi halk yetiştirir.)

Daraķtıñ küçü tamırda, tamaķtıñ küçü ƙamırda. (Ağacın kuvveti kökünde, yemeğın kuvveti hamurda.)

Köp köçürülgön daraķ bürdöböyt. (Yeri çok değıştirilen ağaç filizlenmez.)

Nogay

Ağaş kesseñ uzın kes

Yona yona kıskarır.

Kiyiz kesseñ kıska kes,

Tarta tarta uzayar.

(Ağaç kesersen uzun kes, yonta yonta kısalır. Keçe kesersen kısa kes, çeke çeke uzar.)

Ādem körki olprak,

Ağaş körki yapırak.

(İnsanın güzelliği giyim, ağacın güzelliği yaprak.)

Kerek üşin terek yıķ. (İhtiyaç için ağaç kes.)

Terektiñ būrin yegen muñ kūn yer,

Tamırın yegen bir kūn yer.

(Ağacın filizini yiyen bin gün yer, kökünü yiyen bir gün yer.)

Tatar

Ağaç ayırı üsse de tamırı bër. (Ağaç ayrı olsa da kökü bir.)

Ağaç kaysı yakķa kıyık bulsa, şul yakķa avar. (Ağaç hangi tarafa eğik olsa, o tarafa yıkılır.)

Ağaç utırtķan ağa bulğan. (Ağaç diken ağa olur.)

Ağaçnıñ tamırına balta çabıp, yafragı bēlen dus bulma. (Ağacın köküne balta vurup da yaprağıyla dost olma.)

Ağaçnıñ yafragı tübēne tüşe. (Ağacın yaprağı dibine düşer.)

Ağaçtan yafrak tüşmiy turmıy. (Ağaçtan yaprak dökülmeden durmaz.)

Ağacnı yeşlêkte bök. (Ağaç yaşken eğilir.)

Ağaç nindiy gëne biyik balsa da, tamırı cirde bula. (Ağaç ne kadar yüksek olsa da kökü yerde olur.)

Ağaç hetta üzën kisüçêge de külege bire. (Ağaç kendini kesen kişiye bile gölge verir.)

Ağaç yeş vaqıtında yahşı böğêlêr. (Ağaç yaş iken iyi eğilir.)

Ağaç üz ihtıyarı bēlen urmanın taşlamıy. (Ağaç kendi isteğiyle ormanı terk etmez.)

Ağaç üz urnına yığıla, taş bik yırağ tegeriy. (Ağaç kendi yerinde yıkılır, taş çok uzağa gider.)

Ağacnı üstêrêrge ille yıl, kiserge biş minut kirek. (Ağacı yetiştirmek için elli yıl lazım, kesmek için beş dakika yeter.)

Ağaçnıñ askı botaqları öskêlerên küterêşe. (Ağacın alttaki dalları üsttekileri kaldırır.)

Ağaçnıñ basın kisseñ töbê qalır. (Ağacın başını kesersen kökü kalır.)

Ağaçnıñ qortı êçēnnen bulır. (Ağacın kurdu içinde olur.)

Avam-avam digen ağaç yüz yaşıy. (Yıkılıyım yıkılıyım diyen ağaç yüz yıl durur.)

Bêr ağaçta ikê qayrı bulmas. (Bir ağacın iki kabuğu olmaz.)

Běr şığırdağan ağaç guměr buyı şığırdıy. (Bir gıcırdayan ağaç ömrü boyunca gıcırdar.)

Botaksız ağaçnıñ küirkě yuk. (Dalsız ağaç güzel değil.)

Çülge koyı kazğan – běr savaplı,

Sazğa küper salğan – ikě savaplı,

Yulğa ağaç utırtağan – öç savaplı.

(Çöle kuyu kazmak bir sevap, bataklığa köprü yapmak iki sevap, yola ağaç dikmek üç sevap.)

İyilgen ağaçқа ürmelev ciñel. (Eğilen ağaca çıkmak kolay.)

Qart ağaç üzennen-üzě qorır. (Yaşlı ağaç kendiliğinden kurur.)

Qatı ağaç şart sınar, çerëgen ağaç kırık yıl çıdar. (Sert ağaç birden kırılır, çürük ağaç kırk yıl dayanır.)

Qıyış ağaçnıñ botağı turı bulmas. (Eğri ağacın dalı düz olmaz.)

Qıyçık ağaç tüzně buzar. (Eğri ağaç düz ağacı bozar.)

Kekrě üsëp qartayğan ağaçnı tüz itëp bulmıy. (Eğri yetişen ağacı düzeltmek mümkün değil.)

Qurt başqan çerëk botaqnı kisëp taşlıylar. (Kurt basan çürük dalı keserler.)

Kümek ağaç davıdan qurqmas. (Çok ağaç fırtınadan korkmaz.)

Tamırı uzak ağaçnıñ gomëřë uzak. (Kökü derinde olan ağacın ömrü uzun.)

Turı ağaçnıñ tamırı da turı bula. (Düz ağacın kökü de düz olur.)

Tutınğan ağaçıñnıñ tamırı nıķ bulsın. (Tutunan ağacın kökü sağlam olsun.)

Şere ağaçtan ıshık kütme. (Yaprağı olmayan ağaç barınak olmaz.)

Şıgırdavıqlı ağaç uzak çıdar, şıgırdamağanı tiz sınar. (Gıcırdayan ağaç uzun zaman dayanır, gıcırdamayan ağaç çabuk yıkılır.)

Yalgız ağaç urman bulmas, yalgız kirpěç ırğan bulmas. (Yalnız ağaçtan orman olmaz, yalnız kerpiçten kale olmaz.)

Yalgız ağaç cilde tiz sına. (Yalnız ağaç rüzgar esse çabuk kırılır.)

Yalgız ağaçnı cil burğan, kümek ağaç cılñ burğan. (Yalnız ağacı yel çevirir, çok ağaç yelin yönünü değiştirir.)

Yomşak ağaçnı kort basar. (Yumuşak ağacı kurt basar.)

Ayrıca bazı atasözlerine meyve ağaçlarının özellikleri yansımıştır ve onların meyvesine göre değer kazandığı açıklanmıştır. Böylece meyve ağaçlarını çoluk çocuk sahibi insanlarla özdeşleştiren görüş ortaya çıkmaktadır. Ağaç meyvesiyle, insanoğlu iyi nesliyle şöhret kazanır.

Başkurt

Ağas yěměšě mėnen, kěšě eşě mėnen. (Ağaç meyvesiyle, insan işiyle.)

Ağas yěměšě mėnen matur. (Ağaç meyvesiyle güzel.)

Ağasına küre yěměšě. (Ağacına göre meyvesi.)

Қоро ағастıñ yěměšě yuқ. (Kuru ağacın meyvesi olmaz.)

Yěměšlē ağas zur bulmay. (Meyve ağacı büyük olmaz.)

Yēmēšlē ağastıñ başı tüben. (Meyveli ağacın dalı aşağı eğilir.)

Yēmēšlē ağaşka balta sapmayzar. (Meyveli ağaca balta vurmazlar.)

Kazak

Ağaş körki – aşılgan güli,

Adam körki – malı men pulı.

(Ağacı süsleyen açılan çiçeği, insanı süsleyen malı ve parası.)

Jemisti ağaştıñ bası tömen. (Meyveli ağacın dalı aşağı eğilir.)

Mäweli ağaş mayıskaq. (Meyveli ağaç eğilir.)

Miwasız ağaştıñ butağı tik. (Meyvesiz ağacın dalı dikey olur.)

Kırgız

Cığaşka mögö bötön sayın salırayt. (Ağaç meyve verdikçe dalı aşağı sarkar.)

Daraq cemişinen tanılaat. (Ağaç meyvesinden belli olur.)

Şak mömölögön sayın iyilet. (Dal meyve verdikçe eğilir.)

Tatar

Ağaç, cimēşē küp bulğan sayın, nığraq iyilēr. (Ağaç meyve verdikçe dalı aşağı sarkar.)

Ağacı kıyık bulsa da, alması temlē bula. (Ağacı eğri olsa da elması güzel olur.)

Ağaçnı kēm utırtsa, cimēş şunıkı. (Ağacı kim dikerse meyvesi onun.)

Ağaça ciměş artқан sayın, botağı küterělmıy. (Ağaç meyve verdikçe dalı yükselmez.)

Bir ağaç ikě törlě ciměş birmes. (Bir ağaç iki farklı meyve vermez.)

Ciměşlē ağaç zur bulmıy. (Meyve ağacı büyük olmaz.)

Ciměşsěz ağaçka taş atmıylar. (Meyvesiz ağacı taşlamazlar.)

Çeçek kürsetmegen ağaçtan ciměş kütělmes. (Çiçek açmayan ağaçtan meyve beklenmez.)

Suvsız ağaçta susıl ciměş pěşmes. (Kuru ağaçtan sulu meyve olmaz.)

Ağaç türlerinden çam, mese, kavak, söğüt ve kayın ağacıyla ilgili atasözlerine sıkça rastlanmaktadır. Atasözlerinde özellikle çam, mese ve kavak ağaçlarının yüksekliği, büyüklüğü ve dayanıklılığından söz edilmiştir. Bazı atasözlerinde bu ağaçlar yığitle kıyaslanmıştır. Bu atasözlerinde ağaç ile insanın özdeşleştirildiği görülmektedir.

3.1.2.2.1. Ardıç

Ardıç ağacı Türk toplumunda kutsal sayılmıştır. Bununla ilgili “Başkurt Mitolojisi” kitabında bilgi verilmektedir. Ardıç ağacının doğaüstü bir güce sahip olduğuyula ilgili inançlar vardır. Bu inanca göre tüm karanlık güçler ondan korkarlarmış. Bu nedenle Başkurtlar evde yeni doğum yapan anne ile bebek olduğunda ya da evde birisi öldüğünde ardıç ağacını yakarlar. Ardıç ağacının yapraklarını pencere ile kapının üst kısımlarına asarlar. Hatta eskiden bebeğin beşiğini de ardıç ağacından yaparlarmış. İnanca göre ardıç ağacından yapılan beşik bebeği kötülüklerden ve nazardan korurmuş²¹⁴. Ardıç ağacıyla ilgili bu inançların sadece Başkurtlarda değil,

²¹⁴ Firdevs Hisametdinova, **a.g.e.**, s. 21.

diğer Türk boylarında da olduğu bilinmektedir. Ardıç ağacıyla ilgili atasözlerinin sayısı sınırlıdır, fakat bu görüş ve inançları yansıtanları vardır.

Başkurt

Artış ağası im bulır. (Ardıç ağacı şifa olur.)

Artış eşenen şaytan kasa, ti. (Ardıç kokusundan şeytan kaçır derler.)

Kazak

Arşa – ösken jerinde,

Adamzat – ösken elinde.

(Ardıç yetiştiği yerinde, insanoğlu büyüdüğü yerinde.)

Arşa – orman anası. (Ardıç, ormanın anası.)

Kırgız

Arça küygöndö, asman açılart,

Karağay küygöndö, kıpın çaçılart.

(Ardıç yanınca gökyüzü açılır, çam ağacı yanınca kurum parçaları saçılır.)

3.1.2.2.2. Baytinek / Băytetek

Bu ağaç türü ile ilgili atasözlerini Başkurt ile Kazak Türkçelerinde bulabildik.

Başkurt Türkçesinde “baytinek” olarak adlandırılan bu ağaç sözlükte şöyle tanımlanmaktadır: “Çok dallı, yüksek olan, çok yıllık söğüt”²¹⁵.

Kazak Türkçesinde “beyterek” veya “bayterek” olarak adlandırılan bu ağacın tanımı sözlükte şu şekilde açıklanmaktadır: “Yaklaşık 40 metreye kadar dalları kıvrılmadan dikey olarak uzanan, söğütgillerden yaprakları büyük bir kavak türü, diğer bir adı mırzaterdag”²¹⁶.

Başkurt

Baytitektēñ kıızıgın ıjıldoğan yēl küre,

²¹⁵ Başkortsı-Russa Hüzlek, s. 71.

²¹⁶ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 3, s. 161.

Ayzay küldiñ kıızığın kañğıldağan kaz küre.

(Beytereğin rahatını vızıldayan yel görür, ay gibi gölün rahatını bağırarak kaz görür.)

Yañğız baytiredik ilge kot birmeş. (Yalnız beyterek halka kut getirmez.)

Kazak

Üy artında bäytiredik, küresüwge kisi kerek. (Ev ardında béytiredik, güreşmeye insan gerek.)

3.1.2.2.3. Ceviz

Ceviz ağacıyla ilgili yalnız Tatar Türkçesinde bir tane atasözü bulabildik.

Tatar

Çiklevək ağacı eşten çeri. (Ceviz ağacı içten çürür.)

3.1.2.2.4. Çam

Başkurt

Ağay-ënäge qarap mal üşer, karağayğa qarap tal üşer. (Ağabey ile kardeşe bakıp evcil hayvan büyür, çama bakıp söğüt büyür.)

Qarağayğa qarap tal ürsë,

Qarawsığa qarap mal ürsë.

(Çam ağacına bakarak söğüt yetişir, bakıcıya göre evcil hayvan yetişir.)

Qarağayzıñ kölä küp,

İmendëñ kümërë küp.

(Çam ağacının külü çok, meşenin kömürü çok.)

Kazak

Ağayınğa qarap mal öser, karağayğa qarap tal öser. (Ağabey ile kardeşe bakıp evcil hayvan büyür, çama bakıp söğüt büyür.)

Ğarağayda kırık butak,

Birewi ğana kamşığa sap.

(Çam ağacında kırık dal olur, sadece birisi kamçıya sap olur.)

Ğarağay öz jerinde ğürildep janadı. (Çam ağacı kendi toprağında ğüröldeyerek yanar.)

Ğısı-jazı jasarğan ğarağayğa jarasar, bilgenniñ tilin almağan adasar. (Yaz kış canlanmak çam ağacına yaraşır, bilen insanın aklını dinlemeyen kişi yolunu şaşıır.)

Kırgız

Arça küygöndö, asman açılats,

Ğarağay küygöndö, kıpın çaçılats.

(Ardıç ağacı yanınca gökyüzü açılır, çam ağacı yanınca kurum parçaları saçılır.)

Tatar

Ğarağaynıñ köle küp, imennëñ kümërë küp. (Çam ağacının külü çok, meşenin kömürü çok.)

3.1.2.2.5. Çınar

Çınar ağacıyla ilgili Kazak Türkçesinde bulunan atasözlerinde çınarın yüksekliğı ile dayanıklılığından söz edilmiştir.

Kazak

Aklı tereñ adamnıñ ayası keñ keler,

Tamırı tereñ şınardıñ sayası keñ keler.

(Akli derin insanın avuç içi geniş olur, kökü derinde olan çınarın gölgesi geniş olur.)

Tüye atası – nar, ağaş atası – şınar. (Devenin atası nar, ağacın atası çınar.)

3.1.2.2.6. Dut

Kazak

Bir jıl tut ekken kisi

Mıñ jıl marjan teredi.

(Bir yıl dut ağacı diken kişi, bin yıl mercan toplar.)

Tut agaştıñ tutın je,

Tutın jeseñ, kütip je.

(Dut ağacının dutunu ye; dutunu yesen iyi bakım yaparak ye.)

3.1.2.2.7. İhlamur

İhlamur hakkında sadece Başkurt ile Tatar Türkçelerinde birkaç atasözü bulabildik. Bu atasözlerinde ıhlamurun günlük yaşamdaki kullanımından bahsedilmiştir. Atasözlerinde söylenenlerden ıhlamur kabuğunun kayış yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Başkurt

Akıllı teke huyğanda, ahmaķ yüke huyır. (Akıllı teke keserken ahmak ıhlamur keser.)

Arıķ atķa yüke yügen. (Zayıf ata ıhlamur kabuğu dizgindir.)

Ėayış birėp, yüke almayzar. (Kayış verip ıhlamur kabuğunu almazlar.)

Yüke özheñ, Ėayış tülerhėñ. (İhlamurdan yapılan ipi kopartsan kayış ödersin.)

Yükenė maylaw mėnen Ėayış bulmaś. (İhlamur kabuğunu yağlamakla kayış olmaz.)

Tatar

Yukenñ çeçegě – bal, kabıǵı – yuke, çěřegě – daruv, ağaçı – saya. (İhlamurun çiçeǵı bal, kabuǵu kayış, çürüǵü ilaç, ağacı gölge.)

3.1.2.2.8. Karaaǵaç

Karaaǵaçla ilgili atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Sınırlı sayıdaki bu atasözlerini ise Başkurt ve Tatar Türkçelerinde bulabildik. Bu atasözlerinden karaaǵacın dayanıklı ve güçlü olduǵu anlaşılmaktadır.

Başkurt

Qarama aǵas yış bulmay, qarttar hüǵe buş bulmay. (Karaaǵaç çok olmaz, ihtiyar sözü boş olmaz.)

Qarışıp üşken qaramanı tuwrata almaşhıñ. (İnadına yetişen karaaǵacı kestiremezsin.)

Tatar

Qarama ağaçı – qarşı ağaç. (Karaaǵaç, karşı ağaç.)

Qarışıp üşken qaramanı tuvrata almassıñ. (İnadına yetişen karaaǵacı kestiremezsin.)

3.1.2.2.9. Karaǵan

Bezelye çalısının bir türü olan karagan ağacıyla ilgili Kazak Türkçesinde bir tane atasözü bulabildik. Öncelikle ağacın sözlükteki anlamını verelim: Karagan; yetişmesi için özel şartlar istemeyen, soǵuǵa ve kuraklıǵa dayanıklı, çiçekleri ufak olan, meyvesi baklagillere benzeyen bir ağaç türü²¹⁷.

Kazak

Qaraǵan öz jerinde gürilder. (Karagan kendi topraǵında gürler.)

²¹⁷ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 9, s. 315.

3.1.2.2.10. Kavak

Kavakla ilgili atasözlerinde onun yüksekliği ve etrafına sağladığı gölge nedeniyle olumlu bir şekilde bahsedilmiştir.

Başkurt

Balta belekey bulha la, olo tirektě awzara. (Balta küçük olsa da büyük kavağı yıkar.)

Kerek tirektě yıktıra. (İhtiyaç kavağı kestirir.)

Körek belekey bulha la tirektě yıga. (Kürek küçük olsa da kavağı yıkar.)

Ozon tirektěñ külegehě töböne töşmeş. (Yüksek kavağın gölgesi dibine düşmez.)

Tirek saykalha – yělden, běyzěñ běy bulıwı – ilden. (Kavak sallansa rüzgardandır, beyin bey olması halktandır.)

Tiregěñ bulha teregěñ bulır. (Kavağın varsa dayanağın olur.)

Yañğız tirek öy bulmaş, üşep ultırha la, urman bulmaş. (Yalnız kavaktan ev olmaz, yükselse de orman olmaz.)

Yañğız tirek öy bulmaş, yañğız yěgět běy bulmaş. (Yalnız kavaktan ev olmaz, yalnız yiğitten bey olmaz.)

Yañğız tirek öy bulmaş, yañğız taş qala bulmaş. (Yalnız kavaktan ev olmaz, yalnız taştan şehir olmaz.)

Yělhěz tirek hělkěnmeş, yünhěz yürek yělkěnmeş. (Yel olmadan kavak silkinmez, sebepsiz yürek sevinmez.)

Kazak

Bir özenniñ boyında oqtay tüzüw terek te ösedı,

Qıysık-qıñır, şilpigen şilik te ösedı.

(Bir ırmağın kıyısında dümdüz kavak da yetişir, eğri söğüt de yetişir.)

Dossız adam – tamırsız terek. (Dostsuz insan, köksüz kavak gibidir.)

Kütimsiz terek tübirinen şiriydi. (Bakımsız kavak, kökünden çürür.)

Qayqayıp turuw terekke jarasadı. (Yükseklik kavağa yakışır.)

Ösken terektiñ tamırın şappa. (Büyüyen kavağın kökünü kesme.)

Tamırı tereñ terekter tamızda da quwarmas,

Tamırı köp jigitti eşkim batıp quwzamas.

(Kökü derinde olan kavaklar ağustosta bile kurumaz, ahabı çok olan adamı hiç kimse incitemez.)

Kırgız

Şamal bolboso terektiñ başı kıymıldabayt. (Yel esmese kavağın başı kımıldamaz.)

Teñirim bir caasa, teregim eki caayt. (Tanrı bir yağmur yağdırsa kavak iki yağdırır.)

Tatar

Qorığan tirek suv yanında da yeşermes. (Kuru kavak su yanında da yeşermez.)

Ozın tireknëñ külegesë töbëne töşmes. (Yüksek kavağın gölgesi dibine düşmez.)

Tirek, ni yuvan bulsa da, pıçkıdan otulmas. (Kavak ne kadar büyük olsa da bıçkıdan kurtulmaz.)

Tirekn  , tamırı  r mie, yafradı sargaymıy. (Kavağın kökü  r meden yaprağı sarı olmaz.)

3.1.2.2.11. Kayın

Başkurtlarda kayın ve ardı ağalarına karşı büyük bir saygı gösterilmektedir. Mübarek sayılan kayın ağacının yanında kurban kesilirdi, dualar edilirdi, ona nezir bađlanırdı²¹⁸. Atasözlerine bu inanlar pek yansımamış olsa da kayın ağacının berklıği, sertliği, kabuğunun özelliğinden bahsedilmiştir.

Başkurt

ayın hıwı bal bulmaş, ayđı y rekke yal bulmaş. (Kayın suyu bal olmaz, gamlı kalp dinlenmez.)

ayın tuzına mahayır, imen özüne mahayır. (Kayın kabuğu ile övünür, meşe kendisini  ver.)

ayın yem  – tuz m nen, ikmek tem  – toz m nen. (Kayının tadı kabuğu ile, ekmek tadı tuz ile.)

ayın yem  – tuz m nen,  yz   yem  – kız m nen. (Kayının tadı kabuğu ile, evin tadı kız ile.)

Kekre ayınđa ar yokmaş. (Eğri kayına kar yağmaz.)

Kekre ayınđa ar yatmaş, y inh z k ş le h z yatmaş. (Eğri kayın  st nde kar yatmaz, ahlaksız insan sır saklamaz.)

Ya ğız ayınđa oş unmaş. (Yalnız kayına kuş konmaz.)

²¹⁸ Abdülkadir İnan, **a.g.e.**, C.2, s 257.

Yaňgız kayın dawıldan  ur ır, yaňgız y r gen awıldan  ur ır. (Yalnız kayın fırtınadan korkar, yalnız yürüyen köyden korkar.)

Yaňgız kayın yanma ,  sayak tayma . (Yalnız kayın yanmaz, sehpa kaymaz.)

Ye  kayın a t rel p,  art kayın  ır  yıl yeşegen. (Ya  kayına dayanıp ya lı kayın kırk yıl ya ar.)

Kazak

Ja sı kayış suw a batpas, isker jigit tegin jatpas. ( yi kayın ağacı suya batmaz, becerikli adam boş durmaz.)

Jasta bergen t rbiye, jas kayı dı iygendey. (Gençlikte verilen terbiye, ya  kayını e mek gibidir.)

 ayı dı  abı   iritedi, temirdi ot iritedi. (Kayını kabuk çürütür, demiri ateş eritir).

N ziktik tal a jarasımdı,

 attılı  kayı  a jarasımdı.

(Naziklik s   de yaraşır, sertlik kayına yaraşır.)

Nogay

S git – s li men,  ayın  ası ( abı ı) man belgili. (Söğüt suyuyla, kayın ağacı kabuğuyla bellidir.)

Tatar

B r  ayının  k le es  bütün iln   aplamas. (Bir kayının gölgesi tüm memleketi kaplamaz.)

Ƙayın ağaç tal bulmas, ƙayın suvı bal bulmas. (Kayın ağacından söğüt olmaz, kayın suyundan bal olmaz.)

Ƙayın tuzına masayır, imen üzëne masayır. (Kayın kabuğu ile övünür, meşe kendisini över.)

Yalgız ƙayınğa ƙoş ƙonmas. (Yalnız kayına kuş konmaz.)

Yeş ƙayınğa tērelēp, ƙart ƙayın ƙırık yıl yeşegen. (Yaş kayına dayanıp yaşlı kayın kırık yıl yaşar.)

3.1.2.2.12. Meşe

Meşe ile ilgili atasözlerinde onun sert ve dayanıklı bir ağaç olarak görüldüğünden bahsedilmiştir. Bazı atasözlerinde meşe ağacının bu özellikleri yiğitle kıyaslanarak tanımlanmaktadır. Fakat bu kadar dayanıklı ve sert bir ağacın bile yıkılabileceği de hatırlatılmaktadır.

Başkurt

Baltağa imen de başın igen. (Baltaya meşe de boyun eğmiş.)

İmen ağastıñ ēyēlgenē – hınganı, ir-yēgēttēñ oyalğanı – ülgenē. (Meşenin бүкүлmesi kırılmasıdır, yiğidin utanması ölmesidir.)

İmen ƙatı yērgе töplenēr. (Meşe sert yerde köklenir.)

İmen kümērē ēšlē bula. (Meşenin kömürü kokulu olur.)

İrżēñ oyalıwı – imen ağastıñ bögölöwē. (Yiğidin utanması, meşe ağacının бүкүлmesidir.)

İrzer – imen tamırı, ƙatındar – boyzay ƙamırı. (Erkekler meşe kökü, kadınlar buğday hamuru.)

İr-yëğëttëñ ülgenë – imen ağastıñ hınganı. (Yiğidin ölmesi meşe ağacının kırılmasıdır.)

Qayındıñ tuzın maқта, imendëñ üzëñ maқта. (Kayının kabuğunu öv, meşenin kendisini öv.)

Kazak

Emenniñ mayıskanı – sınganı, erdiñ qayıskanı – ölgeni. (Meşenin bükülmesi kırılmasıdır, yiğidin eğilmesi ölmesidir).

*Emennen kattı ağaş joқ,
Köp jatsa jerde dert iler;
Bolattan kattı temir joқ,
Tasқа salsa kertiler.*

(Meşeden sert ağaç yok, fazla eğilse yerden hastalık kapar; çelikten sert demir yok, taşa vurulsa kertilir.)

Jalgız emenge jay tüskiş. (Yalnız meşeye yıldırım düşer.)

Nogay

Emen ağaştıñ eyilgeni sınganı. (Meşe ağacının eğilmesi kırılması.)

Tatar

İmen ağaç – katı ağaç, qayın ağaç – çıraqaç. (Meşe sert ağaç, kayın odun.)

İmen ağaçınıñ iyëlgenë – sınganı. (Meşenin bükülmesi kırılmasıdır.)

İmen bik katı ağaç ta, anıñ da yaфраğı sarğaya. (Meşe çok sert ağaç, fakat onun da yaprağı sararır.)

İmen kümëřë islë bulır. (Meşenin kömürü kokulu olur.)

Kěçkěne imende botak küp bula. (Küçük meşenin yaprağı çok olur.)

3.1.2.2.13. Mıkan

Bazı lehçelerde doğada yetişen ağaçlarla birlikte mitolojide adı geçen ağaçlarla ilgili atasözleri de bulunmaktadır. Kazak Türkçesinde “mıkan” adlı mitolojik ağaçla ilgili atasözü mevcuttur. Bu atasözünden anlaşıldığı üzere “mıkan” çok nadir bulunan bir ağaçtır.

Mıkan: (mit) Yer ile göğü birleştiren kutsal alp ağaç, báyterek, hayat ağacı²¹⁹.

Kazak

Ízdegen mıkan ağaşın tabadı. (Arayan mıkan ağacını bulur.)

3.1.2.2.14. Söğüt

Atasözlerinde bu ağacın güzel bir ağaç olduğu ve etrafı süslediğinden bahsedilmiştir .

Başkurt

Ağay-ěněge қарап мал үішэр, қарағайға қарап тал үішэр. (Ağabey ile kardeş bakarak hayvan büyür, çam ağacına bakarak söğüt büyür.)

Balanı baştan, taldı yeşten bök. (Çocuk gençken, söğüt yaşken eğilmeli.)

Ír kürkě – mal, üzen kürkě – tal. (Adamın süsü mal, nehrin süsü söğüt.)

Қарағайға қарап тал үішэр,

Һěзmeteңе қарап дан үішэр.

(Çam ağacına bakarak söğüt yetişir, hizmetine göre insan nam kazanır.)

Қатı һүзzen тал һına, yomşак һүзzen таş irěy. (Katı söz söğüdü kırar, tatlı söz taşı eritir.)

²¹⁹ Kazak Edebi Tilinin Sözdіđi, C. 11, s. 403.

Ƙatı hüzzen tal hına, yomşak hüzzen taş hına. (Katı söz söğüdü kırar, tatlı söz taşı kırar.)

Kazak

Näziktik talğa jarasımdı,

Ƙattılık Ƙayınğa jarasımdı.

(Nazik olmak söğüde yakışır, sert olmak kayın ağacına yakışır.)

Ölkenin körki mal bolar,

Özennin körki tal bolar.

(Etrafin süsü mal, nehrin süsü söğüt.)

Nogay

Sögit – söli men, Ƙayın Ƙası (Ƙabığı) man belgili. (Söğüt suyuyla, kayın agacı kabuğuyla bellidir.)

Terek şaşpay tal bolmas, borışlıda mal bolmas. (Ağaç dikmeden söğüt olmaz, borçlu kişide mal olmaz.)

Tatar

Tal Ƙom yarata, usak dım yarata. (Söğüt kumu sever, titrete kavak nem sever.)

3.1.2.2.15. Tavulga

Tavulga ağacı hakkında atasözlerine pek rastlanmamaktadır. Mevcut atasözlerinden bu ağacın çok sert olduğu, ancak uzun olmadığı anlaşılmaktadır.

Kazak

Tobılğı Ƙattı dep, Ƙamşığa sap Ƙıladı;

Köregen jigit äkki dep, Ƙosқа bas Ƙıladı.

(Tavulga ağacı sert diye kamçıya sap yaparlar; güngörmüş adamı tecrübeli diye uzakta at sürüsüne bakan kamptakilere reis yaparlar.)

Tatar

Tubılğı ağaç zur bulmas, tubılğıdan öy bulmas. (Tavulga ağacı büyük olmaz, tavulgadan ev yapılmaz.)

3.1.2.3. Meyveler

Ele aldığımız lehçelerde meyve ve meyve türleriyle ilgili atasözleri mevcuttur. Meyve kelimesinin geçtiği atasözlerinde her meyvenin kendi mevsiminin, kendi zamanının olduğu söylenmektedir. Bu atasözleri dünyada her şeyin kendine ait bir yeri ve zamanı olduğunu belirtmekle birlikte tabiatta her şeyin dengeli olduğu fikrini iletmektedir.

Başkurt

Her yēmēštēñ vaqıtı bar. (Her meyvenin kendi vakti var.)

Her fasıldıñ üz yēmēšē. (Her mevsimin kendi meyvesi.)

Seskehē koyolgaš yēmēšē bulır. (Çiçeği düştükten sonra meyvesi olur.)

Tiz bēşken yēmēš tiz sērēy. (Çabuk olan meyve çabuk çürür.)

Yēmēšte aša, botağın hındırma. (Meyvesini ye, dalını kırma.)

Kazak

Mäweli ağaš mayıskaq. (Meyveli ağaç çok eğilir.)

Kırgız

Sabağı caman cemiştiñ danı da caman. (Sapı kötü yemişin tanesi de kötü.)

Nogay

Yemistiñ iyigisine kurt tüser. (Meyvenin iyisini kurt yer.)

Tatar

Bulası ciměş çeçegěnnen bilgělě. (Olacak meyve çiçeğinden bellidir.)

Cimeş aşıysıñ kilse, çeçegěñ üzme. (Meyve yemek istersen çiçeğini kopartma.)

Ciměşen aşı, baqçasın sorma. (Meyvesini ye, bahçesini sorma.)

Cilek birden cıynala. (Meyve tane tane toplanır.)

Her ciměşnėñ üz kórtı bar. (Her meyvenin kendi kurdu var.)

Tiz pěşken ciměş tiz çėriy. (Çabuk olan meyve çabuk çürür.)

Bu lehçelerdeki atasözlerinde meyvelerden elmanın adı daha sık geçmektedir. Elma dışındaki diğer meyvelerle ilgili sadece birkaç atasözünü bulabildik.

3.1.2.3.1. Ceviz

Kazak

Kabıǵı kattı jańǵaqtıñ dāni tātii. (Kabuğı sert cevizin içi tatlı.)

Tatar

Çiklevěk cıyganda cilekke barmıylar. (Ceviz toplarken orman meyvesine gitmezler.)

3.1.2.3.2. Elma

Bu coğrafyalarda çok yetişen elmanın sadece insanlar tarafından değil, hayvanlar tarafından da sevilen bir meyve olduğu görülmektedir. Bazı atasözlerine elmanın değeri ve yararı söz konusu olmakla birlikte elmanın al rengine, güzel görünüşüne aldanmamak gerektiği söylenmiştir.

Başkurt

Ağasına küre almahı, inehëne küre balahı. (Ağacına göre elması, annesine göre çocuğu.)

Alma ağasınan alıs töşmeş. (Elma ağacından uzak düşmez.)

Almanıñ alına kıort töşör. (Elmanın al olanını kurt yer.)

Almanıñ aśılın kıort aşay. (Elmanın iyisini kurt yer.)

Bir sërëk alma böte tokıto sërëte. (Bir çürük elma tüm çuvaldakileri çürütür.)

Kızıl almanıñ eşë kıort. (Kırmızı elmanın içi kurt olur.)

Tal-tirekte alma bëshmey. (Söğüt ile kavakta elma olmaz.)

Kazak

Ağaşı alasa bolsa da, alması tamaşa. (Ağacı küçük olsa da elması güzel.)

Alma ağasınan alıska tüspeydi. (Elma, ağacından uzak düşmez.)

Alma piş, awzıma tüs. (Elma piş, ağzıma düş.)

Alma ağaştı bergenine kıarap bağala, adam balasın eñbegine kıarap bağala.
(Elma ağacını meyvesine göre değerlendir, insanoğlunu çalışmasına göre değerlendir.)

Kırgız

Alma bış – oozuma tüş. (Elma piş, ağzıma düş.)

Alma sabagınan alıs tüşpöyt. (Elma dalından uzak düşmez.)

Ayazduu cılda alma köp,

Caanduu cılı kölmö köp.

(Ayazlı yılda elma çok olur, yağmurlu yılda su çok olur.)

Nogay

Alma tereginen alıs tüspes. (Elma, ağacından uzak düşmez.)

Alma ye de suv iş – avırmasañ köreyim,

Närtük ye de suv iş – semirmeseñ köreyim.

(Elma ye de su iç, hastalanma da göreyim; kavrulmuş mısır ye de su iç, kilo alma da göreyim.)

Tatar

Alma, ağaçından yırak tüşmes. (Elma, ağacından uzak düşmez.)

Alma niçek pëşken – ėrgesëne şulay koyılıp tüşken. (Elma nasıl pişerse ağacın dibine öyle düşer.)

Alma pëş, avızıma tüş. (Elma piş, ağızıma düş.)

Alma tēleseñ, ağaçınnan küz alma. (Elma istersen ağacına bak.)

Almaları bulmasa, almağaç ġayēplē tüġēl. (Elması olmazsa elma ağacı suçlu değil.)

Almanı üstēřēv kıyın, çērētüv ansat. (Elmayı yetiştirmek zor, çürütmek kolay.)

Almanıñ asılın ayu aşıy, çiklevēknēñ tüşēn kıort aşıy. (Elmanın iyisini ayı yer, cevizin iyisini kurt yer.)

Almanıñ kızılına aldanma. (Elmanın alına aldanma.)

Almasın aşarsıñ – ağaçın kisme. (Ağacını kesme, elmasını yersin.)

Qızıl almanıñ içë qortlı boluçan. (Kırmızı elmanın içi kurt olur.)

Ayazlı yılını alma küp, yavım yılını gömbe küp. (Kışın soğuk olduğu yıl elma çok olur, yağmurun çok yağdığı yıl mantar çok olur.)

3.1.2.3.3. İğde

İğdeyle ilgili sadece Kazak Türkçesinde iki atasözü bulabildik.

Kazak

Jerinen ayrılğan jiyde, jelge uşar. (Toprağından ayrılan iğde helak olur.)

Qısıq butaqqa da qızıl jiyde bitedi. (Eğri dalda da kırmızı iğde olur.)

3.1.2.3.4. Kartopu

Başkurt

Bal balsıq aşata, balan qamır aşata. (Bal balçık yedirir, kartopu hamur yedirir.)

Balan bal mēnen temlē, bal balanhız ze temlē. (Kartopu balla lezzetli, bal kartopusuz da lezzetli.)

Tatar

Balan bal bēlen temlē, bal balansız da temlē. (Kartopu balla lezzetli, bal kartopusuz da lezzetli.)

Mileş dip kapkan idē balan bulıp çıktı bu. (Üvez diye kapmıştı, bu kartopu imiş.)

3.1.2.3.5. Kayısı

Tatar

Ölgergen örək sabagında tormıy. (Olan kayısı dalında durmaz.)

3.1.2.3.6. Üvez

Tatar

Mileş digen ciměş avızdan – suv, küzden yeş kitěř, imiş. (Üvez denilen meyve ağızdan su, gözden yaş akıtmış.)

3.1.2.4. Bahçe Ürünleri ve Sebzeler

Bahçe ürünleri ve sebzelerle ilgili atasözlerinin sayısı ele aldığımız lehçelerde oldukça azdır. Hayvancılıkla uğraşan konargöçerler için bahçe ürünlerinin besin kaynağı olarak görülmediği fark edilmektedir. Genel olarak bu boyların tarımla uğraşmaya 19. ve 20. yüzyılda başladıklarını göz önünde bulundurursak bunun doğal bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Bahçe ürünleriyle ilgili atasözleri diğer lehçelerle karşılaştırıldığında Başkurt ve Tatar Türkçelerinde fazlalık göstermektedir.

3.1.2.4.1. Bezelye

Tatar

Borçaq çeçseñ, arasına sarıq kěřep yatarlıq bulsın. (Bezelye ekersen araları koyun girip yatacak genişlikte olsun.)

3.1.2.4.2. Karpuz ile Kavun

Başkurt

İkě karbuz běr kúltıkkā sıymay. (İki karpuz bir koltuğa sığmaz.)

Kazak

Қарбız, қавын – екі-үш ай сауын. (Karpuz kavun, iki üç ay sağım.)

Қавын жесең әрі аяқат әрі суwsın. (Kavun yersen hem yemek, hem sudur.)

Қавының erte пisse, базардан нарық қаша ма? (Kavunun erken olursa pazardan fayda kaçır mı?)

Tatar

İkě karbız běr kúltıkkā sıymas. (İki karpuz bir koltuğa sığmaz.)

Yarıq ƙarbizda tem bulmas. (Çatlayan karpuzun tadı olmaz.)

3.1.2.4.3. Kırmızı Biber

Kırgız

Kalempir açuu – tuz bolboyt. (Kırmızı biber acıdır, tuzun yerini tutmaz.)

3.1.2.4.4. Patates

Başkurt

Bereñgë – yartı ikmek. (Patates, yarım ekmektir.)

Tatar

Bereñgë aşagan tuğ bulır, tēz buvını yuk bulır. (Patates yiyen tok olur, bir çıkını (bohçası) çabuk kaybolur.)

Bereñgë – yartı ikmek. (Patates, yarım ekmek.)

3.1.2.4.5. Sarımsak

Başkurt

Ūz ineñ bawırhaq, ügëy ine harımhaq. (Öz annen baklava, üvey annen sarımsak.)

Tatar

Sarımsaƙ hacga barıp ƙaytsa da tatlılanmas. (Sarımsak hacca gidip gelse de tatlanmaz.)

Sarımsaƙnı sirkege salıp totsañ da, sigëz yel eşen saƙlıy. (Sarımsağı sirkeye koyup saklasan da sekiz yıl kokusunu korur.)

3.1.2.4.6. Soğan

Başkurt

Hüz huğan kabıǵı: bërěhën aşhañ, ikěnsěhě sıǵa. (Söz soğan kabuǵu gibidir, birisini soysan birisi çıkar.)

Keběste arķahında huğan da hıwǵa tuyǵan. (Lahana sayesinde soğan da suya doymuş.)

Sufiy huğan aşamaś, kabıǵın da taşlamaś. (Sofu soğan yemez, kabuǵunu da atmaz.)

Sufiy huğan hōymeś, kūrhe, kabıǵın da quymaś. (Sofu soğan sevmez, görürse kabuǵunu da bırakmaz.)

Kırgız

Sopu soǵon cebeyt, cese kabıǵın da koyboyt. (Sofu soğan yemez, yerse kabuǵunu da bırakmaz.)

Tatar

Suǵan sirek bulsa, başı olı bulır. (Soğanların araları uzak olsa başı büyük olur.)

Suǵanniñ tatlısı yuk. (Soğanın tatlısı olmaz.)

3.1.2.4.7. Şalgam

Başkurt

Boyzay sesheñ, başaǵın yıy, şalkān sesheñ, tamırın yıy. (Buğday ekersen başaǵını topla, şalgam ekersen kökünü topla.)

Yülerge talķan da bër, şalkān da bër. (Deliye ırmık de bir, şalgam da bir.)

Tatar

Miç başında şalkān pěşmi. (Soba başında şalgam olmaz.)

Şalkannı yěfekke törgennen beyesě artmas,

Ėncěně ıstırğa törgennen beyesě kiměmes.

(Şalgamı ipeğe sarsan değeri artmaz, inciyi kirli beze sarsan değeri azalmaz.)

3.1.2.5. Ekin

Bu lehçelerde bahçe ürünleriyle ilgili atasözlerinin sayısının az olmasına rağmen ekin ve tahıllarla ilgili atasözlerine sıkça rastlanmaktadır.

Başkurt

Ėşlěklěně igěn basır, ėşlěkhězzě yoķo basır. (Çalışanın ekini iyi olur, çalışmayana uyku basar.)

İgěn ķamılınan bilgělě. (Ekin anızından belli olur.)

İgěn töbö – kıwanıs. (Ekinin sonu sevinçtir.)

İgěn üsmes tip yěrzen tōñölme. (Ekin çıkmaz diye topraktan vazgeçme.)

İgěn yěr hıwına üsmey, tir hıwına üse. (Ekin, toprağın suyundan yetişmez; insanın alın terinden yetişir.)

İgěnděň yayın ikken bělěr, arbanıñ yayın yěkken bělěr. (Ekinin durumunu eken kişi bilir, arabanın durumunu atı koşan kişi bilir.)

Ķara tupırak igěn uñdıra. (Kara toprak ekini ondurur.)

Ķoro yěr bulha la igěn ses. (Kurak toprağın olsa da ekin ek.)

Siñěrtkenen ķurķķan igěn ikmes. (Çekirgeden korkan ekin ekmez.)

Yaman orloķ sasıp, yaķşı igěn kütme. (Kötü tohum ekip iyi ekin bekleme.)

Yěr ķürkě – igěn, ir ķürkě – ģilěm. (Toprağın süsü ekin, adamın süsü ilim.)

Y r  ez r  – ig nde, ir  ez r  – bölümde. (Toprağın değeri ekinde, adamın değeri bilgide.)

Y r ne  arap ig n ik. (Toprağına g re ekin ek.)

Kazak

Aram   p egindi azdırar,

Erin ektik erdi azdırar.

(Zararlı ot ekini azdırır, tembellik ki i yi azdırır.)

Ege bilseñ, egin ta a da bitedi. (Ekmesini bilersen ekin ta a da  ıkar.)

Egin ekse , t  ga ek,

Onan  ner  nim k p.

(Ekin ekersen taze toprağı ek, oradan alınacak ekin  ok.)

Egin pispey  am sayla. (Ekin olmadan bi meye hazırlan.)

Eginni  jayın ekken biler,

Arbani  jayın jekken biler.

(Ekinin durumunu eken ki i bilir, arabanın durumunu atı ko an ki i bilir.)

Egindikti k z suwar,

K z suwarsa , j z suwar.

(Ekin tarlasını sonbaharda sula, sonbaharda sulasan y z kere sula.)

Ekken orar, bergen alar. (Eken ki i bi er, veren kişi alır.)

Ekkeni  tiken bolsa,

Organi  balawsa bolmas.

(Ektiğın diken olursa bi tiğın yeşil ot olmaz.)

*Ekpey egin şıķpas,
Üyrenbey bilim juķpas.
(Ekmeden ekin çıkmaz, öğrenmeden bilgi olmaz.)*

Ekseñ egin, işersiñ tegin. (Ekin ekersen bedava beslenirsin.)

*Erte ekken bütün alar,
Keş ekken otın alar.
(Erken eken her şeyi tam alır, geç eken odun alır.)*

*Jerdiñ sāni – egin,
Erdiñ sāni – bilim.
(Toprağın süsü ekindir, adamın süsü bilgidir.)*

*Jerine қарay egin ek,
Jolına қарay jegin jek.
(Toprağına göre ekin ek, yoluna göre atı arabaya koş.)*

*Jılķı baksañ, қurıǵıñdı sayla,
Egin eksen, urıǵıñdı sayla.
(Yılķı yetiştirsен қurıǵını²²⁰ hazırla, ekin ekersen tohumunu hazırla.)*

*Köktemde jerge tüsken bir dān,
Küzgi kūngi muñ dān.
(İlkbaharda toprağa düşen bir tohum tanesi sonbaharda bin tane olur.)*

*Terdiñ қадирin tökken biler,
Eginniñ қадирin ekken biler.
(Terin değerini çalışan bilir, ekinin değerini eken bilir.)*

²²⁰ Kurık: Otlaktaki atları yakalamak için kullanılan, ucuna atın kuyruk kılından yapılan ipin bağlandığı uzun sırık; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 10, s. 428.

Kırgız

Cerdin körkü – egin, erdin körkü – bilim. (Toprağın süsü ekin, adamın süsü bilgi.)

Çegirtkeden qorqqan egin ekbeyt. (Çekirgeden korkan ekin ekmez.)

Egin aydoo – baylıq audoo. (Ekin ekmek, servet ekmektir.)

Egindin cayın ekken bilet, arabanın cayın cekken bilet. (Ekinin durumunu eken kişi bilir, arabanın durumunu atı koşan kişi bilir.)

Uruk seppey egin cok. (Tohum olmadam ekin olmaz.)

Nogay

Kaşıp ketseñ de, şaşıp ket. (Kaçıp gitsen de ekip git.)

Kırk yıl saban aydasañ, bir yıl türeniñ altınga tiyer. (Kırk yıl toprak sürsen bir yıl sabanın altın kazır.)

Saban tübi – sarı altın. (Sabanın dibi sarı altın.)

Şegertkeden qorqqan, egin ekpes. (Çekirgeden korkan ekin ekmez.)

Tatar

Bër kün aldan çeçseñ, bër atna aldan urırsıñ. (Bir gün önce eksen bir hafta önce biçersin.)

Bulır aşıq şıtımınnan bilgěl. (Olacak ekin fidanından bellidir.)

İge bilgën igën aşar. (Ekmesini bilen ekin alır.)

İğən ƙamulınan bilğělě. (Ekin anızından belli olur.)

İğən üsmes dip, cirden tüñělme. (Ekin ııkmaz diye topraktan ümidini kesme.)

İğěnně cir uñdırmay, tir uñdıra. (Ekini toprak yetiştirmez, ter yetiştirir.)

İğěnněñ cayın ikken bělěr, arbanıñ cayın cikken bělěr. (Ekinin durumunu eken kişi bilir, arabanın durumunu atı koşan kişi bilir.)

İğěñěññe yeşěl urma, urağıññıñ těşě sınar. (Ekini yeşilken biçme, orağın kırılır.)

İkseñ igěñ, aşarsıñ tigěñ. (Ekin ekersen bedava beslenirsin.)

Ƙaçıp kitseñ de, ıaçıp kit. (Kaçıp gitsen de ekip git.)

Köz cir sör, ƙış ƙar sör. (Sonbaharda çift sür, kışın karı oraya topla.)

Ni ıeıseñ, şunı urırsıñ, cil ıeıseñ, buran urırsıñ. (Ne ekersen onu biçersin, yel ekersen fırtına biçersin.)

Saƙla salamnı – ƙilěr zamanı. (Sakla samanı, gelir zamanı.)

Yahşı cirge töşken orlık yuğalmas. (İyi yere düşen tohum kaybolmaz.)

3.1.2.5.1. Tahıl

Ele aldığımız lehçelerin atasözlerinde tahıllardan arpa, buğday, darı, yulaf ve pirinç geçmektedir. Bu atasözlerinden buğdayın değerli bir tahıl olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bunların dışında tüm tahılları kapsayan atasözleri de mevcuttur. Ancak bu atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu atasözlerinde tahıl ve hububat kelimeleri geçmektedir.

Başkurt

Aşlık uñha - yërzen, qatın uñha – irzen. (Tahıl onsa topraktan, kadın onsa kocasından.)

Aşlıqtı arba öyge kiltëre, sana bazargä ilte. (Tahılı araba eve taşır, kızak pazara götürür.)

Aşlıqtıñ yozağı – halam. (Tahılın kilidi, saman.)

Közgö aşlıqtı kölge ses, yazğı aşlıqtı bozğa ses. (Sonbahardaki tahılı küle ek, ilkbahardaki tahılı buza ek.)

Qırzağı aşlık baylık tügël, ambarzağı aşlık – baylık. (Tarladaki tahıl servet değil, ambardaki tahıl servet.)

Kazak

Altın – tas,

Daqıl – as.

(Altın taşır, tahıl aştır.)

Sabağı jaman daqıldıñ

Däni de jaman.

(Sapı kötü olan tahılın başağı da kötü.)

Tatar

Ambarıñ bēlen maqtanma, aşlık bēlen maqtan. (Ambarın ile övünme, tahılın ile övün.)

Aşlık tulğan sayın başın tüben iyer. (Tahıl iyi yetiştiğinde başı aşağı sarkar.)

Aşlıqnı arba öyge kërte, çana bazarğa ilte. (Tahılı araba eve götürür, kızak pazara götürür.)

Aşlıqnıñ yozağı – salam, aqçanıñ yozağı saran. (Tahılı saman saklar, parayı cimri kişi saklar.)

3.1.2.5.2. Arpa

Başkurt

Arpa altmış künde ölgöre. (Arpa altmış günde olur.)

Arpa-buyzay aş buldı, altın kömöş taş buldı. (Arpa buğday aş oldu, altın gümüş taş oldu.)

Arpa sesken buyzay urmaş. (Arpa eken buğday biçmez.)

Behëthëz këşë buyzay seshe, arpa üşër. (Talihsiz kişi buğday ekse arpa çıkar.)

Kazak

Arpa-biyday as eken, altın-kümis tas eken. (Arpa buğday aşmış, altın gümüş taşmış.)

Arpa egip biyday oramın deme. (Arpa ekip buğday biçerim deme.)

Kırgız

Arpa buuday aş eken, altın kümüş taş eken. (Arpa buğday aşmış, altın gümüş taşmış.)

Arpa seppe taş cerge, ayıl konbo kas elge. (Taşlı toprağa arpa ekme, düşman yanına göç etme.)

Tatar

Alay dip bolay bulmıy, arpa çeçep boday bulmıy. (Şöyle deyip böyle olmaz, arpa ekip buğday olmaz.)

Arpa altmış könde ölgöre, boday tuksan könde ölgöre. (Arpa altmış günde olur, buğday doksan günde olur.)

Arpa ikken boday urmas. (Arpa eken buğday biçmez.)

3.1.2.5.3. Başak

Başkurt

Buş başaktıñ başı iyělmey. (Boş başağın başı eğilmez.)

Yěрге aşlık başağın qaldırğansı, aşar qaşığıñdı qaldır. (Yerde tahıl başağını bırakmaktansa yemek yediğın kaşığı bırak.)

Kazak

Masaqtıñ dāni – tātti. (Başağın tanesi tatlıdır.)

Tatar

Běr başağ – başağ kına, yöz başağtan qapçık tula. (Bir başak sadece başaktır, yüz başakla torba dolar.)

Buş başağ başın yuğarı tota. (Boş başak başını yukarıda tutar.)

Tuğ başağ asqa iyěle, buş başağ öske üřle. (Dolu başak alta eğilir, boş başak yukarı bakar.)

3.1.2.5.4. Buğday

Başkurt

Bakra sesken boyzay urmaş. (Karamuk eken buğday biçmez.)

Boyzay kılıskhız bulmaş. (Buğday kılçıksız olmaz.)

Boyzay sesheñ başağın yıy,

Şalkan sesheñ, tamırın yıy.

(Buğday ekersen başağını topla, şalgam ekersen kökünü topla.)

Boyzay yaqşılu yërzen, qatın yaqşılu irzen. (Buğdayın iyi olması topraktan, kadının iyi olması erkekten.)

Tawar bulha tun bulır, boyzay bulha un bulır. (Kumaş varsa kaftan olur, buğday varsa un olur.)

Üsmegen buyzayğa ütmegen uraқ. (Çıkmayan buğdaya kör orak.)

Kazak

Arpa-biyday as eken, altın-kümis tas eken. (Arpa buğday aşmış, altın gümüş taşmış.)

Arpa egip biyday oramın deme. (Arpa ekip buğday biçirim deme.)

Biydaydın barar jeri – tiyirmen. (Buğdayın gideceği yer değirmen.)

Qara jerden appaқ biyday önedi. (Kara topraktan bembeyaz buğday çıkar.)

Qaramıqtıñ dāni bolğanşa, biydaydıñ sabanı bol,

Jaman eldiñ jaqsısı bolğanşa, jaqsı eldiñ jamanı bol.

(Karamuğun tanesi olmaktansa buğdayın sapı ol; kötü halkın iyisi olmaktansa iyi halkın kötüsü ol.)

Kırgız

Bir cıldıgın oyloğon buuday eget,

On cıldıgın oyloğon terek tiget,

Ömür boyun oyloğon ilim okuyt.

(Bir senesini düşünen buğday eker, on senesini düşünen kavak diker, hayatını düşünen ilim alır.)

Buudaydıñ barar ceri – tegirmen,

Qızdıñ barar ceri – küyöö.

(Buğdayın gideceği yer değirmen, kızın gideceği yer eşinin evi.)

Tatar

Arpa ikken boday urmas. (Arpa eken buğday biçmez.)

Bakra çeçken boday urmas. (Karamuk eken buğday biçmez.)

Boday igëp arpa töşmes. (Buğday ekip arpa olmaz.)

Boday kibenen arış salamı bēlen yabalar. (Buğday tınazını çavdar samanı ile örterler.)

3.1.2.5.5. Çavdar

Çavdarla ilgili atasözlerini Başkurt ve Tatar Türkçesinde bulabildik. Bu atasözlerine çavdarın yetiştirilme özellikleri ile onun besin değeri yansımıştır.

Başkurt

Arış ikmegë aşahañ, bıwınıñ nıķ bulır. (Çavdar ekmeğini yersen kuvvetli olursun.)

Arıştıñ hisabı huqqas bēlēñēr. (Çavdarın hesabını harman dövdükten sonra bilirsın.)

Arışı bulha, batmanı tabılır. (Çavdar varsa ölçüsü bulunur.)

Atıñ barza arış ses. (Atın varken çavdar ek.)

Tatar

Arış başaksız bulmas, arpa kılçıksız bulmas. (Çavdar başaksız olmaz, arpa kılçıksız olmaz.)

Arış bulsa, başı bër qarış bulsın. (Çavdar olsa başı bir karış olsun.)

Arış çeçseñ, ipi aşarsıñ. (Çavdar ekersen ekmek yersin.)

Arış çeçseñ, kölge çeç, solı çeçseñ, suvğa çeç. (Çavdar ekersen küle ek, arpa ekersen suya ek.)

Arış salamı altı yıldan altın bulır. (Çavdar samanı altı yıl sonra altın olur.)

Arış uñsa un bulıp, tarı uñar mēñ bulıp. (Çavdar çıksa on olup, darı çıkar bin olup.)

Arışı bulsa, ülçevě tabılır. (Çavdar varsa ölçüsü bulunur.)

Arışnıñ hisabın suqqaç bēleler. (Çavdarın hesabını harman dövdükten sonra bilrisin.)

3.1.2.5.6. Darı

Türklerin tarım kültürünü benimsedikleri ilk olarak hangi hububatı tanıdıkları hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Fakat Abdülkadir İnan, Türklerin ilk olarak darı tahılını tanıdıklarını tahmin etmektedir. Bununla birlikte İnan, darı kelimesinin eski şekli olan “tarığ”ın eskiden tohum ve tahıl anlamına geldiği kanaatinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca günümüzde Türkiye Türkçesinde kullanılan tarla kelimesinin de “tarığ” kelimesinden türediği fikrini savunmuştur²²¹.

²²¹ Abdülkadir İnan, “Tarla ve Tarı Kelimeleri Üzerine”, **a.g.e.**, C. 2, s. 314.

Bu lehçelerin tümünde darı ile ilgili atasözlerine rastlanmaktadır. Bu atasözlerinden darının bu toplumlar arasında oldukça yaygın olduğu, darının bolca tüketildiği ve değerli bir hububat sayıldığı anlaşılmaktadır.

Başkurt

Barıs yılı berēn ses, his bulmaha tarı ses. (Pars yılı elinde olan her şeyi ek, hiç olmazsa darı ek.)

Bir tarınan butķa bulmay. (Bir darıdan lapa olmaz.)

Bir tarınan butķa bulmaś, butķa bulha la yortķa bulmaś. (Bir darıdan lapa olmaz, lapa olsa da halka olmaz.)

Tawıķ tōşōne tarı iner. (Tavuğun rüyasına darı girer.)

Torna kūzē tarıla. (Turnanın gözü darıda.)

Tuprak igēp, tarı urmaśhıñ. (Toprak ekip darı biçmezsin.)

Kazak

Kimniñ tarısı pisse, sonıñ tawıǵı. (Kimin darısı olgunlaşırsa onun tavuğudur.)

Tarı jegen - tarıķpas. (Darı yiyen aç olmaz.)

Tigilmegen etigiñdi maķtama, orılmaǵan tarıñdı aķtama. (Dikilmemiş çizmeni övme, biçilmemiş darını ayıklama.)

Kırgız

Calǵız taruu botķo bolboyt,

Calǵız adam tutķa bolboyt.

(Yalnız darı lapa olmaz, yalnız kişi çözüm bulmaz.)

Nogay

Tarı şaşkan boza işer. (Darı eken boza içer.)

Tatar

Arış uñsa un bulıp, tarı uñar mēñ bulıp. (Çavdar çıksa on olup, darı çıkar bin olup.)

Běr tarıdan butқа bulmas, butқа bulsa yortқа bulmas. (Bir darıdan lapa olmaz, lapa olsa da halka olmaz.)

Turgaydan kırıkсаñ, tarı ikme. (Toygardan korkarsan darı ekme.)

3.1.2.5.7. Pirinç

Pirinçle ilgili sadece Kazak ve Kırgız Türkçelerinde birkaç atasözü bulabildik. Kazakistan'ın güney bölgesinde, özellikle Sırderya nehrine yakın tarlalarda pirinç yetiştirilmektedir. Sırderya nehrinin adı pirinçle ilgili söylenen atasözünde geçmektedir. Bu, Kazak ve Kırgız Türkçesindeki atasözlerinde pirincin yetiştirilmesi için suyun ne kadar önemli olduğunu açıklamaktadır.

Kazak

Elge mal köptik kılmaydı,

Jerge tal köptik kılmaydı.

Tarıға may köptik kılmaydı,

Kürişke suw köptik kılmaydı.

(Halk için evcil hayvan çok olmaz, toprak için ağaç çok olmaz. Darı için yağ çok olmaz, pirinç için su çok olmaz.)

Küriş azsa kürmek bolar. (Pirinç azsa kürmek²²² olur.)

Küriş – suwımen ırıs. (Pirinç, suyuyla servettir.)

²²² Kürmek: Buğdaygillerden olan bir yıllık ot türü, çeltik tarlasında yetişen zararlı bir ot; **Kazak Edebi Tilinin Sözdüğü**, C. 8, s. 561.

Kürıştiñ arķasında kürmek suw işedi. (Pirincin sayesinde kürmek su içer.)

Kürıştiñ küni suwmen. (Pirincin yaşamı su ile.)

Bıyday – kırdı, küriş – Sırdı, jemisterdiñ ğajabı – Jetisuwdı. (Buğday kırdı, pirinç Sırderya’da, meyvelerin güzeli Yedisu’dadır.)

Kırgız

Kürüç suğarganda, kürmök қошо suu içet. (Pirinci suladıklarında kürmök su içer.)

3.1.2.5.8. Yulaf

Bu lehçelerde bulunan atasözlerinden yulafın daha çok atı beslemek için yem olarak kullanıldığı ve onun buğday veya darı kadar değerli bir tahıl olmadığı anlaşılmaktadır.

Başkurt

At tartmay – holo tarta. (At yürümez, yulaf yürür.)

Atķa – holo, maşınaĝa – may. (Ata yulaf, arabaya yağ.)

Attı sıbırtķı mēnen kıwma, holo mēnen kıw. (Atı kamçıyla kovalama, yulaf ile kovala.)

Tatar

Solı çeçēp boday kötmiyler. (Yulaf ekip buğday beklemezler.)

3.1.2.6. Çiçek ve Türleri

Bu lehçelerde çiçek kelimesinin geçtiği birkaç atasözüne rastlayabildik. Fakat çiçeğin türleriyle ilgili atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu lehçelerde çiçek kelimesinin karşılığının gül olduğunu da belirtmek gerekir. Bu atasözlerinde çiçeğin güzelliği ve nazikliği ön plana çıkmaktadır.

Başkurt

Göl seskehēnen bilgēlē. (Çiçek goncasından bellidir.)

Matur seske tiz koyola. (Güzel çiçeğin yaprakları çabuk dökülür.)

Seskenē vaqıtında öz. (Çiçeği vaktinde kopart.)

Vaqtı yētmey, seske atmay. (Vakti gelmeden çiçek açmaz.)

Kazak

Är güldiñ iysi başqa,

Är jerdiñ jınısı başqa.

(Her çiçeğin kokusu farklı, her yerin toprağı farklı.)

Gül – şattıqtıñ belgisi. (Çiçek, sevincin simgesidir.)

Tiken gülin korgaydı,

Balkuwray būrin korgaydı.

(Diken çiçeğini korur, ciğer otu goncasını korur.)

Tikenek ösken jerge tiken şıǵadı,

Gül ösken jerge gül şıǵadı.

(Diken yetişen yerde diken çıkar, çiçek yetişen yerde çiçek çıkar.)

Kırgız

Tiken külün koruyt,

Aarı balın koruyt,

Caman malın koruyt,

Caqşı aarın koruyt.

(Diken gülünü korur, arı balını korur, kötü kişi malını korur, iyi kişi namusunu korur.)

Nogay

Bir şeşekey men yaz bolmas. (Bir çiçekle yaz olmaz.)

Tatar

Bër çeçek yalannı maturlamıy. (Bir çiçek dünyayı süslemez.)

Bër ük çeçekten kırt – bal cıya, yılan – ağuv cıya. (Bir çiçekten arı bal toplar, yılan zehir toplar.)

Çeçek bulğan cirde bal bula. (Çiçek olan yerde bal olur.)

Gölñ yaratkaç, çenëčkësñ de yarat. (Çiçeğini seversen dikenini de sev.)

Her göl üz sabağında çeçek ata. (Her çiçek kendi sapında açılır.)

Her gölnëñ üz isë bar. (Her çiçeğin kendi kokusu olur.)

Köçlep açkan çeçeknëñ isë bulmas. (Zorla açan çiçeğin kokusu olmaz.)

Matur çeçeknë kırav tiz ala. (Güzel çiçeği soğuk çabuk üşütür.)

Mizgëlsëz çeçek yarılmas. (Zamansız çiçek açılmaz.)

Üsesë çeçek taptavda da üse. (Çıkacak çiçek ayak altında kalsa da çıkar.)

Vakıtsız açılğan göl tiz sola. (Zamansız açılan çiçek çabuk kurur.)

3.1.2.6.1. Gül

Gül hakkında sadece Kazak Türkçesinde bir atasözü rastlayabildik.

Kazak

Gül patşası – rawşangül. (Gül, çiçeklerin kraliçesidir.)

3.1.2.6.2. Jawkazın

Jawkazın: Lale çiçeğinin bir türü, çok yıllık bir bitki, ilkbaharda kar eriyince bozkırda yetişen bir çiçek²²³.

Kazak

Jaqsı adam eldiñ körki, jawkazın gül jerdiñ körki. (İyi insan yurdun güzelliğidir, jaukazın çiçeği toprağın güzelliğidir.)

3.1.2.6.3. Kardelen

Kardelen hakkında Tatar Türkçesinde sadece bir atasözü bulabildik.

Tatar

Umırzaya, yafragınnan alda, çeçegën kürsetër. (Kardelen, yaprağından önce çiçeğini gösterir.)

3.1.2.6.4. Kızgaldak

İlkbaharda açılan al renkli bozkır çiçeği²²⁴.

Kazak

Kız kuşpağan er armanda, kızgaldak jemegen қоzi armanda. (Kız kucaklamayan erkek hayallerdedir, lale yemeyen kuzu hayallerdedir.)

Jasıl kiygen jas-jaran eldiñ säni, kızgaldak gül құлпırған jerdiñ säni.

(Yeşil giyen gençler halkın güzelliğidir; lale çiçeği, canlanan toprağın güzelliğidir).

3.1.2.7. Otlar ve Diğer Bitkiler

Bu lehçelerde ot kelimesinin karşılığı olarak “çöp” ve “çüp” kelimesi kullanılmaktadır. Ancak Başkurt, Nogay ve Tatar Türkçelerinde ot kelimesini ifade etmek için “ülen” sözcüğü de kullanılmaktadır. Aynı zamanda Kazak Türkçesinde

²²³ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 6, s. 209.

²²⁴ A.e., C. 10, s. 483.

otun ayrı bir türüne “öleñ” denilmektedir²²⁵. Otla ilgili Başkurt ve Tatar Türkçelerindeki atasözlerinde ülen kelimesi genel olarak ot kelimesini karşılarken Kazak Türkçesinde otun ayrı bir türünü belirtmektedir.

3.1.2.7.1. Ot

Başkurt

Akmağan hıwzı ülen basa. (Akmayan suyu ot basar.)

Kük ülen üşken urınga üşe. (Yeşil ot yerine göre çıkar.)

Olo yulğa ülen üsmey. (Büyük yolda ot çıkmaz.)

Tegeregen taşka ülen üsmeş. (Yuvarlanan taşta ot çıkmaz.)

Ülme, işegem, yaz yetkeş ülen aşarhıñ. (Ölme eşeğim, bahar gelince ot yersin.)

Ülenlě yěrżě ürt almaş. (Otlı yerde yangın çıkmaz.)

Ülenlě yěrże mal himěrěr,

Dawlı yěrże türe himěrěr,

Ülěmlě yěrże mulla himěrěr.

(Otlı yerde evcil hayvan semirir, dava çok olan yerde bey semirir, ölümlü yerde molla semirir.)

Ülenlě yěrże mal himěrěr, ülěmlě yěrże mulla himěrěr. (Otlı yerde evcil hayvan semirir, ölümlü yerde molla semirir.)

Yělhěż ülen hělkěnmey. (Rüzgarsız ot kımıldamaz.)

Yeş ülen de arık mal da uynaqlay. (Yeşil otta evcil hayvan da oynar.)

²²⁵ Öleñ: Nemli yerde kalın olarak yetişen çok yıllık ot; **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 12, s. 131.

Kazak

Öleñ: Nemli yerde kalın olarak yetişen, çok yıllık ufak bir ot²²⁶.

Öleñdi jerde ögiz semiredi,

Ölimdi jerde molda semiredi.

(Otlu yerde öküz semirir, ölümlü yerde molla semirir.)

Kırgız

Araldağı çöptü mal cebeyt. (Adadaki otu evcil hayvan yemez.)

Çöp köp cerde buğa semiret,

Ölük köp cerde moldo semiret.

(Ot çok olan yerde boğa semirir, ölüm çok olan yerde molla semirir.)

Çöp şiresi mal semirtet,

Kep şiresi can semirtet.

(Ot sırası hayvan semirtir, söz sırası can semirtir.)

Nogay

Yel espese, şöp bası kıymıldamas. (Rüzgar esmeyince ot kımıldamaz.)

Tatar

Çıksız ülen üsmiydër. (Çiysiz ot uzamaz.)

Olı yulğa ülen üsmiy. (Büyük yolda ot çıkmaz.)

Ülen başınnan qorır. (Ot başından kurur.)

Yeş ülen de arıq mal da uynaqlıy. (Yeşil otta evcil hayvan da oynar.)

²²⁶ Kazak Edebi Tilinin Sözdüğü, C. 12, s. 131.

Bu lehçelerde otla ilgili söylenen atasözlerinden başka otun türleriyle ilgili atasözleri de mevcuttur. Fakat bu tür atasözleri bazı lehçelerde bulunurken bazılarında bulunmamaktadır. Otlarla ilgili atasözleri bu coğrafyadaki bitki örtüsünün zenginliğini göstermektedir. Bunun yanı sıra hayvanları otlatmak için hangi ot türünün iyi olduğuyla ilgili bilgiler verilmektedir.

3.1.2.7.2. Aksırğak

Aksırğak: Lalegiller ailesinden olan, kökü kalın, büyük yapraklı, çiçekli ve zehirli bir kır bitkisi²²⁷.

Tatar

Aksırğak bar cirde at ülmes. (Aksırğak olan yerde at ölmez.)

3.1.2.7.3. Andız otu

Başkurt

Andızlı yërze at ülmeş,

Atlı yërze ir ülmeş.

(Andız otu olan yerde at ölmez, at olan yerde yiğit ölmez.)

Kazak

Andızdı jerde at ölmes. (Andız otu olan yerde at ölmez.)

Kırgız

Andızdı cerde at ölmes. (Andız otu olan yerde at ölmez.)

Nogay

Andızlı yerdiñ atı ölmes. (Andız otu olan yerin atı ölmez.)

3.1.2.7.4. Avcı otu

Avcı otu ile ilgili bir tane atasözü bulabildik.

Başkurt

²²⁷ Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü, C.1, s. 36.

Umırzayanıñ güměřě běr kōn. (Avcı otunun ömrü bir günlük.)

3.1.2.7.5. Ayçiçeği

Ayçiçeği ile ilgili de bir tane atasözü bulabildik.

Başkurt

Kōnbağış habağı mēnen hatılmay. (Ayçiçeği sapıyla satılmaz.)

Ayrık otu

Tatar

Aqtamır atқа bulgan üçen sabannan alır. (Ayrık otunu at yediği için saban altından alırlar.)

3.1.2.7.8. Betege

Betege: Hayvanlar için besleyici, boz renkli, alçak boylu bir ot²²⁸.

Kazak

Betege, juwsan – bel kōrki,

Bilimdi ul-kız – el kōrki.

(Betege, pelin yamacın süsüdür; bilgili oğul ve kız halkın süsüdür.)

Kırgız

Betege ketip bel kalat,

Bekter ketip el kalat.

(Betege gider yamaç kalır, beyler gider halk kalır.)

3.1.2.7.9. Cırt

Cırt ile Tatar Türkçesinde bir atasözü bulabildik.

Tatar

Sırlannıñ üzēñ üzseñ de, tamırı qala. (Cırtın sapını kopartsan da kökü kalır.)

²²⁸ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 3, s. 319.

3.1.2.7.10. Dulavrat Otu

Dulavrat otuyla ilgili atasözlerini Nogay Türkçesi ile Tatar Türkçesinde bulabildik. Bu atasözlerinden dulavrat otunun değerli bir ot olarak görülmediği anlaşılmaktadır.

Nogay

Şökir şaşsañ, teginek orarsıñ. (Diken ekersen dulavrat otu biçersin.)

Tatar

Tigenek arasında kėrmegenge tigenek iyer Miy. (Dulavrat otu arasına girmeyene dikenli çiçeği yapışmaz.)

Tigenek arasında üsken çeçekten saklan. (Dulavrat otu arasında yetişen çiçekten sakın.)

Tigenek çeçep boday ura almassıñ. (Dulavrat otu ekip buğday biçemezsin.)

3.1.2.7.11. Ebelek

Ebeleğin, keçilerin severek yediği bir ot olduğu Kazak Türkçesindeki bir atasözünden anlaşılmaktadır.

Ebelek: Çöllerde, kumlu yerlerde ve tuzlaklarda yetişen, yüksekliği 10-30 cm olan sapı yuvarlak bir yıllık bir ot²²⁹.

Kazak

Eşki jeydi ebelek, eşkini jeydi kebenek. (Keçi yer ebelek, keçiyi yer kebenek²³⁰.)

3.1.2.7.12. Hasır Otu

Hasır otuyla ilgili atasözlerinden bu otun suda yetiştiği anlaşılmaktadır.

Başkurt

Yėrene kėre yėkenė. (Yerine göre hasır otu.)

²²⁹ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C.5, s. 130-131.

²³⁰ Kebenek: Sadece keçilerde olan, keçilere bulaşan bir hastalık; Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 7, s. 508.

Yěrlě – yěřənde, yěken – külənde. (Toprağı olan toprağında, hasır otu gölünde.)

Kazak

Ärkim jer-jerine ketedi, jeken suwına ketedi. (Herkes vatanına gider, hasır otu suyuna gider.)

Jeken jerinde äz, adam elinde äz. (Hasır otu, yetiştiği yerinde kıymetlidir; insan, yurdunda kıymetlidir).

Jeken jerinde kögerer, er elinde kögerer. (Hasır otu, yetiştiği yerinde yeşerir; erkek, yurdunda yetişir.)

Kırgız

*Ceken cerinde kögöröt,
Er elinde kögöröt.*

(Hasır otu, yetiştiği yerinde yeşerir; erkek, yurdunda yetişir.)

Tatar

Cirlě – cirənde, ciken külənde. (Toprağı olan toprağında, hasır otu gölünde.)

3.1.2.7.13. ısırgan

Isırgan hakkında az sayıdaki atasözlerini sadece Başkurt ve Tatar Türkçelerinde bulabildik. Bu atasözleri ısırganla ilgili pek bilgi içermemektedir.

Başkurt

*Olo hüžən tutmağan – orolğan da yığılğan,
Kěşě hüžən totmağan – kěsěrtkenge yığılğan.*

(Büyüklerin sözünü dinlemeyen dövülmüş de düşmüş, kişinin sözünü dinlemeyen ısırgan üstüne düşmüş.)

Yalangas ayakka kěsěrtken. (Çıplak ayağa ısırgan.)

Tatar

Göl töbäne kışıtkan üsmiy. (Çiçek dibinde ısırgan yetişmez.)

3.1.2.7.14. Jantak

Bu lehçelerdeki bitkilerle ilgili bazı atasözlerinde söz konusu bitkiyi hangi hayvanın yediği ile ilgili bilgiler de verilmiştir. Kazak Türkçesinde bulunan jantak ile ilgili atasözlerinde bu bitkiyi devenin severek yediği söylenmiştir. Bu meseleler Kazak Türkçesindeki atasözlerine yansımıştır.

Jantak: Yapağı ufak, dalları dikenli, pembe çiçekli, kökü 10-15 metreye kadar uzanan, baklagiller familyasından olan bir bitki²³¹.

Kazak

Jantak jemegen tüyeniñ tili kışıydı. (Jantak yemeyen devenin dili kaşınır.)

Jantaktı jerde sona bar,

Kıstaktı jerde oba bar.

(Jantak olan yerde gövem olur, kışla olan yerde mezarlık olur.)

Tüyege jantak kerek bolsa, moynın sozar. (Deveye jantak gerekse boynunu uzatır).

Tüyeniñ süygen ası – jantak. (Devenin sevdiği yemek, jantaktır.)

Kırgız

Töögö cantak kerek bolso, moynun sozat. (Deveye cantak gerekse boynunu uzatır.)

²³¹ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C.6, s. 13.

3.1.2.7.15. Kamış

Kamışla ilgili atasözlerinde bu bitkininin suda yetiştiği belirtilmiştir. Fakat kamışın pek değerli bir bitki olarak görülmediği de anlaşılmaktadır.

Başkurt

Bötöşö yaman kamıştı hıw eşende ürt alır,

Yöröşë yaman yëğëttë il eşende yaw alır.

(İyi yetişmeyen kamışı su içinde yangın alır, davranışı kötü yiğidi halk içinde düşman alır.)

Ƙamış hıwzan tuymas. (Kamış suya doymaz.)

Ƙamış hıwzan tuymas, ƙatındar tuyzan tuymas. (Kamış suya doymaz, kadınlar düğünden sıkılmaz.)

Ƙamış hıwzan tuymas, tırış eşten tuymas. (Kamış suya doymaz, çalışkan kişi işe doymaz.)

Ƙamıştı üz külëñden al. (Kamışı kendi gölünden al.)

Kül ƙamışhız bulmay, küñël hağıshız bulmay. (Göl kamışsız olmaz, gönül gamsız olmaz.)

Küldë ƙamış maturlay, irzë namıs maturlay. (Gölü kamış süsler, adamı namus süsler.)

Süldëñ kamışı bulmas, yamandiñ namısı bulmas. (Çölün kamışı olmaz, kötü insanın namusu olmaz.)

Yël ƙayhı yakƙa işhe, ƙamış şul yakƙa borolor. (Rüzgar hangi tarafa eserse kamış o tarafa çevrilir.)

Yıl  rmey,  kamy  b g lmey. (Rüzgar esmedem kamyş bükülmez.)

Kazak

 kamıstı n bası – mayda, t bi – suwda. (Kamy n dibi suda.)

Tatar

 kamy , suwda utırsa da, bar  lennen ilk  orıy. (Kamy  suda yetişse de diğer otlardan önce kurur.)

 kamı nı  z k l  n n al. (Kamy  kendi g l nden al.)

 korı an  kamy  yıraktan tavi  bir r. (Kuru kamy n sesi uzaktan gelir.)

3.1.2.7.16. Kanyaş

Yararlı otlarla birlikte toprağa ve tarlaya zarar veren otlarla ilgili atasözleri de bulunmaktadır.

Kazak Türkçesinde kanya n karşılığı “ kumay” kelimesidir. Sözlükte onun dariya benzeyen zararlı bir ot olduğu, özellikle de pamuk tarlalarına zarar verdiği belirtilmi tir²³².

Kazak

 joja, molda eldi azdırar,

 kuwray,  kumay jerdi azdırar.

(Hoca, molla halkı azdırır; kuray, kumay toprağı azdırır.)

3.1.2.7.17. Karapazı

Başkurt

Alabuta a  bulmaş, altın-k m   ta  bulmaş. (Karapazı a  olmaz, altın gümüş ta  olmaz.)

²³² Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 10, s. 325.

Alabuta aşı iken, bakır aşı taşı iken. (Karapazı aş imiş, bakır para taş imiş.)

Altın taş kaşı bulmaşı, alabuta aş bulmaşı, doşman yawza eş bulmaşı.

(Altın yüzüğe kıymetli taş olmaz, karapazı aş olmaz, düşmanla savaşta iş olmaz.)

Tatar

Alabuta aş bulır, altın kömüş taş bulır. (Karapazı aş olur, altın gümüş taş olur.)

Alabuta orlığı bulğançı, solınıñ salamı bul. (Karapazının tohumu olmaktansa yulafın samanı ol.)

Alabutağa at beyleme. (Karapazıya at bağlama.)

3.1.2.7.18. Kenevir

Kenevir ile ilgili atasözlerini Başkurt Türkçesi ile Tatar Türkçesinde bulabildik. Bu atasözlerinde kenevirin faydası ile günlük yaşamdaki kullanımından söz edilmiştir.

Başkurt

Ğara ikmekke tuyğan as bulmay,

Kindër küldekke tuyğan yalangas bulmay.

(Çavdarın ekmeğine doyan aç olmaz, kenevirin gömleğini giyen çıplak olmaz.)

Kindër sesheñ, küldek kiyerheñ. (Kenevir ekersen gömlek giyersin.)

Tatar

Kindër çeçseñ, külmek kiyersëñ. (Kenevir ekersen gömlek giyersin.)

Kindër ıstani kiyindëre, çüpleme küznë söyëndëre. (Kenevir pantolon giydirir, dokuması gözü sevindirir.)

3.1.2.7.19. Kökpek

Kökpek: Çöllerde yetişen, tadı acı, sert bir ot²³³.

Kazak

“Törkin” dese kız tözbeydi, kökpek körse tüye tözbeydi. (Akraba denilince kız dayanamaz, kökpek görünce deve dayanamaz.)

3.1.2.7.20. Kürmek

Bu bitkiyle ilgili atasözlerine sadece Kazak Türkçesinde rastladık. Bu atasözlerinden kürmeğin zararlı bir ot olduğu anlaşılmaktadır.

Kürmek: Buğdaygillerden olan bir yıllık ot türü, çeltik tarlasında yetişen zararlı bir ot²³⁴.

Kazak

Köp kömektesken kürmekpen suw işedi. (Halkın yardım ettiği kişi kürmekle su içer.)

Küriş azsa, kürmek bolar. (Pirinç azsa kürmek olur.)

Küriştiñ arқasında kürmek suw işer. (Pirinç sayesinde kürmek su içer.)

3.1.2.7.21. Қаңбақ

Bu bitki ile ilgili bir tane atasözüne Kazak Türkçesinde rastlayabildik.

Қаңбақ: Çölde, bozkırda, kuru yerlerde yetişen, kuruyup kökünden koptuktan sonra rüzgarla yuvarlanarak uçan bir bitki türü²³⁵.

Kazak

Қаңбақтан қақсаң дөңбекке. (Kanbaktan kaçsan tomruğa rastlarsın).

²³³ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 8, s. 241.

²³⁴ A.e., C. 8, s. 561.

²³⁵ A.e., C. 9, s. 245.

3.1.2.7.22. Karamuk

Başkurt ve Tatar Türkçelerinde “bakra”, Kazak Türkçesinde ise “karamık” denilen bu otla ilgili atasözlerinden onun buğday tarlalarında yetişen zararlı bir ot olduğu anlaşılmaktadır.

Başkurt

Bakra sesken boyzay urmaş. (Karamuk eken buğday biçmez.)

Yarlınıñ başıwın bakra basır. (Fakirin tarlasını karamuk basar.)

Kazak

Qaramıqtıñ dāni bolǵanşa, bıydaydıñ sabaǵı bol,

Jaman eldiñ jaksısı bolǵanşa, jaksı eldiñ jamanı bol.

(Karamuğun tohum tanesi olmaktansa buğdayın sapı ol, kötü halkın iyisi olmaktansa iyi halkın kötüsü ol.)

Tatar

Bakra çeçken boday urmas. (Karamuk eken buğday biçmez.)

Suqır tavıqqa bakra da boday. (Kör tavuğa karamuk da buğday.)

3.1.2.7.23. Kına

Kına ile ilgili atasözlerini yalnız Kazak Türkçesinde bulabildik. Bu atasözlerinde kınanın nasıl yetiştiğinden bahsedilmiştir.

Kına: Toprağın yüzeyine, ağaç ile taşın üstüne tabaka halinde yapışarak yetişen bir bitki²³⁶.

Kazak

Kün şalǵan tas kına alar, tereñ oy el işinde sınalar. (Güneş vuran taşta kına biter, derin fikir halkın içinde sinanır.)

²³⁶ Kazak Edebi Tilinin Sözdigi, C. 9, s. 567.

Ƙına taşķa bitedi, akıl jaşķa bitedi. (Kına taşķta olur, akıl gençte olur.)

3.1.2.7.24. Mantar

Mantar hakkında Tatar Türkçesinde bir atasözü bulabildik.

Tatar

Gömbe yañğırdan tuymas. (Mantar yağmura doymaz.)

3.1.2.7.25. Pamuk

Pamukla ilgili Kazak Türkçesinde bir atasözü bulabildik. Kazakistan'ın Özbekistan'la sınırındaki bölgede pamuğun yetiştirildiğı bilinmektedir. Fakat pamukla ilgili pek fazla atasözü bulunmamaktadır. Bunun sebebinin ise bu coğrafyalarda pamuğun çok sık yetiştirilmemesi olduğı kanaatindeyiz.

Kazak

Maqtanıñ anası – jer,

Atası – suw.

(Pamuğun anası toprak, babası su.)

3.1.2.7.26. Pelin

Başkurt

Erēm aşığan kezenēñ itē ni ƣe, hötö ni. (Pelin yiyen keçinin ne eti, ne sütü.)

Tıwğan yērƣēñ erēmē le huş ēşlē. (Kendi memleketinin pelini de hoş kokulu olur.)

Kazak

Betege, juwsan bel körki,

Bilimdi ul - ƣız el körki.

(Betege, pelin yamacın süsüdür; bilgili oğul ve kız halkın süsüdür.)

Tatar

Erēm töbēne göl üsmes. (Pelin dibinde çiçek çıkmaz.)

3.1.2.7.27. Saz

Kazak Türkçesinde bulabildiğimiz birkaç atasözünden sazın da kamış gibi değerli bir bitki olarak görülmediği anlaşılmaktadır.

Kazak

Adam – elinde,

Koğa – kölinde.

(İnsan vatanında, saz gölünde.)

Özen suwğa jarasқан, қамısı мен қоғасы,

Қарыаға jarasқан, awızındaғы тоbası.

(Nehre kamışıyla sazı yaraşır, ihtiyara ağızındaki tövbesi yaraşır.)

Şöp jamanı – koğa, қus jamanı – қарға. (Otun kötüsü sazdır, kuşun kötüsü kargadır.)

3.1.2.7.28. Tavşancıl Otu

Bu otla ilgili Başkurt, Nogay ve Tatar Türkçelerinde birer atasözü bulabildik. Atasözlerinden bu bitkinin insan sağlığına faydalı olduğu anlaşılmaktadır.

Başkurt

Yılına bër baltırған ашамаған кешәнәң әсә kortlar, imeş. (Yılda bir tavşancıl otu yemeyen kişinin içi kurt olurmuş.)

Nogay

Baltırған basın bav sanar, tentek basın dav sanar. (Tavşancıl otunun başını bahçıvan sayar, delinin başını dev sayar.)

Tatar

Yılına bër baltırған ашамаған кешәнәң әчә kortlar, imiş. (Yılda bir tavşancıl otu yemeyen kişinin içi kurt olurmuş.)

3.2. Cansız Tabiatla İlgili Atasözleri

Cansız tabiatla ilgili atasözlerinde ateş, dağ, toprak, taş, su, gökyüzü, yağmur, kar, mevsimler, hava durumu, metaller ile madenler, kıymetli taşlar vb. unsurlardan bahsedilmektedir. Bu atasözleri cansız tabiatla ilgili görüşleri, inançları, denemeleri yansıtmaktadır.

3.2.1. Ateş

Bu lehçelerdeki atasözlerinde ateş bir tehlike olarak görülmektedir. Bu tehlikeyi önlemeyle ilgili öneriler bulunmaktadır.

Başkurt

Hıw mēnen uynama – batırhiñ,

Ut mēnen uynama – yanırhiñ.

(Su ile oynama batarsın, ateş ile oynama yanarsın.)

Hıw mēnen uttiñ yalı, koyrogo yuk. (Su ile ateşin yelesi ve kuyruğu yok.)

Ut mēnen hıw duś bulmaś. (Ateşle su dost olmaz.)

Ut mēnen hıw - tēlhēz yaw. (Ateş ile su dilsiz düşmandır.)

Ut mēnen hıwzı bēрге қуşıp bulmay. (Ateş ile su bir arada bulunmaz.)

Ut sıққанда hıw bulmay. (Yangın olduğunda su bulunmaz.)

Ut ta bele, hıw za bele, ut mēnen hıw bulmaha, tağı bele. (Ateş de bela, su da bela, ateş ile su olmazsa yine bela.)

Kazak

Jaқın ottıñ jarıǵı küşti. (Yakındaki ateşin ışığı çok.)

Ot ornına şöp sıқpas. (Ateş yerine ot çıkmaz.)

Ot suwımaydı, sönedi. (Ateş soğumaz, söner.)

Ot – tilsiz jaw. (Ateş, dilsiz düşman.)

Ottı köp şukığan öşirer,

Körşisin köp şukığan köşirer.

(Ateşi çok karıştıran söndürür, komşusunu rahatsız eden taşındırır.)

Ottuñ isi – kuwırmak,

Jeldiñ isi - suwırmak.

(Ateşin işi kavurmak, yelin işi savurmak.)

Kırgız

Ot bar cerde tütün bar,

Suu bar cerde bereke bar.

(Ateş olan yerde duman olur, su olan yerde bereket olur.)

Ot menen oynosoñ küyösöñ,

Suu menen oynosoñ çögösüñ.

(Ateş ile oynarsan yanarsın, su ile oynarsan batarsın.)

Öçpös ot, soolubas gül bolboyt. (Sönmez ateş, solmaz gül olmaz.)

Nogay

Ottı köp şukısañ, öşer,

Koñsıdı köp şukısañ, köşer.

(Ateşi çok karıştırırsan söner, komşunu çok rahatsız edersen taşınır.)

Tatar

Ėçmes cirde suv bar, yaķmas cirde ut bar. (İçmez yerde su olur, yakmaz yerde ateş olur.)

Utka pıçak tıkma. (Ateşe bıçak sokma.)

3.2.2. Gök Cisimleri

Gök cisimleri ile ilgili atasözlerine güneş, ay ve yıldız gibi gök cisimlerinin yerdeki yaşam için ayrı önemi olduğuna dair fikirler yansımıştır. Bu gibi fikirlerin halkın uzun süren gözlemlerinin sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Tabiat ile iç içe yaşayan konargöçerler güneşin çıkışı ile batışına, ayın doğuşuna ve yıldızların yerlerine bakarak hava durumunun nasıl olacağını tahmin etmişlerdir. Bu tahminler ile denemeler sonucunda ortaya çıkan bilgiler atasözlerinde yer almıştır ve nesilden nesile aktararak tartışmasız bir gerçek olarak kabul edilmiş, aynı zamanda öneri halini almışlardır.

3.2.2.1. Ay

Başkurt

Ay bayiha – yondoꝝ bar, kıatın ülhe – baldız bar. (Ay batarsa yıldız var, karı ölse baldız var.)

Ay mēnen kōn ortak, yır mēnen kōy ortak. (Ay ile güneş ortak, şarkı ile ezgi ortak.)

Ay mēnen kıoyaş bērer gēne bula. (Ay ile güneş birer tane olur.)

Ay mēnen kōndey, her kēmge bērzey. (Ay ile güneş gibi, herkese aynı.)

Ay urtak, kōn urtak. (Ay ortak, güneş ortak.)

Ay yakıtırtkanda yondoꝝ kürēnmeı. (Ay ışığında yıldızlar görünmez.)

Ayğa kıarap akırma, ilge bele sakırma. (Aya bakıp bağırma, halka bela çağırma.)

Ayım tuwra baqqanda, yondozzargā yozroq. (Ay doğduğunda yıldızlara yumruk.)

Ayziñ da yondozi bar. (Ayın da yıldızı var.)

Ay-könöñ urtaq bulhın, malıñ urtaq bulmahın. (Ay ile güneşin ortak olsun, malın ortak olmasın.)

Bër kükte ikē ay bulmay. (Bir gökyüzünde iki ay olmaz.)

Ėt ayğa qarap örgenden ayziñ nuri kitmeş. (İtin aya bakıp havlamasından ayın ışığı azalmaz.)

Qayza barhañ da tüñerek ay artıñdan kalmaş. (Nereye gitsen de yuvarlak ay peşinden ayrılmaz.)

Qoyaş sıkqas, ay kirekmey. (Güneş çıktıktan sonra ay gerekmez.)

Kön tıwğas, ayziñ töşö qasır. (Güneş çıkınca ayın rengi sararır.)

Tıwğan ay – tuwrağan it. (Doğan ay, doğranan et.)

Yětmiş yondož tıwha la, yaktılığı ayzay yuk. (Yetmiş yıldız çıksa da aydınlığı ay gibi olmaz.)

Yondož bişew tıwha la – yaqtılığı ayzay yuk. (Yıldız beş tane olsa da aydınlığı ay gibi olmaz.)

Kazak

Adaskañğa juldız ayday, qarın aşqanda köje mayday köriner. (Kaybolunca yıldız, ay gibi görünür; acıkınca çorba, yağ gibi görünür.)

*Aspannıñ säni – ay, juldız,
Üydiñ säni ul men kız.
(Göğün süsü ay, yıldız; evin süsü oğul ile kızdır.)*

Ay betinde de daķ bar. (Ayın yüzünde de leke var.)

Aydı etegiñmen jaba almaysıñ. (Ayı etekle örtemezsin.)

Aydıñ on besi jarıķ, on besi ķarañğı. (Ayın on beşı aydınlık, on beşı karanlıktır.)

Kırgız

Ay tolğonun bilbeyt, cigit bolğonun bilbeyt. (Ay dolduğunu bilmez, yiğit olgunlaştığını bilmez.)

Aydı etek menen ķalkalay albayt. (Ay etekle gizlenmez.)

Aydıñ jarımı – ķarañğı, carımı – carıķ. (Ayın yarısı karanlık, yarısı aydınlık.)

Nogay

Ay ornında kün tuvmaz. (Ay yerine güneş çıkmaz.)

Ay şalkaķ bolsa, kün ķurğak bolar. (Ay yatay olursa kuraklık olur.)

Ay yarkırasa, yuldız kürenmes. (Ay aydınlatsa yıldız görünmez.)

Tatar

Ay bēlen ķoyaş bēr gēne bula. (Ay ile güneş birer tane olur.)

Ay bēr toloşķan soñ kirē ķaytır. (Ay bir dolduktan son geri döner.)

Ay gēl bolot artında gına tormıy. (Ay hep bulut arkasında kalmaz.)

Ay – tulğaç kitěle. (Ay dolduktan sonra eksilir.)

Ay yaqtı da cılıtmıy. (Ay aydınlık da ısıtmaz.)

Ay yaqtırtkanda, yoldız kürěnmiy. (Ay ışığında yıldız görünmez.)

Aynı itek mēnen kaplap bulmıy. (Ay etekle örtülmez.)

Tuğan ay – turagan it. (Doğan ay, doğranan et.)

3.2.2.2. Güneş

Başkurt

Alıstağı kıyaş yılı bula. (Uzaktaki güneş sıcak olur.)

Ay birzě kıyaş aldı. (Ay verdi, güneş aldı.)

Ay mēnen kıyaş bēřř gēne bula. (Ay ile güneş birer tane olur.)

Bēr kūkte ikě kıyaş bulmay. (Bir gökyüzünde iki güneş olmaz.)

Kön könge oqşap tıwmaś, kön hayın kıyaş bulmaś. (Gün güne benzemez, her gün güneşli olmaz.)

Qayza barhañ la bēr kıyaş. (Nereye gidersen bir güneş.)

Koyaştı kaplarğa belekey gēne bolot ta yēte. (Güneşi kaplamaya küçücük bulut yeter.)

Koyaş sıkqas, ay kirekmey. (Güneş çıktıktan sonra ay gerekmez.)

Koyaş yuk - kön yuk. (Güneş yok, gün yok.)

Qoyaş yaqşığa la, yamanga la bër tigëz karay. (Güneş iyi insana da kötü insana da aynı bakar.)

Qoyaş yanında - yılılık, ese yanında – izgëlëk. (Güneş yanında sıcaklık, anne yanında merhamet.)

Sıkmağan qoyaşқа kızınma. (Çıkmayan güneşte güneşlenme.)

Yalqawğa qoyaş ta waıtında sıkmay. (Tembele güneş bile vaktinde çıkmaz.)

Kazak

Ay - ortak, kün – ortak. (Ay ortak, güneş ortak.)

Galamnıñ sıraqı – kün, adamnıñ sıraqı – bilim. (Alemin meşalesi güneş, insanın meşalesi bilgidir.)

Kün tüspegen jer kögermes, kösemi joq el kögermes. (Güneş düşmeyen toprak yeşermez, reisi olmayan halk gelişmez.)

Kün tüspegen üyge kuşınaş tüsedı. (Güneş girmeyen eve doktor girer.)

Kün şalmas karañğı köñildi söz şaladı, kün jılıtpas sum jürekti söz jılıta aladı. (Güneşin vurmadığı karanlık gönlü söz aydınlatır, güneşin ısıtmadığı zalim yüreği söz ısıtabilir.)

Künniñ közin balşıqpen sılay almaysıñ. (Güneşin gözünü balçıkla sıvayamazsın.)

Künniñ şuwağı jılı, ananın kuşağı jılı. (Güneşin ışığı sıcaktır, ananın kuağı sıcaktır).

Taň atpayın dese de, kün qoymaydı. (Tan ağarmayacağıın dese de güneş bırakmaz.)

Kırgız

Aydıñ carıgında cürgönçü, kündüñ kölökösündö cür. (Ayın ışığında yürümektense güneşin gölgesinde yürü.)

Nogay

Taň atpay, künniñ közi tuvmas. (Sabah olmadan güneş çıkmaz.)

Yıraқтаğı kün issi bolar. (Uzaktaki güneş sıcak olur.)

Tatar

Batıp barğan qoyaş tuvıp kilgen ayğa qırın qarıy imiş. (Batan güneş doğacak aya kötü bakarmış.)

Qaya barsañ da, bër qoyaş. (Nereye gidersen bir güneş.)

Qoyaş barda yıldız kürëñmiy. (Güneş varken yıldız gözükmez.)

Qoyaş bik zur da, anı qaplarğa kiçkëne bolıt ta cite. (Güneş çok büyük, fakat onu kaplamaya küçük bulut da yeter.)

Qoyaş kirmegen öyge vraç kirër. (Güneş girmeyen eve doktor girer.)

Qoyaş ta tapsız bılmıy. (Güneş de kusursuz olmaz.)

Qoyaş yuğında ay da yaqtırta. (Güneş yokken ay da aydınlatır.)

Qoyaş yuq kön yuq, kön yuq tərëklëk yuq. (Güneş yok, gün yok; gün yok, yaşam yok.)

3.2.2.3. Yıldız

Yıldızlarla ilgili atasözlerinin bazılarında özel isimler geçmektedir. Çoğu zaman bu yıldızlara bakılarak hava durumu tahmini yapıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte konargöçerler bozkırda yıldızlara bakarak yönlerini ve gidecekleri yolları belirlemekteydi. Bunun hakkında Tatar dil bilimcisi Huciahmet Mehmütov şöyle yazmıştır: “Göçebe yaşamda veya ticaret kervanlarının uzaktaki devletlere gittikleri yolda yıldızlara bakarak gittikleri yönü doğru belirleyebilmeleri oldukça önemli olmuştur. Halk, pratik kullanım için astrolojik bilgileri tavsiye şeklinde atasözlerinde pekiştirmiştir: “Ayğa qarap adaşsañ, atıñnı Timerkazıqqa beyle.” (Aya bakıp yolunu kaybedersen atını Kutup Yıldızı’na bağla.); “Cidëgen yoldız cidë eylene, Timerkazıq urınında.” (Küçükayı yedi dolandır, Kutup Yıldızı yerinde.); “Tañ atsa, Çulpan qalkır.” (Sabah olursa Çoban Yıldızı kalkar.)²³⁷.

Başkurt

Ay bayıha – yondoꝝ bar, qatın ülhe – baldız bar. (Ay batarsa yıldız var, karı ölürse baldız var.)

Ay yaqtırtqanda yondoꝝ kürënmey. (Ay ışığında yıldız gözükmez.)

Ayım tuwra baqqanda yondoꝝzarğa yozroq. (Ay doğduğunda yıldızlara yumruk.)

Ayızñ da yondoꝝo bar. (Ayın da yıldızı var.)

Duñğız küzë yondoꝝ kürmeş. (Domuz gözü yıldız görmez.)

Hawanı – yondoꝝ, irzë - haqal, qatın- kızzı ses maturlay. (Gökyüzünü yıldız, adamı sakal, bayanı saç süsler.)

Kük arkahı – Timër qazıq,

Tañ küzë – Sulpan.

²³⁷ Huciahmet Mehmütov, **a.g.e.**, s.16.

(Gökyüzünün sırtı Kutup Yıldızı, sabahın gözü Çoban Yıldızı.)

Kükte Sulpan bulıwzan, hıwza surtan bulıw artıq. (Gökyüzünde Çoban Yıldızı olmaktansa suda turna balığı olmak yeğdir.)

Yětměş yondož tıwha la, yaqtılıǵı ayzay yuk. (Yetmiş yıldız doğsa da aydınlığı ay gibi olmaz.)

Yıyın yondož yıyılha la – yaqtılıǵı ayzay yuk,

Ilǵıy yarlı yıyılha la - yañǵız öylö bayzay yuk.

(Çok yıldız bir araya gelse de aydınlığı ay gibi olmaz, çok fakir bir araya gelse de bir zengin gibi olmaz.)

Yondož bişew tıwha la, yaqtılıǵı ayzay yuk. (Beş yıldız çıksa da aydınlığı ay gibi olmaz.)

Kazak

Sümbile tuwsa, suw suwır. (Akyıldız doğarsa su soğur.)

Ürker jerge tüspey jer kızbaydı. (Ülker yere doğru alçalmadan yer ısınmaz.)

Ürker jıyılıp ay bolmas, kedey jıyılıp bay bolmas. (Ülker yıldızı toplanıp ay olmaz, fakirler birleşip zengin olmaz.)

Ürker şırkay berse, kün suwıy beredi,

Ürker tömendey berse, kün jılıy beredi.

(Ülker çıkıverse hava soğuyuverir, Ülker alçalıverse hava ılınıverir.)

Ürker tuwsa sorpa da as. (Ülker doğsa çorba da aştır.)

Ürker üyden körinse, üş aydan soñ jaz boladı. (Ülker yıldızı evden görünürse üç ay sonra yaz olur.)

Ürker üyden körinse, üş ay toksan kısnıñ bar,

Ürker iñirde jambaska kelse, jaz sıkpağan nesi bar?

(Ülker yıldızı evden görünse üç ay, doksan günlük kışın var; Ülker yıldızı akşam yanı başına gelse yazdan başka ne olabilir?)

Ürkerli aydıñ bări kıs. (Ülker yıldızı görünen ayların tümü kıştır.)

Kırgız

Üşügöngö cıldız ot körünöt. (Üşüyen kişiye yıldız ateş gibi görünür.)

Nogay

Keşe karaña bolsa, yuldızı yarık bolar. (Gece karanlık olsa yıldız parlak olur.)

Ürker batsa yer katar. (Ülker yıldızı batsa yer donar.)

Tatar

Ayğa qarap adaşsañ, atıñnı Timërqazıqqa beyle. (Aya bakıp yolunu kaybedersen atını Kutup Yıldızı'na bağla.)

Cıyın yoldız cıyılса da, yaqtılığı ayday yuk. (Çok yıldız toplansa da aydınlığı ay gibi olmaz.)

Cidëgen yoldız cidë eylene, Timërqazıq urınında. (Küçükayı yedi dolandır, Kutup Yıldızı yerinde.)

Tabınsañ, Timërqazıqqa tabın – aña yoldozlar da tabına. (Tapınırsan Kutupyıldızı'na tapın, ona yıldızlar da tapınır.)

Tañ atsa, Çulpan kalkır. (Sabah olursa Çoban Yıldızı kalkar.)

Yoldıznı küz bik küre de, kul citmiy. (Yıldızı göz iyi görür, kol yetmez.)

3.2.3. Gökyüzü

Gökyüzüyle ilgili atasözlerinin sayısı azdır. Bu atasözlerinden gökyüzünün kutsal sayıldığı, ona karşı saygı duyulduğu anlaşılmaktadır.

Başkurt

Běr kūkte ikě ay bulmay,

Běr kūñelde ikě möhebbet bulmay.

(Bir gökyüzünde iki ay olmaz, bir gönülde iki aşk olmaz.)

Běr kūkte ikě qoyaş bulmay. (Bir gökyüzünde iki güneş olmaz.)

Bolot bėřėkhe – kūk kūkrer, halıq bėřėkhe – yěr tėtter. (Bulut birikirse gök gürler, halk birleşirse yer titrer.)

Kūkke qarap abınma. (Gökyüzüne bakarak tökezleme.)

Kūkke qarap yėřzė uyla. (Gökyüzüne bak, yeri düşün.)

Kūkke qarap fikir it, yėrge qarap şökör it. (Gökyüzüne bakıp fikir yarat, yeryüzüne bakıp şükret.)

Kūkke tőkörme, kūkregėñe tőşör. (Göge tükürme, gövdene düşer.)

Kazak

Kökte jazılğan – jerde oqılar. (Gökte yazılan yerde okunur.)

Kökte Kün – jalğız,

Jerde Ğun – jalğız.

(Gökyüzünde güneş yalnız, yerde Hun yalnız.)

Köktiñ suwın köpten ayama. (Gökyüzünden gelen suyu halktan esirgeme.)

Tatar

Kük cirge yahşılık yavdırsa, cir kükke tuzan tuzdıra. (Gök yere iyilik yağdırır, yer gökyüzüne toz uçurur.)

Kük üzñeñ yahşılığın cirge töşöre. (Gök kendi iyiliğini yere indirir.)

Kükke tökërseñ, bitěñ töşer. (Göge tükürsen yüzüne düşer.)

Qoyı töbennen qaravçığa kük belekey,

İyne tişğänen qaravçığa dönya belekey.

(Kuyu dibinden bakana gökyüzü küçük görünür, in deliğinden bakana dünya küçük görünür.)

3.2.4. Hava Olayları

3.2.4.1. Bulut

Bu lehçelerdeki atasözlerinde bulut yağmurun habercisi olarak görülmektedir ve onun toprağa bereket getireceği söylenmektedir.

Başkurt

Aldı bolot bulha, artı ayaz. (Önce bulut, sonra ayaz.)

Bolot ala, yawın hala. (Bulut ala, yağmur az.)

Bolot bërəkhe, kük kükrer, halık bërəkhe, yër tётrer. (Bulut birikirse gök gürler, halk birleşirse yer titrer.)

Bolot yělge karşı yörömey. (Bulut rüzgara karşı yürümez.)

Bolothoz yamğır bulmaś. (Bulutsuz yağmur olmaz.)

Bolotlo köndöñ ayazı bula. (Bulutlu gün ayazlı olur.)

Fayzahız bolot daryağa yawır. (Faydasız bulut nehre yağar.)

Kükregen bolottoñ yawımı az. (Gürleyen bulutun yağmuru az olur.)

Ƙara bolotto, Ƙara urman tarta. (Kara bulutu kara orman çeker.)

Kazak

Bult ala, jer şala. (Bulut alacalı olursa toprak da ala bula olur.)

Bult Ƙayda Ƙonsa, bereke sonda Ƙonar. (Bulut nereye giderse bereket oraya gider.)

Bult özenen buw alsa, jawadı. (Bulut nehirden buhar alırsa yağar.)

Bult – jañbır habarşısı. (Bulut, yağmurun habercisidir.)

Bulttanğın küin jawmay Ƙoymas. (Bulutlu hava yağmursuz olmaz.)

Bulttan çıƘƘan küin aşşı,

Jaman Ƙatınnıñ tili aşşı.

(Bulut arkasından çıkan güneş acı, kötü kadının dili acı.)

İyt küşiktep sawın bolmas,

Bult bolmay jawın bolmas.

(İt yavrulayıp sağım olmaz, bulut olmadan yağmur olmaz.)

Jel dawıldı şaƘıradı,

Bult jawındı şaƘıradı.

(Rüzgar fırtınayı çağırır, bulut yağmuru çağırır.)

Öiken bulttan jañbır kütpe. (Geçip giden buluttan yağmur bekleme.)

Paydasız bult kölge jawadı. (Faydasız bulut nehre yağar.)

Kırgız

Bulut ala,

Cer çola.

(Bulut alacalı olursa toprak da ala bula olur.)

Buluttan çıkkın kün, açuu,

Camandan çıkkın söz, açuu.

(Buluttan çıkan güneş acı, kötüden çıkan söz acı.)

Buluttun kadırı çok, ay canında,

Kedeydin kadırı çok, bay canında.

(Bulutun kıymeti yok, ay yanında; yoksulun kıymeti yok, zengin yanında.)

Tatar

Bër bolıttan boz da yavar, kar da, yañğır da yavar. (Bir buluttan dolu da yağar, kar da yağar, yağmur da yağar.)

Bolıtsız yañğır bolmas. (Bulutsuz yağmur olmaz.)

Hayırsız bolıt diñgözge yavar. (Hayırsız bulut denize yağar.)

Kükregen bolıttıñ yavımı az. (Gürleyen bulut az yağar.)

Uzğan bolıttı totıp bılmıy. (Geçen bulutu tutamazsın.)

3.2.4.2. Dolu

Başkurt

Huqır sısqan yulğa sıqha boz yawır. (Köstebek yola çıkarsa dolu yağar.)

Těleklě yěrgе boz yawır. (Dua edilen yere dolu yağar.)

Tatar

Běr bolottan boz da yavar, kar da, yañğır da yavar. (Bir buluttan dolu da yağar, kar da yağar, yağmur da yağar.)

3.2.4.3. Fırtına

Başkurt

At yuq aranda, kayğı yuq buranda. (Ahırda at yok, fırtınada gam yok.)

Buran bulha, hunar yuq,

Yamğır bulha, tuzan yuq.

(Fırtınada ava gidilmez, yağmur yağsa toz olmaz.)

Buranda bürě qotoror. (Fırtınada kurt kudurur.)

“Kar yawzı” tip kıwanma: huñınan buranı bulır. (“Kar yağdı” diye sevinme, arkasından fırtına olur.)

Kazak

Borandı künde bala men iyt qutıradı. (Fırtınalı günde çocuk ile it kudurur.)

Dawıldı küni kus salma, jawındı küni jılkı alma. (Fırtınalı günde kuşla ava gitme, yağışlı günde at alma.)

Dawıldıñ aldı – jel, jañbirdıñ artı – sel. (Fırtınanın öncesi rüzgardır, yağmurun sonu seldir.)

El kozğalsa, jer kötermes awırı bar,

Jel kozğalsa, qarlı boran dawılı bar.

(Halk hareket ettiyse yerin kaldıramayacağı kadar derdi vardır, yel hareket ederse kar fırtınası gelir.)

Jel – dawıldıñ şaķıruwşısı. (Rüzgar, fırtına çağırır.)

Ƙoyım tok Ƙoramda, Ƙayğım joƘ boranda. (Koyunum tok ağılımda, kaygım yok fırtınada.)

Nogay

Yel şaşsañ, davıl orarsıñ. (Rüzgar ekersen fırtına biçersin.)

Yelemik ayazdan, yeti künlik boran artıƘ. (Az rüzgarlı soğuktan yedi günlük fırtına yağdır.)

Tatar

Davıllı bolıtnıñ yavımı az. (Fırtınalı bulutun yağmuru az olur.)

Ƙatı davıl tiz tuƘtar. (Güçlü fırtına çabuk durur.)

3.2.4.4. Kar

Bu lehçelerde karla ilgili atasözlerinin sayısı oldukça fazladır. Atasözlerinde yağmurla birlikte karın da toprağa bereket getirdiği ön plana çıkarılmıştır. Otlaklardaki otun, tarladaki ekinin iyi yetişmesi için yağmur ile karın önemi büyüktür. Bu yüzden atasözlerinde bu yağışların bolluğuna sevinmek gerektiği söylenmiştir. Bunun yanı sıra karın getirdiği tehlike de göz ardı edilmemiştir. Kimi atasözlerine halkın uzun süren gözlemlerinin sonuçları da yansımıştır.

Başkurt

Ƙara hıwğa kar yatmaś. (Su üzerinde kar yatmaz.)

Ƙar başına Ƙar yęter. (Kar başına kar yeter.)

Ƙar başın kar aşar, han başın han aşar. (Kar başını kar yer, han başını han yer.)

Ƙar kithe le, boz ƙala. (Kar gitse de buz kalır.)

“Ƙar yawzı” tip kıwanma; huñınan buranı bulır. (“Kar yağdı” diye sevinme, arkasından fırtınası olur.)

Ƙazandan kara nime yuk – karınıñdı tuyzıra,

Ƙarzan ak nime yuk – ayak-kulıñ tuñdıra.

(Kazandan kara bir şey yok, karnını doyurur; kardan beyaz bir şey yok, ayakla ellerini dondurur.)

Yazğı ƙarzı yamğır yıwa. (İlkbahardaki karı yağmur yıkar.)

Yılı kön ƙarzı irětër, yılı hüž yendë irětër. (Sıcak gün karı eritir, tatlı söz canı eritir.)

Kazak

Aƙ ƙar bolsa, aƙ nan köp. (Beyaz kar çok olsa beyaz ekmek çok olur.)

Aƙša ƙarda köp jürseñ, köziñ bir kün ƙarığar,

Alıs jerde köp jürseñ, köñilñ bir kün tarığar.

(Ak karda çok yürürsen gözün bir gün yorulur, vatanından uzakta çok kalırsan gönlün bir gün daralır.)

Boray boray ƙar jawsa, jerdiñ jüzin ƙar alar,

Er jıgittiñ belgisi – jürgen jerin tazalar.

(Tipi şeklinde kar yağsa toprağın yüzü karla kaplanır, kahraman yiğidin belirtisi gittiğı yeri temizler.)

Bügingi ƙar – erteñgi när. (Bugünkü kar, yarınki nem.)

Ƙar jawdı dep ƙuwanba, ayazı bar,

Ƙoja keldi dep ƙuwanba, niyazı bar.

(Kar yağdı diye sevinme, ayazı var. Hoca geldi diye sevinme, sadakası var.)

Ƙara jerge ƙar jawsa, ƙardı körüw – bir murat.

Ƙara jerden ƙar ketse, jerdi körüw – bir murat.

(Kara yere kar yağsa karı görmek bir murat, kara yerden kar gitse yeri görmek bir murat.)

Ƙırdağığa jañbır jawsa,

Şıñdağığa ƙar jawar.

(Tepedekine yağmur yağsa zirvedekine kar yağar.)

Ƙıś ƙarlı bolsa, jer semiz,

Köktem jañbırlı bolsa, dän egiz.

(Kış karlı olursa toprak verimli olur, bahar yağmurlu olursa tahıl iki kat fazla olur.)

Ƙısıñ ƙarlı bolsa, jeriñ ilğaldı boladı,

Jeriñ ilğaldı bolsa, ekkeniñ närli boladı.

(Kışın karlı olursa toprağın nemli olur, toprağın nemli olursa ektiğın ekin verimli olur.)

Ƙıstağı ƙar – jerge ırıs,

Jerdegi ilğal elge ırıs.

(Kışın yağın kar toprağa berekettir, topraktaki nem halka berekettir.)

Ƙıstağı ƙar, jazdağı jañbır – jerge jawğan nur. (Kışın kar, yazın yağmur; toprağa yağın nurdur.)

*Qara cerge qar caasa,
Qardı körgön – bir murat.
Qara cerden qar ketse,
Cerdi körgön – bir murat.*

(Kara yere kar yağsa karı görmek bir murat, kara yerden kar gitse yeri görmek bir murat.)

Qar buzulbay sel bolboyt. (Kar erimeden sel olmaz.)

Toolu cer qarsız bolbos. (Dağlık yer karsız olmaz.)

Nogay

Qalğan iske qar yava. (Kalan işe kar yağar.)

Qar bar – suv yoq, qamis bar – otın yoq. (Kar var, su yok; kamış var, odun yok.)

Qar küregen, aslıq kürer. (Kar toplayan, tahıl toplar.)

*Qardıñ basın qar keser,
Hannıñ basın yaw keser.*

(Karın başını kar keser, hanın başını düşman keser.)

Qıs qarlı bolsa, yaz yavınlı bolar. (Kış karlı olsa yaz yağmurlu olur.)

Tatar

*Qara cirge qar yavsa, qarnı küröv bër zevık,
Qara cirden qar kitse, cirnë küröv bër zevık.*

(Kara toprağa kar yağsa karı görmek zevklidir, kara topraktan kar gitse yeri görmek zevklidir.)

Qar astınan qargä tizegë de tabılmas. (Kar altında karga pisliği de bulunmaz.)

Ƙar başın ƙar aşay. (Karın başını kar yer.)

Ƙar matur da, ayaknı tundıra. (Kar güzel de ayakları üşütür.)

Ƙar yavğanda salƙın bulmay, kar kitkende suvita. (Kar yağarken soğuk olmaz, kar durduktan sonra soğuk olur.)

Ƙardan gömbe ızleme. (Karda mantar arama.)

Ƙarı ƙalıñ ƙıřnıñ üleně ƙalın bulır. (Kışın kar kalın olsa yerin otu gür olur.)

3.2.4.5. Rüzgar

Bu lehçelerde rüzgar ile fırtınanın özelliklerinin yansımış olduğu atasözleri de mevcuttur. Bu atasözlerinde rüzgar ile fırtınanın birbirinden farkı ve etrafa verdikleri zarardan söz edilmiştir. Bu atasözlerine de halkın doğayla ilgili gözlemleri yansımıştır.

Başkurt

Donyanı yěl buzır, ƙeřě arahın hüž bozor. (Dünyayı rüzgar bozar, insanların arasını söz bozar.)

Köndö yěl bozor, ƙeřěñě těl bozor. (Havayı rüzgar bozar, insanı söz bozar.)

Tamırı nıƙ ağastı yěl de ƙuptara almaş. (Kökü berk ağacı rüzgar da kopartamaz.)

Tirek sayƙalha – yělden, bėyzeñ bėy bulıwı – ilden. (Kavak sallansa rüzgardan, beyin bey olması halktan.)

Tirekteñ sayƙalıwı yělden, türelerzeñ kön kürėwe ilden. (Kavağın sallanması rüzgardan, hakimlerin geçinmesi halktan.)

Tuzğán tun yěl tutmař. (Eski kürk rüzgardan korumaz.)

Uñmastıñ uğın yěl boror. (Onmayan kişinin okunu rüzgar çevirir.)

Üzekke ütken yěl yaman, ilән hatқан ir yaman. (Vücudu üşüten rüzgar kötü, vatanına ihanet eden adam kötü.)

Üzekke ütken yěl yaman, ilänen bızgen ir yaman. (Vücudu üşüten rüzgar kötü, vatanını terk eden adam kötü.)

Yañğız ağastı yěl hındıra. (Yalnız ağacı rüzgar koparır.)

Yañğız ağastı yěl böge, kümek ağas yěldě bora. (Yalnız ağacı rüzgar бүker, çok ağaç rüzgarın yönünü değiştirir.)

Yěl ağas başınan, zaman ezem başınan üte. (Rüzgar ağaç başından geçer, zaman insan başından geçer.)

Yěl bulmaha, ağas hělkěnmey. (Rüzgar olmasa ağaç başı kımıldamaz.)

Yěl ismey, қura hělkěnmey. (Rüzgar esmeden ahır silkinmez.)

Yěl қayһı yaққа ishe, қамыш şul yaққа borolor. (Rüzgar hangi tarafa eserse kamış o tarafa döner.)

Yěl örmey, қамыш böğölmey. (Rüzgar esmeden kamış бүkölmez.)

Yěl sesheñ, dawıl urırһıñ. (Rüzgar ekersen fırtına biçersin.)

Yělge ut himěřěr. (Rüzgarla ateş semirir.)

Yělge şarşaw қurmayzar. (Rüzgara perde asmazlar.)

Yelden kilgen yelge kite. (Yel ile gelen yel ile gider.)

Yēñēl tabılğan yelge kite. (Kolay kazanılan mal rüzgarla gider.)

Yērzen ayrılğan yelge osa. (Toprağından ayrılan, rüzgarla uçar.)

Yētēm kayza – hüž şunda, tişēk kayza – yēl şunda. (Yetim nerede, söz orada; delik nerede, rüzgar orada.)

Kazak

Jazğıturımgı jel jarday atandı jıǵadı. (İlkbahardaki rüzgar kocaman deveyi de yıkar (hasta eder).)

Jel – dawıldıñ şakıruwşısı. (Rüzgar, fırtına çağırır.)

Jel turdı dese, üyiñe arқан sal,

Jaw keldi dese, qarıña kalқан al.

(Rüzgar çıktı dense çadırını iple bağla, düşman geldi dense eline kalkan al.)

Jelmen jarıspa, köleñkeñdi kuwma. (Rüzgarla yarışma, kendi gölgeni kovalama.)

Jelmen kelgen, jelmen ketedi. (Yel ile gelen yel ile gider.)

Qoralı mal eldiki, qorasız mal jeldiki. (Ağıldaki hayvanlar halkındır, ağılın dışındaki hayvanlar rüzgarındır.)

Ottıñ isi kuwırmaq, jeldiñ isi suwırmaq. (Ateşin işi kavurmak, rüzgarın işi savurmak.)

Tömen qonsañ, sel alar,

Biyik qonsañ, jel alar.

(Aşağıda oturursan sel alır, yüksekte oturursan yel alır.)

Kırgız

Cel celpinte soĸkon menen, tañ mezgilsiz ata koybos. (Rüzgar kuvvetle esse de zamansız sabah olmaz.)

Cel cürbösö, çöptün başı kıymıldabayt. (Rüzgar esmese otun başı kımıldamaz.)

Şamal cerdi kurgatat,

Baylık eldi cırgatat.

(Rüzgar yeri kurutur, zenginlik halkı refaha erdirir.)

Nogay

Yel bolmasa suvık yok. (Rüzgar olmazsa soğuk olmaz.)

Yel espey, şöp bası kıbırdamas. (Rüzgar esmese otun başı kımıldamaz.)

Yel şaşsañ, davıl orarsıñ. (Rüzgar ekersen fırtına biçersin.)

Yelemik ayazdan, yeti künlik boran artık. (Az rüzgarlı soğuktan yedi günlük fırtına yeğdir.)

Tatar

Cil aldan bulsa – bitëñ tuñdırır, arttan bulsa – tunıñ tuzdırır. (Rüzgar önünden esse yüzünü üşütür, arkandan esse kürkünü eskidir.)

Cil ismi yafraq sëlķēnmi. (Rüzgar esmeden yaprak kımıldamaz.)

Cil çeçseñ davıl urırsıñ. (Rüzgar ekersen fırtına biçersin.)

Cilē bulgaç, buranı bulır. (Rüzgar esse fırtına olur.)

Cilge karşı t        , bite  ne t        . (Rüzgara kar   t        , yüzüne d      .)

Ciln          suv  rmak, utn            v  rmak. (Rüzgarın      savurmak, ateşin      kavurmak.)

O         cil k      ,

Uz         il k      .

(U    maya rüzgar kuvvetlidir, yarışmaya halk kuvvetlidir.)

Yarıştan k       cil usal bula. (Delikten giren rüzgar kuvvetli olur.)

Yarı     ayda – cil   unda. (Delik nerede, rüzgar orada.)

3.2.4.6. Sis

Sisle ilgili sadece bir atasözü bulabildik. Bu atasözüne halkın gözlemlerinin sonuçları yansımıştır.

Tatar

Cil cillemi, toman a        . (Rüzgar esmeden sis da        .)

3.2.4.7.   im    

  im    le ilgili atasözlerinin sayısı çok değildir. Bu atasözlerinde   im      n getirebileceği tehlikeden ve ayrıca   im      n yağmurun habercisi olduğundan da bahsedilmektedir.

Başkurt

Ayaz küçüğü ye        n   ur  . (Ayazlı havanın   im      n  n kork.)

Ye    n ye         – k     küçüğü. (  im     çakmadan g     g  rlemez.)

Kazak

  a         ot  n k     jası s         almaydı,

Nayzağay ot  n ja       s         almaydı.

(Aşk ateşini gözyaşı söndüremez, yıldırım ateşini yağmur söndüremez.)

Nayzağay köp bolsa, jañbır az. (Şimşek çok olursa yağmur az yağar.)

Nayzağaydıñ köptigin kayteyin, jañbırdıñ joqtıgın kayteyin. (Şimşegin çokluğunu neyleyeyim, yağmurun yokluğunu neyleyeyim.)

Nöser aldında nayzağay oynar. (Sağanak yağmurdan önce şimşek çakar.)

Tatar

Yeşen yengende zur ağaçka sıynma. (Şimşek çaktığında büyük ağaca sığınma.)

Yeşenê heter bula da üter, artınnan kükreve yaman. (Şimşek tehlikeli olsa da geçer, arkasından gök gürlemesi kötüdür.)

3.2.4.8. Yağmur

Bu lehçelerdeki atasözlerinde yağmurdan bereket getiren bir nimet olarak bahsedilmektedir.

Başkurt

Batır tıwha – il behetê, yamğır yawha – yêr behetê. (Kahraman doğsa halk bahtı, yağmur yağsa toprak bahtı.)

Bolothoz yamğır bulmaş. (Bulutsuz yağmur yağmaz.)

Buran bulha – hunar yuq, yamğır bulha - tuzan yuq. (Fırtına olsa av olmaz, yağmur yağsa toz olmaz.)

Daryaga yamğır yawğandan dalağa ni fayza? (Nehre yağmur yağmaktan bozkıra ne fayda?)

Şep yawğan yamğır yerge heñmey. (Sağanak yağmur toprağa sinmez.)

Yakşı tıwha, ilge kut, yamğır yawha, yerge kot. (İyi insan doğsa halka kut, yağmur yağsa toprağa kut.)

Yamğır mēnen yēr yeşer, fatiha mēnen ir yeşer. (Yağmur ile toprak yaşar, dua ile adam yaşar.)

Yamğır yawha yēрге may. (Yağmur, yerin yağıdır.)

Yazğı karzı yamğır yuwa. (İlkbahardaki karı yağmur yıkar.)

Yen tınısı – yamğır. (Yağmur, canın rahatıdır.)

Kazak

Batamenen el kögeredi,

Jañbirmenen jer kögeredi.

(Dua ile adam yaşar, yağmur ile toprak yeşerir.)

Batır tuwsa – el ırısı,

Jañbır jawsa – jer ırısı.

(Batur doğarsa halkın serveti, yağmur yağarsa toprağın serveti.)

Jañbır jawsa – jerdiñ ırısı,

Egin bitse - eldiñ ırısı.

(Yağmur yağsa toprağın serveti, ekin çıksa halkın serveti.)

Jañbır bir jawsa, terek eki jawadı. (Yağmur bir yağsa ağaç iki yağar.)

Jañbır jawsa – jer tok,

Egin ekse – el tok,

Bulaq aqsa – köl tok,

Eñbek etse – er tok.

(Yağmur yağarsa toprak tok, ekin ekerse halk tok, pınar akarsa göl tok, çalışırsa adam tok.)

Ƙıstağı ƙar, jazdağı jañbır – jerge jawğan nur. (Kışın yağın kar, yazın yağın yağmur, toprağı yağın nur.)

Säwirdegi jawın – jawıp turğan sawın. (Nisandaki yağmur, gökten yağın sağın.)

Kırgız

Batadan el köğöröt, camğırdan cer köğöröt. (Dua ile halk yaşar, yağmur ile toprak yeşerir.)

Camğır menen cer köğöröt, bata menen el köböyöt. (Yağmur ile toprak yeşerir, dua ile halk çoğalır.)

Camğır özün sel oyloyt, ƙudux özün köl oyloyt. (Yağmur kendini sel sanır, kuyu kendini göl sanır.)

Ceti künkü caandan, celip ötkön suu cakşı. (Yedi gün yağın yağmurdan hızlı akıp geçen su yeğdir.)

Şamal cerdi ƙurğatat, camğır cerdi cırğatat. (Rüzgar toprağı kurutur, yağmur yeri sevindirir.)

Nogay

Ƙatı yavınnıñ aldı yel bolar. (Sağanak yağmurdan önce rüzgar eser.)

Ƙatı yamğır tez tuğtar. (Sağanak yağış çabuk durur.)

Yamğır yavsa, yerdiñ ırısı. (Yağmur yağsa toprağın servetidir.)

Tatar

Şavlı yangır tiz üte. (Sağanak yağış çabuk geçer.)

Şep yavğan yañgır cirge sēñmiy. (Sağanak yağmur toprağa sinmez.)

Yañgır kötseñ, qar yavar. (Yağmur istersen kar yağar.)

Yañgır yavğanda çilegēññē totıp kal. (Yağmur yağarken kovayı tutup doldur.)

Yañgır ütkeç, artınnan yabınça bēlen yögērmiler. (Yağmur durduktan sonra örtüyle koşmazlar.)

Yañgırğa çılağan tamçıdan kırkmas. (Yağmurda ıslanan damladan korkmaz.)

Yañgırdan soñ tuzan da basıla. (Yağmurdan sonra toz olmaz.)

Yañgır bulsın dime, şıfası bulsın digēn. (Yağmur yağsın deme, faydası olsun de.)

Yavım tēleseñ, davılına çıda. (Yağmur dilesen fırtınasına dayan.)

Yavmasañ da, kükre. (Yağmasa da gök gürlesin.)

3.2.5. İklim Şartları ve Mevsimlere Göre Hava Durumu

İklim şartlarıyla ilgili atasözlerine soğuk hava ve onun olumsuz etkileri söz konusu olmuştur. Bu coğrafyalarda iklim şartlarının zor ve havanın soğuk olduğu atasözlerinden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte atasözlerine iklim şartlarının mevsimler ile hava durumunu nasıl etkilediğiyle ilgili görüşler de yansımaktadır.

Başkurt

Hıwıq kolaqtan alır. (Soğuk kulağı üşütür.)

Hıwıķ t lk  tunlı k ş ge selem bire,

Yırtıķ tunlı k ş n   kuyınına ine.

(Soğuk, tilki k rk  giyen kişiye selam verir; yırtık k rkl  kişinin k rk n n içine girer.)

K zɡ  hıwıķtan haķlan. (Sonbahardaki soğuğa dikkat et.)

 ara hıwıķ  arzan yaman, yaman k ş  yawzan yaman. (Kuru soğuk kardan beterdir, kötü kişi düşmandan beterdir.)

Yılı h yek hındırma , hıwıķ yend  tındırma . (Ilık, kemiği kırmaz; soğuk rahat bırakmaz.)

Kazak

Sıkırılağan sarı ayazda,

Sarı  amıstı kısta,

Malı a saya,  zi e  y boladı.

(Kışın ayaz olduğunda sarı  amışın yanına kışla yap, evcil hayvanını korur, kendine ev olur.)

Kırgız

Cıluuğa ıktay berse , suuk a to o beresi . (Hep sıcak yerde saklansan soğuğa alışmazsın.)

Ke inde k n  ızarsa kelini  erkek t r g nd y s y n,

 rte  menen k n  ızarsa, eli e cau tigendey k y n.

(Akşam güneş kızarsa gelinin oğlan doğurmuş gibi sevin, sabah güneş kızarsa vatanına düşman saldırmış gibi düşün.)

Nogay

 rte gi ta   ızarsa, eli e yav şaptı dep bil,

Keşki   n  ızarsa, kelini  uvlı taptı dep bil.

(Sabah güneş kızarsa vatanına düşman geldi diye düşün, akşam güneş kızarsa gelinin oğlan doğurdu diye düşün.)

Qara suvıq qardan yaman. (Kuru soğuk kardan beterdir.)

Yılı süyek sindırmas, suvıq yandı tındırmas. (Ilık, kemiği kırmaz; soğuk rahat bırakmaz.)

Tatar

Açlıqqa tüzöp bula, suvıqqa – yuk. (Açlığa dayanmak mümkündür, soğuğa asla.)

Ayaz könnëñ yeşëñnëñ qurıq. (Ayaz havada çakan şimşekten kork.)

Qara suvıq qardan yaman. (Kuru soğuk kardan beterdir.)

Suvıq tölkë tunlı këşëlerge selem bire,

Yırtıq tunlı këşëñëñ quyınına kire, imiş.

(Soğuk, tilki kürkü giyen kişiye selam verir; yırtık kürklü kişinin kürkünün içine girer.)

Yılı süyek sindırmas, suvıq canını tındırmas. (Ilık, kemiği kırmaz; soğuk rahat bırakmaz.)

3.2.5.1. Aylar ve Hava Durumu

Ay isimlerinin geçtiği atasözleri bu lehçelerin komuşulduğu coğrafyadaki iklim şartlarını yansıtmaktadır. Bu tür atasözlerinde ocak, şubat, mart, nisan ve eylül aylarının adı geçmektedir. Bu ayların özelliklerini açıklayan atasözlerinden kışın uzun sürdüğü, bahar gelince havaların hemen ısınmadığı anlaşılır. Ocak ve şubat aylarında gece vaktinin yavaş yavaş kısalıp günün uzamaya başladığı belirtilmiştir. Özellikle mart ayı atasözlerinde sıkça geçmektedir. Mart ayı, bir yandan baharın geldiğini haber

verse de bu ayda hava durumuna çok dikkat etmek gerekir. Nisan ayının ılıkılığı da aldatıcı olabilir. Fakat atasözlerinde nisan gelmeyince baharın gelmeyeceğı ve durumun iyi olmayacağı fikri öne sürölmüştür. Nisan ayı başlayınca baharın geleceğı, bu aydaki yağmurun bereketli olduğıyla ilgili halk gözlemleri atasözlerine yansımıştır.

Başkurt

Hewər kilmey yaz bulmaś. (Nisan gelmeden yaz olmaz.)

Sentyabrze hin de bër, min de bër – martta arıta. (Eylölde sen de, ben de hep eşitiz; mart ise yorar.)

Sentyabrze hin de bër, min de bër,

Martta hin de artta, min de artta.

(Eylölde sen de, ben de hep eşitiz; martta sen de arkada, ben de arkada.)

Kazak

Ğaňtar awsa, ğar turmas. (Ocak bitse kar durmaz.)

Ğaňtarda kün ğarğa adım uzaradı,

Aıpanda kün at adım uzaradı.

(Ocakta gün karganın adımı kadar uzar, şubatta gün atın adımı kadar uzar.)

Nawrız ayı

Tüske deyin – müyiz,

Tüsten keyin – kiyiz.

(Mart ayında dışarısı öğlene kadar boynuz, öğleden sonra keçe gibidir.)

Säwir bolmay, tewir bolmas. (Nisan olmadan iyi olmaz.)

Säwir bolsa, kün kürkirer,

Kün kürkirese, kök dürkirer.

(Nisan gelse gök gürler, gök gürlerse ot gür olur.)

Säwirdegi jawın – sawıp turğan sawın. (Nisandaki yağmur, gökten gelen sağım.)

Üt keldi, jut keldi. (Şubat geldi, kış geldi.)

Nogay

Mart şıkpay dert şıkpas. (Mart çıkmadan dert çıkmaz.)

Qorkpa martıñ kışınan,

Qorq apreldiñ besinen.

(Korkma martın kışından, kork nisanın beşinden.)

Uwıt,

Yaxşı bolsañ bes kün suvıt,

Yaman bolsañ yıрма bes kün suvıt.

(Şubat, iyi olsan beş gün soğut, kötü olsan yirmi beş gün soğut.)

Tatar

Çëllede çërëm itseñ, kış rehet yoqlarsıñ. (Çillede²³⁸ az uyursan kışın rahat uyursun.)

Fevral’de suvık: “Sıyrıñ möğözñ sındırır idëm de, könëm kışka”- dip eyte, di. (Şubattaki soğuk “Sığırın boynuzunu kırardım da günüm kısa” dermiş.)

Fevral’de sıyr möğözñ sındırırılık suvıklar bula. (Şubatta sığırın boynuzu kırılacak kadar soğuk olur.)

Mart ayında uramda çıpçık eşerlëk suv bula. (Mart ayında sokakta serçe içecek kadar su olur.)

²³⁸ Çille: 25 Naziran ile 5 Ağustos arasındaki çok sıcak günler; **Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü**; C. 3, s. 417

Mart işekten baktırır, senek-körek yaktırır. (Mart kapıdan baktırır, çatal kürek yaktırır.)

Mart: “Hut urınında bulsam, sıyrınıñ möğözñ sındırır idëm”- dip eyte, di.
(Mart “Şubatın yerinde olsam sığırın boynuzunu kırardım” dermiş.)

Mart eyte, imiş: “Köndöz-köndöz kölermen, ırte-kiçñ bögermen.” (Mart dermiş ki “Gündüz gündüz gülümserim, sabah akşam bükerim.”)

Sěnteběrde sin de běr, min de běr. (Eylül ayında sen de ben de hep eşitiz.)

Sěnteběrde sin de běr, min de běr, aprel aptırata. (Eylül ayında sen de ben de hep eşitiz, nisan şaşırtır.)

Sěnteběrněñ undürtěnde çıkmen töşe, tun mēne. (Eylülün on dördünde yelek çıkartılır, kürk giyilir.)

3.2.5.2. Mevsimler ve Hava Durumu

Bu coğrafyaların iklim şartları mevsimlerle ilgili atasözlerine de yansımıştır. Mevsimler hakkında bu lehçelerde çok sayıda atasözü bulunmaktadır. Bu atasözlerinde bütün mevsimlerin özellikleri açıklanmaktadır. Bununla birlikte bitkiler ve hayvanlar dünyasına bakılarak hava durumunun nasıl olacağıyla ilgili tahminler de yapılmaktadır. Atasözlerinde çoğu zaman iki mevsim karşılaştırılarak bu mevsimde yapılan işlerin ve yaşamın birbiriyle bağlı olduğu ortaya konulmaktadır. Atasözlerinin çoğunda ilkbahar – kış, kış – yaz, ilkbahar – güz mevsimleri karşılaştırılarak aralarında bağ kurulmaktadır. Özellikle ilkbaharın önemi ön plana çıkmaktadır. İlkbaharın bir gününün bir yıla değer olduğu fikri de iletilmektedir. Dolayısıyla ilkbaharda çalışanın kışın rahat yaşadığını ya da ilkbaharın her gününü değerlendirenin sonbaharda kâr elde edeceğini ifade eden atasözlerinde bu mevsimler karşılaştırılarak söylenmektedir. Kış ile yaz mevsimlerinin özellikleri açıklanarak bu mevsimlerde

özellikle hayvanlara nasıl bakılması gerektiğiyle ilgili öneriler verilmektedir. Bu durumda halkın hayat tecrübesinin atasözlerine yansıdığını göstermektedir.

Başkurt

Běr qarluğas mēnen yaz bulmay,

Běr bolot mēnen köz bulmay.

(Bir kırlangıçla ilkbahar gelmez, bir bulutla sonbahar olmaz.)

Ėşēñ bulha yöz tuqlıqlı kiler köz. (Çalışırşan sonbahar tokluğuyla gelir.)

İlay ilay yaz bula, köle-köle köz bula. (Ağlaya ağlaya ilkbahar olur, güle güle sonbahar olur.)

Qış azığın yey yıyna. (Kışlık azığına yazın topla.)

Qış qayğıhın yaz qayğırt. (Kışın kaygısını yazın kaygılan.)

Qışkı köndöñ yılıwına ısanma,

Doşmannıñ kölöwēne ısanma.

(Kış gününün ılıklığına inanma, düşmanın güldüğüne inanma.)

Kön qayğıhı tañdan, yıl qayğıhı yazzan. (Günün gamı sabahtan, yılın gamı ilkbahardan.)

Közgö hırıqtan haqlan. (Sonbahardaki soğuktan sakın.)

Köz bay bulma, yaz bay bul. (Sonbaharda zengin olma, ilkbaharda zengin ol.)

Yaz eşleheñ, qış tēşlerheñ. (İlkbaharda çalışsan kışın aç olmazsın.)

Yaz mēnen közge ısanma. (İlkbahar ile sonbahara güvenme.)

Yazğı sesew běr gēne vaqıt. (İlkbahardaki ekim kısa bir vakittir.)

Yaz uñmağan köz uñmaś. (İlkbaharda onmayan, sonbaharda onmaz.)

Yaz ülmehe köz ülmeś. (İlkbaharda ölmeyen sonbaharda ölmez.)

Yazğı kön yıl aśray. (İlkbaharın bir günü bir yılı besler.)

Yazğıñ yemě seske mēnen,

Közöñ yemě költe mēnen.

(İlkbaharın tadı çiçekle, sonbaharın tadı demetle.)

Yeyge sıkkan yen ülmeś. (Yaza ulaşan canlı ölmez.)

Yey kıştı tuyzıra. (Yaz kışı doyurur.)

Yey eşleheñ, kış aşarsıñ. (Yazın çalışırsan kışın yersin.)

Yeyge közzen ezērlen. (Yaza sonbahardan hazırlan.)

Yeyzēñ bēr könē kıştıñ bēr ayınan kımmet. (Yazın bir günü, kışın bir ayından değerli.)

Yeyē barzıñ kışı bar. (Yazı olanın kışı var.)

Kazak

Arkada kış jaylı bolsa, arkar awıp nesi bar? (Arka'da kış iyi olsa dağ koyunları göçer mi?)

Bir qarlığaş kelgenmen jaz bolmaydı,

Bir sawısқан kelgenmen kış bolmaydı.

(Bir kırlangıcın gelmesiyle yaz olmaz, bir saksaganın gelmesiyle kış olmaz.)

Egistik jeriñdi küz ayda, jazğa kalsa jüz ayda. (Tarlayı sonbaharda sür, yaza kalsa yüz kere sür.)

*Jaz sayğa konba,
Kısta kırga konba.*
(Yazın dereye konma, kışın tepeye konma.)

*Jazda şöpti jıynasañ, kısta – mal azıǵı,
Jazda sökti jıynasañ, kısta – bala azıǵı.*
(Yazın otu yığarsan kışın hayvan yemi olur, yazın darıyı yığarsan kışın çocukların rızkı olur.)

*Jazdñ bir küni,
Kıstñ mñ künine tatır.*
(Yazın bir günü, kışın bin gününe denktir.)

Jazdñ bir küni kıstñ on künine tatır. (Yazın bir günü, kışın on gününe denktir.)

*Jazğa jetseñ, kış küniñdi umıtpa,
Jazdñ kımın kış oyla, bir oylama, üş oyla.*
(Yaz çıkınca kış gününü unutma, yaz gününü kışın düşün; bir kere değil, üç kere düşün.)

Jazda qayrat jumsaǵan, kısta quwanar. (Yazın kuvvet harcayan, kışın sevinir.)

Jazğa jetseñ, kış küniñdi umıtpa. (Yaz gelince kış gününü unutma.)

Jazda jadırasañ, kısta kaltıraysıñ. (Yazın rahatına bakarsan kışın üşürsün.)

Jeti toqsanda²³⁹ jer muzdaydı. (Ekim ayının son on beş gününde yer donar.)

²³⁹ Jeti toqsan: Ekim ayının son on beş günü; Abduveli Kaydar, **Halık Danalıǵı**, s.329.

Köktem, kökten nurın tökken. (İlkbahar gökten nurunu dökmüş.)

Köktemgi äreket – küzgi bereket. (Bahardaki hareket (çalışma), güzdeki berekettir.)

Köktem güldiñ bağıñ aşadı, kösem eldiñ bağıñ aşadı. (İlkbahar çiçek bahçesi açtırır, reis halkın talihini açar.)

Köktem gülmen körkem. (İlkbahar çiçekle güzeldir.)

Köktemde jerge tüsken bir dän, küzdi küni mıñ dän boladı. (İlkbaharda toprağa düşen bir tane tohum, güz günü bin tane tahıl olur.)

Köline қарай қазı,

Қысына қарай жазı.

(Gölüne göre kazı, kışına göre yazı.)

Қарға қарқıldаса, қыстı шақырады,

Қаз қаңқıldаса, жазды шақырады.

(Karga gaklarsa kışı çağırır, kaz bağırса yazı çağırır.)

Қарға мıñ шақырғанмен жаз болмаыды, қаз bir шақырса жаз болadı.

(Karga bin kez gaklasa da yaz olmaz, kaz bir çağırса yaz olur.)

Қаз кelse, жаз кeler,

Қарға кelse, қатқақ кeler.

(Kaz gelse yaz gelir, karga gelse soğuk gelir.)

Қыс қысыларсыñ, жаз жазıларсыñ. (Kışın zorlanırsın, yazın rahatlırsın.)

ııs malıñdı ba, jaz jeriñdi ap. (Kıın hayvanlarına bak, yazın toprağındaki otu yığ.)

ııs azıgын jaz jıyna. (Kıılık azıgын yazdan topla.)

ııstıñ amın jaz oyla, jazdıñ amın ıs oyla. (Kıın işini yazın düşün, yazın işini kıın düşün.)

ııs arbañdı sayla, jaz anañdı sayla. (Kıın arabanı hazırla, yazın kızağına hazırla.)

ıısına aray kökteмі, dianına aray ketpeni. (Kıına göre baharı, çiftçisine göre çapası.)

ııı künniñ jazsırağanınan sata, artañ äyeldiñ kızsırağanınan sata.
(Kı gününün yaz gibi olmasından sakın, ihtiyar kadının kıız gibi davranmasından sakın.)

ııs kıstıgын ılmasa, jaz jazdıgын ılmaydı. (Kı kılıgын etmezse yaz yazlıgын etmez.)

ızı bardıñ nazı bar, ısı bardıñ jazı bar. (Kızı olanın nazı var, kıı olanın yazı var.)

oydı küz umға ayda, jaz ımға ayda. (Koyunu güzün kuma götür, yazın kıra götür.)

arwa jazda jazıladı, ısta ısıladı. (Çiftçi yazın rahatlar, kıın zorluk çeker.)

ımıstan körmey, jazdıñ adirin bilmeysiñ. (Kı görmeden yazın kıymetini bilmezsin.)

Zımıstannıñ bir küni ǵalsa da ǵorıǵ. (Kışın bir günü kalsa bile kork.)

Kırız

Bir kündö iki ǵaşkeni körböysün,

Bir cılda eki cazdı körböysün.

(Bir günde iki öğlen vaktini görmezsin, bir yılda iki ilkbaharı görmezsin.)

Caz – carıǵ, küz – küröş. (İlbahar yarış, sonbahar güreş.)

Cazda maldı aydap baǵ, kışta maldı baylap baǵ. (İlkbaharda evcil hayvanları otlakta besle, kışın baǵlayıp besle.)

Cazǵı suuǵ candan ötöt. (İlkbahardaki soǵuk canını bile titretir.)

Küz, talaş maalı. (Güz, mücadele vaktidir.)

Ǵıs ǵırǵa ǵonbo,

Caz sayǵa ǵonbo.

(Kışın ovaya konma, ilkbaharda dere yataǵına konma.)

Nogay

Bir şeşekeymen yaz bolmas. (Bir çiçekle yaz olmaz.)

Külte tüsti küz boldı. (Demet toplandı, güz geldi.)

Ǵarǵa ǵakırıp ǵıs bolmas,

Torǵay ǵakırıp yaz bolmas.

(Karga gıklayıp kış olmaz, serçe ötüp yaz olmaz.)

Ǵıs ǵarlı bolsa, yaz yavınlı bolar. (Kış karlı olursa yaz yağmurlu olur.)

Ǵıs ǵıslıǵın etpese,

Yaz yazlığın etpes.

(Kış kışlığını yapmazsa yaz yazlığını yapmaz.)

Yaz yennet, kış kıyamet. (Yaz cennet, kış kıyamet.)

Yazda tırnağan, kışta yırlağan. (Yazın çalışan, kışın şarkı söyler.)

Yazlıkñ küni yarlılıqtñ küni. (Yaz günü fakirliğin günüdür.)

Yazda mıyın kaynatpağan, kışta kazanın kaynatpas. (Yazın beyni kaynamayanın kışın kazanı kaynamaz.)

Tatar

Ceynñ kürkë yar bulır, yarıñ kürkë tal bulır. (Yazın güzelliği yar olur, yarıñ güzelliği söğüt olur.)

Kış bëtte dip tun satma, yene kış bar. (Kış bitti diye kürkü satma, yine kış gelir.)

Kış bulğanın kolağı tuñgannan bəlgen. (Kışın geldiğini kulağının üşümesinden bilmiş.)

Kış köne ət te: “Ceyge çıksam söyekten saray salar idem” – dip eyter, di. (Kışın it de “Yaz gelse kemikten saray yapardım” dermiş.)

Kış köne cidë cilen kigençë bër tun kiy. (Kışın yedi yelek giymektense bir kürk giy.)

Kış rehet çanağa, cey rahat arbaga. (Kışın kızakla rahat, yazın arabayla rahat.)

Kış citse, buran tuzdırır; cey citse, koyaş kızdırır. (Kış gelirse fırtına yorar, yaz gelirse güneş kızdırır.)

Ƙıř –kıyamet, yaz – cennet. (Kış kıyamet, ilkbahar cennet.)

Ƙıř – ügi ana, yaz – üz anañ. (Kış üvey anne, ilkbahar öz annen.)

Ƙıřkı könnëñ cılınuvına ışanma. (Kış gününün ılıkılığına inanma.)

Ƙıřkı könnë ceynë eytër, ceygë künnë caynı eytër. (Kış günleri yazı söyler, yaz günleri düzgünlüğü söyler.)

Tëleme ozın cey, tële cılı cey. (Uzun yaz isteme, sıcak yaz iste.)

Yaz başınıñ çuvağı katı kızdıra. (İlkbaharın ilk güneşı keskin olur.)

Yaz bërevnë azdırır, bërevnë maldan yazdırır. (İlkbahar birisini şımartır, birisini hayvanından ayırır.)

Yaz kayğısın kış kayğırt, kış kayğısın yaz kayğırt. (İlkbaharın kaygısını kışın düşün, kışın kaygısını ilkbaharda düşün.)

Yaz sörseñ, köz urırsıñ. (İlkbaharda yer sürersen sonbaharda biçersin.)

Yaz uñmağan köz uñmas. (İlkbaharda onmayan, sonbaharda onmaz.)

Yaz yemë çeçke bëlen, köz yemë költe bëlen. (İlkbaharın tadı çiçekle, sonbaharın tadı demetle.)

Yaz citse çëbënge de can këre. (İlkbahar gelirse sinek de canlanır.)

Yazğı kön yël tuydırı. (İlkbaharın bir günü bir yılı doyurur.)

Yazğı hëzmet – közgë hörmet. (İlkbaharda hizmet, sonbaharda hürmet.)

Yaznıñ baylıǵı – ƙoyaş, közněñ baylıǵı – uñış. (İlkbaharın serveti güneş, sonbaharın serveti ürün.)

Yaznıñ pıçraǵı da yemlě bula. (İlkbaharın amuru da güzel olur.)

Yaz bulǵaç, torna suvına, edem Saban tuyına. (İlkbahar geldikten sonra turna suyuna, insan Saban toyuna²⁴⁰.)

3.2.6. Madenler

3.2.6.1. Kıymetli Taşlar

Bu lehçelerde kıymetli taşlarla ilgili atasözleri mevcuttur. Bu atasözlerine elmas, cevher, firuze, yakut gibi taşların özellikleri yansımıştır.

Başkurt

Almas almas mēnen kisēle. (Elmas elmasla kesilir.)

Almas yērze kalmaś. (Elmas yerde yatmaz.)

Deniz töböndegě inyınan taw başındaǵı taş artıq. (Deniz dibindeki inciden dağ başındaki taş yeğdir.)

Derya töböndegě inyınan taw başındaǵı taş artıq. (Nehir dibindeki inciden dağ başındaki taş yeğdir.)

Firüze taşı – yözök ƙaşı. (Firuze taşı yüzük taşı.)

Inyı börtěǵě zur bulmay. (İnci tanesi büyük olmaz.)

Inyınıñ ėt muynunda kazērě yuk. (İncinin itin boynunda değeri yok.)

²⁴⁰ Sabantuy: Tatarların ilkbaharda tarla işleri bittikten sonra kutladıkları bayram; **Tatarça-Rusça Sözlük**, s.279.

Yaķut mēnen vaķıt tabılmaś, vaķıt mēnen yaķut tabılır. (Yakut ile vakit bulunmaz, vakit ile yakut bulunur.)

Kazak

Asıl tastan şıģadı,

Aķıl jastan şıģadı.

(Kıymetli taş taştan çıkar, akıl gençten.)

Gawhar köp bolsa, ķadiri bolmas. (Cevher çok olsa kıymeti olmaz.)

Kırgız

Aķaķ ķörķü bermette, adam ķörķü emgekte. (Akik güzelliği incide, insan güzelliği çalışmada.)

Asıl taştan,

Aķıl baştan.

(Kıymetli taş taştan, akıl baştan.)

Tatar

Almaznı almaz bēlen kiseler. (Elması elmasla keserler.)

Almaznı balķıķ arasına taşlasañ da, almaz bulır. (Elması çamura atsan da elmas olur.)

Asıl taş zur bulmas. (Kıymetli taş büyük olmaz.)

Derye töbēdegē ēncēden tav basındağı taş artıķ. (Derya dibindeki inciden dağ başındaki taş yeğdir.)

Ėncēñ ēt muyınına taķmıylar. (İnciyi it boynuna takmazlar.)

Ėncēññ ēt muyınında ķadērē yuk. (İt boynunda incinin kıymeti olmaz.)

Gevher k     ne bulsa da beyes   zur. (Cevher küçük olsa da fiyatı yüksek.)

Gevhern         n tik gevher   b   r. (Cevherin kıymetini sadece kuyumcu bilir.)

Gevher y  rde yatmas. (Cevher yerde yatmaz.)

          asılta   ta yaltıramıy. (Ovulmayınca kıymetli ta   parlamaz.)

Vatık gerebeden tufra   yahşı. (Kırık kehribardan toprak yeğdir.)

3.2.6.2. Metaller

Metallerle ilgili atasözlerinde daha çok altının ismi geçmektedir. Bu atasözlerinde kıymetli bir metal olan altının özellikleri ve değeri açıklanmaktadır. Altının yanı sıra gümüş ve demir atasözlerinde sıkça geçen metallerdendir. Bunların dışında   elik, bakır ve pirinç gibi metallerin özellikleri de atasözlerine yansımıştır.

Başkurt

Akıl aynıma  , altın s  r  me  . (Akıl değişmez, altın çürümez.)

Altında bısrak  a ta  lasa   da bısrana  . (Altını çamura atsan da kirlenmez.)

Altın-k  m     y  r  ze yatmaş. (Altın ile gümüş yerde yatmaz.)

Altın-k  m     k  p y  r  ze fitne sığa. (Altınla gümüş çok olan yerde fitne çıkar.)

Altın-k  m     yaw  an y  r  zen tıwğan-    ken il artık. (Altın ile gümüş ya  an yere göre doğup b  y  d    n vatanın yeğdir.)

Altın   ez  r  n k  m       b   r. (Altının kıymetini kuyumcu bilir.)

Altın ösön baş kite. (Altın için baş gider.)

Altın sërëmeş, timër tuzmaş. (Altın çürümez, demir eskimez.)

Altın sërëmeş, yaw arımaş. (Altın çürümez, düşman yorulmaz.)

Altın süplëkte le yaltıray. (Altın çöplükte de parlar.)

Altın – taştı, akıl – başta. (Altın taştı, akıl başta.)

Altınğa tut töşmey. (Altın paslanmaz.)

Altındı tut almaş, hıwzı ut almaş. (Altın pas tutmaz, suda yangın çıkmaz.)

Altınğa tut kınmaş, yaqşılık onotolmaş. (Altın pas tutmaz, iyilik unutulmaz.)

Altın utta hınalır, ezem eşte hınalır. (Altın ateşte sınıanır, insan işte sınıanır.)

Altınnıñ yanında timër ze yaltıray. (Altının yanında demir de parlar.)

Altın yërze yatha la sërëmeş. (Altın toprakta yatsa da çürümez.)

Altın yërze kalmaş, yaqşılık yulda kalmaş. (Altın yerde kalmaz, iyilik yolda kalmaz.)

Altın yërze yatmaş, yaqşı isëm ilde yatmaş. (Altın toprakta yatmaz, iyi kişinin ismi duyulmadan kalmaz.)

Altın yërze yatha la, tut tëymey, ejelhežge töžep athañ da uq tëymey. (Altın yerde yatsa da pas tutmaz, ecelsiz kişiye doğrudan vursan da ok değmez.)

Altın – yërzen, ğalim ilden sığa. (Altın topraktan, alim halktan çıkar.)

Altın yügen attı yakşırtmaş. (Altın dizgin atı iyi yapmaz.)

Altın zur bulmaş, zur bulha la yërze yatmaş. (Altın büyük olmaz, büyük olsa da yolda yatmaz.)

Arpa-boyzay aş buldı, altın-kömöş taş buldı. (Arpa ile buğday aş oldu, altın ile gümüş taş oldu.)

Bakırzı kansa ıskıhañ da altın bulmaş. (Bakırı ne kadar ovalasan da altın olmaz.)

Bakırzı yaltıratıw mēnen altın bulmaş. (Bakırı parlatmakla altın olmaz.)

*Barmağan yërze bakır bar,
Kürmegen yërze kömöş bar,
Almağan yërze altın bar,
Barhañ, timër tabılmaş.*

(Gitmediğin yerde bakır var, görmediğin yerde gümüş var, almadığın yerde altın var, gidersen demir de bulunmaz.)

Her yaltırağan altın tügël. (Her parlayan, altın değil.)

Hıwğa tayanma, altınğa aldanma. (Suya yaslanma, altına aldanma.)

Huğışta altından timër kımmet. (Savaşta demir altından değerlidir.)

Hıwza kömöş irēmeş. (Suda gümüş erimez.)

ȶoros utta sınığa, yēğēt yawza hınala. (Çelik ateşte sağlamlaşır, yiğit savaşta sınanır.)

Timǵrǵǵ kǵzuwında huǵ. (Demiri tavında döv.)

Timǵrǵǵ timer mǵnen kǵseler. (Demiri demir ile keserler.)

Kazak

Aǵıl tozbaydı, altın ǵırimeydi. (Akıl eskimez, altın çürümez.)

Altın ǵıǵǵan jerdi belden ǵaz. (Altın çıkan yeri bele kadar kaz.)

Altın körıp perıǵte joldan tayıptı. (Altını görünce melek de yoldan ıkmıǵ.)

Altındı eritkenmen, jez bolmaydı,

Jibekti juwǵanmen böz bolmaydı.

(Altını eritmekle piriñ olmaz, ipeǵı yıkamakla bez olmaz.)

Altındı erite bilmegen küıl etedi, jibekti tüte bilmegen jün etedi. (Altını eriteyemen küıl eder, ipeǵı eǵıremeyen yün eder.)

Altındı tot baspaydı. (Altın paslanmaz.)

Altınıñ janında jatsa, mıs ta sarǵayadı. (Altının yanında yatarsa bakır da sararır.)

Arpa-biyday as eken,

Altın-kümis tas eken.

(Arpa ile buǵday aǵmıǵ, altın ile gümüş taǵmıǵ.)

Temirdi ǵızǵan kezde soǵ. (Demiri tavında döv.)

Temirdi tot,

Adamdı dert tozdıradı.

(Demiri pas, insanı dert yer.)

Şın bolat şart sinar. (Çelik doğrudan kırılır.)

Kırgız

Altın – cerden, baatır – elden. (Altın topraktan, batur halktan.)

Altın cerden çığat,

Baatır elden çığat.

(Altın topraktan çıkar, batur halktan çıkar.)

Altın çıkkan cerinde kaat. (Altın çıktığı yerde bulunmaz.)

Altın çıkkan cer kadırluu,

Qalıs cürgön er kadırluu.

(Altın çıkan toprak değerli, bitaraf olan adam değerli.)

Altın çiribeyt. (Altın çürümez.)

Altın dat bolboyt,

Caqşı cat bolboyt.

(Altın pas tutmaz, iyi kişi yabancılık çekmez.)

Altındı çıkkan cerinen kaz. (Altını çıktığı yerde kaz.)

Altındı erite bilbegen iritet,

Terini aşata bilbegen çiritet.

(Altını, eritmeyi bilmeyen çürütür; deriyi, sepilemeyi bilmeyen çürütür.)

Altındı oroğon menen cez bolboyt, cibekti oroğon menen böz bolboyt. (Altını sarmakla bakır olmaz, ipeği sarmakla kaba kumaş olmaz.)

Bolot iyilbeyt, çort sinar. (Çelik eğilmez, doğrudan kırılır.)

Bolot otto çinlat, adam işte çinlat. (Çelik ateşte sağlamlaşır, insan işte sağlamlaşır.)

Dat, temirdi ceyt,

Dart, ömürdü ceyt.

(Pas, demiri yer; dert, ömrü yer.)

Temirdi kızuusunda sok. (Demiri tavında döv.)

Temirdin eki başı da ısıq. (Demirin iki ucu da sıcaktır.)

Zer kadırın zerger bilet,

Cez kadırın cezçi bilet,

Süyüü kadırın süygön bilet.

(Altının kıymetini kuyumcu bilir, bakırın kıymetini bakırcı bilir, sevginin kıymetini seven kişi bilir.)

Nogay

Arpa-biyday as boldı, altın-kümüś tas boldı. (Arpa ile buğday aş oldu, altın ile gümüş taş oldu.)

Bälen yerde altın bar, barsañ bakır tabılmas. (Falan yerde altın var, gidersen bakır bile bulunmaz.)

Temirdi kızganda soğıp kal. (Demiri tavındayken döv.)

Tatar

Akıł aynımas, altın çërëmes. (Akıl yolunu şaşırmaz, altın çürümez.)

Altın çërëmes, timër tuzmas. (Altın çürümez, demir eskimez.)

Altın saz töbēnde de yaltırıy. (Altın bataklıkta da parlar.)

Altın totқан altınnı tanır, kürmiy kürgen ciznē de altın sanar. (Altını tutan altını bilir, hiç görmeyen çinkoyu da altın sanır.)

Altın tufrakқа aralaş çıғar. (Altın toprakla karışık çıkar.)

Altınnı kuya bēlmegen ērētēr,

Tirēnē iyli bēlmegen çērētēr.

(Altını, eritmesini bilmeyen çürütür; deriyi, sepilemesini bilmeyen çürütür.)

Bakır zur bulsa da, kumğan töbē yamıylar,

Altın kēçkēne bulsa da, kükrekke қadıylar.

(Bakır büyük olsa da ibrik dibini yamalarlar, altın küçük olsa da yakaya takarlar.)

Bakırnı niқader yuvsañ da, altın bulmas. (Bakırı ne kadar yıkasan da altın olmaz.)

Bulat bulatnı tişmiy. (Çelik çeliği delmez.)

Ėşlegen timēr yalt iter, Ėşlemegennē tut basar. (İşleyen demir parlar, işlemeyen pas tutar.)

İskē timērnē saklasañ, altın bulır. (Eski demiri saklarsan altın olur.)

Қалаynı күpmē şomartsañ da, kōmēş bulmas. (Tenekeyi ne kadar sıvazlasan da gümüş olmaz.)

Қurғаşnı kōmēş digenner, ērēgen de tōşken. (Kurşunu gümüş demişler, erimiş de bitmiş.)

Timěr bulsa, altın tabıla. (Demir olsa altın bulunur.)

Timěrně kızuvında suk. (Demiri tavında döv.)

Timěrčě kılında timěr balavız kěběk ěrěr. (Demirci elinde demir mum gibi erir.)

3.2.7. Su ve Kaynakları

Bu lehçelerde suyla ilgili pek çok atasözü bulunmaktadır. Bu atasözleri suyun yaşam kaynağı olduğunu ve tüm canlılar için suyun ne kadar önemli olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte suyun bir doğal afet olduğu da belirtilmiştir. Su yaşam kaynağı olduğu için onu israf etmemek gerektiğini hatırlatan atasözleri de mevcuttur.

Eski Türklerde yer-su kültürünün olduğu bilinmektedir. Abdülkadir İnan, yer-su kültürünün 8. yüzyılda Türk İmparatorluğunda devletin resmi kültürlerinden biri olduğunu yazmıştır. “İslam müelliflerinden Gerdizî, İrtiş boyunda yaşayan Kimeklerde su kültürü bulunduğunu yazmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre, Kimekler İrtiş ırmağını kutsal sayıp ona taparlar. “Su Kimeklerin tanrısıdır” derler²⁴¹.” Abdülkadir İnan, Türk boylarının İslamiyet’i kabul ettikten sonra da uzun zaman su kültürünü muhafaza ettiklerini belirtmiştir. “Başkurtlar bir gölde veya ırmakta ilk defa yıkanmak isterlerse elbiselerinden veya kuşaklarından bir iplik koparıp suya atarlardı.” Bununla birlikte Kazakların âdetine göre bir ırmağı ilk geçen kişinin suya bir şey atması gerektiğiyle ilgili bir durumla karşılaştığını da yazmıştır²⁴². Ele aldığımız Kuzeybatı grubundaki Türk lehçelerinin atasözlerine su kültürü belirgin olarak yansımaya bile su ve su kaynaklarına duyulan saygı ve görüşlerden bu kültürün izlerinin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Başkurt

Ağır hıwzıñ kezěřě yuk. (Akarsuyun kıymeti yok.)

²⁴¹ Abdülkadir İnan, “Türklerde Su Kültü ile İlgili Gelenekler”, **Makaleler ve İncelemeler**, 2. baskı, Ankara, TTK Basımevi, 1987, s. 491.

²⁴² A.e., s. 492.

Akkan hıw kirě kaytmay. (Akan su geri dönmez.)

Akkan hıw yulin tabır. (Akan su yolunu bulur.)

Akkan hıwğa montar yuk. (Akan suya engel olmaz.)

Akkan hıwzıñ kezěřě yuk. (Akan suyun değeri yok.)

Akmağan hıwzı ülen baśa. (Akmayan suda ot çıkar.)

Altındı tut almaś, hıwzı ut almaś. (Altın pas tutmaz, suda yangın çıkmaz.)

Aşıkkān hıw diñgězge yětmes. (Acele eden su denize ulaşmaz.)

Belekey hıwza olo balıķ üsmey. (Küçük suda büyük balık yetişmez.)

Bolğansık bulha la hıw yaqşı. (Bulanık olsa da su iyidir.)

Hıw ağır za taş kalır. (Su akar da taş kalır.)

Hıw bar yěrze ut yuk, ut bar yěrze hıw yuk. (Su olan yerde ateş yok, ateş olan yerde su yok.)

Hıw başınan bolğanır. (Su başından bulanır.)

Hıw hıyğan – yarında, ir – tıwğan yağında. (Su sığıdığı yarında, adam vatanında.)

Hıw hıwğa koyor, hıw daryağa koyor. (Su suya akar, su nehre akar.)

Hıw kıwğan – belege, yul kıwğan qazağa. (Suyu kovalayan belaya, yola giden kazaya.)

Hıwğa tayanma, altınga aldanma. (Suya yaslanma, altına aldanma.)

Hıwğa tayanma, duşka inanma. (Suya yaslanma, dosta inanma.)

Hıwı mēnen yēr qazērlē, ilē mēnen ir qezērlē. (Su ile toprak değerli, halkı ile adam değerli.)

Hıw mēnen uttiñ yalı, qoyrogo yuk. (Su ile ateşin yelesi ve kuyruğu yok.)

Hıw mēnen uynama – batırhiñ,

Ut mēnen uynama – yanırhiñ.

(Su ile oynama batarsın, ateş ile oynama yanarsın.)

Hıwzan sista (pak) bulmashiñ. (Sudan temiz olmazsın.)

Hıwziñ qezēřē şışme qoroğas bēlēnēr. (Suyun kıymeti pınar kuruduktan sonra bilinir.)

Hıwza keme yolu bēlēnmey. (Suda geminin yolu bilinmez.)

Hıwına küre balığı. (Suyuna göre balığı.)

Hıw soqorğa yıyılır. (Su çukurda birikir.)

Hıw taşqanda balıq tekebber bula. (Su taşığında balık kibirli olur.)

Hıw tulqınlanmay tormaş. (Su dalgalanmadan durmaz.)

Hıw yar yēmēre. (Su yarı yıkar.)

İşək aldınan aqқан hıwzıñ kezǵırǵı yuk. (Avluda akan suyun değeri olmaz.)

Kisǵwǵn bǵlmeheñ hıwǵa tǵsme. (Nasıl gececeğini bilmezsen suya girme.)

Qara hıwǵa qar yatmaś. (Suda kar yatmaz.)

Qoro yǵrǵe hıw tormaś. (Kurak yerde su durmaz.)

Nasar kǵşǵge tayanǵansı, hıwǵa tayan. (Kötü insana dayanmaktansa suya dayan.)

Taş küpǵrǵǵ hıw almaś. (Taş köprüyü su almaz.)

Tınıs hıw terenǵrek bula. (Sessiz su derin olur.)

Tirmen kǵwetǵ hıw mǵnen. (Değirmenin kuvveti su ile.)

Ut sıqқanda hıw qımmet. (Yangın çıktığında su değeri.)

Ut mǵnen hıw uynamaś. (Ateş ile su oynamaz.)

Ut mǵnen hıwzı bǵrge qısqıp bulmay. (Ateş ile su birlikte tutulmaz.)

Ut mǵnen hıw – tǵlhǵz yaw. (Ateş ile su, dilsiz düşmandır.)

Ut sıqқanda hıw bulmay. (Yangın çıktığında su bulunmaz.)

Üzǵne üzǵ hıw ǵa yul taba. (Su da kendine yol bulur.)

Yǵr hıwǵa tuymay, ut utıñǵa tuymay. (Toprak suya doymaz, ateş oduna doymaz.)

Kazak

Ağın suw arnasın tabadı. (Akarsu yolunu bulur.)

Ağın suw – tegin suw. (Akan su, bedava su.)

Ağın suwdıñ aramdıǵı joq. (Akan su haram olmaz.)

Eldiñ qutı beleñde,

Suwdıñ qutı tereñde.

(Halkın bereketi kırdı, suyun bereketi derinde.)

Sayaz suw sarqırıp aǵadı. (Sıǵ su sesli akar.)

Sıldırısqız aqqan suwdan bez. (Sessiz akan sudan kork.)

Suw aǵadı, tas qaladı. (Su akar, taş kalır.)

Suw bergenniñ sawabı bar,

Ak tökkenniñ surawı bar.

(Su vermenin sevabı olur, sütü dökenin sorumluluǵı olur.)

Suw bir aqqan jerinen mıñ aǵadı. (Su bir aktıǵı yerden bin akar.)

Suw qadırın şöl zardabın şekken biledi. (Suyun kıymetini çölde zahmet çeken bilir.)

Suw patşası – murap,

Tün patşası – şıraq.

(Suyun padişahı mirab, gecenin padişahı mum.)

Suwlı jer quraqsız bolmas,

Tawlı jer bulaqsız bolmas.

(Sulu yer yeşilliksiz olmaz, dağlık yer pınarsız olmaz.)

Şalışık suw jinalıp, dariya bolmas. (Bulanık su birikip nehir olmaz.)

Tama berse tamşıdan dariya bolar. (Damlaya damlaya göl olur.)

Tereñ suwdıñ ağısı bilinbes. (Derin suyun aktığı belli olmaz.)

Kırgız

Akkan suuda aram çok. (Akan su pis tutmaz.)

Cer azığı – suu. (Yerin azığı, su.)

Suu başınan tunat. (Su kaynağından temizlenir.)

Suu da katuu cerge toktoyt. (Su bile katı yerde toplanır.)

Suu taşısıa, ceegine,

Er taşısıa, eline.

(Su taşsa ark kenarına, yiğit taşsa ülkesine.)

Suu, cerge; ilim (baylık) elge. (Su, toprağa; ilim (zenginlik), halka.)

Suunu çım toktotot,

Sözdü çım toktotot.

(Suyu çürük ot durdurur, sözü dürüstlük durdurur.)

Suunu köp keçse, çalçık bolot,

Sözdü, köp süylösö, tantık bolot.

(Suyu çok geçerse bataklık olur, söz çok söylenirse saçmalık olur.)

*Suunun iyrimi caman,
Karının ırımı caman.*
(Suyun girdabı yaman, yaşlının bedduası yaman.)

Suu başattan buzulat. (Su pınarından bulanır.)

Suu cerdin – kanı, cer – diykannın canı. (Su, toprağın kanı; toprak, çiftçinin canı.)

Suu – cerge, ilim – elge. (Su toprağa, ilim halka.)

*Taza bolsoñ suuday bol,
Barın cuup ketirgen.
Qalıñ bolsoñ cerdey bol,
Baarın çıdap kötörgön.*

(Temiz olsan su gibi ol, her şeyi yıkayıp temizleyen. Kalın olsan yer gibi ol, her şeye dayanıp kaldıran.)

Nogay

Alğasağan suv teñizge yetpes. (Acele eden su denize ulaşmaz.)

Suv körmey, etik şeşpe. (Su görmeden çizmeni çıkartma.)

Suvğa süyenme, yavğa ıynanma. (Suya dayanma, düşmana inanma.)

Tatar

Aşıqqan suv diñgözge citmes. (Acele eden su denize ulaşmaz.)

Akkan suv kirë kaytmas. (Akan su geri dönmez.)

*At kürdëm dip aqsap barma,
Suv kürdëm dip suvsap barma.*

(Atı gördüm diye aksayarak gitme, suyu gördüm diye susayarak gitme.)

Bılçırak suvğa taş bërme: üstüne çeçrer. (Pis suya taş atma, üstüne sıçrar.)

Bolğanğan suv tiren kürëne. (Bulanık su derin gibi görünür.)

Bolğançık suv balık totarğa yahşı. (Bulanık su balık tutmak için iyi.)

İşək aldınnan aqқан suvniñ kadërë yuk. (Avluda akan suyun değeri olmaz.)

Suv baştan bulğanır. (Su baştan bulanır.)

Suv çokır yërge cıyıla. (Su çukur yere toplanır.)

Suvda kime ëzë bëlënmes. (Suda geminin izi bilinmez.)

Suvda balık adaşmas. (Suda balık yolundan şaşmaz.)

Suvdı ut almas, altınını tut almas. (Suda yangın çıkmaz, altın pas tutmaz.)

Genel olarak su kelimesinin geçtiği atasözleriyle birlikte buz ve su kaynaklarıyla ilgili söylenen atasözleri de bulunmaktadır. Bu atasözlerinde su kaynağı olarak deniz, göl, kuyu, nehir ve pınar karşımıza çıkmaktadır.

3.2.7.1. Buz

Buzla ilgili atasözlerinde katı gözüken buzun zamanı gelince eriyeceği söylenmektedir. Göl ve nehirleri buz kapladığında karşı tarafa geçmek ya da balık tutmak için giderken buzun kalınlığına hangi mevsimde ve hangi durumda güvenilebileceğini anlatan atasözleri mevcuttur.

Başkurt

İzël mēnen bozğa tayanma. (İdil (Volga) ile buza güvenme.)

Ƙar kithe le, boz ƙala. (Kar erise de buz kalır.)

Ƙarı kithe le, bozı kitmey. (Kar gitse de buzı kalır.)

Mizgël yêthe, boz yatmaş. (Vakti gelse buz yatmaz.)

Toz mēnen boz duş bulmay. (Tuz ile buz dost olmaz.)

Yazğı bozğa yarzay bulha la ısanma,

Közgö bozğa közgöley bulha la ısan.

(İlkbahardaki buza kalın olsa da güvenme, sonbahardaki buza ayna gibi ince olsa da güven.)

Kazak

Ƙızğa senbe, muzğa süyenbe. (Kızı inanma, buza dayanma.)

Mezgil jetse muz erir. (Vakti gelse buz erir.)

Tatar

Közgö boznıñ ƙalınlığına da ısan,

Yazğı boznıñ ƙalınlığına da ısanma.

(Sonbahardaki buzun kalınlığına güven, ilkbahardaki buzun kalınlığına güvenme.)

Ƙarı ėrēse de, bozı kala. (Karı erise de buzı kalır.)

3.2.7.2. Deniz

Atasözlerinde deniz diğeri su kaynakları ile karşılaştırıldığında çok daha derin ve büyük olarak görülmektedir.

Başkurt

Diñgēz baştan bolğanır. (Deniz baştan bulanır.)

Diňgëz kipmeş, halıķ ülmeş. (Deniz kurumaz, balık ölmez.)

Diňgëznëñ hıwı bik küp te – eşerge yaramay. (Denizin suyu çok olsa da içilmez.)

Diňgëzzëñ de töbö bar, sabırzıñ da sigë bar. (Denizin de dibi olur, sabrın da sınırı olur.)

Donya mënen diňgëzzeñ töbö yuk. (Dünya ile denizin dibi yok.)

Heyërhez bolot diňgëzge yawır. (Hayırsız bulut denize yağar.)

Kazak

Tawdan aqқан tas bulaq, o da kıyar teñizge,

Jamannan jaksı tuwdı deme, ol da tartar negizge.

(Dağdan akan taşlı pınar, o da dökülür denize; kötü insanın çocuğu iyi oldu deme, o da çeker köküne.)

Teñiz dämi – tamşıdan. (Denizin tadı damlasından (belli olur).)

Teñiz keşkenge, özen sıyrağınan da kelmeydi. (Deniz geçenin, nehir baldırına bile gelmez.)

Nogay

Algasağan suv teñizge yetpes. (Acele eden su denize ulaşmaz.)

Tatar

Bër tamçıdan diňgëz bulmıy. (Bir damladan deniz olmaz.)

Diňgëz yanında kıy kızımıylar. (Deniz yanında kuyu kazmazlar.)

Diňgëzde suv kıybat. (Denizde su değerli.)

Diňgėzně şırpı bėlen bolğatıp bulmıy. (Denizi çırpı ile karıştıramazsın.)

Diňgėzněň de çigě bar, yılğanıñ da yarı bar. (Denizin de kenarı var, nehrin de yarı var.)

Yılğa küpmě borğalansa da, diňgėzge tőşer. (Nehir ne kadar dolanırsa da denize dökülür.)

3.2.7.3. Göl

Başkurt

Awlaķ külge telmeryėn huja. (Uzaktaki gölü kurbağa sahiplenir.)

İkmek – ilden, hıw – külden. (Ekmek halktan, su gölden.)

Kül balıǵı mėnen danlı, il halkı mėnen danlı. (Göl balığıyla şanlı, devlet halkıyla şanlı.)

Kül külge koyor. (Göl göle dökülür.)

Kül tamsınan yıyıla. (Göl damladan toplanır.)

Kül ķamışhız bulmay, küñěl haǵışhız bulmay. (Göl kamışsız olmaz, gönül hasretsiz olmaz.)

Küldėñ küzė bar, kırzıñ ķulaǵı bar. (Gölün gözü var, kırım kulağı var.)

Küldė ķamış maturlay, irzė namıs maturlay. (Gölü kamış süsler, adamı namus süsler.)

Kazak

Bulaķķa bulaķ ķosılsa egizbiz der,

Kölge köl qosılsa, teñizbiz der.

(Pınarla pınar birleşse ikiziz der, göle göl dökülürse deniziz der.)

Elinen bezgen er oñbas, kölinen bezgen qaz oñbas. (Yurdu terk eden yiğit onmaz, gölünü terk eden kaz onmaz.)

Er elinde az, baqa kölinde az. (Yiğit yurdunda değerli, kurbağa gölünde değerli.)

Köl azsa sazanı ketip, tabanı qaladı,

El azsa, jaqsısı ketip, jamanı qaladı.

(Göl azsa sazanı gidip taranga balığı kalır; halk azsa iyi kişi gidip kötüsü kalır.)

Köldiñ körki – quraq,

Tawdıñ körki - bulaq.

(Gölün güzelliği yeşillik, dağın güzelliği pınar.)

Köp adaspas, köl tawsılmas. (Halk kaybolmaz, göl tükenmez.)

Köp eñbegi kölmen teñ. (Halkın emeği göle denktir.)

Körmegen kölde estimegen qustıñ üni bar. (Görmeyen gölde işitmeyen kuşun sesi vardır.)

Qasıqpen köldi qurğata almaysıñ, qastıqpen eldi qurta almaysıñ. (Kaşıkla gölü kurutamazsın, düşmanlıkla halkı yok edemezsin.)

Kırgız

Elinen bezgen – er oñbos,

Kölünön bezgen – qaz oñbos.

(Vatanını terk eden adam onmaz, gölünü terk eden kaz onmaz.)

Köl çaypalsa köbügü betine çıġat,

El çaypalsa tentegi çetine çıġat.

(Göl dalgalansa köpüğü yüzüne çıkar, halk ayaklansa delisi kenara çıkar.)

Köl kañçalık tereñ bolso da – tübü bar,

Too kañçalık biyik bolso da – töbözü bar.

(Göl ne kadar derin olsa da dibi olur, dağ ne kadar yüksek olsa da tepesi olur.)

Nogay

Kölde suv artsa, yılı boladı,

Suv kemise, suvık boladı.

(Gölün suyu artarsa hava ılık olur, su azalırsa soğuk olur.)

Tatar

Avlaķ külge baķa huca. (Uzaktaki gölü kurbaġa sahiplenir.)

Kül balsa, baķa borını tıġar. (Göl varsa kurbaġa burnunu sokar.)

Kül tamçıdan cıyıla. (Göl damladan toplanır.)

Kül tiren bulġan sayın balıġı küp. (Göl ne kadar derin olursa balıġı o kadar çok olur.)

Kül şaytansız bulmıy. (Göl şeytansız olmaz.)

Tonıķ külde kırt bula, kırt bulmasa, çurt bula. (Sessiz gölde kurt olur, kurt olmazsa şeytan olur.)

3.2.7.4. Kuyu

Başkurt

Ėne mēnen kıoyo kıazıp bulmay. (İġneyle kuyu kazılmaz.)

Ėsmem tigen ҡoyońdan  s eylen p  serh  . (İ mem dediĐin kuyunun suyunu    kere içersin.)

 ez r bilmegenge ҡoyo hıwı la erem. (Değerini bilmeyene kuyu suyu da haramdır.)

 oyoğa t k rme, ҡaytıp hıwın  serh  . (Kuyuya t k rme, suyunu içersin.)

 oyoĐĐa t k rme – hıwın  serh  ,

    ge soğor ҡazıma      t   rh  .

(Kuyuya t k rme, suyunu içersin; kişiye çukur kazma, kendin d  ersin.)

 oyoğa ta  ta law y   l, alıwı awır. (Kuyuya ta  atmak kolay, çıkartmak zor.)

 oromağan ҡoyo bulmaş. (Kurumayan kuyu olmaz.)

Kazak

 udı  a t kirme, suwın i ersi . (Kuyuya t k rme, suyunu içersin.)

 udı tı k zdewi bar jerden  az. (Kuyuyu su çıkacak yerden kaz.)

Tere   udı tı  suwı t tti. (Derin kuyunun suyu tatlı olur.)

Tatar

    k bav b len  oyığa t  me. (  r k iple kuyuya inme.)

 ayda suv  ı sa,  oyını şunda  azıylar. (Nerede su varsa kuyuyu orada kazarlar.)

 oyığa ta  ta lav ci  l, aluvı avır. (Kuyuya ta  atmak kolay, çıkartmak zor.)

 oyığa t k rme, ҡaytıp suv   ers  . (Kuyuya t k rme, suyunu içersin.)

3.2.7.5. Nehir

Başkurt

Deryağa yamğır yawğandan, dalağa ni fayza? (Nehre yağmur yağmasından bozkıra ne fayda?)

Deryağa töşken – yılağa harılğan. (Nehre düşen, yılanı sarılır.)

Fayzasız bolot deryağa yawır. (Faydasız bulut nehre yağar.)

Hıwğa hıw koyor, hıw deryağa koyor. (Suya su döker, su nehre.)

Yomart kěşěněñ küñělē – derya. (Cömert insanın gönlü derya.)

Kazak

Basında bulağı bar özen uzaq aǵadı. (Başında pınarı olan nehir uzağa gider.)

Bulağı bolmasa, özen de sarqılar. (Pınarı olmasa nehir de kurur.)

Däryanıñ janınan qudıq kazba. (Nehrin yanından kuyu kazma.)

Jaman özen ötkel bermes. (Kötü nehir geçit vermez.)

Köz jumbay därya keşpek joq. (Göz yummadan, nehir geçmek olmaz.)

Ötkelsiz özen bolmas, asuwsız kezeñ bolmas. (Geçitsiz nehir olmaz, geçidi olmayan tepe olmaz.)

Özen kölge, köl elge quyadı. (Nehir göle, göl halka.)

Özen jaǵalaǵannıñ özeǵi talmas. (Nehir kıyısına yerleşen kişi aç kalmaz.)

Tolıksıp aqqan dārya, meyirbandı ƣariya. (Dalgalanıp akan nehir, merhametli ihtiyar gibidir.)

Nogay

Teren yılğa tavıssız aƣar. (Derin nehir sessiz akar.)

Tatar

Deryağa yañğır yavğannan ni fayda? (Nehre yağmur yağmasının ne faydası var?)

Deryadağı balıƣ satılmas. (Nehirdeki balık satılmaz.)

Kiçķene yılğa taşısa, ķeķüv birmes. (Küçük nehir taşarsa geçit vermez.)

Nehirle ilgili atasözlerinin kimilerinde özel isimler geçmektedir. Örneğin; İremél, Akizil, İzil-Edil-İdil (Volga), Yayık-Jayık (Ural). Atasözlerinde bu nehirlerin büyüklüğü, derinliği, etrafındaki halk için önemli bir yaşam kaynağı olduğu ön plana çıkarılmıştır. Bunun yanı sıra bu nehirlerle ilgili uzun gözlemlerlerin sonucundan da atasözlerine bahsedilmiştir.

Başkurt

Ağizēldeñ başı – İremel. (Akidil'in başı, İremel.)

Bērēkken hıw İzēl bulğan, tarağan hıw tamsı bulğan. (Biriken su İdil olur, dağılan su damla olur.)

İzēl başınan bolğana, tamağınan tına. (İdil başından bulanır, ağzından temizlenir.)

İzēl kisēr bulhañ ikē kōnlök azıƣ al. (İdil'i geçeceksen iki günlük azık al.)

İzēl mēnen bozğa tayanma. (İdil ile buza güvenme.)

İzəl – Yayıqtıñ ağahı,

Ağızəl – ildəñ yağahı.

(İdil Yayık'ın ağası, Akidil halkın yakası.)

Kazak

Edil basınan bılğanıp, sağasınan tunadı. (Edil başından bulanıp ağzından temizlenir.)

Edil suwı bar bolsa, elge jeter. (Edil'in suyu var olursa halka yeter.)

Jayık basınan jel tursa,

Jaz da bolsa, kış bolar.

(Jayık tarafından yel esse, yaz da olsa kış gibi olur.)

Nogay

Yayık betten yel yesse, yaz da bolsa kıstay kör. (Yayık tarafından yel esse, yaz olsa da kış gibi gör.)

Tatar

İdël kiçmiçe ayağıñnı kiptërme. (İdil'i geçmeden önce ayaklarını kurulama.)

İdël kürmi itëk çışmiler. (İdil'i görmeden çizme çıkartmazlar.)

3.2.7.6. Pınar

Pınar, bu lehçelerdeki atasözlerinde su atası olarak söylenmektedir. Çünkü nehrin kaynağı pınardır. Nehir göle ya da denize dökülür. Büyük nehir ya da gölün küçük pından başlayarak büyüdüğü atasözlerine yansımıştır. Yaşam kaynağı olduğu için pınar Türklerde kutsal sayılmıştır. Gök Türklerin “Yer-Su” kültünün bütün Türk boylarında derin iz bıraktığını Abdülkadir İnan belirtmiştir²⁴³.

²⁴³ Abdülkadir İnan, **a.g.e.**, C. 2, s. 259.

Pınar kelimesi için Başkurt Türkçesinde “şışmé”, Tatar Türkçesinde “çişme” sözcüğü kullanılırken diğer üç lehçede “bulak” kelimesi kullanılmaktadır.

Başkurt

Hıwzı ėskende şışmehĕn onotma. (Suyu içerken pınarı unutma.)

Hıwzıñ kezĕrĕ şışme ħoroĖas bĕlĕnĕr. (Suyun değeri pınar kuruduktan sonra bilinir.)

Kazak

Basında bulağı bar özen uzağ ağadı. (Başında pınarı olan nehir uzağa gider.)

BulaĖ körseñ, közin aş. (Pınar görersen temizle.)

Bulağ basınan tunadı. (Pınar başından temizlenir.)

Jol soğpağtan, özen bulağtan bastaladı. (Yol patikadan, nehir pınardan başlar.)

Ėıdırdıñ Ėasında bolĖanşa, bulaĖtıñ basında bol. (Hızır’ın yanında olacağına pınarın başında ol.)

Suw anası – bulağ,

Söz anası - ĖulaĖ.

(Suyun anası pınardır, sözün anası kulaktır.)

Suwalmaytın suwat joğ,

Tartılmaytın bulağ joğ.

Ėuwramaytın Ėurak joğ.

(Kurumayacak suvat olmaz, kurumayacak pınar olmaz, sararmayacak yeşillik olmaz.)

Kırgız

Bulağ özün kölmün deyt. (Pınar kendini göl sanır.)

Suunun atası – bulak,

Söznün atası – kulak.

(Suyun atası pınardır, sözün atası kulaktır.)

Nogay

Yol anası – tuyak,

Suv anası – bulak,

Söz anası – kulak.

(Yolun anası toynak, suyun anası bulak, sözün anası kulak.)

Tatar

Bik şep aqkan çişmenëñ başı yaqın bula, imiş. (Çok hızlı akan pınarın başı yakın olurmuş.)

Suvniñ kadërë çişme qoriğaç bëlëne. (Suyun değeri pınar kuruduktan sonra bilinir.)

3.2.8. Tarla ile Toprak

Her toplum için yaşamını sürdürdüğü toprakların önemi büyüktür. Ele aldığımız bu lehçelerin atasözlerinde hem hayvancılık hem de tarımcılıkta toprağın ne kadar önemli olduğu belirtilmiştir; verimli toprakların nasıl kullanılması gerektiğiyle ilgili öneriler verilmiştir. Bazı atasözlerine toprağı kutsal sayıldığına dair görüşler yansımıştır. Halkın kaderinin yaşadığı topraklara bağlı olduğunu söyleyen atasözleri bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Kimi atasözlerinde yerin yedi kattan oluştuğu belirtilirken kimilerinde yerin büyüklüğü ve ululuğu açıklanmıştır. Toprağın kutsal olduğuna inanmak Gök Türklerde olan “Yer-Su” kültünün bıraktığı izlerdir²⁴⁴.

Başkurt

Ağas ta yërze töplene. (Ağaç da toprağa kök salar.)

²⁴⁴ Abdülkadir İnan, “Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü”, **a.g.e.**, C. II, s. 259.

Aşlık uñha yěrzen, qatın uñha irzen. (Tahılın iyi olması topraktan, avradın iyi olması kocadan.)

Baylık yěrze yatmay. (Servet toprakta yatmaz.)

Bělmegen yěržeñ soqoro küp. (Bilmediğin yerin çukuru çok olur.)

Boyzay yaqşılı - yěrzen, qatın yaqşılı - irzen. (Buğdayın iyisi topraktan, avradın iyisi kocadan.)

Qara yěržeñ qarını kiñ. (Toprağın kucağı geniştir.)

Qara yěrže yamanlama, qayıp şunda barırhıñ,

İl-yortoñdo yamanlama, qarğışına qalırhıñ.

(Toprağı kötöleme, tekrar oraya gidersin; vatanın ile halkını kötöleme, beddua alırsın.)

Qatı yěrze qaq toror,

İğēnlē yěrze mal toror.

(Sert yerde su birikir, ekinli yerde hayvan durur.)

Qoro yēr bulha la, igēn ses. (Kurak toprağın olsa da ekin ek.)

Qoro yěrze hıw tormas. (Kurak yerde su durmaz.)

Qulıñdağını yēlge seskense, yērge ses. (Elindekini rüzgara vermektense toprağa ek.)

Nasar hōrölgen yěrže süp basır. (İyi sürülmemiş toprağı ot basar.)

Yēr ağashız bulmas, ezem nağasız bulmas. (Toprak ağaçsız olmaz, insan dayısız olmaz.)

Yěr baylıǵı yěrze kalır. (Topraktaki servet toprakta kalır.)

Yěr dawı mēnen kız dawı bōtmey. (Toprak davası ile kız davası bitmez.)

Yěr baštırǵı – taw, taw baštırǵı – taş, il baštırǵı – baş. (Topraǵı daǵ basar, daǵı taş basar, halkı baş yönetir.)

Yěr qazǵırǵı – igēnde, ir qazǵırǵı – bēlēmdē. (Topraǵın deǵeri ekinde, adamın deǵeri bilgide.)

Yěr tawhız bulmay, il hanhız bulmay. (Yer daǵsız olmaz, halk hansız olmaz.)

Yěr taşhız bulmaś, il baśhız bulmaś. (Toprak taşsız olmaz, halk reissiz olmaz.)

Yěr tübehēz bulmaś, iş türehēz bulmaś. (Yer tepesiz olmaz, iş hakimsiz olmaz.)

Yěr tuymay, il tuymay. (Toprak doymayınca halk doymaz.)

Yěr hıwǵa tuymay, ut utıǵa tuymay. (Toprak suya doymaz, ateş oduna doymaz.)

Yěrge tōşken gōl bulır, utka tōşken kōl bulır. (Topraǵa düşen çiçek olur, ateşe düşen kül olur.)

Yěrge ēyēlheñ baylıq kile. (Topraǵa eğilirsē servet gelir.)

Yērzhēñ danı irzen. (Topraǵın şanını adam çıkarır.)

Yērzhē bēr qat tuyzırhañ, ul hinē un qat tuydırır. (Topraǵı bir kere doyursan toprak seni on kere doyurur.)

Yěrzěň de ƙolağı bar. (Toprağın da kulağı vardır.)

Yěrzěň yemě igěn mēnen, irzěň yemě bēlēm mēnen. (Toprağın güzelliği ekinde, adamın güzelliği bilgide.)

Yěř küp bulğan il kōlör, bēyě küp bulğan il bōlör. (Toprağı çok olan halk güler, hakimi çok olan halk yoksul olur.)

Yěřen hatƙan yırlap tamaƙ tuyzırğan. (Toprağını satan şarkı söyleyerek karnını doyurur.)

Yěřene küre yırlı. (Yerine göre şarkısı.)

Yěřene küre yırlanı, tawına küre bolanı. (Yerine göre yılanı, dağına göre geyiği.)

Yěřene ƙarap igěn ik. (Toprağa göre ekin ek.)

Yěř bayzıñ ilē bay. (Toprağı zenginin halkı zengin.)

Yěř bayzıñ irē bay, irē bayzıñ ilē bay. (Toprağı zenginin adamı zengin, adamı zenginin halkı zengin.)

Yěřen nindey – ikmegēñ şunday. (Toprağın nasılsa ekmeğın ona göre olur.)

Kazak

Adamdı azdıratın – dert,

Jerdi azdıratın – ört.

(İnsanı zayıflatan hastalık, toprağı bozan yangın.)

Ağaş japırağımen,

Jer topırağımen sändi.

(Ağaç yaprağıyla, yer toprağıyla güzel.)

Aspanda tirew joq,

Jerde beldew joq.

(Gökyüzünde sütun olmaz, yerde kemer olmaz.)

Egindikti küz suwar,

Küz suwarsañ, jüz suwar.

(Tarlayı sonbaharda sula, sonbaharda sulasan yüz kere sula.)

Eginşi märt, jer jomart. (Çiftçi mert, toprak cömert.)

Jer dawı jesir dawınan kıyın. (Toprak davası dul kadın davasından da zor.)

Jer – el ırısı. (Toprak, halkın servetidir.)

Jer – jeti kat, aspan – altı kat. (Yer yedi kat, gökyüzü altı kat.)

Jer jırtkanda iziñ bolmasa,

Qırmanda jüziñ bolmaydı.

(Tarlada izin olmazsa harmanında yüzün olmaz.)

Jer – kazına,

Suw – altın,

Mal – baylık.

(Toprak hazine, su altın, mal servettir.)

Jer ottı bolsa, mal – sütti. (Toprağın otu gür olursa evcil hayvanın sütü bol olur.)

Jer tağdırı – el tağdırı. (Toprağın kısmeti, halkın kısmetidir.)

Jer toyınbağanşa, el toyınbaydı. (Toprak doymayınca halk doymaz.)

Jer töbesiz bolmas, el töresiz bolmas. (Yer tepesiz olmaz, halk hakimsiz olmaz.)

Jerden jerdiñ nesi kem – egin şıkşa,

Erden erdiñ nesi kem – wädesinde tursa.

(Toprağın topraktan neyi eksik, ekin yetişse; yiğidin yiğitten neyi eksik, sözünü tutsa.)

Jerge etken jaksılık jerde kalmaydı. (Toprağa ettiğin iyilik toprakta kalmaz.)

Jeri baydıñ – eli bay. (Toprağı zenginin halkı zengin.)

Jerine karay astıǵı. (Toprağına göre tahılı.)

Ƙus ƙonbaǵan köl jetim,

El ƙonbaǵan jer jetim.

(Kuş konmayan göl yetim, halk konmayan yer yetim.)

Mal semiz bolsa – töl egiz,

Jer semiz bolsa – dän egiz.

(Mal semiz olsa döl ikiz olur, toprak semiz olsa tahıl tanesi ikiz olur.)

Kırgız

Cer azıǵı – suu. (Yerin azıǵı, su.)

Cer ƙulaǵı ceti ƙat. (Yerin kulağı yedi kattır.)

Cerge ƙaçılǵan ƙıƙ toǵuz cılı paydaluu. (Yere saçılan tezeğin dokuz yıl faydası dokunur.)

Ceri baydın, eli bay. (Toprağı zengin olanın halkı da zengin olur.)

Dıykan ögüzdey küçün berse,

Cer inektey sütün beret.

(Çiftçi öküz gibi gücünü verirse toprak inek gibi süt verir.)

El – ene, cer – ata. (Halk ana, yer atadır.)

Küçtüü bolsoñ cerdey bol, baarın çıdap kötörgön. (Kuvvetli olsan her şeye dayanıp kaldırabilen yer gibi ol.)

Qara cerdi camandaba, başqa qayda barasıñ,

Qalıñ eldi camandaba, qarğısına qalasıñ.

(Toprağı kötüleme, başka nereye gidersin; halkı kötüleme, beddua alırsın.)

Taqırı coq cer bolboyt,

Caqırı coq el bolboyt.

(Bozkırsız yer olmaz, züğürtsüz halk olmaz.)

Nogay

Köşken yerdiñ qadırın qonganda bilersiñ. (Göç ettiğin yerin kıymetini yeni yere konduğunda bilirsin.)

Yeri baydıñ eli bay. (Yeri zengin olanın halkı zengindir.)

Tatar

Cir çokırsız bulmas, urman kiyiksiz bulmas. (Toprak çukursuz olmaz, orman vahşi hayvansız olmaz.)

Cir qarınına köl salğan, kölennen kümeç alğan. (Toprağın karnına kül koyan, külün içinden ekmek alır.)

Cir ķēmnēķē – ikmegē ŧunıķı. (Toprak kiminse ekmek onundur.)

Cir tuymasa il tuymas. (Toprak doymazsa halkı doymaz.)

Cirē baynıñ ilē bay. (Toprağı zengin olanın halkı zengin olur.)

Cirden ayrılğan cilge oça. (Toprağından ayrılan yel ile uçar.)

Cirēñ nindiy bulsa, ikmegēñ ŧundıy bula. (Toprağın nasılsa ekmeğın ona göre olur.)

Cirge çeçken göl bulır, utķa tōŧken kōl bulır. (Toprağa ekilen çiçek olur, ateşe düşen kül olur.)

Cirnē bēŗ ķat tuydırsañ, ul sinē un ķat tuydırır. (Toprağı bir kere doyurursan toprak seni on kere doyurur.)

Çeçmegen cirge uraķ ķüterēp barıp bulmıy. (Ekin ekilmeyen tarlaya orakla gidilmez.)

Yıgıla başlasañ, cirge yabıŧ. (Düşüyorsan toprağa sarıl.)

İğēñ üsmes dip, cirden tüñēlme. (Ekin çıkmaz diye topraktan ümidini kesme.)

Ķara cir astında Ķara yılan da tuyğan. (Kara toprak altında kara yılanın da karnı doymuş.)

Ķatı cirge Ķazık ķērmes. (Sert toprağa kazık girmez.)

Ķorı cirde çana da ŧumıy. (Kuru toprakta kızak da kayar.)

Naçar sōrģen cirnē çüp basar. (Kötü sürülen yeri ot basar.)

Sabançıga cir – ana, yalkavğa – ügi ana. (Çiftçiye toprak ana, tembele üvey ana.)

Tufracı cir itken – izgëlëk kürgen, cirnë tufrac itken – açtan ülgen. (Toprağı tarla yapan iyilik bulmuş, tarlayı toprak yapan açlıktan ölmüş.)

3.2.9. Taş

Taşla ilgili atasözlerinde onun sertliği, berklığı ve ağırlığından bahsedilmektedir. Fakat damlanın taşı delebildiğini hatırlatan atasözlerinde her şeyin belli bir zamandan sonra belli şartlardan ötürü kırılabileceği ve sabır ile küçük bir hareketin bile her şeyi yenebileceği hakkındaki fikir ortaya konulmaktadır.

Başkurt

Aşıl taş zur bulmaş. (Kıymetli taş büyük olmaz.)

Awır taş – taw aştında, awır eş – bawır aştında. (Ağır taş dağ altında, ağır iş el altında.)

Belekey taş baş yarar. (Küçük taş baş yarar.)

Diñgëz töböndegë inyanan taw başındağı taş artık. (Deniz dibindeki inciden, dağ başındaki taş yeğdir.)

Dönyada taş tabılır, baş tabılmaş. (Dünyada taş bulunur, baş bulunmaz.)

Ƙoyoga taş taşlaw yëñël, alıwı awır. (Kuyuya taş atmak kolay, çıkarmak zor.)

Tawzan taş artmay. (Dağdan taş kalmaz.)

Tawzıñ kürkë taş mënen. (Dağın güzelliği taş ile.)

Taştıñ da tarihi bula. (Taşın da tarihi olur.)

Taşqa qazaq kermey. (Taşa çivi girmez.)

Taş töşken yërënde müklenhën. (Taş düştüğü yerde yosun tutsun.)

Taşta tamır yuk, türele bawır yuk. (Taşta kök yok, hakimde kardeş yok.)

Tegeregen taşqa ülen üśmeś. (Yuvarlanan taşta ot çıkmaz.)

Yañğız tirek öy bulmaś, yañğız taş qala bulmaś. (Yalnız kavaktan ev olmaz, yalnız taştan şehir olmaz.)

Yata-yata taş ta satnay. (Yata yata taş da çatlar.)

Yürügen taş şımarır, tik yatқан taş müklenër. (Yuvarlanan taş şekil alır, yatan taş yosun tutar.)

Kazak

Domalağan taşqa mük turmaydı. (Yuvarlanan taş yosun tutmaz.)

Jatқан tastıñ astınan suw aqpaydı. (Yatan taşın altından su akmaz.)

Kerek tastıñ awırlıǵı joq. (Gerekli taş ağır olmaz.)

Taw men tastı jel buzar,

Adamzattı söz buzar.

(Dağ ile taşı yel bozar, insanoğlunu söz bozar.)

Kırgız

Çıkқан toon bolso, ırǵıtқан taşın uraқ түşöt. (Çıktığın dağın yüksek olsa fırlattığın taşın uzağa düşer.)

Kerektüü taştın ooru çok. (Gerekli taş ağır olmaz.)

Şağıl bolboy, zoo bolboy. (Çakıl olmadan kaya olmaz.)

Toonu, taştı suu buzat, adamzattı söz buzat. (Dağ ile taşı yel bozar, insanoğlunu söz bozar.)

Nogay

Kerek tastñ avırlığı yok. (Gerekli taş ağır olmaz.)

Tatar

Avır taş, kuzgatsañ, ciñěleye. (Ağır taşı yerinden oynatsan hafifler.)

Kırık yıl yañğır yavsı da, mermer taşka suv ütmes. (Kırk yıl yağmur yağsa da mermer taş su geçmez.)

Olı taşnı kěçě taşpen uralar. (Büyük taşı küçük taşla vururlar.)

Tamçı da taş tişe. (Damla da taş deler.)

Tamçı kěçkěne gěne – taş tişe. (Damla küçücük de taş deler.)

Taşnı taş bėlen vatalar, timěrně timěr bėlen igiylar. (Taşı taş ile kırarlar, demiri demir ile eğerler.)

Yalgız taş – kala bulmas. (Yalnız taştan şehir olmaz.)

Yatқан taş astınnan suv akmy. (Yatan taşın altından su akmaz.)

Yürgen taş şumarır, yatқан taş mükleněr. (Yuvarlanan taş şekil alır, yatan taş yosun tutar.)

3.2.10. Vakit Kavramı

Vakitle ilgili atasözlerinde zamanı belirten gün, ay, yıl kelimeleri kullanılmaktadır. Kimilerinde devri belirten kelimeler de geçmektedir. Bu atasözleri halkın yaşam tecrübesini, hayat ve vakitle ilgili bakış açıları ve görüşlerini yansıtmaktadır. İnsanın hayatındaki vaktin değerini açıklamak için geçmiş günler ile gelecek zaman hakkındaki görüşleri yansıtmaktadır.

Başkurt

Ay menen ay bër tügël. (Ay ile ay aynı değil.)

Ay üte, yıl üte, ay eylene kön üte. (Ay geçer, yıl geçer, ay döner de gün geçer.)

Ay ütkes – kön hana, kön ütkes – ay hana (gümer üte). (Ay geçtikten sonra günleri say, gün geçtikten sonra ayları say (hayat geçer).)

Bögön mēnen kön bōtmey. (Bugünle gün bitmez.)

Kön üzgere kön kile, ay üzgere yıl kile. (Gün değişir, gün gelir; ay değişir, yıl gelir.)

Kön köngö oqşap tıwmaś, kön hayın kıyaş bulmaś. (Gün güne benzemez, her gün güneşli olmaz.)

Ütken gümër – isken yël. (Geçen hayat, esen yeldir.)

Yaķut mēnen vaķıt tabılmaś, vaķıt mēnen yaķut tabılır. (Yakut ile vakit bulunmaz, vakit ile yakut bulunur.)

Yël aģas başınan, zaman ezem başınan üte. (Rüzgar ağaç başından geçer, zaman insan başından geçer.)

Kazak

Batar künniñ atar tañı bar. (Batan günün sabahı vardır.)

Jaqsı waqıt soqqan jeldey tez öter. (Güzel zamanlar esen rüzgar gibi çabuk geçer.)

Jıl degen at basın burğanşa,

Ay degen awnap turğanşa.

(Yıl atın başını geri çevirene kadar (geçer), ay yatıp kalkana kadar (geçer).)

Mezgilsiz tañ atpaydı. (Vakti gelmeden sabah olmaz.)

Ötken kün kaytıp oralmas. (Geçen gün geri dönmez.)

Ötken künde belgi joq. (Geçen günün izi yoktur.)

Ötpeytin ömir joq,

Sınbaytın temir joq,

Bügingi künim erteñ joq.

(Geçmeyecek hayat olmaz, kırılmayacak demir olmaz, bugünkü günüm yarın olmaz.)

Waqıt tas ekeş tastı da tozdıradı. (Zaman taşı bile yıpratır.)

Kırgız

Ay, ayğa қоşulat, kün, küngö қоşulat. (Ay ayla birleşir, gün günle birleşir.)

Ötkön ömür kaçқан қуш, ündösön kelbeyt қayrılıp. (Geçen hayat uçan kuştur, çağırırsan geri gelmez.)

Nogay

Türli-türli zaman bar, zamanga қарay amal bar. (Türlü türlü zaman olur, zamanına göre eylem olur.)

Tatar

Kilesě künněñ bilgěsě yuq, ütken künněñ qayğısı yuq. (Geleceğin belirtisi yok, geçmiş günün derdi yok.)

Her tañnıñ kiçě bar, her könněñ üz eşě bar. (Her sabahın akşamı var, her günün kendi işi var.)

Her nerseněñ üz vaqıtında yaqşı ikeněn eteç te bēle. (Her şeyin vaktiyle iyi olduğunu horoz da bilir.)

İrtegēge ısanıp, bügēngě köñññě kıldan ıçkıdırma. (Yarına güvenerek bugünkü günün fırsatını elinden kaçırma.)

Teñrě köñě tarıdan da küp. (Allahın günleri darıdan çoktur.)

Vaqt aqça tügēl, yuğaltsañ taba almassıñ. (Vakit para değil, kaybedersen bulamazsın.)

Vaqt aqçadan qadērlērek. (Vakit paradan da değerli.)

Vaqt bēlen yaqt tabıp bula, yaqt bēlen vaqt tabıp bulmıy. (Vakitle yakut bulunur, yakutla vakit bulunmaz.)

Vaqt qomnı taşqa, taşnı qomğa eylendēre. (Vakit; kumu taş, taşı kum yapar.)

Vaqtıñ dilbēgesě yuq. (Zamanın dizgini yok.)

Vaqtıñ üttě – behētēñ kittě. (Vaktin geçti, bahtın gitti.)

Yuğalğan aqça tabıla, yuğalğan vaqt tabılmıy. (Kaybolan para bulunur, kaybolan vakit bulunmaz.)

Zaman ҡoш k b k: o ıp kitke  kir   aytmıy. (Zaman kuş gibidir, uçup gittikten sonra geri dönmez.)

Zamanrı b rnindiy cevherge de almaşıp bulmıy. (Zamanı hiçbir cevhere değiştiremezsin.)

3.2.11. Yüzey Şekilleri

Ele aldığımız lehçelerin bazı atasözlerinde bozkır,   l, da  ve tepe gibi yüzey Őekillerinin  zellikleri tanımlanmaktadır. Bunun yanı sıra buralarda yaşıyan hayvanların adı geçmektedir. Böylece bu yüzey Őekillerinin bulunduğu yerde hangi hayvan ya da kuşun yaşıadı ı hakkında bilgi verilmektedir.

3.2.11.1. Bozkır

Başkurt

Awilda bulma an dalala bulır. (Köyde bulunmayan bozkırda bulunur.)

B r a as m y ste le yanma , ik  a as dalala la h nme . (Bir ağaç sobada da yanmaz, iki ağaç bozkırda da sönmez.)

Dalağa y bergen atı a ışanma. (Bozkırda serbest bırakılan atına güvenme.)

Darya a yamğır yawğandan, dala a ni fay a? (Nehre yağmur yağmasından bozkıra ne fayda?)

Zamanına k re tuyı, dalahına k re kuyı. (Zamanına göre d   n , bozkırına göre koyunu.)

Kazak

A ıma  a ayt an söz, dala a at an ok en te . (Aptala söylenen söz, bozkıra atılan ok gibidir.)

Dala körki – mal, qala körki – tal. (Bozkırın süsü maldır, şehrin süsü ağaçtır.)

Dala malsız bolmaydı, orman ańsız bolmaydı. (Bozkır malsız olmaz, orman vahşı hayvansız olmaz).

Dalağa tünegeńşe, molağa tüne. (Bozkırda gecelemektense mezarda gecele).

3.2.11.2. öl

Başkurt

Bėrew sül bulha, bėrew kül bulhın. (Birisi öl olursa birisi göl olsun.)

Küldėň danın balıksı sıgara, süldėň danın karuwansı sıgara. (Gölü balıkçı şanlı eder, ölü kervancı şanlı eder.)

Külde yözgen kük öyrek sül qazerėn bėlmey. (Gölde yüzen ördek çölün kıymetini bilmez.)

Süldėň qamışı bulmaś, yamandıň namısı bulmaś. (ölün kamışı olmaz, kötü kişinin namusu olmaz.)

Kazak

Köptiň aqlı – köl, azdıň aqlı – şöl. (Halkın aklı göl gibidir, azınlığın aklı öl gibidir.)

Şölde suwıñdı saқта, soğısta tuwıñdı saқта. (ölde suyunu sakla, savaşta bayrağını sakla.)

Şöldiň qamısı bolmaydı, jamannıñ namısı bolmaydı. (ölün kamışı olmaz, kötünün namusu olmaz.)

Şöl jaғalap қонба, köl jaғalap қон. (ölün yakınına konma, gölün yakınına kon.)

Tübine jetkizbes köl joq, suw şıqpaytın şöl joq. (Dipsiz göl, susuz çöl olmaz.)

Urı jolda qaldırar, tonawşı şölde qaldırar. (Hırsız yolda bırakır, eşkıya çölde bırakır.)

Tatar

Qom cıyılса – çül bula, suv cıyılса – kül bula. (Kum birikirse çöl olur, su birikirse göl olur.)

*Külde yörgeñ koñğır qaz çül qadërëñ bëlmiydër,
Çülde yörgeñ duvadaq kül qadërëñ bëlmiydër.*

(Gölde yüzen kaz, çölün kıymetini bilmez; çölde yürüyen toy kuşu, gölün kıymetini bilmez.)

3.2.11.3. Dağ

Dağla ilgili atasözlerinde onun yüksekliği ön plana çıkmaktadır. Dağ büyüklüğün, gücün sembolü olarak görülmektedir. Bunun yanı sıra dağın yüksek tepelerinin her zaman karlı olduğu belirtilmiş; dağın coğrafi şekil özellikleri ortaya konulmuştur.

Eski Türkler dağı kutsal sayarak ona tapmışlardır. Abdülkadir İnan, dağ kültürüne ya da bu kültürün izlerine her yerde rastlandığını belirtmiştir. “Orta ve Merkezî Asya dağlarının çoğu Türkçe ve Moğolca mukaddes, mübarek, büyük ata, büyük han anlamlarına gelen Han Tenri, Bayan Ula, Buztağ Ata, Bayın Ula, Orhon Tenere, Iduk Art, Kayra Kaan, Erdene Ula, Kuttağ Nurata gibi adlar taşıyorlar²⁴⁵.”

Abdülkadir İnan, şamanist Altaylılarda dağ kültürünün en önemli kült sayıldığını, bazı Müslüman Türklerde de son dönemlere kadar dağ kültürünün olduğunu anlatmıştır. Kazan Tatarlarının Hocatavlarını, Başkurtların Ural dağlarını kutsal saydıkları; bu dağlara tapındıkları ve buralarda ayinler yaptıklarıyla ilgili bilgiler vermiştir. Bununla

²⁴⁵Abdülkadir İnan, “Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman), ve Pınar Kültü”, **a.g.e.**, C.2, s. 253.

birlikte Başkurdistan'daki Tura-Tav adlı dağı Başkurtların mukaddes sayıp saygı gösterdiklerini yazmıştır. Bu dağda Nogay hanlarının yaşadıklarına, sonrasında bu dağa evliyaların sığındıklarına dair rivayetler olduğunu belirtmiştir²⁴⁶.

Ele aldığımız lehçelerin tümünde dağ ile ilgili atasözleri bulunmaktadır ve bu atasözlerinin sayısı az değildir. Dağ ile ilgili atasözlerinin fazla olması bu toplumların dünya görüşünde dağın ayrı bir yeri olduğunu göstermektedir.

Başkurt

Aşıwıhız bulha, tawzan bız, ütkelhëz bulha, hıwzan bız. (Geçitsiz olsa dağdan vazgeç, geçitsiz olsa sudan vazgeç.)

Bëyek tawzıñ tomanı la bëyek. (Yüksek dağın sisi de yüksek.)

Küpmë bëyek bulha la, tawzıñ da tübehë bar. (Ne kadar yüksek olsa da dağın tepesi olur.)

Şuyan tawğa üpkelegen, tawzıñ işende le yuk. (Tavşan dağa küsmüş, dağın umurunda bile yok.)

Taw bilgëhë taş bulır. (Dağın simgesi taş olur.)

Taw kayahız bulmay. (Dağ kayasız olmaz.)

Taw mënen taw bër tügël. (Dağ ile dağ aynı değil.)

Taw tübehëz bulmaş. (Dağ tepesiz olmaz.)

Tawğa taw kuşılmaş, ilge il kuşılır. (Dağla dağ kavuşmaz, halkla halk kavuşur.)

Tawlı yërze bürë bulır. (Dağlık yerde kurt olur.)

²⁴⁶ A.e., s. 257.

Teke hözöp taw yıkmaş. (Teke boynuzlayarak dağı yıkmaz.)

Teke hözöp tawzı awzara almay. (Teke boynuzlayarak dağı deviremez.)

Kazak

Aşkar taw alıstan körinedi. (Yüce dağ uzaktan görünür.)

Eki taw bas kospaydı, eki el bas kosadı. (İki dağ kavuşmaz, iki halk kavuşur.)

Jer bastırığı – taw, el bastırığı – bek. (Yerin kazığı dağ, halkın kazığı beydir.)

Jer şegesi – taw, daw şegesi – ant. (Yerin çivisi dağ, davanın çivisi anttır.)

Köringen tawdıñ alıstığı joq. (Görünen dağ uzak değildir.)

Panası joq tawdan bez, paydası joq baydan bez. (Sığınağı olmayan dağdan vazgeç, faydası olmayan kocadan vazgeç.)

Taw artında taw bar. (Dağ ardında dağ var.)

Taw beriginde konıñ bolsın, izdegen jaw taba almas,

El beriginde dosıñ bolsın, añdığan jaw ala almas.

(Dağın sağlam yerinde mekanın olsun, arayan düşman seni bulamaz; kuvvetli halktan dostun olsun, takip eden düşman ele geçiremez.)

Taw biyik emes, kök biyik, kök biyik emes, köp biyik. (Dağ büyük değil, gök büyük; kök büyük değil, halk büyüktür.)

Taw bulağımen körikti,

Köl kırağımen körikti.

(Dağ pınarıyla güzel, göl kamışıyla güzel.)

Taw kezeñsiz bolmas,

Ölke özensiz bolmas.

(Dağ yamaçsız olmaz, bölge nehirsiz olmaz.)

Taw men taw ҡosılmas,

Adam men adam ҡosılar.

(Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.)

Tawdan aqqan tas bulak, ol da ҡuyar teñizge,

Jamannan jaksı tuwdı deme, ol da tartar negizge.

(Dağdan akan soğuk pınar, o da dökülür denize; kötü insanın çocuğu iyi oldu deme, o da çeker köküne.)

Tawdın basın kör de, tübine barma,

Jaqsınıñ özin kör de, üyine barma.

(Dağın başını gör de dibine gitme, iyi insanın kendisini gör de evine gitme.)

Tawğa ҡarap taw bolmassıñ. (Dağa bakıp dağ olmazsın.)

Tawğa süyengen, tawday bäleden ҡutıladı. (Dağa yaslanan, dağ gibi beladan kurtulur.)

Kırgız

Biyik toonu körömün deseñ, başına çıkpa. (Yüksek dağı görmek istersen tepesine çıkma.)

Biyik toonu canınan kör, başına çıkpa,

Caqşı kişini alıstan uq, canına barba.

(Yüksek dağı yanından gör, tepesine çıkma; iyi kişiyi uzaktan tanı, yanına gitme.)

Biyik toonun çokusuna, bir kündö basıp çığam debe. (Yüksek dağın tepesine bir günde yürüyüp çıkarım deme.)

Eki too koşulbayt,

Eki el koşulat.

(İki dağ kavuşmaz, iki halk (toplum) kavuşur.)

Körüüngen toonun ıraağı çok. (Görünen dağın uzağı olmaz.)

Toolu cer karsız bolbos. (Dağlık yer karsız olmaz.)

Toonu, taştı su buzat, adamzattı söz buzat. (Dağı taşı yel bozar, insanoğlunu söz bozar.)

Nogay

Tav tavğa ılaspa da,

Ädem ädemge ılasır.

(Dağ dağa ulaşmasa da insan insana ulaşır.)

Tavdı, tastı yel buzar,

Eki ädemdi söz buzar.

(Dağı taşı yel bozar, iki insanı dil bozar.)

Tavdıñ körki tas,

Bastıñ körki şaş.

(Dağın güzelliği taş, başın güzelliği saç.)

Tavğa tas atpa. (Dağı taşlama.)

Tatar

Aşuvsız bulsa – tavdan biz, ütkelsöz bulsa – suvdan biz. (Geçitsiz olsa dağdan vazgeç, geçitsiz olsa sudan vazgeç.)

Běyěk tavnıñ başı – yaqın, töbě yıraқ kürëne. (Yüksek dağın tepesi yakın, eteği uzak görünür.)

Běyěk tavnıñ tübesin kür de töbëne barma. (Yüksek dağın tepesini gör, yanına gitme.)

Işanğan tavda kiyik yuk. (Güvenilen dağda vahşi hayvan olmaz.)

Kürëngen tav yıraқ bulmas. (Görünen dağ uzak olmaz.)

Tav bilgěsě taş bulır. (Dağın işareti taş olur.)

Tav bulğaç, çоқırı bulır. (Dağ olursa çukuru da olur.)

Tav nihetlě běyěk bulsa da, kiçěvě bulır. (Dağ ne kadar yüksek olsa da geçidi olur.)

Tavğa mēnüve kıyın, töşüve ansat. (Dağa çıkmak zor, inmek kolay.)

Tavnı teke sözěp ciměre almay. (Teke, dağı boynuzlayarak yıkamaz.)

Ural tavday tav bulmas, Ural aша suv bulmas. (Ural dağları gibi dağ olmaz, Ural nehri gibi su olmaz.)

Uralnıñ běr taşı timěr, běr taşı altın. (Ural'ın bir taşı demir, bir taşı altın.)

3.2.11.4. Tepe

Tepe ile ilgili atasözlerini sadece Başkurt Türkçesi ile Kazak Türkçesinde bulabildik. Bu atasözlerinin sayısı oldukça azdır.

Başkurt

Běyěk tübege mēnheñ, küzěñ asılır,

Yaķşı mēnen hōyleşheñ kūñēlēñ asılır.

(Yüksek tepeye çıkarsan gözün açılır, iyi insanla konuşursan gönlün açılır.)

Kazak

İyt awlaķta, doñız töbege şıǵadı. (Köpek uzaktayken domuz tepeye çıkar).

Jer töbesiz bolmaydı, el töresiz bolmaydı. (Toprak tepesiz olmaz, yurt hakimsiz olmaz.)

Kırgız

Biyik döböǵo çıķsañ – közüñ açılal,

Cakşı menen süylöşsöñ – köñülüñ açılal.

(Yüksek tepeye çıkarsan gözün açılır, iyi kişiyle konuşursan gönlün açılır.)

Tezimizde ele aldığımız Kuzeybatı grubu Türk lehçelerindeki tabiat konulu atasözleri hayvanlar, bitkiler, su, toprak, gök cisimleri, iklim şartları, hava durumu gibi unsurlarla ilgili görüşleri ve halkın yaşam tecrübesini yansıtmaktadır. Bu görüşlerin uzun gözlemler ve denemeler sonucunda ortaya çıktığı kuşkusuzdur.

Bununla ilgili Tatar bilim adamı Huciahmet Mehmütov kendi görüşünü belirtmiştir: “...Böylece eski zamanlardan bize ulaşan atasözlerinden tabiata tapmanın; gök cisimlerine, hayvanlara, kuşlara ve böceklerle totem yapmanın, bazı şeylerin olağanüstü güce sahip olduğuna ve mitler ile hurafelere inanmanın izlerini bulabiliriz. Elbette, bunun gibi eserler insanın doğal afetler karşısında kendini aciz hissettiği ve yetersiz bilgiye sahip olduğu devirlerde ortaya çıkmıştır. İnsan toplumu, sosyal açıdan geliştikçe bu gibi atasözlerinin çoğunun unutulacağı veya kaybolacağı tartışmasıdır. Muhafaza edilen atasözleri ise değişmiş veya yeni anlam kazanmış olanlarıdır²⁴⁷.”

²⁴⁷ Huciahmet Mehmütov, **a.g.e.**, s. 15.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KUZEYBATI GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDEKİ
(BAŞKURT, KAZAK, KIRGIZ, NOGAY, TATAR) TABİAT
KONULU ATASÖZLERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ
ATASÖZLERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

4.1. Türkiye Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kitaplar ve Sözlükler

ACAROĞLU Türker, Türk Atasözleri, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.

ACAROĞLU, Türker, Türk Atasözleri, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.

ACAROĞLU, Türker, Dünya Atasözleri, Dünyanın 155 Ulus ve Dilinden 16.175 Atasözünü Kapsar, İstanbul, Kaya Yayınları.

Ahmet Vefik Paşa, Atalar Sözü Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl, Hazırlayan: DUYMAZ, Recep, İstanbul, Gökkübe, 2005.

AKDAĞ, Fikret. Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü. İstanbul, Nurdan Yayınları, 1989.

AKSOY, Ömer Asım, Atasözleri ve Deyimler, I. Baskı, Ankara, TDK Yayınları, 1965.

AKSOY, Ömer Asım, Atasözleri Sözlüğü, C.1, 1971.

AKSOY, Ömer Asım, Atasözleri Sözlüğü (3 Cilt). Ankara, TDK Yayınları, 1984.

AKSOY, Ömer Asım, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, (2 cilt), İstanbul, İnkılap, 2013.

AKTAŞ, Şöhret Türkmen, Seçme Atasözleri ve Eleştirmeli Açıklamaları, Ankara, Akçağ Yayınları, 2004.

AKVERDİ Hamdi, Halk İçin Atalar Sözüne Tatbik Edilmiş Ruhi Bilgiler, İstanbul, Güven Basımevi, 1940.

AKYALÇIN, Necmi, Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz, Tanıklı Sözlük, Ankara, 2012.

ALBAYRAK, Nurettin, Türkiye Türkçesinde Atasözleri, İstanbul, Kapı Yayınları, 2009.

ALİZADE, Samed, Oğuzname: XVI. Yüzyılda Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1992.

ALKAYIŞ, Fatih, Adıyaman Ağzından Atasözleri ve Deyimler, Ankara, Öncü Kitap, 2012.

Araştırma – İnceleme Dizisi. Türk Atasözleri ve Deyimleri I, Hazırlayan Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1992.

Atasözleri, Deyimler Sözlüğü, (Cep Boy), Ema Kitap, 2016.

Atasözleri, Deyimler Sözlüğü, Hazırlayan ÇAKICIOĞLU, Erdal, Mercan Yayınevi, 2014.

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Alfa Yayıncılık, 2016.

AYDOĞAN, Rüştü, Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü, Ankara, Evrensel İletişim Yayınları, 2008.

AYTÖRE, Ata Sözleri ve Sözçalımları, Bolu, Bolu Basımevi, 1938.

AYVERDİ, Samiha, Türkçenin Nakışları: Atasözleri, Deyimler, Bilmeceler, Tekerlemeler, İstanbul, Kubbealtı Yayınları, 1993.

BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı, İzahlı Atasözleri, İstanbul, Kültür Basımevi, 1941.

BAŞARAN, Selman, Hadislerin Türk Atasözlerine Tesiri, Bursa, Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1984.

BAYAZID, Şahbaz, Türk Atasözleri, Ankara, Yargıçoğlu Basımevi, 1969.

BEKEN, Süheyl, Türk Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971.

BENEKÇİ, Şerif, Atasözleri Sözlüğü (Örnekle Açıklamalı), İstanbul, Damla Yayınevi, 1995.

BİRTEK Ferit, En Eski Türk Savlar, Divan-ı Lugât-it Türk'ten Derlemeler, Ankara, Alaattin Kırıl Basımevi, 1944.

Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler, 2 cilt, Ankara, TDK Yayınları, 1969-1971.

BULUÇ, Saadettin, Eski Bir Elyazmasında Bulunan Türk Atasözleri, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1978.

ÇOBANOĞLU Özkul, Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2004.

ELBİR, Zekiye Gül, Elazığ'dan Derlenen Atasözleri ve Deyimler, Ankara, Öztekin Matbaacılık, 1987.

ÇOTUKSÖKEN, Yusuf, Atasözlerimiz, İstanbul, Anadolu Sanat Yayınları, 1988.

ÇOTUKSÖKEN, Yusuf, Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Toroslu Kitaplığı, 2005.

DAĞPINAR, Aydın, Atasözleri ve Deyimler İngilizce Karşılıklarıyla, Remzi Kitabevi.

DEMİR, Alp, Türk Darbimeselleri yahut Atalar Sözü, İstanbul, Tefeyyüz Kitabevi, 1933.

DİKMEN, Mehmet, Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü, İstanbul, Karanfil Yayınları, 2005.

DİLÇİN, Dehri, Edebiyatımızda Atasözleri, Ankara, TDK Yayınları, 2000. (İstanbul, 1945)

EMİR, Sabahat, Atasözleri ve Vecizelerin Açıklamaları, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1969.

EREN, Bilal, Atasözlerimiz, İstanbul, Ayyıldız Matbaası, 1982.

EREN, Ülker, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İstanbul, Cemre Yayıncılık, 2006.

EYÜBOĞLU, E. Kemal, On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler, C.I, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1973.

EYÜPOĞLU, E. Kemal, 13. yy.dan Günümüze Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler, İstanbul, Yayla Yayınları, 1975.

GERÇEK, Selim Nüzhet – KIRIMLI, Sadi, Atalar Sözü, İstanbul, A. Said Matbaası, 1961.

GÖKDAĞ, Atilla, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Karbon Kitaplar, 2016.

GÖKŞEN, Enver Naci, Atasözleri ve Deyimler, İstanbul, Doyuran Matbaası, 1985.

GÖLPINARLI, Abdulkaki, Deyimler ve Atasözleri, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1977.

GÖLPINARLI, Abdülbaki, Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul, İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1977.

GÖZLER, H. Fethi, Atasözleri ve Seçilmiş Güzel Szler, İstanbul, İnkılap ve Aka Basımevi, 1979.

GÖZLER, H. Fethi – M. ZİYA GÖZLER, Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü, İstanbul, İnkılap Kitapevi, 1982.

GL, Metin, Atasözleri ve zdeyişler Sözlüğü, Ankara, Doğuş Matbaası, 1985.

GÜNEY, Emrullah, Nevşehir Folkloru - I: Deyimler; Atasözleri; Sözcükler. Mersin, Yeni Cenup Ofset, 1993.

GÜRİZ Adnan, Atasözleri ve Halk Deyimleri Işığında Türk İnsanı, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2006.

GÜRSÜ, Uğur, Trik Makal-Metelderi (Türk Atasözleri), İstanbul, Akademi Titiz Yayınları, 2012.

GÜVEN, Alptekin, Dnyada Konuşulan Atasözleri, İstanbul, İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1981.

HASAN, Hamdi, Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler, Ankara, TDK Yayınları, 1997.

HENGİRMEN, Mehmet, Atasözleri Sözlüğü, Engin Yayınevi, 2007.

HİKMET PAR, Arif, rnekli Açıklamalı Atasözleri, İstanbul, Serhat Yayınları, 1993.

İLERİ, Esat, Türk Dilinde Darbimeseller, İzmir, Shulet Matbaası, 1932.

İLERİ, Esat, Sözlerin z Atalar Sözü, İzmir, Shulet Basımevi, 1947.

İNAN, Sevil, Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü, İstanbul, Yakamoz Yayınları, 2007.

İZBUDAK Veled, Atalar Sözü, İstanbul, TDK Yayınları, 1936.

KAÇALİN, Mustafa S., Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler, Ankara, TDK Yayınları, 2016.

KALELİ, Ltfi, Atasözleri Deyimler Deyişler ve ğtler, Berfin Yayınları, 2015.

KAVAS, Yakup, Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü: Açıklamalı-rnekli, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1991.

- KEMAL, Hamit, Atasözleri (Açıklamalı), Ankara, Feryal Matbaası, 1985.
- KIMILDAR, Enver, Açıklamalı Türk Atasözleri, İstanbul, Çözüm Yayıncılık, 1992.
- KURNAZ, Selim, Konularına Göre Seçme Türk Atasözleri, İstanbul, Emek Yayınları, 1962.
- KURT, İhsan, Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- KUSÇU, Ülkü – KUSÇU, Hüseyin, Altın Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Altın Kitaplar Yayınevi, 2016.
- LEVEND, Agah Sırrı, Türk Edebiyatında Manzum Atasözleri ve Deyimler, Ankara, TTK Yayınları, 1962.
- MUALLİMOĞLU, Nejat, Deyimler; Atasözleri; Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler, İstanbul, Muallimoğlu Yayınları, 1983.
- NAZ, Necmi, Açıklamalı Gerçek Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İstanbul, X Yayınları, 2008.
- OY, Aydın, Tarih Boyunca Türk Atasözleri, 1. Baskı, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 1972.
- ÖNER, Sakin, Atasözleri ve Özdeyişler, İstanbul, Veli Yayınları, 1981.
- Örnekli ve Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü, SARAÇBAŞI, M. Ertuğrul - Minnetoğlu, İbrahim, İstanbul, Yaylacık Matbaası, 1978.
- ÖTÜKEN, Adnan, Türk Atasözleri ve Deyimleri, 2 cilt, İstanbul, 1971.
- ÖZDEMİR, Ahmet, Türk Atasözlerinden Seçmeler, İstanbul, Bordo-Siyah Yayınları, 2006.
- ÖZDEMİR, Emin, Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1981.
- Özdeyişler ve Atasözleri, Görsel Yayıncılık, 1995.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat, Türk Atasözleri, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1956.
- ÖZTÜRK, Ali, Türk Anonim Edebiyatı, İstanbul, 1986.
- PALA, İskender, Atasözleri: 1000 Söz 1000 Öğüt, İstanbul, Deniz Yayınevi, 1999.
- PALA, İskender, Atasözleri (Sözün Özünden Dünden Bugüne), İstanbul, Kapı Yayınları, 2010.

- PAR, Arif Hikmet, Atasözleri, İstanbul, Serhat Yayınları, 1982.
- PARLATIR, İsmail, Atasözleri ve Deyimler-I, Atasözleri, Yargı Yayınevi, 2008.
- PAZARKAYA, Yüksel, İnsan Dilden Yeter Dilden Biter. Atasözlerinde Dil Felsefesi, İstanbul, KaNes Yayınları, 2011.
- PEREMECİ, Osman Nuri, Atalar Sözlüğü, İstanbul, Edirne Halkevi Yayını, 1943.
- PÜSKÜLLÜOĞLU Ali, Türk Atasözleri Sözlüğü, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2002.
- SAĞLAM, Musa Yaşar, Atasözleri Kaybolan Kültür Mirasımız, Ankara, Ürün Yayınları, 2004.
- SARAÇ, Adil, Şanlıurfa Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü, Şanlıurfa, Dal Yayıncılık, 1987.
- SARAÇBAŞI, M. Ertuğrul – MİNNETOĞLU, İbrahim, Örnekli ve Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü, İstanbul, Minnetoğlu Yayınları, 1982.
- SARAÇBAŞI, M. Ertuğrul, Türk Atasözleri Sözlüğü, Bilge Kültür Sanat, 2014.
- SARICA, Salih, Atasözleri ve Özdeyişler, İstanbul, 1975.
- SARICA, Salih, Konularına Göre Atasözleri ve Özdeyişler Sözlüğü, Fil Yayınevi, 1997.
- SEÇKİN, Necati, Edirne Türküleri Mani Deyim ve Atasözleri, İstanbul, Grafik Sanatlar Matbaası, 1984.
- SERTKAYA, Osman Fikri, Çukurova'da Derlenmiş Mahalli Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968.
- SOYKUT, Hilmi, Türk Atalar Sözü Hazinesi, İstanbul, 1974.
- SOYSAL, Fagıp, Türk Atasözleri, Ankara, Aynur Matbaası, 1971.
- SU, Aydın, Atasözleri Sözlüğü, Hür Yayınları, 1973.
- ŞİNASI, Durûb-ı Emsâl-i Osamaniyye, Hazırlayan Süreyya BEYZADEOĞLU, İstanbul, MEB, 2003.
- TOPKAN, Refik, Atasözü ve Deyimler, Ankara, Efem Basımevi, 1985.
- TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl, Türk Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1963.

TÜLEK, Ahmet, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Ankara, Akçağ Yayınları, 2003.

TÜRKHAN, Aysan, Konuşan Deyimler ve Atasözleri, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1974.

Türk Edebiyatı Dizisi, Türk Atasözleri ve Deyimleri I – Atasözleri, İstanbul, Milli Kütüphane Başkanlığı, 1997.

UĞURKAN, Turhan, Atasözleri, İstanbul, Özyürek Yayınevi, 1963.

UĞURKAN, Melahat, Atasözleri, İstanbul, Özyürek Yayınevi, 1966.

USTAOĞLU, İsmail, Atasözlerimiz, Maraş, Şahin Basımevi, 1967.

ÜLKÜ, Mehmet, Ata Sözleri Açıklamalı, İstanbul, Zafer Matbaası, 1985.

ÜNVER, Süheyl, Atasözleri, İstanbul, Redhouse Yayınevi, 1968.

YALÇIN, Cevdet, Atasözleri, Vecizeler, Değişler, Türk ve Dünya Edebiyatından Seçmeler, Ankara, Emel Matbaası, 1985.

YAZICI, Murat, Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü, İstanbul, Yeni Yüzyıl Gazetesi Yayınları, 1998.

YILDIRIM, Alper, Yeni Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Bilge Kültür Sanat, 2013.

YÖRÜK, Sevim, Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü, Ankara, Eğitim Yayınları, 1990.

YUND, Kerim, Ağaç, Orman Üzerine Atasözleri ve Açıklamaları, Recep Ulusoğlu Basımevi, 1944.

YUND, Kerim, Ormancılıkla İlgili Atasözleri, Deyimler, Dilekler, Mecazlar, İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası, 1966.

YURTBAŞI, Metin, Sınıflandırılmış Türk Atasözleri, Ankara, Özdemir Yayıncılık, 1994.

YURTBAŞI, Metin, On Beş Dilde Atasözlerimiz, İstanbul, Serkan Yayınları, 1996.

YURTER, Mahmut, Atasözleri, İstanbul, Oda Yayınları, 1970.

YÜKSEL, Azmi, Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü, Ankara, Birleşik Dağıtım Kitabevi, 1993.

YÜZBAŞIOĞLU, Nermin, Atasözlerimiz (Açıklamalı), İstanbul, Dizerkonca Matbaası, 1985.

Tezler

Doktora Tezleri

GÖNEN Sinan, Batı Türklerinin Manzum Atasözleri Üzerine Bir Araştırma, Selçuk Üniversitesi, 2006.

GÖNEN, Yelda Özlem, Türk Atasözlerinde Sözlü İletişim Unsurlarının Sunumu, Ege Üniversitesi, 2015.

GÜRSÜ, Uğur, Kazak Türkçesi'ndeki ve Türkiye Türkçesi'ndeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi, İstanbul Üniversitesi, 2009.

POURHOSSEIN, Shahrooz, Türkçe ve Farsça Atasözlerinde Hayvan Metaforları: Bilişsel Dilbilim Çalışma, Hacettepe Üniversitesi, 2016.

Yüksek Lisans Tezleri

ABDELLİ, Abdalkader, Türkçe ve Arapçada Ortak veya Benzeşen Atasözleri, Gazi Üniversitesi, 2015.

ABDULBARI AL SALEMİ, Abdulmalek Ahmed, Yemen ve Türkiye'de Kullanılan Atasözleri (Aile-Akrabalık) Arasındaki Benzerlikler Üzerine Bir Araştırma, Selçuk Üniversitesi, 2017.

AGİŞ, Fazıla Derya, A Comparative Cognitive Pragmatic Approach To The Judeo-Spanish And Turkish Proverbs And İdioms That Express Emotions – Duygu İfade Eden Yahudi İspanyolcası ve Türkçe Atasözleri ve Deyimlere Karşılaştırmalı Bilişsel Edimbilimsel Bir Yaklaşım, Hacettepe Üniversitesi, 2007.

AHMIC, Dzenita, Boşnakçadaki Atasözleri ve Deyimlerde Türkçenin İzleri, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2016.

AKGÖL, Ahmet, Atasözlerinde Mizahın İşlevi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2016.

AKPINAR, Meriç, Deyim ve Atasözlerinin Yabancılar Türkçe Öğretiminde Kullanımı Üzerine Bir Araştırma, Gazi Üniversitesi, 2010.

ALPTEKİN, Melih, Garib-Name'de Deyimler ve Atasözleri, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2003.

ANKARALI, Ufuk Kemal, Şeyhülislam Yahya Divanı'nda Türkçe Deyimler ve Atasözleri, Girne Amerikan Üniversitesi, 2013.

ARI, Mehmet, Nâbî'nin Hayriyye Adlı Eserindeki Deyim ve Atasözlerinin Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alma Durumlarının İncelenmesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2017.

ARİER KARAÖZ, Nesrin, Türk Atasözlerinin Kimya Eğitimindeki Rolü, Gazi Üniversitesi, 2009.

ASNA, Burçin, Bingöl'de Zazaca Atasözlerinin Tahlili, Bingöl Üniversitesi, 2014,

BAŞARMIŞ, Yüksel, Das problem der übersetzbarkeit der idiomatischen ausdrücke in den werken '72. Zelle ' und 'Murtaza' von Orhan Kemal – Orhan Kemal'in 72. Koşuş ve Murtaza adlı eserlerindeki deyim ve atasözlerinin çevrilebilirlik sorunsalı, Hacettepe Üniversitesi, 2016.

BAYIN, Yasin, Bazı Divanlarda Atasözlerinin Kullanımı (15-18. Yüzyıl), Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2001.

BEĞENMEZ, Nuh Mustafa, Atasözlerinde Günlük Hayat, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2013.

BULUT, Sevilay, Atasözlerinin Değerler Eğitimindeki Yeri, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2011.

ÇAKMAK, Osman, Türk Atasözlerinde Kelime Grupları Kip ve Şahıs İfadesi, Sakarya Üniversitesi, 2006.

ÇELİK, Ayşegül, İlköğretim 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabında (MEB) Yer Alan İpek Yolu'nda Türkler Ünitesinde Atasözleri ve Deyimlerin Kullanılması, Gazi Üniversitesi, 2011.

ÇEVİK, Mehmet, Basın Dilinde Atasözleri ve Deyimler, Ankara Üniversitesi, 2006.

ÇITGEZ, Muhammed, 19. Yüzyıl Kars Aşıklarında Deyim ve Atasözleri, Kafkas Üniversitesi, 2010.

ÇİTİL, Hacer, Sait Faik Abasıyanık'ın Hikayelerinde Argo, Deyim ve Atasözlerinin İncelenmesi, Selçuk Üniversitesi, 2009.

DALDABAN, Sakine Selin, A Study On Ways And Patterns Of Perception Of Pro-Gender Proverbs Among Gender – Cinsiyet Ayrımlı Atasözlerinin Kişilerce Algılanma Biçimleri ve Şekilleri Üzerine Bir Çalışma, Kafkas Üniversitesi, 2011.

DOĞAN, Mehmet, Atasözlerimizde Dini Motifler, Selçuk Üniversitesi, 1996.

DURU, Hüseyin, Atasözleri ve Deyimlerin Yabancılara Öğretilmesi, Fatih Üniversitesi, 2009.

DÜŞMEZ, Ömer Anıl, Türk Atasözlerinde Geçen Hayvan Adlarına Göre Kavram Profilleri (Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler Adlı Eser Örnekleminde), Çukurova Üniversitesi, 2014.

EROĞLU GENÇ, Fatma, Atasözleri ve Deyimlerde Cinsiyetlerin Söylem Analizi ve Din, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2017.

ERGİNER, Güzide, Atasözlerinde Sosyal Hayat, Mustafa Kemal Üniversitesi, 2010.

ESER, İzzet, Türk Dil Kurumu'nun Atasözleri ve Deyimler Sözlüğündeki Dinî Motifler, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2012.

GÜLPINAR Abuzer, Türkçe Atasözleri ve Deyimlerin İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi, Maltepe Üniversitesi, 2016.

GÜLÜM, Emrah, XV. Yüzyılın İlk Yarısında Telif Edilen Divanlarda Atasözleri ve Deyimler, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2014.

GÜNEŞ, Sadriye, Türk ve Rus Atasözleri Arasındaki Benzerlikler, İstanbul Üniversitesi, 2000.

GÜNEY MÜRSEL, Canan, Deyim ve Atasözlerinin Öğretiminde Karikatürün Etkisi, Ankara Üniversitesi, 2009.

HARBİ, Kübra, Girişimcilik Olgusunun Türk Atasözlerinde İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi, Gaziantep Üniversitesi, 2017.

HASEEB ALHURMUZI, Ahmed Adeeb, Irak Türkmen Türkçesindeki Atasözlerinin Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerindeki Atasözleriyle Karşılaştırılması, Bartın Üniversitesi, 2017.

İNNECİ Dilek, Malinowski'nin İşlev Teorisine Göre Türk Atasözlerinin İncelenmesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2004.

İSPİR, Seçil, İlköğretim Öğrencilerine Tavsiye Edilen 100 Temel Eser Listesinde Yer Alan Türk Yazarlara Ait Eserlerde Kullanılan Deyimler ve Atasözlerinin Kullanım Sıklığı Üzerine Bir İnceleme, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2013.

KALAÇA, Hatice, Türk Atasözleriyle Değerler Eğitimi, Marmara Üniversitesi, 2013.

KALAYCI SEVİNÇ, Devrim, 18. Yüzyıl Şairlerinden Sünbülzade Vehbi (Lutfiyye), Bosnalı Sabit, Enderunlu Vasıf ve Nedim'in Divan ve Mesnevilerindeki Atasözleri Ve Deyimler, Trakya Üniversitesi, 2007.

KALLI, Halit, Türkçe Atasözleri ve Deyimlerde Tanrı Kavramına Din Psikolojisi Açısından Bir Yaklaşım, Çukurova Üniversitesi, 2017.

KARA, Aysun, Küreselleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış: Mesleki Gelenekten İş Etiğine, Atasözlerinden Reklam Sloganlarına, Maltepe Üniversitesi, 2012.

KARAKAYA, Dursun, Das frauenbild in den Deutschen und Türkischen redewendungen und sprichwörtern – Alman ve Türk Deyim ve Atasözlerinde Kadın İmgesi, Hacettepe Üniversitesi, 2016.

KAZICI, Emre, İlköğretim İkinci Kademe Türkçe Derslerinde Deyim ve Atasözlerinin Öğretiminde Dramatizasyon Yönteminin Etkililik Düzeyi, Selçuk Üniversitesi, 2008.

KORKMAZ, Hatice, Dîvânı Lugâti't-Türk'teki Atasözlerinin Anlam Bilimsel Açıdan Değerlendirilmesi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2007.

KURT, İhsan, Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım, Gazi Üniversitesi, 1989.

NAZLI, Atiye, Atasözlerinin İlköğretim I. Kademedeki Öğrencilerin Eğitimine Etkisi, Selçuk Üniversitesi, 2003.

NESRİN, Arıer Karaöz, Türk Atasözlerinin Kimya Eğitimindeki Rolü, Gazi Üniversitesi, 2009.

OĞUL, Ayça, İlköğretim Birinci Kademe 5. Sınıfta Atasözleri Öğretimi ve Buna Yönelik Aktiviteler, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2003.

ÖGE, Sevil, 15. yy. Şairlerinden Mesîhi, Cem Sultan, Ahmed Paşa, Necati Beg, Üsküblü İshak Çelebi ve Şeyhi'nin Divanlarında Atasözleri ve Deyimler, Trakya Üniversitesi, 2001.

ÖNEL, Gönül, İlköğretim 6, 7 ve 8. Sınıf Öğrencilerinin Atasözlerini Algılama Düzeyleri, Marmara Üniversitesi, 2008.

ÖZDEMİR, Ahmet, Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki At ile İlgili Atasözleri Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme, Atatürk Üniversitesi, 2014.

ÖZDEMİR, Neciye, Türkiye Türkçesi ve Türkmencedeki Atasözleri (Kavram Alanları ve İletileri Açısından Karşılaştırmalı Bir İnceleme), Ankara Üniversitesi, 2003.

ÖZDEMİR, Sena, Safranbolu Yöresinde Kullanılan Atasözleri ve Deyimlerin Fonetik İncelemesi, Karabük Üniversitesi, 2014.

ÖZSOY, Avni, Bartın Yöresinden Derlenmiş Atasözleri ile Deyimlerin Tematik Açidan Değerlendirilmesi, Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014.

ÖZTÜRK, Aral Gence, Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözlerinin Yabancılar Türkçe Öğretiminde Kültür Aktarımına Katkısı Üzerine Bir Değerlendirme, Başkent Üniversitesi, 2015.

PASİN, Gizem, Sosyal Psikolojik Açidan Toplumsal Cinsiyet ve Atasözleri: Erkek Egemen Cinsiyetçiliğin Türk Atasözlerine Yansıması, Çağ Üniversitesi, 2017.

SADRİYE, Güneş, Türk ve Rus Atasözleri Arasındaki Benzerlikler, İstanbul Üniversitesi, 1999.

SARI, Nurcan, Türk Halk Şiirinde Atasözleri (Biçim ve İşlevleri Bakımından), Çukurova Üniversitesi, 1988.

SOVGATOV, İlham, Gelenek Din İlişkisi Bağlamında Atasözlerinde Toplumsal Cinsiyet (Türk, Azerbaycan ve Türkmen atasözleri örneği), Uludağ Üniversitesi, 2016.

ŞANLI, Serap, Yapım Eklerinin Öğretiminde Atasözlerinin Kullanılmasının Öğrenci Başarısı ve Öğrenmenin Kalıcılığına Etkisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2013.

ŞENTÜRK, Halil İbrahim, Mevlana'nın Mesnevi'sinde Atasözleri, Atatürk Üniversitesi, 2011.

TOPDEMİR, Ramazan, Adıyaman Yöresinin Atasözleri ve Deyimleri, Harran Üniversitesi, 1997.

TOZOĞLU, Seher, T.C. Milli Eğitim Bakanlığınca İlköğretim için Tavsiye Edilen 100 Temel Eser İçerisindeki Türk Edebiyatına Ait Romanların Atasözleri ve Deyimler Bakımından İncelenmesi, Selçuk Üniversitesi, 2009.

TUĞLUK, Mehmet Emin, Atasözlerinin Sınıflandırılması ve Yapısal Özellikleri, Dicle Üniversitesi, 2012.

USLU, Ramazan, Psikoterapide Atasözleri ve Deyimlerin Kullanımı, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, 2015.

UYSAL, Nursel, Türkçe ve Urduca Atasözlerinin Biçim ve Kavram Özellikleri Bakımından Mukayesesi, Selçuk Üniversitesi, 2006.

UYANIKER, Nursel, Pervâne Beğ Mecmuası'nın İlk Yüz Varağında (1a-100b) Halk Kültürü ile İlgili Unsurlar (Atasözleri-Deyimler-Halk İnanışları), Marmara Üniversitesi, 2006.

ÜNAL, Yusuf, Kur'ân-ı Kerim'in Türk Atasözlerine Tesiri (İnanç Esasları Bağlamında), Sakarya Üniversitesi, 2011.

ÜSTÜNER, Ahat, XV. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk Edebiyatında Atasözleri ve Deyimleri, Fırat Üniversitesi, 1989.

YOLASIĞMAZOĞLU, Hülya, Türkçede ve Almancada Köpek Kavramına Dayanan Atasözleri ve Deyimlerin Anlambilimsel Açıdan Karşılaştırılması, Hacettepe Üniversitesi, 1997.

Lisans Tezleri

AYBARS, Nevin, Divanü Lügati't-Türk'teki Atasözleri ve Öğütler: Transliterasyon, Tercüme, Mevzularına Göre Tasnif, Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1949.

Makaleler

AKIN, Adnan, “Doğudan Batıdan: Bir Kültür Ögesi Olan Türk Atasözlerinin “Yönetim Paradigmaları” Açısından İncelenmesi”, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 2, 2008. (Erişim: <http://www.insanbilimleri.com> 30. 01.2018.)

AKSOY, Ö. Asım, “Atasözleri ve Deyimler”, TDAY Belleten, 1962, s. 131-166.

AKTAŞ, Aziz, Atasözleri, Emel Mecmuası, S. 18, 1963, s. 8-14.

AKTAŞ, Aziz, Atasözleri, Emel Mecmuası, S. 21, 1964, s. 33-38.

AKTAŞ, Aziz, Atasözleri, Emel Mecmuası, S. 38, 1967, s. 9-11.

AKTAŞ, Aziz, Atasözleri, Emel Mecmuası, S. 39, 1967, s. 22-25.

AKÜN, Ö. Faruk, “Atalar Sözüne Dair”, Şadırvan Dergisi, C. 2, S. 28, 1949, s. 11-15.

BEYZADEOGLU, Süreyya, “Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye’de Türkçe ile Birlikte Arapça, Farsça ve Fransızcada Ortak Kullanılan Atasözleri ve Deyimler”, İlmî Araştırmalar, Sayı 19, 2005, s. 23-33.

BOLAY, S. Hayri, “Felsefe Mes’eleleri Açısından Bazı Türk Atasözleri Üzerine Bir Yorum Denemesi”, Türk Kültürü Araştırmaları, S. XXII/1-2, 1984, s. 67-77.

BULUÇ, Saadettin, “Eski Bir El Yazmasında Bulunan Türk Atasözleri”, Ömer Asım Aksoy Armağanı, (Edt. M. Canbolat vd.) Ankara, TDK Yayınları, 1978, s. 11-26.

CAFEROĞLU, Ahmet, “Orhon Abidelerinde Atalarsözü”, Halk Bilgisi Haberleri, C. 1, S.3, 1930, s. 11-14.

DOĞAN, Levent – BAYRAKTAR, Sibel, “Türk Kültüründe ve Atasözlerinde Hayvanlarla İlgili İnanışlar”, Türk Kültürü, S. 468, Ankara, Nisan 2002, s. 229-252.

ERDEMİR, Ahmet Muhtar, “Atasözlerinin Psikolojisi”, Erciyes Dergisi: C.I, Sayı 1, Mart 1938; Sayı 4, Haziran 1938.

GÖZAYDIN, Nevzat, “Türk Dünyasının Atasözleri”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı 6, Güz 1998, s. 708-719.

HAKVERDİOĞLU, Metin, “Orijinal Bir Durûb-ı Emsâl-i Osmânî Örneği Meâlî’nin Atasözleri Kasidesi”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/5 Summer 2009, s. 198-208.

HATİBOĞLU, Vecihe, “Atasözleri ve Deyimler”, Ankara: Türk Dili, Sayı 152, Mayıs 1964.

KEKLİK, Saadettin, “Atasözleri Sadece Gerçek ve Mecaz Anamlı Mıdır?”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 23, 2013, s. 239-250.

KURUKAFA, Vedat, “Atasözlerinde Hayvanlar (Tespit, Tasnif, Tahlil)”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 68, Ekim 1990, s. 137-162.

KURUKAFA, Vedat, “Atasözleri, Deyimler ve Bilmecelerde Geçen Hayvan Adlarının Zikredilişi, Çokluğu, Yüzdeleri Üzerine Bir Deneme”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 70, Şubat 1999, s. 193-201.

KÜÇÜK, Salim, “Türk Atasözü ve Deyimlerinde Halk ve Topluluk İsimleri”, Bilig // Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 2004, no: 28, s. 31-42.

MUSAOĞLU, Mehman, “Türk Halkları Atasözlerinin Konu ve Dil Özellikleri”, Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi, Şubat 1997, s. 79-82.

OY, Aydın, “Atasözlerinin Edebi Değeri”, Türk Dili, 1955-56, C. V, s. 561-563.

ÖTÜKEN, Adnan Cahit, “Darb-ı Mesel Mecmuaları Kitâbiyâtı”, İstanbul, Atsız Mecmua, Sayılar: 12-13-15-17, 1932.

SAKAOĞLU, Saim, “Atasözlerimizin Yapısı”, Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 1974.

SAKAOĞLU, Saim, “Atasözleri Eş Mânâlı Olabilir mi?”, Halk Kültürü Dergisi, S. 3, 1984.

SAKAOĞLU, Saim, “Atasözleri ve Deyimler Bibliyografyası - Ek”, Türk Folkloru Dergisi, S. 66, Ocak 1985, s.12.

ELÇİN, Şükrü, “Türk Dilinde Atalar Sözü: Kelime, Kavram, Bibliyografya, Örnekler”, Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 1/2, Ekim 1969, s. 169-170.

TERGİP, Ayhan, “Türk Atasözleri ve Deyimlerde Kötüleme İfadeleri”, Folklor/Edebiyat – Uluslararası Hakemli Dergi, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Cilt: 20, Sayı: 80, 2014, s. 275-294.

TOKER, Mustafa, “Gülhani; Darbü'l-Mesel Adlı Eseri ve Eserde Geçen Türkçe Atasözleri”, Konya Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 20, 2006, s. 60-79.

TÜRKAY, Kaya, “Kaşgarlı'dan Günümüze Gelen Atasözleri”, TDAY – Belleten, 1980-1981, Ankara, 1983, s. 39-42.

ÜLKÜTAŞIR, Şakir, “Türk Atasözlerinin Menşe ve Mâhiyeti”, Türk Folklor Araştırmaları, Sayı 158, Eylül 1962.

YAVUZ, Soner – BÜYÜKEKŞİ, Cem, “Günlük Yaşamdaki Kimya Kavram Yanılgılarının Atasözleri ile Tespit Edilmesi”, Karaelmas Fen ve Müh. Derg., 6 (1), 2016, s. 182-186.

YENEN AVCI, Yıldız, “Türk Atasözlerinde Çocuğa Bakış”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 11, Güz 2014, s. 203-226.

YILMAZ, Yakup – SARI, Hatice, “Türk Atasözlerinde Akrabalık Adlarının Kullanımı”, RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, No: 2, Nisan 2015, s. 1-20.

YUND, Kerim, “Atasözleri Üzerine Bir Araştırma”, Türk Folklor Araştırmaları, Sayı 158, Eylül 1962.

Bildiriler

BAKLACI, Salih, “Atasözlerinin Tasnifinde Kullanılan Sistemler”, V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri I, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 61-72.

BAŞGÖZ, İlhan, “Bir Atasözümüzün Yedi Yüz Yıllık Tarihi”, İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995, s. 79-84.

BEYZADEOĞLU, Süreyya, “Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye’de Türkçe ile Birlikte Arapça, Farsça ve Fransızcada Ortak Kullanılan Atasözleri ve Deyimleri”, Uluslararası IV. Dil, Yazın ve Değişbilim Sempozyumu Bildirileri, Çanakkale 17-19 Haziran 2005, s. 169-177.

BOZKAPLAN, Şerif Ali, “Atasözlerinin Yapı ve İşleyiş Biçimlerine İlişkin Bir Örneklem Modeli”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 513-552.

HİRİK, Erkan, “Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Renkler ve Duygu Değerleri”, III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Bakü, 25-27 Mayıs, 2016, s.83-88.

KESKİN, Ahmet, “Türk Atasözlerinde Kurt”, IV. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi – Tudok, 2012, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

SAKAOĞLU, Saim, “Dîvânü Lûgati’t-Türk’teki Atasözlerinin Anadolu’daki İzleri”, Dîvânü Lûgati’t-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri, Türksoy, TDK, Ankara, 7-8 Mayıs 1999, s. 36-46.

4.2. Canlı Tabiatla İlgili Türk Atasözleri

Aydın Oy, tarihte Türklerin asker bir ulus olarak görüldüğünü, fakat barış zamanında silahı bırakarak tarlaya, toprağın göğsüne koştuklarını belirtmiştir. “Hele hele Anadolu’ya iyice yerleştikten sonra Türk insanı, toprağa adamakıllı bağlanmış; nüfusun büyük çoğunluğu bağ, bahçe, tarla işleri ve hayvancılıkla geçimini sağlamaya koyulmuştur. Böylece bir tarım ülkesi olarak görünmüşüz.” Aydın Oy’a göre bu yaşayış düzeni ile ilgili pek çok atasözü söylenmiştir. Bu atasözleri arasında tarla, bağ, bahçe ve hayvancılıkla ilgili olanlarının sayısı oldukça fazladır¹.

4.2.1. Hayvanlar

Kuzeybatı Türk lehçelerinde hayvan kelimesinin geçtiği atasözleri mevcuttur. Fakat bu atasözlerinin sayısı oldukça azdır. Evcil hayvanların kastedildiği mal kelimesini içeren atasözlerine ise sıkça rastlanmaktadır. Türkiye Türkçesinde insan ile hayvanı kıyaslayarak onların özelliklerini ortaya koyan atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır.

Adamın alacası içinde, hayvanın alacası dışında.

İnsan söyleşe söyleşe, hayvan koklaşa koklaşa.

4.2.1.1. Evcil hayvanlar

Evcil hayvanlardan biri olan atla ilgili çok sayıda atasözü bulunmaktadır. Fakat Türkiye Türkçesinde atın yaş ve cinsiyet özellikleriyle ilgili söz varlığı ele aldığımız Kuzeybatı grubu Türk lehçelerindeki kadar zengin değildir. Atasözlerinde özelliklerle ilgili verilen isimler pek geçmemektedir.

4.2.1.1.1. At

Kuzeybatı grubu lehçelerinde görüldüğü gibi Türk atasözlerinde de at yiğitle kıyaslanmaktadır.

¹ Aydın Oy, a.g.e., s. 46.

Ağustosun on beşinden sonra ere kaftan, ata çul.

At arıklıkta, yiğit gariplikte.

At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır.

*At ölür, nalı kalır,
Yiğit ölür, şanı kalır.*

At yürümekle yol alır, kibar vermekle ün alır.

Ata arpa, yiğide pilav.

Atı palan saklar, ülkeyi bilen.

Atın dorusu, yiğidin delisi.

Atın ürkeği, yiğidin korkağı.

Atta karın, yiğitte burun.

İnsan ayaktan, at tırnaktan kapar.

*İnsan göre göre,
At süre süre öğrenir.*

At, avratla karşılaştırılarak her ikisinin de uğur getirdiği, ayrıca iyi avrat ile iyi atın erkek için baht ve servet olduğu vurgulanmıştır.

At, avrat, silah emanet edilmez.

At beslenirken, kız istenirken.

At ile avrat yiğidin bahtına.

Atta, avratta uğur vardır.

Yaman komşu, yaman avrat, yaman at; birinden göç, birin boşa, birin sat.

Atla ilgili diğer atasözlerinde atın özellikleriyle birlikte insan yaşamındaki yeri, atı iyi beslemenin önemi gibi meselelerden söz edilmiştir.

Aç (arık) at yol almaz, aç (arık) it av almaz.

Arpa verilmeyen at, kamçı zoruyla yürümez.

At, ağasına göre kışner.

At alan Üsküdar'ı geçti.

At at oluncaya kadar sahibi mat olur.

At, adımına göre değil, adamına göre yürür.

At, binicisini tanır.

At, binene; kürk, giyene yakışır.

At binenin, kılıç kuşananın.

At (olur) bulunur, meydan bulunmaz; meydan (olur) bulunur, at bulunmaz.

At ölür, itlere bayram olur.

At ile eşek yarışamaz.

At kaçmaz, et kaçır.

At sahibine göre eşer (kışner).

At yedi günde, it yediği günde belli olur (semirir).

At yiğidin yoldaşıdır.

Ata da soy gerek, ite de.

Ata binen, nalını, mihını arar.

Ata binilmez, yeme binilir.

Ata binersen Allah'ı, attan inersen atı unutma.

Ata dost gibi bakmalı, dūřman gibi binmeli.

Ata eyer gerek, eyere er gerek.

Atım tepmez, itim kapmaz deme.

Atın tepmezi, itin kapmazı olmaz.

Atın canı, nalla mih arasındadır.

Atın ölümü arpadan olsun.

Atın varken yol tanı, açan varken el tanı.

Atına bakan, ardına bakmaz.

Atını dost gibi sakla, düşman gibi bin.

Atın bahtsız arabaya düşer.

Atın ölümü arpadan olsun.

Atlar nallanırken kurbağa ayağını uzatmaz.

Atlar tepişir, arada eşekler ezilir.

Attan düşene yorgan döşek, eşekten düşene kazma kürek.

Attan düşene tımar, deveden düşene mezar gerektir.

Azıklı at arımaz.

Bahşış atın dişine bakılmaz.

Bakarsan at, bakmazsan mat.

Bin atın varsa inişte in, bir atın varsa yokuşta bin.

Bir mih bir nal kurtarır, bir nal bir at kurtarır.

Bir sürçen atın başı kesilmez.

Boş torba ile at tutulmaz.

Boz atın yanında duran ya huyundan, ya tüyünden.

Çay geçerken at değiştirilmez.

Dokuz at bir kazığa bağlanmaz.

Eğreti ata (emanet ata, el atına) binen tez iner.

Gem almayan atın ölümü yakındır.

İki at bir kazığa bağlanmaz.

Kır atın yanında duran ya huyundan, ya suyundan.

Küheylan at, çul içinde de bellidir.

Ortak atın beli sakat olur.

Yiğit yiğide at bağışlar.

Yularsız ata binilmez.

4.2.1.1.1. Yürük at

Türkiye Türkçesinde atın yürüyüş, cins, cinsiyet ve yaş özellikleriyle ilgili atasözleri pek sık rastlanmamaktadır. Atın yürüyüş özellikleriyle ilgili olan atasözlerinde yürük attan bahsedilmektedir.

Yavuz (yürük) at yemini artırır.

Yürük (hızlı yürüyen) ata kamçı olmaz. / Yürük at kamçı değdirmez.

Yürük ata paha olmaz.

Türkiye Türkçesindeki diğer evcil hayvanlarla ilgili olan atasözlerine evcil hayvanların cinsiyet, yaş ve cins özellikleriyle ilgili söz varlığı da Kuzeybatı grubu lehçelerine yansıdığı kadar yansımamıştır. Bazı hayvanların yavrularının (buzağı, kuzu, toklu, oğlak) adının geçtiği ya da bu hayvanların cinsiyetleriyle ilgili özelliklerin (öküz, koç) yansıdığı atasözleri mevcuttur, fakat bu atasözlerinin sayısı oldukça azdır.

4.2.1.1.2. Deve

Bir katar deveyi, bir eşek yeder.

Cahile laf anlatmak, deveye hendek atlamaktan güçtür.

Çingiraklı deve kaybolmaz.

Densiz deve kuyruğu “deh!” demeden sallanır.

Deve adını satar, eşek odunu.

Deve ağır gider amma yol alır.

Deve ahmak olduğundan kılavuzu eşektir.

Deve bir akçeye, deve bin akçeye.

Deve boynuz ararken kulaktan olmuş.

Deve büyüktür amma beşini eşek yeder.

Deve deve yerine çöker.

Deve deveden, insan insandan gidiş öğrenir.

Deve Kabe'ye gitmekle hacı olmaz.

Deve ölürse, derisi eşeğe yük olur.

Deveden büyük fil var.

Deveye bindikten sonra çalı ardına gizlenilmez.

Deveye burç (ağacın taze dalı) gerek olursa boynunu uzatır.

Deveyi yardan uçuran (atan) bir tutam ottur.

Deveyi yel alsın, keçiyi gökte ara.

Deveyi yük değil zelber yıkar.

Yularsız deve binilmez.

4.2.1.1.3. Keçi

Ala keçi her vakit püsküllü oğlak doğurmaz.

Ala keçiyi gören içi dolu yağ sanır.

Bir uyuz keçi bir sürüyü boklar.

Dayak isteyen keçi çobanın değneğine sürünür.

Deveyi yel alsın, keçiyi gökte ara.

Harman dövmek keçinin işi değil.

Keçide de sakal var.

Keçi geberse de kuyruğunu indirmez.

Keçi kurttan kurtulursa gergedan olur.

Keçinin meşeye ettiğini külü derisinden çıkarır.

Keçinin sumağa ettiğini sumak keçiye edecek.

Keçinin uyuzu, çeşmenin (pınarın) gözünden su içer.

Koyunun bulunmadığı yerde keçiye Abdurrahman Çelebi derler.

Keçiye can kaygısı, kasaba yağ kaygısı.

Koyunun götü bir gün açıksa keçininki her gün açık.

Sakal keçide de var.

4.2.1.1.3.1. Oğlak

Olgaç oğlak bokundan belli olur.

Keçi nereye çıkarsa oğlağı da oraya çıkar.

Ağaca (taşa) çıkan keçinin dala bakan (ağaca çıkan) oğlağı olur.

Ağılda oğlak doğsa ovada otu biter.

4.2.1.1.4. Koyun

Ak koyunu gören, içi dolu yağ sanır.

Ak koyunun kara kuzusu da olur.

Ak koyun ak bacağından, kara koyun kara bacağından asılır.

Bir koyundan iki post çıkmaz.

Buldun bir koyun, ye de doyun.

Çift ile koyun, kalanı oyun.

Çift (buğday) ile koyun, geri yanı oyun.

Çobansız koyunu kurt kapar.

Çobana verme kızı, ya koyun güttürür, ya kuzu.

Erkek koyun kasap dükkanına yaraşır.

Her koyun kendi bacağından asılır.

Kaybolan (zayi olan) koyunun kuyruğu büyük olur.

Koyun, bağlı olduğu yerde otlar.

Koyun can derdinde, kasap yağ derdinde.

Koyun çobansız olmaz.

Koyunun götü bir gün açıksa keçininki her gün açık.

Koyuna çoban, tarlaya saban.

Koyunu güden, kurdu görür.

Koyunun bulunmadığı yerde, keçiye Abdurrahman Çelebi derler.

Ölmüş koyun kurttan korkmaz.

Sayılı koyunu kurt kapmaz.

Sürüden ayrılan koyunu (kuzunu) kurt kapar.

Sütsüz koyun meleğen olur.

Yabancı koyun kenara yatar.

4.2.1.1.4.1. Kuzu

Koyunun melediğini kuzu melemez.

Kuzusuna kıymayan kebab yiyemez

Öksüz kuzu toklu (bir yaşındaki erkek kuzu) olmaz.

4.2.1.1.4.2. Koç

İki koç kafası bir kazanda kaynamaz.

Koça boynuzu yük değil.

4.2.1.1.5. Sığır

4.2.1.1.5.1. Buzağı

Ortaklık öküzden başka (yalnız) buzağı yeğdir.

Sağılır ineğin buzağısı kesilmez.

4.2.1.1.5.2. Dana

Böyle gerek danaya, buzağının hakkını yemeye.

Yaza çıkardık danayı, beğenmez oldu anayı.

4.2.1.1.5.3. İnek

İneğin sarısı, toprağın karası.

İnek ağzından sağılır.

İnek gibi süt vermeyen, öküz gibi kutan (büyük pulluk) sürer.

Siyah inekten beyaz süt sağılır.

Zemheride yoğurt isteyen, cebinde bir inek taşır.

4.2.1.1.5.4. Öküz

Arık öküze bıçak olmaz.

Böyle gerek danaya, buzağının hakkını yemeye.

Dayanık öküze “oha!” neymiş?

Harman döven öküzün ağzı bağlanmaz.

İnek gibi süt vermeyen, öküz gibi kutan sürer.

İyiliğe iyilik olsaydı, koca öküze bıçak olmazdı.

Ortaklık öküzden, başka (yalnız) buzağı yeğdir.

Öküz ölür, çift kalır,

Eşek ölür, yük kalır.

Öküz tekini bulmadan çifte yürümez.

Öküz yem bitince çifte gideceğini bilir.

Öküze boynuzu yük olmaz.

Öküzü boynuzundan, insanı sözünden tutarlar.

Serkeş öküz (son) soluğu kasap dükkanında alır.

Yalnız öküz çifte (boyunduruğa) koşulmaz.

Yatan öküze yem yok.

4.2.1.1.6. Eşek

Alçacık eşeğe herkes biner.

Alçak eşek binmeye kolay, öksüz çocuk dövmeye kolay.

Bir katar deveyi bir eşek yeder.

Boş eşek yorga gider.

Canı acıyan eşek atı geçer.

Canı yanan eşek attan yürük olur.

Eşeğe altın semer vursalar yine eşektir.

Eşeğe marifetini göster demişler, yıkılıp ağnamış.

Eşeye rakı içirmişler, çulunu bahşış vermiş.

Eşeye semer yük değil.

Eşegi bağla, işini sağla.

Eşegi dövemeyen, semerden alır öcünü.

Eşegi düğüne çağırılmışlar. – Ya odun eksik, ya su, demiş.

Eşegin anırmazı olmaz.

Eşegin kulağını kesmekle küheylan olmaz.

Eşegini sağlam bağla, sonra Allah'a ısmarla.

Eşegin gönlüne kalsa bir bağ maydanozu götürmez.

Eşegin ölümü köpeğe düğündür.

Eşegin yorulduğu yere han (köy) yapılmaz.

Eşegi sahibinin dediği yere bağla da varsın kurt yesin.

Eşegi yoldan çıkaran sıpanın oynaması.

Eşek at olmaz, ciğer et olmaz.

Eşek bile bir düştüğü yere bir daha düşmez.

Eşek büyümeyle tavlabaşı olmaz.

Eşek çamura çökerse sahibinden gayretlisi olmaz.

Eşek eşiği ödünç kaşır.

Eşek (eşkin) eve gelmiş, yorga yolda kalmış.

Eşek hoşaftan ne anlar?

Eşek ölür, semeri kalır,

İnsan ölür, eseri kalır.

Göç dönüşü topal eşek öne geçer.

İşleyen eşiğin boynu boncuklu olur.

Öküz ölür, çift kalır,

Eşek ölür, yük kalır.

Yorgun eşiğin çüş canına minnet.

Yük altında eşek anırmaz.

Yük altında eşek kahr.

4.2.1.1.7. Kedi

Kedi beslemeyen, fareleri besler.

Kedi ciğere yetişemezse, bugün oruçtum, dermiş.

Kedi gözünü kapar, ekmeği öyle kapar.

Kedi uzanamadığı (yetişemediği) ciğere, pis der.

Kedi, yavrusunu yerken sıçana benzetir.

Kedinin boynuna ciğer asılmaz.

Kedinin gideceği samanlığa kadar.

Kedinin gözü, sıçan deliğindedir.

Kedinin kabahatini önüne koyarlar, öyle döverler.

Kedinin kanadı olsaydı serçenin adı kalmazdı.

Kedinin ushuluğu sıçan görünceye kadar.

Kediye “bokun kimya” demişler, üstünü örtmüş.

Kediye tulum peyniri inanılmaz.

Kediyi sıkıştırırsan üstüne atılır.

4.2.1.1.8. Köpek

Kuzeybatı Türk lehçelerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de köpekle ilgili atasözleri çok sayıda bulunmaktadır. Bu atasözlerine köpeğin ahmaklığı söz konusu olmuştur. Atasözlerine köpeğin yaşam ve beslenme özellikleri de yansımıştır. Bunlardan köpeğin değerli bir hayvan olarak görülmediği anlaşılmaktadır.

Açık kaba it değer (siyer).

Aç köpek fırın (fırın damı, duvarı) deler (yıklar).

Ahmak iti yol kocadır.

Ak köpeğin (itin) pamuk pazarına (pamuğa) zararı vardır.

Atın tepmezi, itin kapmazı olmaz.

Av köpeği avdan kalmaz.

Bakmakla usta olunsa köpekler kasap olurdu.

Boş ite menzil olmaz.

Cami duvarına işeyen itin ölümü yakındır.

Eceli gelen it cami duvarına siyer.

Elin iyisi olmaz,

İtin dayısı olmaz.

Çarşı iti ev beklemez.

Havlayan köpek ısırmaz.

İki it, bir kemiği paylaşmaz.

Isıracak it dişini göstermez.

Dişi köpek kuyruğunu sallamayınca, erkek köpek ardına düşmez.

Garip itin kuyruğu bacak arasında olur.

İt ağzını kemik tutar.

İt değmekle (işemekle) deniz pis olmaz.

İt derisinden post olmaz.

İt ekmekten kaçmaz.

İt ite buyurur, it de kuyruğuna.

İt itin ayağına (kuyruğuna) basmaz.

İt itin kuyruğunu bırakmaz.

İt iti suvatta bulur.

İt kağnı gölgesinde yürür de kendi gölgesi sanırmış.

İt kışı geçirir ama gel derisinden sor.

İt iti tanımaz.

İtle yatan bitle kalkar.

İt sürü para kazan.

İt ulur, birbirini bulur.

İt ürür, kervan yürür.

İt yal yediği kapıyı bekler.

İte dayanmaktan çalıyı dolanmak iyidir.

İtle dalaşmaktan çalıyı dolaşmak yeğdir.

İte vurmazlar sahibinin hatırı var diye.

İti an, (değneği yanına koy) taşı eline al.

İtin ahmağı baklavadan pay umar.

İtin akılsızı kurban bayramında sılaya gider.

İtin duası kabul olsa (-ydı) gökten kemik yağar(dı).

İtin gönlüne kalsa günde bir leş yer.

İtin kuyruğu kalıba konmakla doğrulmaz.

İti öldürene srtrler.

İtle çuvala girilmez.

Karnı tok it gölgede yatar.

Köpeğe gem vurma, kendisini at sanır.

Köpek sahibini ısırmaz.

Kpeksiz sürüye kurt girer.

Köpek suya düşmeyince yüzmeyi öğrenmez.

Köpek srnmekle etek kesilmez.

Köyden köye it ürümez.

Kurban etiyle (kemiğiyle) köpek tavlalmaz (semirmez).

Sahipsiz eve it buyruk.

Ürümesini bilmeyen köpek (it), sürüye kurt getirir.

Yağ yiyen köpek tüyünden belli olur.

Yavuz it ününü artırır.

4.2.1.2. Yabani Hayvanlar

Yabani hayvanlarla ilgili atasözlerine her hayvanın kendine has özelliği yansımıştır. Bu atasözlerinde kurdun huyu, aslanın heybeti ile gücü, tilkinin kurnazlığı, tavşanın korkaklığı ile zayıflığı, farenin küçüklüğü ve zayıflığı, yılanın tehlikeliliği, filin büyüklüğü ön plana çıkmıştır. Domuz ve maymunla ilgili atasözlerinde ikisi hakkında olumsuz şeyler söylenmiştir. Domuzun diğer hayvanlara göre daha aşağıda, evcil hayvanların ise ondan üstün görüldüğü anlaşılmaktadır. Kuzeybatı grubu lehçelerindeki atasözlerinden anlaşıldığı gibi burada da İslam dininin etkisi olduğu görülmektedir. Domuzun eti, derisi, yani her şeyi haram olduğundan onun kötü, pis ve yararsız bir hayvan olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

4.2.1.2.1. Aslan

Aç aslandan tok domuz yeğdir.

Al (hile) ile aslan tutulur, güç ile sıçan (gücüğüen) tutulmaz.

Aslan ağzından şikâr alınmaz.

Aslan kocayınca sıçan deliği gözetir.

Aslan kuyruğu ile oynamak, kendi başına iş açmaya çalışmaktır.

Aslan kükrerse atın ayağı kösteklenir.

Aslan mert olur, kaplan hilekar.

Aslan postuna yakışır.

Aslan kükrerse beygir titrer.

Aslan yatağında, yiğit çağında.

Aslan yatağından bellidir.

Aslana ot atar, ata et.

Aslandan doğan, aslandır.

Aslanla gezen taş, kurtla gezen leşe konar.

Erkek arslan arslan da dişi arslan arslan değil mi?

İki aslan bir posta sığmaz.

Yatan aslandan gezen tilki yeğdir.

4.2.1.2.2. Ayı

Aç ayı oynamaz.

Ahladın (armudun) iyisini (dağda) ayılar yer.

Avcı ne kadar al (hile) bilse, ayı o kadar yol bilir.

Ayı “akım”, kirpi “yumuşığım” demiş.

Ayı ayı iken yenilmesini istemez.

Ayı bile insanı ininde boğmaz.

Ayı sevdiği yavrusunu hırpalar.

Ayı sıkıya düşünce yavrusunu ayağı altına alır.

Ayıdan adam doğmaz.

Ayının dişini görmeyen başını kabak sanır.

Ayısız orman olmaz.

Ayıyı (maymunu) fırına (ateşe) atmışlar, yavrusunu ayağının altına almış.

Ayıyı evvela öldür de sonra derisini sat.

Köprüyü geçinceye kadar ayıya dayı derler.

4.2.1.2.3. Balık

Balık ağa girdikten sonra akli başına gelir.

Balık baştan avlanır.

Balık baştan kokar.

Balık “Çok konuşurum ama ağzım su dolu” demiş.

Balık demiş ki: “Etimi yiyen doymasın, avımı yapan gülmesin (onmasın).”

Balık kokarsa tuzlanır, ya tuz kokarsa ne yapılır?

Balık suda yaşar.

Balık sudan çıkınca ölür.

Balık tavada, tavşan ovada.

Balık tutan unmaz, yiyen doymaz, alıp satan kâr eder.

Büyük balık küçük balığı yer.

Kaçan balık büyük olur.

Palamut çok biterse kış erken olur.

Paça ıslanmadan balık tutulmaz.

4.2.1.2.4. Domuz

Aç domuz darıdan çıkmaz.

Domuzdan bir kıl çekmek kârdır.

Domuzdan toklu (koyun yavrusu) doğmaz.

Domuzun derisi post olmaz, eski düşman dost olmaz.

Domuzun kuyruğunu kes yine domuz.

Parayı domuzun boynuna takmışlar da, “Domuz Ağa” diye çağırmışlar.

4.2.1.2.5. Fil

Deveden büyük fil var.

4.2.1.2.6. Kurbağa

Arığa su gelene kadar kurbağanın gözü çatlar.

Atlar nallanırken kurbağa ayağını uzatmaz.

4.2.1.2.7. Kurt

Kuzeybatı Türk lehçelerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de kurtla ilgili atasözlerinin sayısı çoktur. Tüm Türk boyları için kurdun yeri ayrı olmuştur. Bundan dolayı kurdun özel bir varlık olarak sayılması, ona duyulan saygı Türkiye Türkçesindeki atasözlerine de yansımaktadır.

Aç kurt aslana saldırır.

Aç kurt yavrusunu yer.

Azan kurda, kızan köpek.

Çobansız koyunu kurt kapar.

Gezen kurt aç kalmaz.

Her gün gezen kırdan, bir gün uğrar kurda.

Kurda konuk giden, köpeğini yanında götürür.

Kurda koyun inanılmaz.

Kurda “Neden boynun (ensen) kalın?” demişler, “İşimi kendim görürüm de ondan” demiş.

Kurdu ne kadar beslersen besle, o hep dağa (ormana) bakar.

Kurdu ormandan açlık çıkarır.

Kurdun adı yaman çıkmış, tilki vardır (tilkicik var) baş keser.

Kurdun oğlu kurt olur.

Kurt dumanlı havayı sever.

Kurt ile koyun dost olmaz.

Kurt, kartaldan kurtulmaz.

Kurt kocayınca köpeğin maskarası olur.

Kurt komşusunu yemez.

Kurt köyünü (tüyünü) değiştirir, huyunu değiştirmez.

Kurt, kuzuyu haber vererek yemez.

Kurtla görüşürsen köpeğini yanından ayırma.

Kurtla koyun, kılıçla oyun olmaz.

Kurttan çoban olmaz.

Sayılı koyunu kurt kapmaz.

Sürüden ayrılanı kurt kapar.

Ürümelerini bilmeyen it, sürüye kurt getirir.

Yalnız kalanı kurt yer.

Yatan kurttan yeler tilki iyidir.

4.2.1.2.8. Maymun

Maymun yoğurdu yemiş, artığını ayının yüzüne sürmüştü.

4.2.1.2.9. Sıçan

Ambarda duran sıçan aç kalmaz.

Dam yanarsa sıçan da beraber yanar.

Değirmende doğan sıçan gök gürültüsünden korkmaz.

Sıçan çıktığı deliği bilir.

Sıçana rakı içirmişler, kediye meydan okumuştur.

Sıçan geçer yol bulur.

4.2.1.2.10. Tavşan

Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi olmamış.

Tavşan dağda, suyu ateşte.

Tavşan ne kadar büyük ise pahası iki akçadır.

Tavşanı tazi tutar, çalımı avcı satar.

Tavşanın çıkışından kurdun inişinden korkmalı.

4.2.1.2.11. Tilki

Ayyar (kurnaz) tilki art ayağından tutulur.

Tilki bağlar, çakal çözer.

Tilki erişemediği üzüme “hevengim olsun” demiş.

Tilki iki defa tuzağa düşmez.

Tilki, tilkiliğini bildirinceye kadar post elden gider.

Tilki, yatağını bilir.

Tilkinin dönüp geleceği yer, kürkçü dükkanıdır.

4.2.1.2.12. Yılan

Bana dokunmayan yılan bin yaşasın.

Denize düşen, yılanı sarılır.

El eliyle yılan tutulur.

Kötü söz insanı dininden çıkarır, tatlı söz yılanı ininden çıkarır.

Onmadık (talihsiz) hacıyı deve üstünde (Arafat'ta) yılan sokar.

Su içene yılan bile dokunmaz.

Tatlı söz yılanı deliğinden çıkarır.

Uyuyan yılanın kuyruğuna basma.

Yılana yumuşak diye el sunma.

Yılanın başı küçükken ezilir.

Yılanın sevmediği ot, deliğin ağzında biter.

Yılan kendi eğriliğine bakmaz da “devenin boynu eğri” der.

Yılan ne kadar eğri gitse deliğine doğru girer.

4.2.1.3. Kuşlar

Türkiye Türkçesinde de ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerinde olduğu gibi kuş kelimesinin geçtiği atasözlerine sıkça rastlanmaktadır. Bu atasözlerinde tüm kuşlara ait özelliklerden bahsedilmektedir.

4.2.1.3.1. Kuş

Alıcı kuşun ömrü az olur.

Allah uçmayan kuşa alçacık dal verir.

Ava gelmez kuş olmaz, başa gelmez iş olmaz.

Gözü tanede olan kuşun ayağı tuzaktan kurtulmaz.

Her kuşun eti yenmez.

Kanatsız kuş uçmaz.

Kör kuşun yuvasını Allah yapar.

Kutsuz kuşun yuvası doğan yanında olur.

Kuş darıdan kaçır mı?

Kuş gördüğünü işler.

Kuş var eti yenir, kuş var et yedirilir.

Kuşa süt nasip olsa anasından olurdu.

Kuştan korkan darı ekmez.

Kuşu kuşla avlarlar.

Tek kanatla kuş uçmaz.

Yırtıcı kuşun ömrü az olur.

Yuvayı yapan dişi kuştur.

4.2.1.3.2. Evcil Kuşlar

Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde evcil kuşlardan biri olan tavuğun ismi sıkça geçmektedir. Bu atasözlerinde tavuğun etiyle yumurtasının değerlendirildiği görülmektedir.

4.2.1.3.2.1. Horoz

Beş tavuğa bir horoz yeter.

Bir çöplükte iki horoz ötmez.

Cins horoz yumurtada öter.

Her şeyin vakti var, horoz bile vaktinde öter.

Horoz çok olan yerde sabah tez olur.

Horoz ölür, gözü çöplükte kalır.

Horoz, kendi çöplüğünde esinir.

Horoz ne kadar öterse ötsün, civciv tavuğun tıktıkına bakar.

Horoz, yerinde dövüşür.

Horozsuz tavuk, çobansız sürüye benzer.

Vakitsiz öten horozun başını keserler.

Baz bazla, kaz kazla, kel tavuk topal horozla.

4.2.1.3.2.2. Tavuk

Aç tavuk (düşünde) kendini buğday (arpa, darı) ambarında sanır (görür).

Bodur tavuk her gün piliç.

Bugünkü tavuk yarınki kazdan iyidir.

Gurkun (kuluçka tavuğu) cücüğü güziin sayılır.

Tavuğun sadakası bir yumurta.

Yumurtadan çıkan yine yumurta çıkarır.

Yumurtalayan tavuk bağırğan olur.

4.2.1.3.2.3. Kaz

Kaz gelen yerden tavuk esirgenmez.

Komşunun tavuğu, komşuya kaz görünür, karısı kız görünür.

4.2.1.3.3. Yabani Kuşlar

Kuzeybatı Türk lehçelerinde avcılık için eğitilen kuşlarla ilgili atasözlerinin sayısı çoktur. Bu atasözlerinde kartal, sungur, şahin, laçın, doğan, atmaca, bozdoğan vb. kuşların adı geçmektedir ve bu kuşların özellikleri anlatılmaktadır. Bu atasözlerine adı geçen kuşların karakteri, avcılıktaki hareketleri, kuvveti ve çevikliği yansımaktadır. Türkiye Türkçesi atasözleri bu kadar ayrıntılı bilgi içermemektedir. Türkiye Türkçesinde sadece kartal ve şahinle ilgili atasözleri bulabildik, bulunan atasözlerinin sayısı da sınırlıdır. Bunun nedeni ise Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay ve Tatarların yırtıcı kuşlar aracılığıyla avcılık yapma geleneğini son zamanlara kadar sürdürmesidir. Hatta bazı toplumlarda (Baskurt, Kazak, Kırgız) bu gelenek günümüzde de aktif olarak devam ettirilmektedir.

Diğer kuşlarla ilgili atasözlerinde bu kuşların özellikleri yansıtılmaktadır. Karga, kuzgun, saksağan dibi kuşlarla ilgili atasözlerinde bu kuşlar hakkında hep olumsuz yorumlar yapılmaktadır. Bu kuşların önemsiz ve yararsız kuşlar olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

4.2.1.3.3.1. Baykuş

Baykuşun kısmeti ayağına gelir.

4.2.1.3.3.2. Bildircin

Bildircinin beyliğı arpa biçilene kadar.

4.2.1.3.3.3. B lb l

Bülbülün  ektiğı dili belasıdır.

Bülbülü altın kafese koymuşlar, “ah vatanım” demiş.

4.2.1.3.3.4. Karga

Alacağın olsun da alakargada olsun.

Besle kargayı, oysun gözünü.

Karga dermiş ki: “ ocuklarım olalı burnumu g me g me bok yiyemedim.”

Karga ile gezen boka konar.

Karga karganın gözünü çıkarmaz.

Karga kekliğı taklit edeyim derken kendi yürüyüşünü şaşırmış.

Karga mandayı babası hayrına bitlemez.

Karga şakırdamış bülbülüm sanmış.

Karga, yavrusuna bakmış, “benim ak pak evladım” demiş.

Kılavuzu karga olanın, burnu boktan çıkmaz.

şahin gözünü ette a mış, karga gözünü bokta a mış.

4.2.1.3.3.5. Kartal

*Kartala bir ok değmiş, yine kendi yeleğinden.
(Yelek, kuş kanadının büyük kalemli tüyü).*

Kartalın beğenmediğini kargalar kapıştır.

Kurt, kartaldan kurtulmaz.

4.2.1.3.3.6. Kaz

Kırk serçeden bir kaz iyi.

4.2.1.3.3.7. Keklik

Dağdaki kekliğin bini bir paraya.

4.2.1.3.3.8. Kırlangıç

Kırlangıcın zararını biberciden sor.

Kırlangıç bir zararsız kuş; git Yemen iline danış.

4.2.1.3.3.9. Kuzgun

Kuzguna yavrusu anka (şahin, güzel) görünür.

4.2.1.3.3.10. Leylek

Leyleği kuştan mı sayarsın, yazın gelir, kışın gider.

Leyleğin ömrü (günü) laklakla ile geçer.

4.2.1.3.3.11. Ördek

Dünyayı sel bassa ördeğe vız gelir.

Şaşkın ördek başını bırakır, kışından dalar.

4.2.1.3.3.12. Saksagan

Saksagan danayı babası hayrına bitlemez.

Saksaganın alayı olmaz.

4.2.1.3.3.13. Serçe

Adam adama gerek olur, iki serçeden börek olur.

Kedinin kanadı olsaydı, serçenin adı kalmazdı.

Serçeden (kuştan) korkan darı ekmez.

Serçe ile konuşanın sesi semadan gelir.

Serçeye çubuk beredir.

4.2.1.3.3.14. Şahin

Şahin gözünü ette açmış, karga gözünü bokta açmış.

Şahin ile deve avlanmaz.

Şahin küçük, et yer; deve büyük ot yer.

Şahin küçüktür ama koca turnayı havadan indirir.

4.2.1.4. Böcekler

Böceklerle ilgili atasözlerinde arının bal aldığı, karıncanın çalışkanlığı, sineğin pisliği ön plana çıkmıştır.

4.2.1.4.1. Ağaç Kurdu

Ağacı kurt, insanı dert yer.

Ağacın kurdu içinde olur.

4.2.1.4.2. Akrep

Akrep etmez, akrabanın akrabaya ettiğini.

4.2.1.4.3. Arı

Arı, bal alacak çiçeği bilir.

Arı, bey olan kovana üşer.

Arı gibi eri olanın dağ kadar yeri olur.

Arı ile kalkan bal başına, sinek ile kalkan leş başına.

Arı kızdıranı sokar.

Arı kovana gider.

Arı söğüdü, akıllı öğüdü sever.

Arıda bal, kafeste mal, buldun mu al.

Arıdan bal almak herkesin kârı değildir.

Arının dikenini gördüm, balından el çektim.

Arının inine çöp dürtülmez.

Arısını söndüren, balını yer.

Arıya kovan emanet olmaz.

Çanakta balın olsun, Yemen'den (Bağdat'tan) arı gelir.

4.2.1.4.4. Karınca

Düşmanın karınca ise de hor bakma.

İyi bak da karıncadan iş öğren.

Karıncadan ibret al, yazdan kışı karşılar.

Karınca kanatlanınca serçe oldum sanır.

Karınca zevali gelince kanatlanır.

Karıncanın bile sofrası vardır.

4.2.1.4.5. Sinek

Bal olan yerde sinek de olur.

Sinek bir damla pekmeze konar, bir fıçı sirkeye gelmez.

Sinek, demirden ne anlar.

Sinek küçüktür ama mide bulandırır.

Sinek pekmezciyi tanır.

4.2.1.4.6. Sivrisinek

Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az.

4.2.2. Bitkiler

Ağaç ile ilgili Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde ağacın sağladığı yarara vurgu yapılmıştır. Ağacın bazı türleriyle ilgili atasözlerinde onların özellikleri ortaya konulmuştur. Kavak ve dut ağaçlarıyla ilgili atasözlerinde bu iki ağacın yapraklarını dökmesine ve açmasına bakarak hava durumunun tahmin edilebileceği söylenmiştir. Bu da halkın yaşam tecrübesinden bir örnektir, uzun gözlemler sonucunda ortaya çıkan denemedir.

Ağaç dikmenin evlat yetiştirmek kadar uğurlu olduğunu belirten ya da bir ağaç dikmenin bir yıllık ibadete bedel olduğuyla ilgili görüşü yansıtan atasözlerinden ağacın kutsal sayıldığı anlaşılmaktadır. Bu görüş eskilerden kalan ağaç kültürünün bıraktığı izlerdendir.

4.2.2.1. Orman

Ayısız orman olmaz.

Orman ferman dinlemez.

Orman yağmurun yularıdır.

4.2.2.2. Ağaç ve Türleri

Ağaca balta vurmuşlar, “sapı bedenimden” demiş.

Ağaca beşikten mezara kadar muhtacız.

Ağaca dayanma kurur (çürür), adama (insana) dayanma ölür.

Ağaca yaslanma kurur.

Ağacı çok olan yere kıtlık gelmez.

Ağacı güzel gösteren yapraklarıdır.

Ağacı kurt, insanı dert yer.

Ağacın kurdu içinde olur.

Ağacın yapraklısı iyi meyva yetiştirir.

Ağaç ağacın içinde büyür.

Ağaç dalı ile gürler.

Ağaç dikmek bir evlat yetiştirmek kadar uğurludur.

Ağaç düşse de yakınına yaslanır.

Ağaç kökünden yıkılır.

Ağaç, meyvesi olunca başını aşağı salar.

Ağaç ne kadar uzasa göğe ermez.

Ağaç ne kadar uzasa balta dibinde hazırdır.

Ağaç sevgisi olmayanda evlat sevgisi olmaz.

Ağaç ucuna yel değer, güzel kişiye söz değer.

Ağaç, yaprağıyla gürler.

Ağaç yaş iken eğilir.

Ağaç yeşilken eğilir.

Ağaç yurdun gelinidir.

Ağaçlı köyü sel basmaz.

Ağaçtan maşa olmaz.

Ağaçsız köy saçsız kadına benzer.

Balta değmedik ağaç olmaz.

Baş kes, yaş (ağaç) kesme.

Bir ağacın gölgesinde bir sürü yatar.

Bir ağaç dikmek bir yıllık ibadete bedeldir.

Bir ağaçta gül de biter diken de.

Bir ağaçtan okluk da çıkar, bokluk da.

Bir vurmakla ağaç devrilmez.

Gölgesinde oturacak ağacın dalı kesilmez.

Her ağaca dayanılmaz.

Her ağacın gölgesi var.

Her ağacın meyvesi olmaz.

Her ağaç altında yatılmaz.

Her ağaç kökünden kurur.

Her eğri ağaçtan yay olmaz.

Kart ağacın eğilmesi güç olur.

Kuru ağaç eğilmez, kuru kırış düğümlenmez.

Meyveli ağaca taş atan çok olur.

Meyveli ağacı taşlarlar.

Meyveli ağaç herkesin gözüne diken olur.

Meyveli ağaç sevimli ağaç, meyvesiz ağaç sevimsiz ağaç.

Meyvesiz ağaca balta vurulur.

Meyvesiz ağaca taş atmazlar.

Meyvesiz ağaç kesilir.

Meyvesiz ağaç olur ama gölgesiz ağaç olmaz.

Susuz ağaç meyva vermez.

Ulu ağacın gürültüsü dal ile.

Yaş ağaca balta vuran onmaz.

4.2.2.2.1. Ardiç

Ardıcın közü olmaz, yalancının sözü olmaz.

Ardıç gölgesi kardeş gölgesi, söğüt gölgesi yiğit gölgesi.

4.2.2.2.2. Armut

Armut, ağacından uzak düşmez.

Armut ağacı elma vermez.

4.2.2.2.3. Ceviz

Ay ışığında ceviz silkilmez.

Ceviz gölgesi yavuz gölgesi, söğüt gölgesi yiğit gölgesi.

Cevizi karga diker, kızcık kendi biter.

4.2.2.2.4. Çam

Allah çam isteyene çam, mum isteyene mum verir.

Çam ağacından ağıl olmaz, el çocuğundan oğul olmaz.

Çam budağı ile güzeldir.

Çamın kökü, yalancının sözü bitmez.

Çamın közü olmaz, yalancının sözü olmaz.

Çamın hacetini ayıdan sormalı!

Çam sakızı, çoban armağanı.

4.2.2.2.5. Dut

Dut demeye dudak gerek.

Dut yaprağı açtı, soyun; döktü, giyin.

Karadut yaprağı açtı yaz, döktü kış.

Koz gölgesi kız gölgesi, söğüt gölgesi yiğit gölgesi, dut gölgesi it gölgesi.

4.2.2.2.6. İncir

İncir babadan, zeytin dededen.

4.2.2.2.7. Kavak

Başını sallamayan kavak olmaz.

Her uzun ağaç kavak değildir.

Kavak, dalıyla gürlür.

Kavak uzaya uzaya göğe ermez, tepesinden kurumaya başlar.

Kavak yaprağını tepeden dökerse kış çok olur.

4.2.2.2.8. Meşe

Keçinin meşeye ettiğini, küllü derisinden çıkarır.

Meşe çakalsız olmaz.

Meşe gibi dikilmesini değil, kavak gibi eğilmesini bilmeli.

Odunun eyisi meşe, kızın eyisi Ayşe.

4.2.2.2.9. Söğüt

Ağaçlardan söğüttür en kabası, yiğidi hor gösteren eynindeki abası.

Ardıç gölgesi kardeş gölgesi, söğüt gölgesi yiğit gölgesi.

Arı söğüdü, akıllı öğüdü sever.

Ceviz gölgesi yavuz gölgesi, söğüt gölgesi yiğit gölgesi.

Gür söğüde kuş konar, güzele söz gelir.

Koz gölgesi kız gölgesi, söğüt gölgesi yiğit gölgesi, dut gölgesi it gölgesi.

Söğüde tazelik, kayına kartlık yakışır.

4.2.2.3. Meyveler

Meyve ve sebzelerle ilgili atasözlerine meyve ve sebzelerin yetiştirilme özellikleri ve onlarla ilgili görüşler yansımıştır.

4.2.2.3.1. Armut

Armudu soy ye, elmayı say ye.

Armudun iyisini ayılar yer.

Armudun iyisini dağda ayı yer.

Armudun sapı var, üzümün çöpü var.

Armut, ağacından uzak düşmez.

Armut dalının dibine düşer.

Armut olan ağacı taşlarlar.

Elmayı çayıra, armudu bayıra.

4.2.2.3.2. Elma

Al elmaya taş atan çok olur.

Elmayı çayıra, armudu bayıra.

Elma dalından uzak düşmez.

4.2.2.3.3. Üzüm

Üzüm bağda, bağ dağda.

Üzüm, çöpsüz olmaz.

Üzüm üzüme baka baka kararır.

Üzümünü ye, bağını sorma.

4.2.2.4. Bahçe Ürünleri ve Sebzeler

4.2.2.4.1. Hıyar

Hıyarın önü, dutun sonu.

4.2.2.4.2. Karpuz ile Kavun

Karpuz (kavun, karpuz) kökeninde büyür.

Kavun, karpuz yata yata büyür.

4.2.2.4.3. Patlıcan

Acı patlıcanı kırağı çalmaz.

4.2.2.4.4. Sarımsak

Sarımsak da acı amma evde lazım bir dişi.

Sarımsak içli dışlı, soğan yalnız başlı.

Sarımsağı hesap eden paça yiyemez.

4.2.2.5. Ekin

Ambara girene kadar ekin sahibinin değildir.

Ek tohumun hasını, çekme yiyecek yasını.

Ekin eken hasat umar.

Ekin sapta, tane harmanda belli olur.

Erken ekme don alır, geç kalma yer kurur.

Kışın eken yazın biçer.

Saban dibi sarı altındır.

Saban illa saban, başkası yalan.

Toprak saban yerse, orak altın biçer.

4.2.2.5.1. Tahıl

Tahıllarla ilgili atasözlerine tahılların beslenmedeki önemiyle değeri yansımıştır. Türk atasözlerinden buğdayın diğer tahıllara göre daha değerli görüldüğü anlaşılmaktadır.

“Tarlanın, tohumun iyisi ile kötüsü, gübreleme, sulama, hasat ve harman konuları, Türk atasözlerinde öğütler ve görüşler halinde belirtilmiştir².”

4.2.2.5.1.1. Arpa

Arpa, ağırlığınca söz götürmez.

Arpa eken buğday biçmez.

Arpa ekip buğday bekleme.

Arpa samanyla, kömür dumanıyla.

Arpayı taşlı yerden, kızı kardaşlı yerden.

Arpa verilmeyen at, kamçı zoruyla yürümez.

Arpa unundan kadayıf olmaz.

Arpa yemiş at, menzil keser.

4.2.2.5.1.2. Başak

Başak büyüdüğü boynunu eğer.

Boş başak dik durur.

² Aydın Oy, a.g.e., s. 46.

4.2.2.5.1.3. Buğday

Arpa eken, buğday biçmez.

Buğday ile koyun, geri yanı oyun.

Buğday başak verince orak pahaya çıkar.

Buğdayı taşlı yerden, kızı kardaşlı yerden.

Buğday yanında acı ot da sulanır.

Buğday yanında acı ot da bulunur.

Bir ambar buğdayın örneği bir avuçtur.

Buğdayım var deme ambara girmeyince, oğlum var deme yoksulluğa düşmeyince.

Buğday ekmeğin yoksa buğday dilin de mi yok?

Buğday mısıra demiş ki: “Aş ol, keş ol, hamur işine karışma.”

Şeytanla ortak buğday eken, samanı alır.

4.2.2.5.1.4. Darı

Darı unundan baklava, incir ağacından oklava olmaz.

Kuştan korkan, darı ekmez.

4.2.2.5.1.5. Mısır

Mısıra “Yağmur geliyor” demişler; “Çapan birlik mi?” demiş.

4.2.2.6. Çiçek ve Gül

Çiçekle ilgili Türk atasözlerinin sayısı azdır; çiçek ve türleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler içermemektedir.

Her çiçek koklanmaz.

Dikensiz gül olmaz.

Gül bülbülden ziyade insanlar elinden çeker.

Gül çengelsiz, yar engelsiz olmaz.

Gül dalından odun, beslemeden kadın olmaz.

Gülü seven dikenine katlanır.

Gülün kadrini bülbül bilir.

4.2.2.7. Otlar

Kuzeybatı Türk lehçelerinin atasözlerinde bu coğrafyalarda yetişen farklı bitkiler ile otların adı geçmektedir. Hangi hayvanın hangi bitkiyle beslendiği de belirtilmektedir. Atasözlerine otların yararı, önemi ve besleme değeri de yansımıştır. Yaşamlarını hayvanlar aracılığıyla sürdüren konargöçerler için iyi otlakları bulabilmenin, oradaki otlar ile bitkileri ayırt edebilmenin önemli olduğu kuşkusuzdur. Türkiye Türkçesinde ot adlarının geçtiği atasözlerinin sayısı oldukça sınırlıdır.

Otu çek, köküne bak.

Isırgan ile taharet olmaz.

Isırgan, ocağında biter.

4.3. Cansız Tabiatla İlgili Türk Atasözleri

4.3.1. Ateş

Atasözlerinde ateşin insan yaşamındaki öneminden bahsedilmekle birlikte onun getireceği tehlikeyi göz ardı etmemek gerektiği fikri de yansıtılmaktadır.

Ateş demekle ağız yanmaz.

Ateş düştüğü yarı yakar.

Ateş ile barut bir yerde durmaz.

Ateş olmayan yerden duman çıkmaz.

Az ateş çok odunu yakar.

4.3.2. Gök Cisimleri

Gök cisimleri ile ilgili atasözlerinde ay ve güneş sıkça geçmektedir. Taramalarımız neticesinde yıldız hakkında sadece bir tane atasözü bulabildik. Kuzeybatı Türk lehçelerindeki gibi Türk atasözlerinde yıldızların özel isimleri geçmemektedir.

4.3.2.1. Ay

Alacak kız ay görünür, evleri saray.

Ay ayakta, çoban yatakta, ay yatakta, çoban ayakta.

Ay doğuşundan, insan yürüyüşünden bellidir.

Ay doğar gediğinden, insan utanır dediğinden.

Ay görünse bayram et.

Ayı görmeden bayram etme.

Ay görmüşün yıldıza minneti yoktur.

Ayin on beşi karanlık, on beşi aydınlıktır.

Ay ışığında ceviz silkilmez.

Öksüz hırsızlığa çıkarsa ay ilk akşamdan doğar.

Öksüz oynaşa çıkmış, ay akşamdan doğmuş.

4.3.2.1.2. Güneş

Güneş balçıkla sıvanmaz.

Güneş girmeyen eve doktor girer.

Güneş, kuvvet ilacıdır.

Güneş pabucu, pabuç ayağı sıkar.

Güneşin kıymeti, göğün bulutlu olduğu zaman belli olur.

Güneşte yanmayan, gölgenin kıymetini bilmez.

4.3.2.3. Yıldız

Ay görmüşün yıldıza minneti yoktur.

4.3.3. Gökyüzü

Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde gökyüzü, güneş ve ayın tabiat ile insan yaşamında ayrı bir yer tuttukları yansıtılmaktadır. Bununla birlikte halkın uzun zamanlar yaptığı gözlemlerin sonucunu ortaya koyan denemeler de yer almaktadır.

Gök gürlmeden yağmur yağmaz.

Gökten ne yağar ki yer kabul etmesin?

Gökten yere yağar, yerden göğe değil.

Gök ağlamayınca yer gülmez.

4.3.4. Hava olayları

Diğer bir grup atasözlerinde yağmur, kar, şimşek, rüzgar gibi doğa olaylarının özellikleri ve nasıl oluştukları açıklanmaktadır. Rüzgarla ilgili atasözlerinde lodos, poyraz gibi yel isimleri geçmektedir ve bu rüzgarların özellikleri de belirtilmektedir.

4.3.4.1. Bulut

Bir bulutla kış gelmez.

Bulut ağlamadan çimen gülmez.

Bulutlu havalar ılık olur.

Bulutsuz yağmur yağmaz.

4.3.4.2. Kar

Baktın ki kar havası, eve gel kör olası.

Kar çiftçinin yorganıdır.

Kar, ekinin yorganıdır.

Kar kuytuda, para pintide eğleşir.

Kar ne kadar çok yağsa yaza kalmaz.

Kar susuzluk kandırmaz.

Kar toprağın mayasıdır.

Kar yağar, bereket artar.

Kar yağdığı gün tozar.

Kar yağdı, izler örtüldü, yağmur yağdı, yarıklar örtüldü.

Kar yağınca ya el üşür, ya ayak.

Kar yerin gömleğidir.

Kar yılı var yılı.

Sıcağa kar mı dayanır?

Zemheride kar (yağmur) yağmadan kan (zehir) yağması iyi.

4.3.4.3. Rüzgar

Ağır yongayı yel kaldırmaz.

Alçak yerde yatma sel alır, yüksek yere yatma yel alır.

Allah verirse el getirir, sel getirir, yel getirir.

Çivisiz tahtayı yel alır.

Derede tarla sel için, tepede harman yel için.

Harman yel ile, düğün el ile.

Her zaman gemicinin istediği rüzgar esmez.

Rüzgar eken, fırtına biçer.

Rüzgar esmeyince yaprak oynamaz (dal kımıldamaz).

Rüzgara itimat olunmaz.

Rüzgara tüküren, kendi yüzüne tükürür.

Rüzgarın ardı yağış, şakanın ardı dövüş.

Rüzgarın önüne durulmaz.

Rüzgarın önüne düşen yorulmaz.

Rüzgarlı havanın kuytusı, yağmurlu havanın uykusu.

Yel değmedik dal olmaz.

Yel gelen deliği kapamalı.

Yeğniyi yel alır, ağır yerinde kalır.

Yel kayadan ne koparır (alır, anlar).

Lodos cenetten, poyraz cehennemden gelirmiş.

Lodosun gözü yaşlı olur.

4.3.4.4. Şimşek

Şimşek çakmadan gök gürlemez.

4.3.4.5. Yağmur

Abanın kadri yağmurda bilinir.

Bahtsızın bağına yağmur, ya taş yağar ya dolu.

Çiftçiye yağmur, yolcuya kurak; cümleinin muradını verecek Hak.

Gök ağlamayınca yer gülmez.

Gök gürlmeden yağmur yağmaz.

Hıdırellez yağmurunun damlası altın olur.

İslanmışın yağmurdan korkusu (pervası) olmaz.

Onmadık yılın yağmuru harman vakti yağar.

Sağanaklı yağmur tez geçer.

Yağmurda düşmanın koyunu, dostun atı satılsın.

Yağmur yağsa kış değil mi? Kişi halini bilse hoş değil mi?

Yağmurda düşmanın koyunu, dostun atı satılsın.

Yağmur yağmadan çift olmaz.

Yağmursuz ekin olmaz.

Yağmuru yel azdırır, insanı el azdırır.

Yaz yağmuru geçer, zarar etmez.

4.3.5. İklim Şartları ve Mevsimlere Göre Hava Durumu

Türkiye Türkçesinde iklim şartlarını yansıtan atasözleri mevcuttur. Bu atasözlerinde hava durumuyla birlikte her ay ile mevsimin özellikleri de verilmektedir. Bununla birlikte atasözlerinde adı geçen aylar ile mevsimlerde nelerden sakınmak gerektiği ve ne yapmak gerektiğiyle ilgili öneriler de bulunmaktadır. Bu gibi atasözleri halkın uzun zaman yaptıkları gözlemleri, tabiat olayları ile ilgili bilgileri, hayat tecrübesini yansıtmaktadır.

4.3.5.1. Aylar ve Hava Durumu

Aylarla ilgili Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde şubat, mart, nisan, ağustos ve kasım aylarının adı geçmektedir. Kuzeybatı Türk lehçelerinin atasözlerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesi atasözlerinde de ilkbahar aylarına sıkça rastlanmaktadır. Türkiye Türkçesi atasözlerinde özellikle mart ayının getirdiği zorluklar ile nisan ayının önemi ayrıca yer almaktadır.

Ağustosun yarısı yaz, yarısı kıştır.

Ağustos'un 15'inden sonra ere kaftan, ata çul.

Ağustosta yatani, zemheride bügelek tutar.

Ağustosta beyni kaynayanın, zemheride kazanı kaynar.

Az bilirim, uz bilirim, Hıdırellez'den sonra yaz bilirim.

Getir bana Hıdırellez'i, gösteriyim sana yazı.

Kara kışta karlar, martta yağmaz, nisanda durmazsa değme çiftçinin keyfine.

Kork aprilin beşinden, öküzü ayırır eşinden.

(18 Nisan – sağanak ve fırtına olur.)

Mart ayı, dert ayı.

Mart ayların çingenesidir.

Mart çıkmadıkça dert çıkmaz.

Mart dokuzunda çıra yak, bağ buda.

Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır.

Mart kuruluk, nisan yağmurluk.

Mart martladı, tavuk yumurtladı.

Martin onundan, şubatın sonundan korkulur.

Martta sürmez, eylülde ekmezsen sabanı bırak.

Martta tezek kuruya, nisanda seller yürüye.

Martta yağmasın, nisanda dinmesin.

Martta yağmaz, nisanda dinmezse sabanlar altın olur.

Mart yağar, nisan övünür; nisan yağar, insan övünür.

Nisan yağar sap olur, mayıs yağar çeç (tahıl yığını) olur.

Nisan yağmuru; altın araba, gümüş tekerlek.

Kasım yüz elli, yaz belli. (Kasım'ın 150. günü 8 Nisan'da yazın ucu görünür.)

Kasımdan on gün evvel ek, on gün sonra ekme.

Şubatın sonundan, martın onundan kork.

Yılın eksiğini nisan getirir, nisanın eksiğini yıl getirmez.

4.3.5.2. Mevsimler ve Hava Durumu

Mevsimlerle ilgili atasözlerinde Kuzeybatı Türk lehçelerinin atasözlerinde olduğu gibi kış ile yaz karşılaştırılmaktadır. Kuzeybatı Türk lehçelerinin atasözlerinde ilkbaharın önemi ve yapılan işlerin sonbaharda elde edilen sonuçları öne çıkarılarak söylenmiştir. Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde diğer mevsimlerle karşılaştırıldığında kış daha sık yer almaktadır ve kışın zor bir mevsim olduğu vurgulanmaktadır.

Bahar, çiçeğiyle güzeldir.

Bahar gelmeyince bülbül ötmez.

Bahar güneşi gelinime, güz güneşi kızıma.

Bir dönüm güzlük, on dönüm yazlığa bedeldir.

Benzeye benzeye yaz, benzeye benzeye kış olur.

Dağ başına kış gelir, insanın başına iş gelir.

Dut yaprağı açtı, soyun; döktü, giyin.

Geldik yüze, çıktık düze. (Kasım'ın 100. günü 15 Şubat.)

Kalendere, "Kış geliyor" demişler; "Titremeye hazırım" demiş.

Kıbleden geldi kışımız, Allah'a kaldı işimiz.

Kavak, yaprağını tepeden dökerse kış çok olur.

Kış aygır gibi girip kısrak gibi çıkar.

Kış geldi, başımıza iş geldi.

Kış günü çocuğa benzer, bazen güler, bazen ağlar.

Kış günü kırk türlü.

Kış kışlığını, kuş kuşluğunu gösterir (yapar).

Kış kış gerek, yaz yaz.

Kışın ekmeksiz, yazın gömleksiz yola çıkma.

Kışın gözü yaşlıdır.

Kışın iğne deliği kadar yerden deve kadar soğuk girer.

Kışın meşakkati yaz başına kadardır.

Kışın ocak başı, yazın dağlar başı.

Kışın soba al, yazın aba al.

Kışın ziyafeti ateştir.

Kutlu yaz yağışından.

Zemheride kar yağmadan kan (zehir) yağması iyi. (Zemheri: Kışın 22 Aralık ile 1 Şubat arasındaki kırk günlük zorlu zamanı.)

Zemheride sür de çalı ile sür.

Yaz yalan, kış gerçek.

Yazın gölgelenme, kışın dilenme.

Yaz işi, kış düşü boldur.

Yaz kışı besler.

Yazın ağzını havaya açan, kışın göğë bakar.

Bir çiçekle yaz olmaz (gelmez).

Getir bana Hıdırellez'i, göstereyim sana yazı.

İşini kış tut da yaz çıkarsa bahtına.

Yaza çıkardık danayı, beğenmez oldu anayı.

Yazın araması, kışın taraması olmasa herkes besler mandayı.

Yazın başı pişenin, kışın aşı pişer.

Yazın gölge hoş, kışın çuval boş.

Yazın gölge kovan, kışın karın ovar.

Yazın yanmayan, kışın ısınmaz.

Yazın yersen lokumu, kışın yersin bokumu.

Yaz ayransız, kış yorgansız olmaz.

Yaz diye yola çıkarsan kışı gözüne al.

Yaz garibindir.

4.3.6. Madenler

4.3.6.1. Kıymetli Taşlar

Türkiye Türkçesinde kıymetli taşlardan biri olan elmasla ilgili bir tane atasözü bulabildik.

Elmas çamura düşse yine elmas.

4.3.6.2. Metaller

Ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerinin atasözlerinde madenlerden altın, gümüş, demir, çelik, bakır, çinko gibi metallerin özellikleri ortaya konulmuştur. Birbirleriyle kıyaslanarak altın ile gümüşün daha kıymetli olmasının sebepleri

açıklanmıştır. Türkiye Türkçesindeki atasözleri ise altın ile demirin özelliklerini yansıtmaktadır.

Altın ateşte, insan mihnette belli olur.

Altının kıymetini sarraf bilir.

Altın pas tutmaz.

Altın yerde paslanmaz, taş yağmurdan ıslanmaz.

Demiri tavında dövmeli.

Demir tavında dövülür.

İşleyen demir pas tutmaz.

4.3.7. Su ve Kaynakları

Ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerinde olduğu gibi suyla ilgili söylenen Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde de akarsu, bulanık su, sessiz akan su, yavaş akan su gibi ayrıntılara girilerek onların özellikleri anlatılmaktadır. Ayrıca suyun hayat kaynağı olduğu vurgulanmaktadır.

Bunların yanı sıra dere, nehir, göl, deniz ve çeşme gibi su kaynaklarının özelliklerini içeren atasözleri de mevcuttur. Türkiye Türkçesinde denizle ilgili atasözlerinin sayısının çok olması doğal bir durumdur.

Akan su yosun tutmaz.

Akarsu çukurunu kendi kazar.

Akarsu pislik tutmaz.

Akarsuya inanma, eloğluna dayanma.

Bulanık su, balıkçının yarı kazancıdır.

Derin su yavaş akar.

Dibi görünmeyen sudan geçme.

Su aka aka yolunu bulur.

Su akar, göz bakar.

Su akarken testiye doldurmalı.

Su akıntısı merak dağıtır.

Su aktığı yere (yine) akar.

Su başından kesilir (bağlanır).

Su bulanmayınca durulmaz.

Su eyersiz aslan gibidir.

Su her şeyi temizler, yalnız yüz karasını temizlemez.

Su içene yılan bile dokunmaz.

Su büyüğün, sus küçüğün.

Su küçüğün, yol büyüğün.

Su murdarlık götürmez.

Su testisi su yolunda kırılır.

Su yatağını bulur.

Suyun yavaş akanından, insanın yere bakanından kork.

Taşıma (dökme) su ile değirmen dönmez.

4.3.7.1. Arık, Çay

Akan çay her zaman kütük getirmez.

Arık arınır, ad arınmaz.

4.3.7.2. Çeşme

Ak curun (çeşme) akmazsa kara curun kol gibi.

Keçinin uyuzu, çeşmenin (pınarın) gözünden su içer (içer suyunu).

4.3.7.3. Dere

Bir tepe yıkılır, bir dere dolar.

Derede tarla sel için, tepede harman yel için.

Dereyi görmeden paçaları sıvama.

Kaya uçmazsa dere dolmaz.

4.3.7.4. Deniz

Deniz bal olmuş, fukara kaşık bulamamış.

Deniz bir padişahdır ki söz dinlemez.

Deniz dalgasız, gönül sevdasız olmaz.

Deniz dalgasız olmaz, kapı halkasız.

Denizin kenarında dalga eksik olmaz.

Deniz yanar mı? – Belki.

Deniz suyu ne içilir, ne geçilir.

Denizdeki balığın pazarlığı olmaz.

Denize düşen yılanı sarılır.

Deniz kenarında dalga eksik olmaz.

Devletin malı deniz, yemeyen domuz.

Göge direk, denize kapak olmaz.

İt değmekle (işemekle) deniz pis olmaz.

İyilik et, denize at; balık bilmezse Hâlik bilir.

Lafla pilav pişerse deniz (dağ) kadar yağı benden.

4.3.7.5. Göl

Damlaya damlaya göl olur.

Çölün yazından, körün nazından sakın.

Göle (arığa) su gelinceye kadar, kurbağanın gözü patlar.

Göl yatağında gönen eksik olmaz.

Göl yerinde su eksik olmaz.

Göl kuşu gölde, çöl kuşu çölde.

Göl yeri ıssız kalmaz.

4.3.7.6. Irmak

Irmak kenarına çeşme yapılmaz.

Irmaktan (çaydan, dereden) geçerken at değiştirilmez.

4.3.8. Tarla ile Toprak

Toprakla ilgili atasözlerini karşılaştırsak Kuzeybatı Türk lehçelerinin atasözlerinde toprak ilk önce hayvancılığa uygun olup olmadığı konusunda değerlendirilmektedir. Yazın ve kışın hayvanları iyi otlatmak ya da soğuktan korumak için nerelere gidilmesi, hangi toprakların seçilmesi gerektiği gibi meseleler de işlenmektedir. Bunun yanı sıra bu lehçelerde toprağı tarımcılıkla ilgili değerlendiren atasözleri de çok sayıda mevcuttur. Bazı atasözlerinden toprağın kutsal sayıldığı da anlaşılmaktadır. Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde toprak daha çok tarımcılık açısından değerlendirilmektedir. Tarlayla ilgili değerlendirmeler söz konusu olmaktadır.

Bağ bayırda, tarla çayırda.

Bir avuç altının olmaktansa bir avuç toprağın olsun.

Tarlada izi olmayanın harmanında yüzü olmaz.

Tarlanın taşlısı, kızın saçlısı, öküzün başlısı.

Tarlayı taşlı yerden, kızı kardaşlı yerden.

Tarla çayırda, bağ bayırda.

Tarlanın iyisi suya yakın, daha iyisi eve yakın.

Tarlaya saban, koyuna çoban.

Tarlayı düz al, kadını kız al.

Tarlayı koçan zaptetmez, saban zapteder.

Toprağı avuçlayan altın bulur.

Toprağı işleyen, ekmeği dişler.

Toprağın her yerinde altın bulunur.

Toprağın verdiği padişah (kimse) vermez.

Toprağını derin sürmeyen, eksik mahsul alır.

Toprak, hepimizin anasıdır.

Toprak insanı aç bırakmaz.

Toprak gibi mütevazı ol ki herkesin sevgilisi olasın.

Toprak kaz, altın çıkar.

4.3.9. Taş

Hem Kuzeybatı Türk lehçelerinin atasözlerinde hem Türkiye Türkçesi atasözlerinde taşın sertliği, berklığı ön plana çıkartılmıştır.

Taş taşa söylenir.

Taş taş üstüne olur, ev ev üstüne olmaz.

Yuvarlanan taş yosun tutmaz.

Taş çömleğe çarparsa vay çömleğin haline, çömlek taşa çarparsa yine vay çömleğin haline!

4.3.10. Vakit Kavramı

Kuzeybatı Türk lehçelerindeki atasözlerinde vakit kavramını açıklamada gün, ay, sene kelimeleri ölçüt olarak kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde daha çok gün, sabah, akşam kelimeleri geçmektedir. Bu atasözlerinde sabahın önemine vurgu yapılmaktadır. Gün kavramını açıklayarak zamanın, hayatın çabuk geçtiği anlatılmaktadır.

Akşamın hayrından sabahın şerri (kötülüğü) iyidir.

Akşama karşı gitme, tana karşı yatma.

Akşam ise yat, sabah ise git.

Akşam oldu kon, sabah oldu göç.

Dünya ölümlü, gün akşamlı.

Kutlu gün doğuşundan bellidir.

Sabahın kızılığı akşamı kış eder; akşamın kızılığı sabahı güz eder.

Sabah ola, hayrola.

Sayıli günler çabuk geçer.

4.3.11. Yüzey şekilleri

4.3.11.1. Dağ

Kuzeybatı Türk lehçelerinde dağla ilgili atasözlerine çelişkili görüşler yansımıştır. Bir yandan dağın yüksekliği, dokunulmazlığı ön plana çıkarılarak onun kutsal sayıldığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan ise ne kadar yüksek olsa da onun üstünden de geçilebileceği söylenmektedir ve olağanüstü bir şey olmadığı anlatılmaktadır. Bunu Türkiye Türkçesi atasözleriyle ilgili de söylemek mümkündür. Bu atasözlerinde mecaz olarak bazı kişiler ne kadar büyük ve güçlü olsalar, ne kadar büyük iş yapsalar da onların da sonuçta insan olduğunu unutmamak gerektiği hatırlatılmaktadır. Bu insanları gözde büyütmemek gerektiği önerilmektedir.

Alçak yerin tepciği dağ görünür.

Allah dağına göre kar verir.

Arı gibi eri olanın dağ kadar yeri olur.

Bakarsan bağ, bakmazsan dağ.

Dağ başına kış gelir, insanın başına iş gelir.

Dağ başından duman eksik olmaz.

Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.

Dağda gez, belde gez; insafı elden bırakma.

Dağ dağ (taş taş) üstüne olur, ev ev üstüne olmaz.

Dağları ıssız sanma, körleri gözsüz sanma.

Danışan dağı aşmış, danışmayanın yolu şaşmış.

Dağdaki kekliğin bini bir paraya.

Dağ ne kadar yüce olsa yol üstünden aşar.

Dağ başına harman yapma, savurursun yel için, sel önüne değirmen yapma, öğütürsün sel için.

Dağ yürümezse abdal yürür.

Dostluk dağca, hesap kılca.

Görünen dağın (köyün) uzağı olmaz.

Hazıra dağlar dayanmaz.

Korku dağları bekletir (aşırır).

Söz var, dağa çıkarır; söz var, dağdan indirir.

Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi olmamış.

Tavşan dağda, suyu ateşte.

Yüksek dağın başı dumanlı olur.

Zora dağlar dayanmaz.

Dağdan başka kaya, ova ve tepe gibi yüzey şekilleri ile ilgili atasözlerinin sayısı az olsa da mevcuttur.

4.3.11.2. Kaya

Kaya uçmazsa dere dolmaz.

4.3.11.3. Ova

Ağılda oğlak doğsa ovada otu biter.

Zengin arabasını dağdan aşırır, züğürt düz ovada yolunu şaşırır.

4.3.11.4. Tepe

Alçak yerde tepecik kendisini dağ sanır.

Alçak yerin tepeciği dağ görünür.

Bir tepe yıkılır, bir dere dolar.

Tezdeki Atasözlerinin Sayısına Göre Bir Değerlendirme

Canlı Tabiatla İlgili Atasözlerinin Karşılaştırılması

Mal, Hayvan

Tezimizde evcil hayvan anlamına gelen mal kelimesi ile ilgili Başkurt Türkçesinde – 72, Kazak Türkçesinde 40, Kırgız Türkçesinde 7, Nogay Türkçesinde 4, Tatar Türkçesinde 20 atasözü tespit ettik. Türkiye Türkçesinde mal (evcil hayvan olarak) kelimesinin geçtiği atasözlerine rastlayamadık; fakat insan ile hayvanın kıyaslandığı iki atasözü tespit ettik.

1. Adamın alacası içinde, hayvanın alası dışında.

Aynı atasözü ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerinde de bulunmaktadır. Başkurt ve Nogay Türkçelerindeki aynı anlama gelen atasözünde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi hayvan kelimesi geçmektedir. Kazak ve Kırgız Türkçelerinde hayvan kelimesinin yerine mal kelimesi, Tatar Türkçesinde ise evcil hayvan anlamına gelen tuvar kelimesi kullanılmaktadır.

2. İnsan söyleşe söyleşe, hayvan koklaşa koklaşa.

Ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerinde bu atasözündeki hayvan kelimesi yerine at (yılkı) kelimesi, koklaşmak kelimesi yerine ise kişneşmek kelimesi kullanılmaktadır.

At

Tezimizde atla ilgili Başkurt Türkçesinde 206, Kazak Türkçesinde 138, Kırgız Türkçesinde 90, Nogay Türkçesinde 47, Tatar Türkçesinde 134 atasözü tespit ettik. Bu atasözlerini incelerken yılkı kelimesinin geçtiği atasözlerini ayrı; at kelimesinin geçtiği atasözlerini ayrı; atın yaş ve cinsiyet özelliklerinin geçtiği atasözlerini ayrı; atın cinsi, sürati ve yürüyüş özelliklerinin geçtiği atasözlerini ayrı değerlendirdik.

Yılkı kelimesinin geçtiği atasözlerinden Başkurt Türkçesinde 6, Kazak Türkçesinde 6, Kırgız Türkçesinde 4, Nogay Türkçesinde 1, Tatar Türkçesinde 11 tane tespit ettik.

Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde yılm kelimesi geçmemektedir.

Atın cinsi (argımak, tulpar vs.), yaşı ve cinsiyeti (kulun, tay, baytal vs.) ile ilgili isimler hariç, içinde sadece at kelimesi geçen atasözlerini incelerken Başkurt Türkçesinde 108, Kazak Türkçesinde 49, Kırgız Türkçesinde 45, Nogay Türkçesinde 24, Tatar Türkçesinde 66 atasözü tespit ettik. Bu tespit ettiğimiz atasözlerinde at; Başkurt Türkçesinde 25 atasözünde, Kazak Türkçesinde 10 atasözünde, Kırgız Türkçesinde 14 atasözünde, Nogay Türkçesinde 5 atasözünde, Tatar Türkçesinde 8 atasözünde erkek, yiğit, batur, insan, kişi ile kıyaslanmaktadır ve nitelikleriyle özellikleri tanımlanmaktadır. Bunun yanı sıra at, Başkurt Türkçesinde 8 atasözünde, Kazak Türkçesinde 6 atasözünde, Kırgız Türkçesinde 2 atasözünde, Nogay Türkçesinde 3 atasözünde, Tatar Türkçesinde 1 atasözünde kız, kadın ve avrat ile kıyaslanmaktadır. Atla ilgili atasözleri genel olarak olumlu anlam vermektedir. Çoğu zaman iyi ve asil atın nitelikleri açıklanmaktadır. Tespit ettiğimiz atasözlerinde iyi atın nitelikleri tanımlanarak olumlu anlam verenlerinin sayısı Başkurt Türkçesinde 22, Kazak Türkçesinde 10, Kırgız Türkçesinde 5, Nogay Türkçesinde 1, Tatar Türkçesinde 10'dur. Bununla birlikte kötü atın niteliklerini tanımlayan atasözleri de mevcuttur. Kötü atın özelliklerinin tanımlandığı atasözlerinin sayısı Başkurt Türkçesinde 6, Kazak Türkçesinde 4, Kırgız Türkçesinde 5, Nogay Türkçesinde 2, Tatar Türkçesinde 3'tür. Bunun yanı sıra ata iyi bakmanın, iyi beslemenin önemini belirten ve atın diğer özelliklerini tanımlayan atasözlerinin sayısı Başkurt Türkçesinde 30, Kazak Türkçesinde 20, Kırgız Türkçesinde 12, Nogay Türkçesinde 9, Tatar Türkçesinde 27'dir.

Atın yaş ve cinsiyet özellikleri ile ilgili Başkurt Türkçesinde 62 tane, Kazak Türkçesinde 37 tane, Kırgız Türkçesinde 25 tane, Nogay Türkçesinde 13 tane, Tatar Türkçesinde 36 tane atasözü tespit ettik. Bu atasözlerinde atın yaş ve cinsiyet özellikleri ile ilgili verilen kulun, yabağı, tay, kunan, dönen, bişli/besti, aygır, alasa/alaşa, baytal, kısarak isimleri geçmektedir.

Atın cinsi, yürüyüş özellikleri ve sürati ile ilgili Başkurt Türkçesinde 30, Kazak Türkçesinde 46, Kırgız Türkçesinde 16, Nogay Türkçesinde 9, Tatar Türkçesinde 21

atasözü tespit ettik. Kazak Türkçesinde diğer lehçelerde bulamadığımız kazanat, jabı, mestek gibi cinslerle ilgili atasözleri de bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesinde atla ilgili toplam 72 atasözü tespit ettik. At, bu atasözlerinin 12 tanesinde yiğit ve insan ile kıyaslanmaktadır. 5 tanesinde avrat ve kızla kıyaslanmaktadır. 51 atasözünde atın özellikleri tanımlanmaktadır; ata iyi bakmanın, iyi beslemenin öneminden bahsedilmektedir. Atasözlerinin 3 tanesi yürük atın, 1 tanesi ise küheylan atın özelliklerini yansıtmaktadır. Türkiye Türkçesinde atın yaşı ve cinsiyetiyle ilgili verilen isimlerin geçtiği atasözlerinden bulamadık.

Deve

Tezimizde deve kelimesiyle birlikte devenin yaş, cinsiyet ve cins özellikleri ile ilgili verilen isimlerin (bota/boto, taylak, nar, atan, buğra) geçtiği atasözlerini tespit ettik. Tespit ettiğimiz atasözlerinin sayısı Başkurt Türkçesinde 11, Kazak Türkçesinde 73, Kırgız Türkçesinde 23, Nogay Türkçesinde 5, Tatar Türkçesinde 25'tir. Kazak Türkçesinde diğer lehçelere göre devenin yaş, cinsiyet ve cins özellikleriyle ilgili verilen isimlerin (buzbaşa, buwırşın, aruwana, ingen, kört, kospak) geçtiği atasözlerinin sayısı oldukça fazladır.

Türkiye Türkçesinde deveyle ilgili 21 atasözü tespit ettik. Deve; bu atasözlerinin 5 tanesinde eşekle, 1 tanesinde fille, 1 tanesinde ise keçiyle kıyaslanmaktadır. Ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerindeki gibi devenin yaş ve cinsiyet özellikleriyle ilgili söz varlığı Türkiye Türkçesindeki atasözlerine yansımamıştır.

Keçi

Ele aldığımız Kuzeybatı lehçelerinin atasözlerinde keçi kelimesiyle birlikte onun yaş ve cinsiyet özellikleriyle ilgili verilen oğlak, teke, serke, şıbış isimleri geçmektedir. Keçi ile ilgili Başkurt Türkçesinde 14, Kazak Türkçesinde 23, Kırgız Türkçesinde 7, Nogay Türkçesinde 4, Tatar Türkçesinde 30 atasözü tespit ettik. Bunlar arasında içerisinde serke isminin geçtiği birer atasözünü Kazak ve Kırgız Türkçelerinde bulabildik. Şıbış kelimesinin geçtiği atasözüne ise sadece Kazak Türkçesinde rastlayabildik.

Türkiye Türkçesinde keçi ile ilgili 16, oğlak ile ilgili 4 olmak üzere toplamda 20 atasözü tespit ettik. Keçi 1 atasözünde deve ile, 2 atasözünde koyun ile karşılaştırılmaktadır. Keçi ile ilgili atasözleri genel olarak olumsuz anlam vermektedir.

Koyun

Koyun ile ilgili Başkurt Türkçesinde 23, Kazak Türkçesinde 52, Kırgız Türkçesinde 11, Nogay Türkçesinde 7, Tatar Türkçesinde 15 atasözü tespit ettik. Bu atasözlerinde koyunun yaş ve cinsiyet özellikleriyle ilgili verilen kuzu (beren/beres), toklu, tusak, sawlık, isek/şişek, koç isimleri geçmektedir.

Türkiye Türkçesinde koyun ile ilgili 24, kuzu ile ilgili 3, koç ile ilgili 2 olmak üzere toplamda 29 tane atasözü tespit ettik. Bu atasözlerinin ikisinde koyun keçiyle kıyaslanmaktadır. Atasözlerine yansımış olan yaş ve cinsiyet özellikleriyle ilgili söz varlığı, ele aldığımız Kuzeybatı grubu lehçelerindeki gibi zenginlik göstermemektedir.

Sığır

Sığır ile ilgili atasözlerinde buzağı, dana, inek, öküz kelimeleri geçmektedir. Bunların yanı sıra Kazak Türkçesi ile Kırgız Türkçesinde içerisinde boğa, baspak, torpok ve kunacın isimleri atasözleri tespit ettik. Sığırın yaş ve cinsiyet özellikleriyle ilgili verilen bu isimleri içeren ve onların niteliklerini yansıtan atasözlerinin sayısını verecek olursak Başkurt Türkçesinde 52, Kazak Türkçesinde 32, Kırgız Türkçesinde 19, Nogay Türkçesinde 7, Tatar Türkçesinde 64 atasözü inceledik.

Türkiye Türkçesinde buzağı ile ilgili 2 tane, dana ile ilgili 2 tane, inek ile ilgili 5 tane, öküz ile ilgili 15 tane, toplam 24 tane atasözü tespit ettik. Bu atasözlerinde inek sağım hayvanı olarak, öküz ise iş gücü olarak değerlendirilmiştir.

Eşek

Eşek ile ilgili Başkurt Türkçesinde 20, Kazak Türkçesinde 21, Kırgız Türkçesinde 7, Nogay Türkçesinde 5, Tatar Türkçesinde 27 atasözü tespit ettik. Kazak Türkçesinde eşeğin yavrusu olan kodık ile ilgili 1 tane; iki yaşındaki eşek, taykar ile ilgili ise 2 tane atasözü tespit ettik.

Türkiye Türkçesinde eşek ile ilgili 35 atasözü tespit ettik. Eşek ile ilgili atasözlerinin büyük bir kısmı olumsuz anlam taşımaktadır. Eşek; atasözlerinde at, küheylan, deve ve öküz ile kıyaslanmaktadır. Ayrıca bu atasözlerinden eşeğin küçümsendiği ortaya çıkmaktadır.

Kedi

Kedi ile ilgili Başkurt Türkçesinde 7, Kazak Türkçesinde 6, Kırgız Türkçesinde 4, Nogay Türkçesinde 2, Tatar Türkçesinde 18 atasözü tespit ettik.

Türkiye Türkçesinde kediyle ilgili 14 tane atasözü tespit ettik. Kediyle ilgili atasözleri genel olarak olumsuz anlam içermektedir.

Köpek

Bu lehçelerde köpek ile ilgili atasözlerinin sayısı oldukça fazladır. Tezimizde köpekle ilgili Başkurt Türkçesinde 53, Kazak Türkçesinde 43, Kırgız Türkçesinde 23, Nogay Türkçesinde 19, Tatar Türkçesinde 75 atasözü tespit ettik. Bu atasözlerinde köpekle birlikte köpek yavrusunun ve tazının isimleri geçmektedir, ayrıca ikisinin özellikleri tanımlanmaktadır. Bununla birlikte Kazak ve Kırgız Türkçelerinde köpek cinsleri ile ilgili (kumay/kumayık, töbet, sırttan) söylenen atasözleri bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesinde köpek ile ilgili 56 tane atasözü tespit ettik. Bunların 1 tanesi av köpeğiyle ilgilidir. Köpek hakkındaki atasözlerinin çoğu olumsuz anlam taşımaktadır.

Yabani Hayvanlar

Tezimizde Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar atasözlerinde yabani hayvanların toplam 32 türü yer almaktadır. İçerisinde yabani hayvan adlarının geçtiği Başkurt Türkçesinde 21, Kazak Türkçesinde 26, Kırgız Türkçesinde 16, Nogay Türkçesinde 10, Tatar Türkçesinde 26 atasözü tespit ettik. Bu hayvan türleriyle ilgili Başkurt Türkçesinde 161 tane, Kazak Türkçesinde 164 tane, Kırgız Türkçesinde 37 tane, Nogay Türkçesinde 16 tane, Tatar Türkçesinde 153 tane atasözünü inceledik. Ayrıca kurt hakkındaki atasözlerinin sayısı oldukça fazladır. Kurtla ilgili Başkurt

Türkçesinde 51 tane, Kazak Türkçesinde 24 tane, Kırgız Türkçesinde 15 tane, Nogay Türkçesinde 7 tane, Tatar Türkçesinde 27 tane atasözünü inceledik.

Türkiye Türkçesinde 12 yabancı hayvanla ilgili 114 atasözü tespit ettik. Ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de kurtla ilgili atasözlerinin sayısı fazladır. Kurtla ilgili 28 tane atasözü tespit ettik.

Kuşlar

Bu lehçelerde kuş kelimesinin geçtiği ve kuş türlerinin özelliklerini yansıtan atasözleri mevcuttur. Kuş kelimesinin geçtiği atasözlerinin tezimizdeki sayısı Başkurt Türkçesinde 23, Kazak Türkçesinde 8, Kırgız Türkçesinde 7, Nogay Türkçesinde 3, Tatar Türkçesinde 24'tür.

Evcil kuşlarla ilgili Başkurt Türkçesinde 34 tane, Kazak Türkçesinde 9 tane, Kırgız Türkçesinde 2 tane, Nogay Türkçesinde 6 tane, Tatar Türkçesinde 53 tane atasözü incelendi. Bunların çoğu tavuk hakkında olan atasözleridir. Hindiyle ilgili az sayıdaki atasözünü Başkurt ve Tatar Türkçelerinde bulabildik. Kaz ve ördekle ilgili atasözlerini Başkurt, Kırgız, Tatar Türkçelerinde tespit ettik.

Tezimizde ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerinde toplam 47 yabancı kuşun adının geçtiği atasözü tespit ettik. Başkurt Türkçesinde yabancı kuşların 25 türüyle ilgili 115 atasözünü, Kazak Türkçesinde yabancı kuşların 38 türüyle ilgili 104 atasözünü, Kırgız Türkçesinde yabancı kuşların 19 türüyle ilgili 42 atasözünü, Nogay Türkçesinde yabancı kuşların 7 türüyle ilgili 12 atasözünü, Tatar Türkçesinde yabancı kuşların 34 türüyle ilgili 204 atasözünü inceledik. Yabancı kuşlardan kargayla ilgili atasözlerinin sayısı oldukça fazladır. Karga ile ilgili Başkurt Türkçesinde 34, Kazak Türkçesinde 8, Kırgız Türkçesinde 5, Nogay Türkçesinde 6, Tatar Türkçesinde 31 atasözü tespit ettik.

Türkiye Türkçesinde kuş kelimesi geçen 17 tane atasözünü ve evcil kuşlarla ilgili 21 tane atasözünü tespit ettik.

Türkiye Türkçesinde 14 yabancı kuşun adının geçtiği 41 atasözü tespit ettik. Türkiye Türkçesinde de ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerinde olduğu gibi diğer

kuşlara göre karga ile ilgili atasözlerinin sayısı çoktur. Karga ile ilgili 11 atasözü tespit ettik.

Böcekler

Tezimizde ele aldığımız lehçelerdeki atasözlerinde toplam 18 böceğin adı geçmektedir. Başkurt Türkçesinde tespit ettiğimiz atasözlerinde 10 türlü böceğin adı geçmekte olup bu böceklerle ilgili 55 tane atasözü incelendi. Kazak Türkçesinde 10 türlü böceğin adı geçmekte olup bu böceklerle ilgili 19 tane atasözü incelendi. Kırgız Türkçesinde 5 türlü böceğin adı geçmekte olup bu böceklerle ilgili 15 tane atasözü incelendi. Nogay Türkçesinde 3 türlü böceğin adı geçmekte olup bu böceklerle ilgili 3 tane atasözü incelendi. Tatar Türkçesinde 17 türlü böceğin adı geçmekte olup bu böceklerle ilgili 140 atasözü incelendi.

Türkiye Türkçesinde 6 türlü böceğin isminin geçtiği 29 atasözü tespit ettik. Böceklerden arının adı sıkça geçmektedir. Tezimizde tespit ettiğimiz atasözlerinin 14 tanesi arıyla ilgilidir.

Orman, Ağaç

Tezimizde ele aldığımız lehçelerdeki bitki örtüsüyle ilgili; yani orman, ağaç, meyve, sebze ve bahçe ürünleri, çiçek, ot, ekin, tahıllar ile ilgili atasözleri yer almaktadır. Orman, ağaç ve türleri ile ilgili Başkurt Türkçesinde 92 atasözünü, Kazak Türkçesinde 51 atasözünü, Kırgız Türkçesinde 20 atasözünü, Nogay Türkçesinde 7 atasözünü, Tatar Türkçesinde 77 atasözünü inceledik. Ağaç türleriyle ilgili atasözlerinde bu lehçelerde toplam 15 ağaç türünün adı geçmektedir. Başkurt Türkçesinde 9, Kazak Türkçesinde 12, Kırgız Türkçesinde 3, Nogay Türkçesinde 2, Tatar Türkçesinde 9 türlü ağacın adı geçmektedir.

Türkiye Türkçesinde orman, ağaç ve türleri ile ilgili 87 tane atasözü tespit ettik. Bunların 3 tanesi ormanla ilgili, 52 tanesi ağaçla ilgili, 31 tanesi ağaç türleriyle ilgilidir. Ağaç türleriyle ilgili atasözlerinde 9 türlü ağacın adı geçmektedir.

Meyveler

Meyve ve meyve türleriyle ilgili atasözlerinin sayısı Başkurt Türkçesinde 14, Kazak Türkçesinde 7, Kırgız Türkçesinde 4, Nogay Türkçesinde 3, Tatar Türkçesinde 22'dir. Başkurt Türkçesindeki atasözlerinde 2 meyve türünün, Kazak Türkçesindeki atasözlerinde 2 meyve türünün, Kırgız ve Nogay Türkçesindeki atasözlerinde 1 meyve türünün, Tatar Türkçesindeki atasözlerinde 5 meyve türünün adı geçmektedir. Tespit ettiğimiz atasözlerinde en sık geçen meyve, elmadır. Başkurt Türkçesindeki 7, Kazak Türkçesindeki 4, Kırgız Türkçesindeki 3, Nogay Türkçesindeki 2, Tatar Türkçesindeki 11 atasözü elmayla ilgilidir.

Türkiye Türkçesinde 3 türlü meyve ile ilgili 15 tane atasözü tespit ettik. Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde en sık geçen meyve, armuttur. Tezimizde armut ile ilgili 8 atasözü tespit ettik.

Sebzeler ve Bahçe Ürünleri

Sebzeler ve bahçe ürünleriyle ilgili Başkurt Türkçesinde 9, Kazak Türkçesinde 3, Kırgız Türkçesinde 2, Tatar Türkçesinde 11 atasözü tespit ettik. Nogay Türkçesinde ise sebze ya da bahçe ürünleriyle ilgili atasözü bulamadık.

Türkiye Türkçesinde bahçe ürünleri ile sebzelerin 4 türünün adının geçtiği toplam 7 atasözü tespit ettik.

Ekin, Tahıl

Ekin ve tahıllarla ilgili Başkurt Türkçesinde 43, Kazak Türkçesinde 33, Kırgız Türkçesinde 10, Nogay Türkçesinde 5, Tatar Türkçesinde 40 atasözünü inceledik. İncelenen bu atasözlerinde ekin, tahıl ve başak kelimeleriyle birlikte Başkurt Türkçesindeki atasözlerinde 5 türlü tahılın (arpa, buğday, çavdar, darı, yulaf); Kazak Türkçesindeki atasözlerinde 4 türlü tahılın (arpa, buğday, darı, pirinç); Kırgız Türkçesindeki atasözlerinde 4 türlü tahılın (arpa, buğday, darı, pirinç); Nogay Türkçesindeki atasözlerinde 1 tahıl türünün (darı); Tatar Türkçesindeki atasözlerinde 5 türlü tahılın (arpa, buğday, çavdar, darı, yulaf) adı geçmektedir.

Türkiye Türkçesinde ekin ve tahıl türleriyle ilgili 32 atasözü tespit edildi. Bunların 9 tanesi ekinle, 2 tanesi başakla ilgilidir. Geriye kalan 21 tanesi ise tahıl türleriyle ilgilidir. Türkiye Türkçesinde tespit ettiğimiz atasözlerinde 4 türlü tahılın (arpa, buğday, darı, mısır) adı geçmektedir.

Çiçek

Çiçek ve türleriyle ilgili Başkurt Türkçesinde 4 tane, Kazak Türkçesinde 8 tane, Kırgız Türkçesinde 1 tane, Nogay Türkçesinde 1 tane, Tatar Türkçesinde 13 tane atasözü inceledik. Kazak Türkçesindeki atasözlerinde 3 türlü çiçeğin adı (gül, jawkazın, kızgaldak), Tatar Türkçesinde 1 çiçek türünün adı (kardelen) geçmektedir.

Türkiye Türkçesinde çiçek ve gül ile ilgili 7 atasözü tespit ettik. Bu atasözlerinin 1 tanesinde çiçek kelimesi geçmektedir. Diğer 6 tanesi ise gül ile ilgilidir.

Ot

Ot ve türleriyle ilgili Başkurt Türkçesinde 38, Kazak Türkçesinde 26, Kırgız Türkçesinde 7, Nogay Türkçesinde 4, Tatar Türkçesinde 23 atasözü tespit ettik. Başkurt Türkçesindeki atasözlerinde 11, Kazak Türkçesindeki atasözlerinde 15, Kırgız Türkçesindeki atasözlerinde 4, Nogay Türkçesindeki atasözlerinde 3, Tatar Türkçesindeki atasözlerinde 12 ot türünün adı geçmektedir.

Türkiye Türkçesinde ot ve türleriyle ilgili 3 atasözü bulabildik. Bu atasözlerinin 1 tanesinde ot kelimesi geçmektedir, diğer 6'sı ise ısırganla ilgilidir.

Cansız Tabiatla İlgili Atasözlerinin Karşılaştırılması

Cansız tabiatla ilgili atasözleri 11 başlık altında incelendi.

Ateş

Ateş ile ilgili Başkurt Türkçesinde 7 tane, Kazak Türkçesinde 6 tane, Kırgız Türkçesinde 3 tane, Nogay Türkçesinde 1 tane, Tatar Türkçesinde 2 tane atasözü tespit ettik.

Türkiye Türkçesinde ateş ile ilgili 5 atasözü tespit ettik.

Gök Cisimleri

Gök cisimleri ile ilgili Başkurt Türkçesinde 38, Kazak Türkçesinde 21, Kırgız Türkçesinde 5, Nogay Türkçesinde 7, Tatar Türkçesinde 22 atasözünü inceledik. Bu atasözlerinde ay, güneş, yıldız kelimeleriyle birlikte özel isimler de geçmektedir. Örneğin; Başkurt Türkçesinde Kutup Yıldızı ve Çoban Yıldızı ile ilgili 2 tane atasözünü, Kazak Türkçesinde Sirius yıldızı ile Ülker yıldızının adı geçen 8 tane atasözü, Nogay Türkçesinde Ülker yıldızıyla ilgili 1 tane atasözü, Tatar Türkçesinde Kutup Yıldızı ve Çoban Yıldızı ile ilgili 4 tane atasözü tespit ettik.

Türkiye Türkçesinde gök cisimleriyle ilgili 18 tane atasözü tespit ettik. Ancak Türkiye Türkçesinde yıldızlarla ilgili özel isimlerin geçtiği atasözlerine rastlayamadık.

Gökyüzü

Gökyüzüyle ilgili Başkurt Türkçesinde 7, Kazak Türkçesinde 3, Tatar Türkçesinde 4 atasözü tespit ettik.

Türkiye Türkçesinde gökyüzüyle ilgili 4 tane atasözü tespit ettik.

Hava Olayları

Tezimizde hava olaylarıyla ilgili Başkurt Türkçesinde 58, Kazak Türkçesinde 45, Kırgız Türkçesinde 14, Nogay Türkçesinde 14, Tatar Türkçesinde 37 tane atasözünü inceledik. Bu atasözleri bulut, dolu, fırtına, kar, rüzgar, sis, şimşek, yağmur gibi hava olaylarıyla ilgili halkın denemeleri ile tecrübesini yansıtmaktadır. Bununla birlikte bu olaylarla ilgili tavsiyeler içermektedir.

Türkiye Türkçesinde hava olaylarıyla ilgili 57 tane atasözü tespit ettik. Türkiye Türkçesindeki atasözlerine bulut, kar, rüzgar, şimşek, yağmur gibi hava olayları ile ilgili halkın görüşleri yansımıştır. Rüzgarla ilgili 2 atasözünde poyraz ile lodos rüzgarlarının isimleri geçmektedir.

İklim Şartları ve Hava Durumu

Ele aldığımız lehçelerin konuşulduğu coğrafyalardaki iklim şartlarını, aylar ile mevsimlere göre hava durumunu yansıtan atasözleri tezimizde yer almaktadır. Bu konuyla ilgili Başkurt Türkçesinde 31, Kazak Türkçesinde 43, Kırgız Türkçesinde 8, Nogay Türkçesinde 15, Tatar Türkçesinde 41 tane atasözünü inceledik. Bu lehçelerdeki aylarla ilgili atasözlerinde ocak, şubat, mart, nisan ve eylül aylarının adı geçmektedir.

Türkiye Türkçesinde iklim şartlarını, aylar ile mevsimlere göre hava durumunu yansıtan atasözlerinin sayısı çoktur. Aylar ve hava durumuyla ilgili 27, mevsimlerdeki hava durumuyla ilgili 45 olmak üzere toplam 72 atasözü tespit ettik. Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde şubat, mart, nisan, ağustos ve kasım aylarının adı geçmektedir.

Madenler

Ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerinin madenlerle ilgili atasözlerinde 7 kıymetli taşın (akik, cevher, elmas, inci, firuze, kehribar, yakut) adı geçmektedir ve bu madenlerin özellikleri tanımlanmaktadır. Metallerle ilgili atasözlerinde 8 metalin (altın, gümüş, demir, bakır, çelik, pirinç, kurşun, teneke) adı geçmektedir. Madenlerle ilgili Başkurt Türkçesinde toplam 42 tane, Kazak Türkçesinde 13 tane, Kırgız Türkçesinde 17 tane, Nogay Türkçesinde 3 tane, Tatar Türkçesinde 27 tane atasözü tespit ettik.

Türkiye Türkçesinde kıymetli taşlardan elmasla ilgili 1 tane atasözü, metallerle ilgili ise 7 tane atasözü tespit ettik. Metallerle ilgili atasözlerinde altın ile demirin özellikleri açıklanmaktadır.

Su ve Kaynakları

Su ve kaynakları ile ilgili Başkurt Türkçesinde 85, Kazak Türkçesinde 51, Kırgız Türkçesinde 18, Nogay Türkçesinde 8, Tatar Türkçesinde 37 atasözü inceledik. Bu atasözlerinin nehir ile ilgili olan 12 tanesinde yer ve su adlarıyla ilgili özel isimler geçmektedir. Başkurt Türkçesinde İdil, İremel, Yayık; Kazak Türkçesinde Edil, Jayık; Nogay Türkçesinde Yayık; Tatar Türkçesinde İdil özel isimleri geçmektedir.

Türkiye Türkçesinde su ve kaynaklarıyla ilgili 56 tane atasözü tespit ettik. Ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerindeki gibi yer ve su adlarıyla ilgili özel isimlerin geçtiği atasözlerine Türkiye Türkçesinde rastlayamadık. Fakat Türkiye Türkçesinde ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçeleriyle karşılaştırıldığında denizle ilgili atasözlerinin sayısı daha fazladır. Örneğin; denizle ilgili Başkurt Türkçesinde 6, Kazak Türkçesinde 3, Nogay Türkçesinde 1, Tatar Türkçesinde 6 tane atasözü tespit edilirken Türkiye Türkçesinde 15 atasözü tespit edilmiştir.

Tarla ve Toprak

Tarla ve toprak ile ilgili Başkurt Türkçesinde 36, Kazak Türkçesinde 20, Kırgız Türkçesinde 9, Nogay Türkçesinde 2, Tatar Türkçesinde 18 atasözü inceledik. Bu atasözlerinde tarlanın kullanımı ile verimliliğinden söz edilmiştir. Toprak, çoğunlukla iyi otlak olarak değerlendirilmektedir. Toprağı kutsal sayarak ona saygı gösterilmesi gerektiği fikrini yansıtan atasözleri de mevcuttur.

Türkiye Türkçesinde tarla ve toprakla ilgili 19 tane atasözü tespit ettik. Bu atasözlerinde toprak ile tarla daha çok tarımcılıkla ilgili değerlendirilmektedir.

Taş

Taş ile ilgili Başkurt Türkçesinde 16, Kazak Türkçesinde 4, Kırgız Türkçesinde 4, Nogay Türkçesinde 1, Tatar Türkçesinde 9 atasözü tespit ettik.

Türkiye Türkçesinde taşla ilgili 4 tane atasözü tespit ettik. Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde Kuzeybatı Türk lehçelerinde olduğu gibi taşın sertliği ve berklığı ön plana çıkartılmaktadır.

Vakit Kavramı

Vakit kavramıyla ilgili Başkurt Türkçesinde 9, Kazak Türkçesinde 8, Kırgız Türkçesinde 2, Nogay Türkçesinde 1, Tatar Türkçesinde 14 atasözü inceledik. Bu atasözlerinde zaman kavramını belirten gün, ay, yıl ve devir kelimeleri geçmektedir. Bu atasözleri halkın vakit kavramıyla ilgili görüşlerini yansıtmakla birlikte vaktin değerini bilmek gerektiği hakkında öneriler vermektedir.

Türkiye Türkçesinde vakit kavramıyla ilgili 9 tane atasözü tespit ettik. Bu atasözlerinde vakit kavramını tanımlayan gün, sabah, akşam kelimeleri geçmektedir.

Yüzey Şekilleri

Ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerinin atasözlerinde yüzey şekillerinden bozkır, çöl, dağ ve tepeden söz edilmiştir. Bunlarla ilgili Başkurt Türkçesinde 22, Kazak Türkçesinde 28, Kırgız Türkçesinde 9, Nogay Türkçesinde 4, Tatar Türkçesinde 14 atasözü tespit ettik. Dağ hakkındaki atasözlerinin sayısı diğerlerine göre fazladır. Dağla ilgili Başkurt Türkçesinde 12, Kazak Türkçesinde 16, Kırgız Türkçesinde 8, Nogay Türkçesinde 4, Tatar Türkçesinde 12 atasözü incelendi. Tatar Türkçesindeki 2 atasözünde Ural dağının ismi geçmektedir.

Türkiye Türkçesinde yüzey şekilleriyle ilgili 29 tane atasözü tespit ettik. Bu atasözlerinde dağ, kaya, ova ve tepe gibi yüzey şekilleri işlenmiştir. Dağla ilgili atasözlerinin sayısı diğerlerine göre fazladır. Dağla ilgili 24 tane atasözü yer almaktadır.

Tezimizde canlı tabiatla ilgili Başkurt Türkçesinde yaklaşık 1040, Kazak Türkçesinde yaklaşık 855, Kırgız Türkçesinde yaklaşık 338, Nogay Türkçesinde yaklaşık 150, Tatar Türkçesinde yaklaşık 1152, Türkiye Türkçesinde yaklaşık 636 atasözü inceledik. Cansız tabiatla ilgili ise Başkurt Türkçesinde yaklaşık 350, Kazak Türkçesinde yaklaşık 241, Kırgız Türkçesinde yaklaşık 89, Nogay Türkçesinde yaklaşık 56, Tatar Türkçesinde yaklaşık 225, Türkiye Türkçesinde yaklaşık 276 atasözü inceledik.

SONUÇ

Doktora tezimizde ele aldığımız Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay ve Tatar Türkçelerindeki atasözleri, konuları ve içeriği açısından zenginlik göstermektedir. Bu çalışmamız için seçtiğimiz Kuzeybatı Türk lehçelerinde tabiat konulu atasözleri çok sayıda bulunmaktadır. Ayrıca evcil hayvanlarla ilgili atasözlerinin sayısı Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay ve Tatar Türkçelerinde çok fazladır. Bu atasözleri söz varlığı açısından Türkiye Türkçesindeki atasözlerinden farklılık göstermektedir. Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde evcil hayvanların yaş, cinsiyet, cins vb. özellikleri ile ilgili söz varlığı ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerindeki kadar zengin değildir. Fakat atasözlerinde verilen öğüt, iletilen mesaj ve söylenen fikir aynıdır.

Evcil hayvanlarla ilgili atasözlerine halkın onlarla ilgili görüşleri yansımıştır. Bunun yanı sıra atasözlerinden hangi hayvanın üstün görüldüğü de fark edilmektedir. Örneğin, bu çalışmamızda ele aldığımız lehçelerin atasözlerinde at sadece hayvan olarak görülmemektedir. Atasözlerinden atın bir kült haline getirildiği, totemik bir hayvan olduğu anlaşılmaktadır. Atın sadece binek değil, insanın yoldaşı olarak kabul edildiği atasözleri aracılığıyla ortaya konulmaktadır. İnsanın, yiğidin niteliklerini tanımlamak için atla kıyaslanması Türk toplumlarının dünya görüşünde atın özel bir yere sahip olduğunun göstergesidir.

Atasözleri aracılığıyla coğrafi özelliklerle ilgili hangi hayvanın daha çok yetiştirildiği de anlaşılmaktadır. Diğer lehçelere göre Kazak Türkçesinde deveyle ilgili çok zengin bir söz varlığının ortaya çıkması Kazakistan'ın bazı bölgelerinin deve yetiştirmeye pek elverişli olduğunu göstermektedir. Başkurt Türkçesinde deve ile ilgili atasözlerinin sayısı diğer evcil hayvanlarla ilgili olanlara göre daha azdır. Buradan Başkurdistan topraklarının deve yetiştirmeye pek uygun olmadığı ve diğer hayvanlara göre çok az yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Bu lehçelerdeki deve ile ilgili bazı atasözlerinin Başkurt Türkçesinde atla ilgili söylenmesi dikkat çekicidir. Örneğin, Başkurt Türkçesindeki “Ağır yükü at taşır” veya “Son atın yükü ağırdır” atasözleri ele aldığımız diğer lehçelerde deveyle ilgili söylenmektedir.

Evcil hayvanların yaş, cinsiyet, cins vb. özellikleriyle ilgili verilen isimleri içeren söz varlığının tümü ele aldığımız Kuzeybatı Türk lehçelerinin atasözlerinde kullanılmaktadır. Bu isimlerin geçtiği atasözlerinde evcil hayvanların yaş, cinsiyet ve

diğer özellikleri tanımlanmakla birlikte onlarla ilgili görüşler de yansıtılmaktadır. Evcil hayvanların bu özellikleriyle ilgili isimlendirmelerin ele aldığımız lehçelerde aynı olduğunu söyleyebiliriz. Fakat aralarında farklılık gösterenleri de bulunmaktadır. Örneğin; Başkurt Türkçesinde kuzu ile oğlağa “beres”, Tatar Türkçesinde ise “beren” denilmektedir. Bununla birlikte Tatar Türkçesinde “kuzı” sözcüğü de kullanılmaktadır. İneği ifade etmek için Başkurt Türkçesinde “hıyır”; Kazak, Nogay ve Tatar Türkçelerinde “sıyır” sözcüğü; Kırgız Türkçesinde “uy” sözcüğü ile birlikte bazı atasözlerinde “inek” sözcüğü kullanılmaktadır. Av köpeğiyle ilgili atasözlerinde tazı kelimesinin karşılığı olarak Başkurt Türkçesi ile Tatar Türkçesinde “burzay”, Kazak Türkçesi ile Nogay Türkçesinde “tazı”, Kırgız Türkçesinde “taygan” sözcükleri kullanılmaktadır. Kedi de bu lehçelerde farklı sözcüklerle anılmaktadır. Bu belirttiğimiz farklılıklar hariç diğer büyükbaş ve küçükbaş evcil hayvanlarla ilgili isimler tezimiz için seçtiğimiz lehçelerin tümünde aynıdır. Ancak yabani hayvanlar ile kuşların isimleri hakkında bunu söyleyemiyoruz. Yabani hayvan isimlerinin büyük bir kısmı farklılık gösterse bile bazı hayvanlar ile kuşları ifade etmek için farklı isimlerin kullanıldığı görülmektedir. Bunu bitki örtüsüyle ilgili de söyleyebiliriz. Bu farklı isimlerin geçtiği atasözleri tezimizin üçüncü bölümünde incelenmiştir ve bu isimlerin sözlüklerdeki anlamları verilmiştir.

Yabani hayvanlar hakkındaki atasözlerinin çoğu avcılıkla ilgili görüş ve tecrübeyi yansıtmaktadır. Atasözlerinde yırtıcı hayvanların özellikleri tanımlanmakla birlikte onlardan gelecek tehlikeleri önlemekle ilgili öneriler bulunmaktadır.

Kuşlarla ilgili atasözlerinde kuşların fiziksel özellikleriyle birlikte beslenme şekilleri ve yaşamları ile ilgili konular geçmektedir. Avcılık için eğitilen kuşların özelliklerinin geçtiği atasözleri bu toplumların hayat tarzını; kutsal görülen, hatta totem yapılan kuşlar ve uğursuz olduğuna inanılan kuşlarla ilgili görüşleri yansıtmaktadır.

Bazı atasözlerinde olumlu ya da olumsuz özellikleri söylenen hayvanlar ile kuşlarla kıyaslanarak insanın nitelikleri ile karakteri değerlendirilmektedir. Bu tür atasözlerinde adı geçen hayvanların bazı insanları temsil ettiği görülmektedir.

Bitki örtüsüyle ilgili atasözleri bu coğrafyalarda yetişen bitkilerle ilgili bilgiler içermektedir. Bununla birlikte evcil hayvanların hangi bitkilerle beslendiğinin belirtilmesi dikkat çekicidir. Örneğin; andız otu olan yerde atın ölmeyeceği, ölmez otu

olan yerde deve yavrusunun ölmeyeceğinin söylendiği,, “ebelek” diye bir otu keçilerin, “jantak” bitkisini develerin severek yediğini belirten atasözleri sadece bitki örtüsüyle ilgili bilgiler vermekle yetinmemektir. Bunun yanı sıra o bitkilerin hangi hayvan için besin kaynağı olduğu da belirtilmektedir.

Cansız tabiatla ilgili atasözlerinde hava durumu, iklim şartları, yüzey şekilleri, gök cisimleri vb. konular işlenerek bu toprakların coğrafi özellikleri, iklimi ve halkın bunlarla görüşleri yansıtılmaktadır.

Atasözleri vasıtasıyla bir halkın hayat tecrübesi, düşüncesi nesilden nesile aktarılır. Bu sebepten bir milletin manevi dünyasında atasözleri oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Tabiat konulu atasözlerine halkın çevre, tabiat, hayvanlar dünyası, bitki örtüsü, hava olayları, yaşanan toprakların coğrafi özellikleri gibi meseleler ile ilgili görüşleri ve denemeleri yansıtmakla birlikte bunlarla ilgili öneriler, öğütler de verilmektedir.

SÖZLÜK

I. CANLI TABİAT

EVÇİL HAYVANLAR

Başkurt Türkçesi

Aqbuzat: At (mit); doru at

Alaşa: İğdiş edilmiş at

Argımağ: İri, yürük at cinsi

At: At

Aygır: Damızlık erkek at

Baytal: Henüz yavrulamamış kısrak

Beres: kuzu, oğlak

Bişli: Beş yaşındaki at

Bësey: Kedi

Bëye: Kısarak

Bızaw: Buzağı

Burzay: Tazı

Döye: Deve

Dünen: Üç yaşındaki aygır

Ët: Köpek

İşek: Eşek

Hıyır: İnek

Keze: Keçi

Kolun: Atın yavrusu

Kösök: Köpek yavrusu

Kunan: İki ile üç yaş arasındaki tay

Kuşkar: Koç

Kuy: Koyun

Mal: Evcil hayvanlar

Nar: Tek hörgüçlü deve
Sarık: Koyun
Tana: Dana
Tay: İki yaşındaki at yavrusu
Teke: Damızlık erkek keçi ya da koyun
Tolpar: Kanatlı at (mit)
Yabağı tay: Baharda doğmuş at yavrusu
Yılkı: At
Yurğa: Rahvan yürüyüşlü at
Yurtağ: Tırıs yürüyüşlü at
Yügërək: Yürük at
Üğöz: Öküz

Kazak Türkçesi

Alasa (alaşa at): Atın alçak boylu bir cinsi
Argımağ: Güzel görünüşlü ve hızlı yürüyüşlü asil cinsli at
Aruwana: Tek hörgüçlü, asil cinsli dişi deve
At: At
Atan: Enenmiş deve
Aygır: Damızlık erkek at
Baspağ: Altı ay ile bir yaş arasındaki büyük buzağı
Baytal: Henüz yavrulamamış kısrağ
Besti: Beş yaşındaki erkek at
Biye: Kısrağ
Bota: Devenin bir yaşına gelmemiş yavrusu
Buğa: Boğa
Buzbaşa: Çift hörgüçlü genç dişi deve
Buwırşın: Tek hörgüçlü dişi deve ile tek hörgüçlü buğanın enenmemiş erkek yavrusu
Buwra: Damızlık erkek deve
Buzaw: Buzağı
Dönen: Dört yaşındaki erkek at

Esek: Eşek

Eşki: Keçi

İngen: Dört yaşındaki çift hörgüçlü dişi deve

İsek: İki yaşındaki erkek koyun

İyt: Köpek

Jabağı: Altı ay ile bir yaş arasındaki at yavrusu

Jabı: Kazaklarda değerli sayılmayan bir at cinsi

Jılkı: At

Jorğa: Rahvan yürüyüşlü at

Jortak: Tırıs yürüyüşlü at

Jüyrik at: Yürük at

Kört: Devenin değersiz bir cinsi

Küşik: Köpek yavrusu

Ėazanat: Yüksek boylu, ince yapılı, değerli bir at cinsi

Ėumay: Çok hızlı koşan av tazısı

Ėunajın: İki ve üç yaş arasındaki dişi sığır

Kulun: At yavrusu

Ėunan: İki yaşını geçip üç yaşına basmış olan erkek at

Ėuwlık: İki-üç yaşında kısır olarak kalmış, dört-beş yaşında ilk kez yavrulamış kısırak

Ėospak: Tek hörgüçlü dişi deve ile çift hörgüçlü erkek devenin çiftleşmesinden doğan deve cinsi

Ėoşkar: Koç

Ėoy: Koyun

Ėozı: Kuzu

Lak: Oğlak

Mal: Evcil hayvanlar

Mästek: Boyu yüksek olmayan, soysuz, küçük at

Mısığ: Kedi

Nar: Tek hörgüçlü asil cinsli deve

Ögiz: Öküz

Pırağ: Masallarda, destanlarda yer alan kanatlı at

Sayağ: Sürüden ayrı otlayan iğdiş edilmiş at
Saygülik: Çok hızlı koşan yürük at
Sawlık: İki ya da üç yaşındaki yavrulamış dişi koyun
Serke: Beş-altı yaşındaki enenmiş teke
Sırttan: Köpeğin değerli bir cinsi
Sıyr: İnek
Şıbış: İki yaşındaki yavrulamış keçi
Tana: Dana
Tay: Bir yaşını geçmiş, iki yaşına daha gelmemiş at dölü
Taykar: İki yaşındaki eşek
Taylak: Bir ile iki yaş arasındaki deve yavrusu
Tazı: Tazı
Teke: Damızlık erkek keçi
Toqtı: Toklu
Töbet: Büyük erkek köpek
Tulpar: Yürük at
Tusağ: İki yaşındaki dişi koyun
Tüye: Deve

Kırgız Türkçesi

At: At
Argımağ: Cins, asil at
Atan: Enenmiş deve
Aygır: Damızlık erkek at
Cabağı: 5-6 aylık tay (doğumunun ilk güzünde)
Cılıkı: At
Corgo: Rahvan yürüyüslü at
Baytal: Henüz yavrulamamış kısrak
Bee: Kısrak
Boto: Süt emen deve yavrusu
Buğa: Boğa
Buura: Damızlık deve; buğra

Ečki: Keçi
Eşek: Eşek
İt: Köpek
Küçük: Köpek yavrusu
Külük at: Yürük at
Koçkor: Koç
Kortuk koçkor: Tesadüfen enenmeden kalan koç
Koy: Koyun
Kulun: Süt emen tay
Kunacın: İki yaşına girmiş olan dana
Kunan: Üç yaşına basmış olan tay
Kumayık: Efsanevi bir köpektir
Mal: Evcil hayvanlar
Mışık: Kedi
Muzoo: Buzağı
Nar: Tek hörgüçlü deve
Ögüz: Öküz
Serke: İki yaşına basan teke
Şişek: İki yaşındaki erkek koyun
Tana: Dana
Tay: İkinci yaşına basmış olan tay
Taygan: Tazı
Taylaç: İki yaşına girmiş olan deve yavrusu
Teke: Enenmemiş teke
Toktu: Toklu
Torpoç: İkinci yaşına basmış olan tosun
Töö: Deve
Tulpar: Kanatlı at (mit); yürük at
Uy: İnek

Nogay Türkçesi

Alasa: İğdiş edilmiş at

Argımağ: Hızlı biniş atlarının cinsi

At: At

Atan: Enenmiş deve

Aygır: Damızlık erkek at

Baytal: Henüz yavrulamamış kısarak

Biye: Kısarak

Bora: Damızlık deve

Buzav: Buzağı

Eşek: Eşek

Eşki: Keçi

İyt: Köpek

Küşelek: Köpek yavrusu

Koşkar: Koç

Koy: Koyun

Kulın: Atın yavrusu

Kunan: Üç yaşına basmış olan tay

Mal: Evcil hayvanlar

Mısığ: Kedi

Nar: Tek hörgüçlü deve

Ögiz: Öküz

Sıyr: İnek

Tana: Dana

Tay: Atın bir yaşındaki yavrusu

Teke: Erkek keçi

Tulpar: Kanatlı at (mit.), yürük at

Tüye: Deve

Yılkı: At

Yorğa: Rahvan yürüyüşlü at

Yüyrık at: Yürük at

Tatar Türkçesi

Alaşa: İğdiş edilmiş at

Arğamağ: Yürük at
At: At
Atan: Enenmiş deve
Aygır: İğdiş edilmemiş damızlık at
Baytal: Üç yaşındaki kısırak
Beren: Oğlak
Beren; kuzıy: Kuzu
Burzay: Tazı
Buzav: Buzağı
Biye: Kısırak
Bura: Damızlık deve
Çabışkı: Koşu atı
Döye: Deve
Ėt: Köpek
İşek: Eşek
Kece: Keçi
Köçek: Köpek yavrusu
Kolın: Atın yavrusu
Kuçkar: Koç
Kuy: Koyun
Mal: Evcil hayvanlar
Nar: Tek hörgüçlü deve
Pəsi (Meçë): Kedi
Sarığ: Koyun
Sıyr: İnek
Tana: Dana
Tay: Kulundan büyük, hala büyümekte olan at
Teke: Damızlık erkek keçi ya da koyun
Tulpar: Çok hızlı koşan yürük at
Tuvar: Evcil hayvanlar
Üğöz: Öküz
Yabağa tay: Bir yaşındaki at yavrusu

Yılıkı: At

Yög    k at: Y    k at

Yurg  : Rahvan y         at

Yurta  : Tırıs y         at

YABAN   HAYVANLAR

Başkurt Türkçesi

Arı  lan: Aslan

Ayıw: Ayı

Balı  : Balık

Barış: Pars

Bolan: Geyik

B  r  : Kurt

Surtan: Turna Balığı

Du    z: Domuz

Fil: Fil

Hu  ır sı    an: Köstebek

Hıwır: Marmot

K    ertk  : Kertenkele

K  y  k: Yabani hayvanlar ile yabani ku    arın tamamını kapsayan kelime

  olan: Yabani at

  uyan: Tav    an

Sı    an: Sı    an

Telmery  n: Kurbağa

T  y  n: Sincap

T  rp  : Kirpi

T  lk  : Tilki

Yar  anat: Yarasa

Yılan: Yılan

Yulbarı  : Kaplan

Kazak Türkçesi

Alan: Parsın yavrusu

Arıstan: Aslan

Arkar: Yabani koyun

Ayuw: Ayı

Baqa: Kurbağa

Balık: Balık

Barıs: Pars

Bekire: Mersin balığı

Borsık: Porsuk

Böltirik: Kurt yavrusu

Böri (Kaskır): Kurt

Buğı: Geyik

Bulan: Mus

Jarğanat: Yarasa

Jayın: Yayın balığı

Jılan: Yılan

Jolbarıs: Kaplan

Kesirtke: Kertenkele

Kirekey: Dişi ayı

Kirpi: Kirpi

Kiyik: Sayga

Körtışkan: Köstebek

Qaban: Yabani domuz

Qarsaq: Kürkü değerli sayılan, köpekgiller ailesinden olan küçük bir hayvan türü

Qonjık: Ayı yavrusu

Qoyan: Tavşan

Qulan: Yabani at

Quralay: Sayganın yavrusu

Maral: Dişi geyik

Maymıl: Maymun

Megejin: Dişi domuz

Pil: Fil

Suwır: Marmot

şortan: Turna balığı

şoşka: Domuz

Tawtan: Dişi pars

Tawteke: Dağ keçisi

Tıçkan: Sıçan

Toray: Domuz yavrusu

Tülki: Tilki

Kırgız Türkęesi

Arstan: Aslan

Ayuu: Ayı

Bağa: Kurbağa

Balığ: Balık

Börü (Karışkır): Kurt

Cılan: Yılan

Colbors: Kaplan

Çıçkan: Sıçan

Doñuz: Domuz

şaman: Yabani domuz

Keskeldirik: Kertenkele

Kirpi: Kirpi

Kiyik: Domuz haricindeki bütün çift tırnaklı yabani hayvanlar

Kaşkulak: Porsuk

şoyon: Tavşan

Pil: Fil

Suur: Marmot

Tülkü: Tilki

Nogay Türkçesi

Ayuw: Ayı

Balıq: Balık

Böri: Kurt

Doñız: Domuz

Kirpi: Kirpi

Qoyan: Tavşan

Qulan: Yabani at

Tülki: Tilki

Yılan: Yılan

Tatar Türkçesi

Alabuğa: Levrek

Arıslan: Aslan

Ayuv: Ayı

Baqa: Kurbağa

Balıq: Balık

Bolan: Geyik

Bürë: Kurt

Ceyën: Yayın balığı

Cofar: Desman

Çabak: Çamça Balığı

Çuçqa; Duñgız: Domuz

Çurtan: Turna Balığı

Fil: Fil

Kërpë: Kirpi

Këyëk: Yabani hayvanlar ile yabani kuşların tamamını kapsayan kelime

Qaplan: Pars

Qolan: Yabani at

Quyan: Tavşan

Maymıl: Maymun

Suqır tuçqan: Köstebek

Susar: Sansar
Taşbağa: Kaplumbağa
Taşbaş: İzmarit balığı
Taban: Sazan
Tıçkan: Sıçan
Tiyên: Sincap
Tölkê: Tilki
Yarқанat: Yarasa
Yılan: Yılan
Yomran: Tarla sincabı
Yulbarıs: Kaplan

KUŞLAR

Başkurt Türkçesi

Akkoş: Kuğu
Aksarlaq: Martı
Bılbıl (Handuğas): Bülbül
Börköt: Kartal
Büzene: Bildırcın
Buz turgay: Tarla kuşu
Etelgê: Şahin
Etes: Horoz
Kügersên: Güvercin
Hayışkan: Saksagan
İlasın: Laçın
Qarğa: Karga
Qarluğas: Kırlandıç
Qaz: Kaz
Kekük: Guguk kuşu
Qozgon: Kuzgun
Kürke: Hindi

ᲘarsıᲑa: Atmaca

Იawzı: Leylek

Öyrek: Ördek

Şēbēş: Cıvcıv

Şoñkar: Sungur

Tartar: Yelve

Tawık: Tavuk

Tawis: Tavus Kuşu

Torna: Turna

Toromtay: Bozdoğan

TurᲑay: Serçe

Yabalak: Puhu

Kazak Türkçesi:

AᲕᲕuw: KuᲑu

Äwpildek: BayaᲑı balaban

BayᲑız: Baykuş

BoztorᲑay: Tarla kuşu

Bödene: Bıldırcın

Bulbul: Bülbül

Buldırık: Kurak yerlerde yaşayan, boz renkli, küçük bir bozkır kuşu

Bürkit: Kartal

Dawılpaz: Atmaca gibi kuşun bir türü

Degelek: Leylek

DuwadaᲑ: Toy kuşu

İytelgi: Şahin

Japalak: Puhu

Kekilik: Keklik

Kökek: Guguk kuşu

Küykentay: Kerkenez

Იarakus: Karakuş

ᲘarᲑa: Karga

Ƙarlıĝaş: Ƙırlanĝıç

Ƙarşıĝa: Atmaca

Ƙaz: Kaz

Ƙıran: Kartal

Ƙızĝış: Göl kıyısında ve bataklıkta yaşıyan, ensesinde kara tüyleri
olan kahverengi alacalı küçük bir kuş

Ƙoraz: Horoz

Ƙutan: Balıkçıl

Ƙuzĝın: Kuzgun

Sawışkan: Saksan

Suñkar: Sungur

Şaĝala: Martı

Şaja: Daĝlık yerlerde yaşıyan, kötü sesli bir kuş

Şımşık: Karabaşlı iskete

Şüregey: Ördęin küçük bir cinsi

Tawık: Tavuk

Tırna: Turna

Torĝay: Serçe

Totı kus: Papaĝan

Turımtay: Bozdoĝan

Tuyĝın: Atmaca gibi doğangillerden yırtıcı bir kuş

Ular: Vücudu çok büyük olmayan, tüyü kalın olan bir kuş

Üki: Baykuşgiller familyasına ait büyük bir yırtıcı kuş

Üyrek: Ördę

Ƙırĝız Türkçesi

Bödönö: Bildircin

Bulbul: Bülbül

Bürküt: Kartal

Capalak: Puhu

Cöcö: Cıvcıv

İtelgi: Şahin

Keklik: Keklik
Ƙarakuŝ: Karakuş
Ƙarg̃a: Karga
Ƙaz: Kaz
Ƙırğıy: Atmaca
Ƙuu: Kuğu
Ƙuzğun: Kuzgun
Ördök: Ördek
Sağızğan: Saksagan
Şımşık: Her türlü ufak kuş
Şumkar: Sungur
Taraançı: Serçe
Took: Tavuk
Totu: Papağan
Turna: Turna

Nogay Türkçesi
Bödene: Bildircin
Ƙoraz: Horoz
Ƙarağus: Karakuş
Ƙarg̃a: Karga
Tavık: Tavuk
Torğay: Serçe
Turna: Turna

Tatar Türkçesi
Aqçarlak: Martı
Aqkoş: Kuğu
Bayğış: Baykuş
Bılbıl (Sanduğaç): Bülbül
Börkët: Kartal
Büdene: Bildircin

Çebüş: Cıvıv
Çıpçık: Serçe
Döye koşu: Deve kuşu
Duvadağ: Toy kuşu
Eteç: Horoz
Etelgë: Şahin
Keneri: Kanarya
Körtlëk: Çalı horozu
Kügerçën: Güvercin
Kükë: Guguk Kuşu
Kürke: Hindi
Karakoş: Karakuş
Karçıga: Atmaca
Karga: Karga
Karlığaç: Kırlangıç
Kaz: Kaz
Kozgın: Kuzgun
Laçın: Laçın
Leklek: Leylek
Sayışkan: Saksdoğan
Sıyrıcık: Sığircık
Şoñkar: Sungur
Tartar: Yelve
Tavık: Tavuk
Tavis koşu: Tavus kuşu
Torımtay: Bozdoğan
Torna: Turna
Tuñran: Ağaçkakan
Turğay: Tarla kuşu
Tutıy: Papağan
Ürdek: Ördek
Yabalak: Puhu

BÖCEKLER

Başkurt Türkçesi

Bal kıorto: Arı

Bët: Bit

Hülük: Sülük

Qandala: Tahtakurusu

Qırmışka: Karınca

Qort: Ağaç Kurdu

Sëbën: Sinek

Sërekey: Sivrisinek

Siñërtke: Çekirge

Ürmekšë: Örümcek

Kazak Türkçesi

Ara: Arı

Biyt: Bit

Jibek kıurtı: İpek böceği

Köbelek: Kelebek

Qumırska: Karınca

Qurt: Ağaç kurdu

Örmekşi: Örümcek

Şayan: Akrep

Şegirtke: Çekirge

Şıbın: Sinek

Kırgız Türkçesi

Aarı: Arı

Bit: Bit

Bürgö: Pire

Çegirtke: Çekirge

Ќumursќa: Karınca

Nogay Türkçesi

Bit: Bit

Şegertki: Çekirge

Şirkey: Sivrisinek

Tatar Türkçesi

Bal ќortı: Arı

Bět: Bit

Borça: Pire

Çayan: Akrep

Çěběň: Sinek

Çěrki: Sivrisinek

Çikěrtke: Çekirge

Köye: Güve

Kübelek: Kelebek

Ќandala: Tahtakurusu

Ќırǵayaq: Kırkayak

Ќırmısќa: Karınca

Ќort: Ağaç kurdu

Sölěk: Sülük

Şöpşe: Sarıca yaban arısı

Taraќan: Hamam böceği

Ürmeküç: Örümcek

BİTKİLER

Başkurt Türkçesi

Ağas: Ağaç

Alabuta: Karapazı

Alma: Elma
Andız: Andız otu
Arış: Çavdar
Arpa: Arpa
Artış: Ardıç
Bakra: Karamuk
Balan: Kartopu
Baltırđan: Tavşancıl otu
Başak: Başak
Baytirek: Çok dallı, yüksek olan, çok yıllık sğğüt
Bereňgë: Patates
Boyzay: Buğday
Erëm: Pelin
Göl; Seske: Çiçek
Harımhaķ: Sarımsak
Holo: Yulaf
Huğan: Soğan
İğën: Ekin
İmen: Meşe
Ėamiř: Kamış
Ėarađay: Çam
Ėarama ağas: Karaağaç
Ėarbuz: Karpuz
Ėayın: Kayın
Kebëste: Lahana
Kindër: Kenevir
Këřërtken: Isırgan
şalkan: şalgam
Tal: Sğğüt
Tarı: Darı
Tirek: Kavak
Umırzaya: Avcı otu

Urman: Orman
Ülen: Ot
Könbacı: Ayçiçeği
Yeken: Hasır Otu
Yemüş: Meyve
Yüke: Ihlamur

Kazak Türkçesi

Ağaç: Ağaç
Alma: Elma
Andız: Andız Otu
Arpa: Arpa
Arşa: Ardıç
Astık, Dağıl: Tahıl
Bäytetek: Yaklaşık 40 metreye kadar dalları kıvrılmadan dikey olarak uzanan, söğütgillerden yaprakları büyük bir kavak türü
Betege: Hayvanlar için besleyici, boz renkli, alçak boylu bir ot
Biyday: Buğday
Ebelek: Çöllerde, kumlu yerlerde ve tuzlaklarda yetişen, yüksekliği 10-30 cm olan sapı yuvarlak bir yıllık bir ot
Egin: Ekin
Emen: Meşe
Gül: Çiçek
Jantaq: Yaprığı ufak, dalları dikenli, pembe çiçekli, kökü 10-15 metreye kadar uzanan, baklagiller familyasından olan bir bitki
Jaňgak: Ceviz
Jawqazın: Lale çiçeğinin bir türü, çok yıllık bir bitki
Jeken: Hasır otu
Jemis (Mäwe): Meyve
Jiyde: İğde
Juwsan: Pelin
Kökpek: Çöllerde yetişen, tadı acı, sert bir ot

Küriş: Pirinç

Kürmek: Çeltik tarlasında yetişen zararlı bir ot

Ŗamıs: Kamış

ŖañbaŖ: Çölde, bozkırda, kuru yerlerde yetişen, kuruyup kökünden
koptuktan sonra rüzgarla yuvarlanarak uçan bir bitki türü

Ŗaramık: Karamuk

Ŗına: Toprağın yüzeyine, ağaç ile taşın üstüne tabaka halinde yapışarak
yetişen bir bitki

Ŗoğa: Saz

Ŗumay: Kanyaş

Ŗarağan: Yetişmesi için özel şartlar istemeyen, soğuğa ve kuraklığa
dayanıklı, çiçekleri ufak olan, meyvesi baklagillere benzeyen
bir ağaç türü

Ŗarağay: Çam

Ŗarbız: Karpuz

Ŗawın: Kavun

Ŗayın: Kayın

Ŗızgaldak: İlkbaharda açılan al renkli bozkır çiçeğı

Maқта: Pamuk

Mıkan: (mit) Yer ile göğü birleştiren kutsal alp ağaç, báyterek, hayat ağacı

Orman: Orman

Öleñ: Nemli yerlerde kalın olarak yetişen, çok yıllık ufak bir ot türü

Rawşangül: Gül

Şınar: Çınar

Şöp: Ot

Tal: Söğüt

Tarı: Darı

Terek: Kavak

Tobılğı: Tavulga

Tut: Dut

Kırgız Türkçesi

Alma: Elma

Andız: Andız otu

Arça: Ardıç

Arpa: Arpa

Betege: Hayvanlar için besleyici, boz renkli, alçak boylu bir ot

Buuday: Buğday

Cantağ: Yaprığı ufak, dalları dikenli, pembe çiçekli, kökü 10-15 metreye kadar uzanan, baklagiller familyasından olan bir bitki

Ceken: Hasır otu

Cemiş (Mögö): Meyve

Cığaş (Darağ): Ağaç

Çöp: Ot

Egin: Ekin

Kalempir: Kırmızı biber

Kül: Çiçek

Kürüç: Pirinç

Karağay: Çam

Soğon: Soğan

Taruu: Darı

Terek: Kavak

Toğoy: Orman

Nogay Türkçesi

Alma: Elma

Ağaş: Ağaç

Andız: Andız otu

Baltırğan: Tavşancıl otu

Egin: Ekin

Emen: Meşe

Kayıñ: Kayın

Söğit: Söğüt

Şeşekey: Çiçek

Şöp: Ot

Tarı: Darı

Tegenek: Dulavrat otu

Yemis: Meyve

Tatar Türkçesi

Ağaç: Ağaç

Aqsırğak: Lalegiller ailesinden olan, kökü kalın, büyük yapraklı, çiçekli ve zehirli bir kır bitkisi

Aqtamır: Ayrık otu

Alabuta: Karapazı

Alma: Elma

Arış: Çavdar

Arpa: Arpa

Çeçek: Çiçek

Aşlık: Tahıl

Bakra: Karamuk

Balan: Kartopu

Baltırğan: Tavşancıl otu

Başak: Başak

Bereñgë: Patates

Boday: Buğday

Borçaq: Bezelye

Ciken: Hasır otu

Cimëş: Meyve

Çiklevëk: Ceviz

Erëm: Pelin

Gömbe: Mantar

İğën: Ekin

İmen: Meşe

Kebëste: Lahana

Kindër: Kenevir

Ꞑamiş: Kamış
Ꞑarağay: Çam
Ꞑarama ağaç: Karaağaç
Ꞑarbız: Karpuz
Ꞑayıñ: Kayın
Ꞑıçıtķan: Isırgan
Mileş: Üvez
Örək: Kayısı
Sarımsak: Sarımsak
Sırlan: Cırt
Solı: Yulaf
Suğan: Soğan
Şalkān: Şalgam
Tal: Söğüt
Tarı: Darı
Tigenek: Dulavrat otu
Tirek: Kavak
Tubılğı: Tavulga
Umırzaya: Kardelen
Urman: Orman
Ülen: Ot
Yüke: İhlamur

II. CANSIZ TABİAT UNSURLARI

Başkurt Türkçesi

Almas: Elmas
Altın: Altın
Ay: Ay
Bakır: Bakır
Bolot: Bulut
Boz: 1. Buz; 2. Dolu

Buran: Fırtına
Dala: Bozkır
Derya: Nehir
Diñgěz: Deniz
Firüze: Firüze
Inyı: İnci
Kömöş: Gümüş
Kül: Göl
Ƙar: Kar
Ƙoros: Çelik
Ƙoyaş: Güneş
Ƙoyo: Kuyu
Sül: Çöl
Şışme: Pınar
Şolpan: Çoban Yıldızı
Taş: Taş
Taw: Dağ
Timěr: Demir
Timěrƙazıƙ: Kutup Yıldızı
Tübe: Tepe
Ut: Ateş
Yaƙut: Yakut
Yamğır: Yağmur
Yěl: Rüzgar
Yěr: Toprak
Yeşen: Şimşek
Yondoƶ: Yıldız

Kazak Türkçesi

Altın: Altın
Bolat: Çelik
Boran: Fırtına

Bult: Bulut
Bulaq: Pınar
Burşaq: Dolu
Dala: Bozkır
Därya: Nehir
Gawhar: Cevher
Jañbır; Jawın: Yağmur
Jel: Rüzgar
Jer: Toprak
Jez: Pirinç (bakır ile çinko alaşımı)
Juldız: Yıldız
Köl: Göl
Kümis: Gümüş
Qar: Kar
Qudıq: Kuyu
Mıs: Bakır
Muz: Buz
Nayzağay: Şimşek
Özen: Nehir
Sümbile: Akyıldız
Şolpan: Çoban Yıldızı
Tas: Taş
Taw: Dağ
Temir: Demir
Teñiz: Deniz
Töbe: Tepe
Ürker: Ülker

Kırgız Türkçesi

Aqaq: Akik
Altın: Altın
Bermet: İnci

Bolot: elik
Bulağ: Pınar
Bulut: Bulut
Camđır: Yağmur
Cel (Şamal): Rüzgar
Cer: Toprak
Cez: Pirinç (bakır ileinko alaşıımı)
Cıldız: Yıldız
Döbö: Tepe
Köl: Göl
Kar: Kar
Taş: Taş
Temir: Demir
Too: Dağ

Nogay Türkçesi

Altın: Altın
Ay: Ay
Bakır: Bakır
Kün: Güneş
Yıldız: Yıldız
Ürker: Ülker
Temir: Demir
Davıl: Fırtına
Kar: Kar
Tas: Taş
Yamđır: Yağmur
Yel: Rüzgar
Yer: Toprak
Teñiz: Deniz
Köl: Göl
Yılđa: Nehir

Bulaq: Pınar

Tav: Dağ

Tatar Türkçesi

Almaz: Elmas

Altın: Altın

Ay: Ay

Bakır: Bakır

Bulat: Çelik

Bolot: Bulut

Boz: 1. Buz; 2. Dolu

Cil: Rüzgar

Cir: Toprak

Cidëgen: Küçükayı Yıldızı

Çişme: Pınar

Çulpan: Şolpan

Çül: Çöl

Davıl: Fırtına

Diñgëz: Deniz

Derya: Nehir

Ėncë: İnci

Gerebe: Kehribar

Gevher: Cevher

Kömëş: Gümüş

Kül: Göl

Kalay: Teneke

Kar: Kar

Koyı: Kuyu

Koyaş: Güneş

Kurgaş: Kurşun

Taş: Taş

Tav: Dağ

Tim rkazık: Kutup Yıldızı

Tim r: Demir

Toman: Sis

Yangır: Yağmur

Ye  n: Şimşek

Yoldız: Yıldız

AYLAR

Başkurt Türkçesi

Hew r: Nisan

Mart: Mart

S ntyabr': Eylül

Kazak Türkçesi

 a tar: Ocak

A pan ( t): Şubat

Nawrız: Mart

Mizam: Eylül

S wir: Nisan

Jeti to san: Ekim ayının son 15 günü

Nogay Türkçesi

Mart: Mart

Apr l': Nisan

Uwıt: Şubat

Tatar Türkçesi

C lle: 25 Haziran ile 5 Ağustos arasındaki çok sıcak günler

Fevral': Şubat

Mart: Mart

S nt b r: Eylül

MEVSİMLER

Başkurt Türkçesi

Qış: Kış

Yaz: İlkbahar

Köz: Sonbahar

Yey: Yaz

Kazak Türkçesi

Qıs: Kış

Köktem: İlkbahar

Jaz: Yaz

Küz: Sonbahar

Kırgız Türkçesi

Caz: İlkbahar

Küz: Sonbahar

Nogay Türkçesi

Qıs: Kış

Yaz: Yaz

Küz: Sonbahar

Tatar Türkçesi

Qış: Kış

Yaz: İlkbahar

Cey: Yaz

Köz: Sonbahar

KAYNAKÇA

- ABDUBALİYEVA, Baktıgül Türk Elderinin Makaldarının Calpılıktarı cana Özgöçölüktörü (Kırgız, Altay, Tuva, Hakas Makaldarı), Kandidattık Dissertatsiya, K.Tınıstanov Atındagı Isık-Köl Mamlekettik Universiteti, Karakol, 2010.
- ACAROĞLU, Türker: **Dünya Atasözleri**, İstanbul, Kaya Yayınları, t.y.
- ADAMBAYEV, Baltabay: **Halık Danalığı**, Almatı, Rawan, 1996.
- ADAMBAYEV, Baltabay: **Asıl Kazına**, Gılımı Zertewler men Zerdelewler, Almatı, Ana Tili, 2009.
- AHMET VEFİK PAŞA: **Atalar Sözü Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl**, Hazırlayan: DUYMAZ Recep, İstanbul, Gökkübe, 2005.
- AKSOY, Ömer: **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, 1.cilt, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2013.
- ALBAYRAK, Nurettin: **Türkiye Türkçesinde Atasözleri**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2009.
- ALYILMAZ, Kemal “Kırgız Atasözlerinden Seçmeler”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 17, 2001, Erzurum, s. 145-155.
- AMANGELDİ, Aynur: **Kazak Tilinde Jıkıga Katıstı Etnoleksika (İ.Esenberlinnin “Köşpendiler” Romanı Boyınşa)**, Öskemen, S. Amanjolov Atındagı ŞKMU Baspası, 2012.
- ATUWOV, Raşid: **Nogayşa-Orıssa Sözlük (Tematikahk)**, y.y., 2005.
- BASKAKOV, Nikolay: “K Voprosu o Klassifikatsii Tuyrkskih Yazıkov”, **İzvestiya AN SSSR, Otdeleniye Literaturiy i Yazıka**, T. XI, Vıpusk 2, Moskva, 1952.

- Başkort Halık İjadı **Başkort Halık İjadı, X tom, Mekelder hem Eytemder, Öfö, Kitap, 2006.**
- Başkortsı-Russa Hüzlik **Başkortsı-Russa Hüzlik, Moskva, Sit hem Milli Tilderdegi Hüzlikter Devlet İzdatel'stvosı, 1958.**
- Başkort Tilinin Akademik Hüzligi **Başkort Tilinin Akademik Hüzligi, C. 4, Öfö, 2012.**
- Başkort Tilinin Hüzligi **Başkort Tilinin Hüzligi, C. 1, Moskva, Russki Yazık, 1993.**
- BAYTURSINULI, Ahmet: **Kazak Til Biliminin Meseleleri, Almatı, Abzal-Ay Baspası, 2013.**
- BELEK, Kayrat: “Eski Türklerde At ve At Kültürü, (Dünden Bugüne Kırgız Kültürel Hayatı Örneği)”, **Gazi Türkiyat**, Bahar, S. 16, 2015, s. 111-128.
- BEREZİN, İliya: **Narodniya Poslovitsiy Turetskago Plemeni, S.-Petersburg, t.y. / Katanov Kütüphanesi TAEK İÜ.**
- BEKAR, Beytullah: “Kırgız Atasözlerinde Geçen Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme”, **Journal of Turkish Language and Literature**, C. 2, S. 2, Bahar, 2016, s. 19-38.
- BİRTEK, Ferid: **Divan-ı Lügat-İt-Türk'ten Derlemeler. En Eski Türk Sıvıları, Ankara, y.y., 1944.**
- BİTTİROVA, T. Ş.: “Otrajeniye Etnogenetiçeskoy Obşnosti v Folklore Tyurkskih Narodov Severnogo Kavkaza”, **Nogaylar: XXI Ömir; Tarih. Til. Madaniyat. Avelgiden Keleekke, Birinşi Halkaralık İlmi-Praktikalık Konferentsiyadın Yıyıntığı, Çerkessk, 2014.**
- BOESCHOTEN, Hendrik: **The Speakers Turkic Language, London and New York, Routledge, 1998.**

- BURALKIULI, Mustapa: **Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi**, Almatı, Mektep, 2007.
- BURAN, Ahmet,
ALKAYA, Ercan: **Çağdaş Türk Yazı Dilleri: Kuzeybatı/Kıpçak Grubu**, 4. cilt, Ankara, Akçağ Yay., 2014.
- CAMALETDİNOVA, G. F.: “Mekellernen Dünya Küreneşen Tözüdege Lingvokulturologik Mömkinlikleri”, Yazıkoviye Urovni i İh Analiz, 2007, K 70-letiyu Professora R.A. Yusopova, Kazan.
- CUMAGULOV, M.: “Mirootnoşençeskoe Soderjaniye Poslovits i Pogovorok Kırgızskogo Naroda”, **Gumanitarnıye Problemy Sovremennosti: Nauçniye Trudy Molodıh Uçenih**, Vıpusk 12, Bışkek, Natsionalnaya Akademiya Nauk, İnstitut Filosofii i Politiko-Pravovih İssledovanii, 2013, s. 283-291.
- ÇELİK ŞAVK, Ülkü: **Kırgız Atasözleri**, Ankara, TDK Yayınları, 2002.
- ÇELİK ŞAVK, Ülkü: “Kırgız Atasözleri ve Manas”, **Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı**, Ankara, 1998, s. 117-126.
- ÇOBANOĞLU, Özkul: **Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2004.
- DAŞDAN (CULFAYEVA), Halida: Kazak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler (Metin-Tercüme-İndeks), Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2004.
- DUNKANAYEV, A.: **Kırgız Makaldarının Teksttik, Kommunikativdik Özgöçölüktörü**, Karakol, K. Tınıstanov Atındagı Isık-Köl Mamlekettik Universiteti, 2010.
- EBERDES, Evrim Dalyan: Tatar Türkçesi Atasözleri ile Türkiye Türkçesi Atasözlerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi (Fonetik-Morfolojik-Leksik-Sentaks-Semantik), Yüksek

- Lisans Tezi, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kuzey Kıbrıs, 2011.
- EHTEMOV, Möhter: **Başkort Halık Mekelderi hem Eytemderi Hüzligi**, Öfö, Z. Biyişeva İsimindeki Kitap Neşriyatı, 2008.
- EKŞİ, Pelin: “Türkiye’de Nogayca Çalışmalarına Genel Bir Bakış”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, No. 28. Güz, 2010, s. 183-190.
- ERGÖNENÇ, Dilek: Nogay Türkçesi, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 2, Yaz, 2004, s.25-34.
- EYÜPOĞLU, Ayça: Kazan-Tatar Türkçesi ile Özbek Türkçesinde Hayvan Adları ile Kurulan Atasözlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi, Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, 2017.
- GABDULLİN, Melik: “Makal-Metel Hakkında Biraz Söz”, **Kazak Makal-Metellerinin Antologiyası**, Almatı, Ülke Baspası, 2012, s. 3-9.
- GADJİYEVA, N. Z.: “Tuyrskiye Yazıki”, **Lingvistiçeskiy Ensiklopediçeskiy Slovar**, Moskva, Sovetskaya Entsiklopediya, 1990, s. 527-529.
- GALİN, Salavat.: **Hüz Kürki – Mekel**, Öfö, BMKİ Neşriyatı, 2003.
- GARİPOV, İ.: **Başkortsı-Russa Mekelder hem Eytemder Hüzligi**, Öfö, Kitap, 1994.
- GÖNEN, Sinan: **Batı Türklerinin Manzum Atasözleri**, 1.baskı, Konya, Kömen Yayınları, 2011.
- GÜRİZ, Adnan: **Atasözleri ve Halk Deyimleri Işığında Türk İnsanı**, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2006.
- GÜRSÜ, Uğur: Kazak Türkçesi’ndeki ve Türkiye Türkçesi’ndeki Atasözlerinin

- Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi,
Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi,
2009.
- Hezirgi Başkort Ezebi
Tilini Anlatmalı Hüzligi
- HİSAMETDİNOVA,
Firdevs:
- İMANAKUNOVA, Külnar:
- İNAN, Abdülkadir:
- İNAN, Abdülkadir:
- İNAN, Abdülkadir:
- İSENBET, Nekiy:
- İSENBET, Nekiy:
- İSMAİL, Zeyneş,
GÜMÜŞ, Muhittin:
- KALMIKOVA, S.:
- Hezirgi Başkort Ezebi Tilinin
Anlatmalı Hüzligi**, Öfö, y.y., 2004.
- Başkort Mifologiyahı**, Öfö, Gilem,
2002.
- Orto Mekteplerde Kırgız Tili Sabagında
Okuyucuların Kep İşmerdüülüğün
Örkündötüüdö Makaldardı
Koldonuunun Tehnologiyası,
Kandidattık Dissertatsiya, İ. Arabayev
Atındagı Kırgız Mamlekettik
Universiteti, Bişkek, 2017.
- “Tarla ve Darı Kelimeleri Üzerine”,
Makaleler ve İncelemeler, 2 c., Ankara,
TTK Basımevi, 1991, C.II, s. 313-315.
- “Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve
Pınar Kültü”, **Makaleler ve
İncelemeler**, 2 c., Ankara, TTK
Basımevi, 1991, C.II, s. 253-259.
- “Türklerde Su Kültü ile İlgili
Gelenekler”, **Makaleler ve İncelemeler**,
2. baskı, Ankara, TTK Basımevi, 1987, s.
491-495.
- Tatar Halık Mekelleri**, 1.tom Kazan,
y.y., 1953.
- Tatar Halık Mekelleri**, Yar Çallı, İdil
Yort Neşriyatı, 2003.
- Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri**,
Ankara, Engin Yayınevi, 1995.
- Nogayskiye Poslovitsiy, **Trudiy
Çerkesskogo Nauçno-
İssledovatel'skogo İnstitutu**: Vıpusk II,
Çerkessk, Çerkesskoe Knijnoe
İzdatel'stvo, 1954, s. 323-326.

- KARAMANLIOĞLU, Ali: **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK Yayınları, 1994.
- KARAMENDİNA, M.: “Makal-Metelderdegi Tört Tülikke Katıstı Gurıptar”, **Ulagat**, No: 4, 2017, s. 3-22.
- KAŞGARLI, MAHMUD: **Divanü Lugât-it-Türk**, Çeviren: Besim ATALAY, 3. Baskı, I-IV. C, Ankara, TTK, 1992.
- KATANOV, Nikolay: Sredi Tyurkskih Plemen, A.S. Suvorin Matbaası, Kazan, t.y. / Katanov Kütüphanesi, TAEK İÜ.
- KATANOV, Nikolay: **Transkriptsiya i Glossariy k Poslovitsam i Rasskazam Pervoy Çasti Bukvarya G. N. Ahmarova Türki Elifbe Tyurkskaya Azbuka**, Kazan, Kazan Üniversitesi, 1913. / Katanov Kütüphanesi, TAEK İÜ.
- KAYDAR, Abduveli: **Halık Danalığı**, Almatı, Toğanay T, 2004.
- KAYDAROV, Abduvali: **Struktura Odnoslojnih Korney i Osnov v Kazahskom Yazıke**, Almatı, y.y., 1986.
- Kazak Edebi Tilinin Sözdigi **Kazak Edebi Tilinin Sözdigi**, C. 1- 13, Almatı, y.y., 2011.
- Kazaktın Halık Tvorçestvosı **Kazaktın Halık Tvorçestvosı** (E. Divayev Jıynagan Materyaldar), Almatı, Gılım, 1989.
- Kazak Tilinin Sözdigi **Kazak Tilinin Sözdigi**, Jalpı redaktsiyasın baskargan Telkoja Januzakov, Almatı, Dayk-Press Baspası, 1999.
- KEYKİN, Jardim: **Kazak Makal-Metelderinin Altın Kitabı**, Almatı, Aruna, t.y.
- KILINÇ, Adem: Kazan-Tatar Türkçesindeki Dünya, Hayat ve Tabiat Konulu Atasözleri,

- Metin-Çeviri-Sözlük, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, 2012.
- Kırgız Adabiyatı
Entsiklopediyalık Okuu Kuralı
- Kırgız Adabiyatı Ensiklopediyalık Okuu Kuralı**, Bişkek, Mamlekettik Til cana Ensiklopediya Borboru, 2004.
- KULKENOV, M.:
- Kazak Makal, Metelderinin Antologiyası**, Almatı, Ölke Baspası, 2012.
- KURMANGULOVA, S.:
- “Folklornoe Naslediye A.-H. Djanibekova (Po Materyalam Rukopisi)”, Problemy Sohraneniya Çerkesskogo Folkloru, Kul’turıy i Yazıka, Materyalıy Mejdunarodnoy Konferentsii, Nijniy Arhız, 2015, s. 170-177.
- KURNAZ, Selim:
- Konularına Göre Seçme Türk Atasözleri**, y.y., Emek Yayınları, 1962.
- KUSEGENOVA, F.:
- “Folklornoe Naslediye Nogaytsev: Problemy Sohraneniya i Perspektivıy İssledovaniya”, Nogaylar: XXI Ömir; Tarih. Til. Madaniyat. Avelgiden Keleekke, Birinşı Halkaralık İlmi-Praktikalık Konferentsiyadın Yıyıntığı, Çerkessk, 2014, s. 306-310.
- LEVŞİN, A. İ.:
- Opisaniye Kirgiz-Kazaç’ih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey**, Almatı, y.y., 1996.
- MACFİE A. L.,
MACFİE F.:
- A Turkish Proverb Poem by Serifi, **Asian Folklore Studies**, Volume 52, 1993, s. 245-250.
- MALAHOVA, A. S.,
MALAHOV, S. N.:
- “Narodniye Predstavleniya o Bolezni v Russkih i Nogayskih Poslovitsah XVII-XVIII Veka kak Otrajeniye Spetsifiki Etničeskoy Kartiny Mira”, Kul’turnaya Jizn’ Yuga Rosii, No: 4 (55), 2014, s. 107-113.
- MEHMÜTOV, Hüci Ahmet:
- Tatar Halık İcatı, Mekeller hem Eytemner**, Kazan, y.y., 1987.

- MERGEN, Kirey: **Başkort Halık Mekeldere**, Öfö, y.y., 1960.
- MIEDER, Wolfgang: **Proverbs, Handbook**, Westport Connecticut – London, Greenwood Press, 2004.
- MIEDER, Wolfgang: **Proverbs are Never of Season: Popular Wisdom in the Modern Age**, N.Y., Oxford, 1993.
- MÖGTASİMOVA, G. R.: **Tatar Halık Mekellerinin Leksikası (İskergen Süzler, Dialektizmnar hem Rus-Avrupa Alınmaları)**, Kazan, Kazan Devlet Üniversitesi, 2005.
- NABIÜLLİNA, G. A.: **Tatar Halık Mekellerinde Kuşma Cömle Sintaksisi**, Kazan, Şkola, 2003.
- NADRŞİNA, Fenuze: “Başkort Halk Mekeldere hem Eytenderi”, **Başkort Halık İjadı, X tom, Mekelder hem Eytender**, Öfö, Kitap, 2006.
- NADRŞİNA, Fanuza: **Russko-Başkirskiy Slovar Poslovits-Ekvivalentov**, Ufa, Kitap, 2008.
- NADRŞİNA, Fanuza, ZUBAİROVA, Ella.: **Başkirsko-Anglo-Russkiy Slovar Adekvatnıh Poslovits i Pogovorok**, Ufa, Kitap, 2002.
- Nogaysko-Russkiy Slovar **Nogaysko-Russkiy Slovar**, Pod redaktsiyey Baskakova, N. A., Moskva, Gosudarstvennoe İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsionalnıh Slovarey, 1963.
- NURIŞEV, S.: **Kazaktın Halık Makaldarının Damuw Tarihman**, Almatı, y.y., 1959.
- NURİYEVA, Fenüze, HUCİNA, Enze: “Tatar Dilindeki Deyim ve Atasözlerinde Cinsiyet Stereotiplerin Yansıması”, **AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, Cilt. 3, Sayı: 6, Ocak 2015, s. 63-79.

ORTABAYEVA. R. A.-K.,
MİJAYEV M. İ.,
ÇİKATUYEVA, S. U.,
SİKALİYEV A. İ-M.:

OY, Aydın:

OYNÖTKİNOVA, Nadejda:

ÖNER, Mustafa:

ÖNER, Mustafa:

ÖZÖN, M. Nihat:

Poslovitsiy i Pogovorki
Kırgızskogo Naroda

Poslovitsiy i Pogovorki
Narodov Vostoka

PARLATIR, İsmail:

PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali:

SAMUDİNOV, T.:

SEGİZBAYULI, Kadirbek:

SMİRNOVA, N.S.:

**Poslovitsiy i Pogovorki Narodov
Karaçaevo-Çerkesiy, Çerkessk, y.y.,
1990.**

**Tarih Boyunca Türk Atasözleri,
1.baskı, İstanbul, y.y., 1972.**

**Altayskiye Poslovitsiy i Pogovorki:
Poetika i Pragmatika Janrov,
Novosibirsk, y.y., 2012.**

**Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Ankara,
TDK Yayınarı, 1998.**

Tatar Atasözleri, İstanbul, y.y., 2004.

**Türk Atasözleri, İstanbul, İnkılap
Kitabevi, t.y.**

**Poslovitsiy i Pogovorki Kırgızskogo
Naroda: İz Sobranya K.K. Yudahina,
Sost. D. Devletbakova, Bışkek, İlim,
1997.**

**Poslovitsiy i Pogovorki Narodov
Vostoka, Moskva, İzdatel'stvo
Vostoçnoy Literaturıy, 1961.**

**Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü:
Atasözleri, Ankara, Yargı Yayınevi,
2008.**

**Türk Atasözleri Sözlüğü, Ankara,
Arkadaş Yayınevi, 2002.**

**Daanışman Oylor: Aforizmdler,
Makal-Lakaptar, Bışkek, y.y., 2000.**

**Babadan Kalgan Baylıgım: Kazak
Makal-Metelderi, Almatı, Atamura,
2014.**

**“Kazahskiye Poslovitsiy Zapisannıye i
Opublikovannıye P.M.Meliyoranskim”,
Tyurkologičeskiy Sbornik, Moskva,
İzdatel'stvo Nauka, 1972, s. 231-234.**

ŞİNASİ:	Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye , Hazırlayan Süreyya Beyzadeoğlu, İstanbul, MEB, 2003.
Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü	Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü , C. 1-3, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1979.
Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü	Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü , Kazan, Matbugat Yortu Neşriyatı, 2005.
Tatarça-Rusça Sözlük	Tatarça-Rusça Sözlük , Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2014.
TAYMAS, Abdullah Battal:	Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler, (Açıklamalar – Düşünceler – Sözlük – Örnekler – Bir Ek) , Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.
TEKİN, Talat:	“Türk Dili Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, Erdem , Cilt, 5/13, Sayı:13, Ocak 1989 // Ayrıbasım-Offprint, Ankara, Ekim, 1990.
TEMİR, Ahmet:	Kuzey Türkçesi, Türk Dünyası El Kitabı: Dil-Kültür-San’at , 2. Baskı, 2. Cilt, Ankara, 1992, s. 216-223.
TURMANJANOV, Ötebay:	Kazak Makal-Metelderi , Almatı, Ana Tili, 1997.
Türk Ansiklopedisi	Türk Ansiklopedisi , C. XXV, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1977.
Türk Lehçeleri Grameri	Türk Lehçeleri Grameri , Editör Ahmet B. ERCİLASUN, 1. Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 2007.
Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,	“Ahmet Vefik Paşa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi , C.2, İstanbul, 1989, s. 152.
Türkiye Diyanet Vakfı İSLAM Ansiklopedisi	“Atasözü” maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İSLAM Ansiklopedisi , C.4, İstanbul, 1991, s. 44-46.

USMANOVA, A.,
UPÇİBOYEVA, M.:

“Frantsuz cana Kırğız Tilindegi Makal-Lakaptardın Okşoştuktarı cana Ayırmaçılıktarı”, **Oş Mamlekettik Universitetinin Carçısı**, (3), Atayım Çıgarılım, 2017, s. 242-245.

VELİHANOV, Şokan:

Köp Tomdık Şıgarmalar Jıynagı, 6 tomдық, 1.Cilt, Almatı, Tolagay Grup, 2010, s. 234-236.

YILDIZ, Hüseyin:

“Kırğız Atasözleri”, **Milli Folklor Dergisi**, Yıl: 15, Sayı: 58, 2003, s. 178-181.

YOSOPOV, Haras:

Başkort Mekelderenen Sintaksis Tözölöşö, Sterletamak, Sterletamak Devlet Pedagogiya İnstitutı Neşriyatı, 1996.

YUDAHİN, Konstantin:

Kırğız Sözlüğü, Çev. Taymas, A., Cilt 1-2, Ankara, TDK Yayınları, 1988.

YUND, Kerim:

Ağaç, Orman Üzerine Atasözleri ve Açıklamaları, Ankara, Recep Ulusoglu Basımevi, 1944.

YURTBAŞI, Metin:

Turkish and English Proverbs, İstanbul, Barış Matbaası, 2007.

İNTERNET KAYNAKLARI

Başkurt Devlet Üniversitesi

Dissertatsyonniye Rabotıy,

<http://www.bashedu.ru/ba/dissovets>

(Çevirimiçi 07. 04.2015)

İSENBET, Nekiy:

Tatar Halk Mekellere, Tatarskaya

Elektronnaya Bibliyoteka,

<http://kitap.net.ru/isanbet/5.php>

(Çevirimiçi 02.06.2017)

KARAKURT, Deniz:

Türk Söylence Sözlüğü: Açıklamalı
Ansiklopedik Mitoloji Sözlüğü, e-kitap,
2011, s. 52.
<http://frpnet.net/TurkSoylenceSozlugu.pdf>
(Çevirimiçi 15.01.2018)

Nogay Davısı

“Akıl Akıldan Yuyrik” (B. Karasovtın
“Akıl Akıldan Yuyrik” kitabınan), Nogay
Davısı Gazetesi, No:60, 10.08.2017, 4-
bet.
<http://nogay-davysy.smi09.ru/428-nogajj-davysy60-ot-10-avgusta-2017-goda.html>
(Çevirimiçi 30.04.2018.)

Nogay Davısı

“Aytuvlar”, (A. Djanibekovtın “Söz
Kazınası” kitabınan), Nogay Davısı
Gazetesi, No:25, 30.03.2013, 4-bet.
<http://nogay-davysy.smi09.ru/89-nogajj-davysy-25-ot-30-marta-2013-goda.html>
(Çevirimiçi 30.04.2018.)

Nogaici.ru

Nogayskiye Poslovitsy i Pogovorki,
http://nogaici.ru/publ/1/nogajskie_poslovi_cy_i_pogovorki_6/12-1-0-196
(Çevirimiçi 23.11. 2017)

Noghai.ru

Nogayskiye Poslovitsy i Pogovorki,
<http://noghai.ru/dictionaries/noghai-russian/proverbs-and-sayings>

(Çevirimiçi 10. 03. 2016.)

OSMAN, Esin:

“Orta Asya Ön Asya ve Anadolu Ekseninde Eski Türklerin Hayatında Önemli Bir Figür: At”, Ulakbilge, C.5, Sayı 14, 2017, s.1315-1334.

<http://www.ulakbilge.com/makale/editor/03082017153209.pdf>

(Çevrimiçi 16.02.2018)

Şöl Tavısı

“Akıl Akıldan Yuyrik” (B. Karasovtın “Akıl Akıldan Yuyrik” kitabınan alingan), Şöl Tavısı Gazetesi, No.49, 07.12.2017, 8-bet.

<http://golosstepi.ru/images/vipuski/20171207.pdf>

(Çevirimiçi 03.05.2018.)

Tatarskaya
Elektronnaya Bibliyoteka

Tatar Mekellere,
<http://kitap.net.ru/poslov.php>
(Çevirimiçi 19.12.2017.)

Tatarstan Respublikası
Ekologiya hem Tabıygıy
Baylıktar Ministrliği

Mekeller hem Eytemner,
<http://eco.tatarstan.ru/tat/poslovitsi-i-pogovorki.htm>
(Çevirimiçi 13.10.2017)

ÖZGEÇMİŞ

Nazira Sarsek, 9 Şubat 1977’de Kazakistan’da doğdu. 1997’de Esik Pedagoji Koleji’ni tamamladı. 2002’de Almatı şehrindeki al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi İletişim Fakültesi’nin Gazetecilik ve Süreli Yayınlardaki Edebi Çalışma Bölümünden mezun oldu. 2006-2008 yıllarında al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Kültüroloji Bölümünde Yüksek Lisans programında eğitim gördü. *Kazak Ozanlarının (Jıraw) Eserlerinin Kültürel Kaynakları* konusunda Yüksek Lisans Tezini savundu. 2001-2012 yıllarında Kazakistan’daki birkaç gazete ile dergide, Kazak Milli Teknik Üniversitesi’nde çalıştı. 2012’de İstanbul Üniversitesi’nin Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü’nde Doktora programını kazandı. 2018’de eğitimini tamamladı.